

Українська історіографія

на зламі XX і XXI століть:
здобутки і проблеми

Львів 2004

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

***Українська історіографія
на зламі XX і XXI століть:
здобутки і проблеми***

Колективна монографія за редакцією
Леоніда Зашкільняка

НБ ПНУС

663160

Львів

2004

001800

“Острозька академія”. Результатом колективних студій стала ця праця. У ній зроблено спробу охопити поглядом і узагальнити здобутки української історіографії у вивченні проблем як національної історії, так і всесвітньої, окреслити ті з них, що вимагають уваги з боку дослідників, експонувати методологічні й методичні аспекти історичних досліджень.

Авторський колектив поставив перед собою чітко окреслену мету – обговорити на сторінках цієї книги проблеми роботи фахового цеху істориків після утворення незалежної України, не вдаючися до докладного переліку усіх історичних творів останніх років (оскільки це неможливо), зупиняючись лише на найважливіших, які становлять інтерес з точки зору фаховості. У зв'язку з цим до опрацювання окремих розділів монографії було залучено істориків, які мають певний власний науковий доробок в тій чи іншій сфері досліджень і спроможні дати професійну оцінку наукової продукції. Чимало праць українських істориків залишилися поза розглядом авторів через обмежений обсяг однієї книжки. Більш докладний аналіз української історіографії вимагав би залучення значно більшого колективу істориків. На нашу думку, ця монографія, в якій чимало питань подано в постановочному плані, повинна послужити стимулом для подальшого осмислення проблем завтрашнього дня української історіографії.

Треба зробити також кілька вступних зауважень. Насамперед йдеться про структуру книги. Здебільшого у зарубіжній історіографії аналіз історіописання проводиться за великими науковими проблемами (наприклад “Французька революція”, “Гуситський рух” тощо) або за науковими школами чи напрямками (“політична історія”, “урбаністика”, “історія повсякденності” тощо). У цьому виданні, враховуючи поки що слабку диференціацію української історіографії та її здобутків у відповідних напрямках чи методологічних школах, за основу взято традиційний для вітчизняних університетів поділ на національну та всесвітню історії, а також хронологічні епохи – давню історію, середньовіччя, новий і новітній періоди. На даний час такий поділ представляється нам оптимальним для характеристики всієї історичної науки, хоча в окремих випадках автори зупиняються й на висвітленні нечисленних, на жаль, наукових шкіл.

У силу різних причин автори змушені були відмовитися від висвітлення проблем історичної освіти й підготовки кадрів-істориків, тісно пов'язаних з питаннями розвитку історіографії, хоча окремі аспекти цієї проблематики знайшли відображення в різних розділах книги.

Віддаючи цю працю до рук читачів, автори мають надію на те, що вона стане у пригоді як історикам-дослідникам, так і викладачам університетів та студентам, які знайдуть у ній не тільки співзвучні думки, а й цілком зрозумілі розходження. Немає потреби наголошувати на тому, що автори усвідомлюють обмеженість власних інтерпретацій історіографічного процесу, який представляє собою лише першу спробу підсумування зробленого, і з вдячністю сприймуть будь-яку конструктивну критику на свою адресу.

Розділ I. Зміни організаційно-методологічних підстав історіографії

Українська історична наука: організаційна структура і міжнародні контакти (Ярослав Ісаєвич)

Не наважившись почати назву цієї статті із сакраментального словосполучення “до питання про”, мушу відразу попередити читачів: пропонований текст справді є лише викладом принагідних спостережень і міркувань автора в питанні про вплив структури наукових установ і характеру їхніх міжнародних зв'язків на напрям і рівень історичних досліджень. Переконливі узагальнення в цій справі вважаю неможливими як у зв'язку з відсутністю більш-менш повних довідкових матеріалів про персональний склад і творчий доробок інститутів, факультетів і кафедр, так і через неможливість швидко провести статистичну обробку доступних бібліографій – реєстраційних видань “Національної книжкової палати” і щорічних покажчиків “Історія України” Державної історичної бібліотеки України.

Дотеперішні спроби аналізу причин сучасної кризи історичної науки і пропозиції про шляхи її подолання часто наголошували на згубності дальшого збереження організаційних структур, сформованих комуністичним режимом. Те, що вони не були зламані і замінені принципово кращими, заважає, мовляв, радикально перебороти примітивізм наукових праць, їхню пряmlinійну заідеологізованість (“з іншим знаком”), яка компрометує український науковий світ.

Як здається, мало хто сумнівається в тому, що організаційні заходи, перебудови, зміни структури могли б мати дуже істотний вплив на розвиток науки. Такий підхід узгоджується з яскраво сформульованим свого часу Максом Вебером поглядом про закономірність, принаймні в межах “західної” цивілізації, дедалі більшої раціоналізації життя й мислення, а отже й деміфологізації світогляду, а на інституційному рівні – зростання ролі організації й пов'язаної з нею бюрократизації. Яскравим прикладом віри всіх гілок української влади у першочергову важливість організаційних змін є постійні реорганізації, часті, аж до карикатурності, перекроювання поля діяльності державних відомств, перейменування міністерств, їхні об'єднання та роз'єднання і т.д. – все це робиться, мовляв, з метою оптимізації ефективності управління, а відтак поліпшень у всіх сферах життя – економіці, культурі, функціонуванні правопорядку. Цілком зрозумілою є популярність таких переконань серед сучасних апаратників (організаційні перетасування – це їхній фах і гоббі), як і авторитетність цього аспекту спадщини Вебера для пост-марксистських соціологів та істориків. Натомість, якщо йдеться про тих сучасних науковців, яких назвемо узагальнено постпозитивістами, дивною видається також й їхня віра в першочергову ефективність перебудов, опертих на “раціональних” засадах.

Неможливо заперечувати корисність організаційних удосконалень. Але наше покоління більш, ніж будь-яке інше, мало змогу побачити ілюзорність віри у вирішення складних питань шляхом революційної перебудови, створення “принципово нових” структур. При появі режимів, які свою модель побудови суспільства вважали цілком відмінною від інших моделей (особливо від тих, на зміну яких вони прийшли), дуже подібними залишалися не тільки клопоти людей, але й труднощі й проблеми людських колективів, в тому числі й проблеми наукових установ. Самі по собі організаційні зміни при певному рівні ментальності, моралі, загальної та політичної культури інколи приносять істотні поліпшення, але чи не частіше псують те добре, що було досягнуто раніше. Тому неможливо вважати реорганізації панацеєю, основним засобом поліпшення стану справ. Якщо головна передумова розвитку науки – в тому числі історичної – кваліфікація дослідників, то завдання організаційних структур – сприяти підготовці фахівців належного рівня, забезпечувати їм умови для наукової творчості. Звідси досить банальний висновок: значення організацій і реорганізацій не слід перебільшувати, але не можна ними й нехтувати. Треба мати на увазі, що нові методологічні підходи, про які йде мова в інших розділах цієї книги, нерідко можуть народжуватися і в рамках старих структур, хоча, справді, буває й так, що відсутність нових структур гальмує або й унеможливорює вільний розвиток нових ідей, підходів, методів праці.

Виходячи з таких засновків, які нам видаються очевидними, нагадаємо, чим була стара організаційна структура, яка, на думку багатьох авторів, найбільш згубно впливає на сучасну науку, оскільки не була повністю знищена і замінена новою.

Як відомо, на відміну від більшості держав світу, в СРСР основні дослідження було зарезервовано для Академії наук та республіканських академій, а університетські кафедри, архіви, музеї відігравали підпорядковану роль.

“Ордена Леніна і ордена Дружби народів Академія наук Української РСР” – такою помпезною була в останні роки існування СРСР офіційна назва відомства, на яке в радянській Україні було покладено не лише ведення досліджень в усіх галузях знання, але й координацію праці наукових установ різного підпорядкування. Це була бюрократизована командно-адміністративна структура, яку навіть називали своєрідною “державою в державі”; її апарат управління не лише був розгалуженим, але й вважався дуже ефективним. Президія АН УРСР виконувала функції міністерства науки, але в певному сенсі її авторитет в суспільстві й урядових колах був вищим, ніж авторитет багатьох республіканських міністерств та відомств. Спричинилася до цього й висока особиста авторитетність визначних науковців, які очолювали академію, її відділення та інститути. Свого часу всупереч своїй основній ідеї побудови нового світу на руїнах старого, більшовики не зважилися ліквідувати ВУАН, створену ще в незалежній Україні, як не розпустили, а лише перейменували, петербурзьку імператорську академію. Впродовж першого післяреволюційного десятиріччя обидві академії, всупереч зростаючому натискові режиму, зберігали вироблені раніше організаційні засади.

Навіть після того, як опір академіків було зламано і академію наук перетворено в цілком залежну від ЦК компартії установу, в ній залишилися вчені, які намагалися культивувати давні академічні традиції. З представниками технічних і природничих наук, від яких сподівались насамперед практичних результатів, влада і партія рахувалися найбільше, і тому деякі з них могли врядити протидії згортанню серйозних студій з гуманітарних дисциплін.

АН УРСР спершу була формально підпорядкована лише урядові Української радянської республіки, але з 1963 р. її поставили й під контроль АН СРСР. Це, звичайно ж, було виявом дальшого посилення залежності всього і вся від московського центра, але на практиці московські вчені інколи захищали українських колег від свавілля київського ЦК і обкомів КПУ. Принципова позиція низки російських колег заслуговує вдячної згадки, хоч їхня роль виявлялася двозначною: повторювалась така ситуація, коли московські бояри зображали себе і царя захисниками від злиднів контрольованої ними ж боярами гетьманської адміністрації України.

Відповідно до загального принципу соціалістичної плановості плани наукових досліджень інститутів затверджувались Президією АН УРСР. Ці плани включали в різній пропорції, залежно від коливань політики, теми, нав'язані партійними ідеологами, і теми, запропоновані самими співробітниками й творчими колективами. Для гуманітаріїв постійною була вимога збільшувати питому вагу тематики, "актуальної з точки зору комуністичного будівництва". Мусимо ствердити, що в партійних органах були і фанатичні прихильники жорсткої лінії, і байдужі виконавці, і "приховані патріоти", і просто об'єктивні особи, які крізь пальці дивилися на маскування наукових тем ідеологізованими назвами і обгрунтуваннями. Нам відомі випадки, коли працівники апарату ЦК КПУ намагалися загальмувати репресивні акції (звільнення з роботи, догани і т.п.), які розкручувались ретельними виконавцями ухвал московського і київського ЦК.

Досвід п'ятирічного (1963-1969 рр.) перебування Інституту суспільних наук у складі Львівського університету переконав його співробітників: у системі вищої школи атмосфера була набагато важчою, а контроль цензорів і гонителів "ізмів" – призначених згори і добровільних – був більш тотальним і принизливим. Не випадково, після повернення цього інституту до академії його колектив домігся прийняття до свого складу науковців, звільнених з університету з мотивів ідеологічної пильності.

Утім, в університетах, як і в академічних установах, умови для наукової праці зумовлювалися не так особливостями організаційної структури, як позицією керівників установ і самих науковців, їхніми науковими кваліфікаціями і моральними стандартами. На рівень наукової праці в перші повоєнні роки – попри жорстокість тодішнього політичного режиму – позитивно впливало те, що серед керівників кафедр, професорів і доцентів ще були люди, які здобували освіту в дорадянських гімназіях і університетах. І ось настає зміна поколінь. Цілком певно, що серед вихованців робітфаків, інститутів червоної професури і пізніших вищих партійних шкіл (ВПШ) були й сумлінні вчені та педагоги. Але назагал прихід численних викладачів з

освітою нового зразка вкрай негативно позначився на ситуації вищих шкіл. З професорського фольклору знаю слова польського антикознавця Ришарда Гансінця: “Мої панове, кажуть, що це університет. Але це школа. Нам наказали гратися в університет – що ж, граймося в університет”. Це було сказано про Львівський університет перших років після його радянізації, але ще з більшим правом вони стосувалися вищих шкіл наступних десятиліть. На краще ситуація в них почала змінюватися, коли почали – ще в радянський час – приходити на роботу молоді вчені, які були учнями провідних старших істориків або здобули потрібні кваліфікації самотужки. Але більш-менш масовим цей процес зміг стати щойно напередодні незалежності України.

Я. Грицак вважає, що в університетах України радянської доби виникла лише одна наукова школа істориків – М. Ковальського в Дніпропетровську. Він це пов’язує з тим, що в цьому місті університет мав більше прав і можливостей, тому що був підпорядкований московському міністерству не через київське, а безпосередньо¹. Справді, залежність від Москви давала певні привілеї, зокрема більшу самостійність фінансування. Але, напевно, якщо йдеться про творення школи, справа тут не в організаційному зв’язку з Москвою, а в особистості професора Миколи Ковальського, людини цілеспрямованої і наполегливої. Йому допомагали – обережно, але зате надійно – робити свою справу не так формальна підпорядкованість університету Москві, як високий власний авторитет як науковця і зумовлені цим особисті контакти з українськими і московськими академічними колами. Чи не єдиною реальною перевагою Дніпропетровського університету була можливість друкувати праці у власному видавництві, а не через громіздку систему видавничого об’єднання “Вища школа”, підпорядкованого двом київським відомствам – Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти й Держкомвидаву. Як видається, хоч атмосфера цьому не сприяла, наукові напрями виникали і в інших університетах “республіканського” підпорядкування. На мій погляд, виразно окреслену школу з питань пізньомодерної аграрної історії, урбаністики й демографії склали учні професора Львівського університету Д.Л. Похилевича – Я. Мельничук, М. Крикун, білоруський історик С. Щербаков, Г. Яценко, В. Пірко, почасти також автор цих рядків.

Щоб продовжити думку про більшу важливість ініціативності осіб, а не змін структури, наведу ще приклади існування неформальних колективів одностудійців не в університетах, а в установах, які за своїм характером не дуже сприяли науковим студіям. У роки, коли начальником редакційно-видавничого відділу Головного архівного управління УРСР був І.Л. Бутич, він, при підтримці Ф.П. Шевченка, Я.Р. Дашкевича та інших вчених не тільки сприяв розквітові семінару із спеціальних історичних дисциплін при Львівському центральному історичному архіві, але й перетворив науково-інформаційний бюлетень Архівного управління (згодом журнал “Архіви України”) у найсерйозніший в Україні історичний часопис, забезпечив видання серії

¹ *Hrycak J. Ukrainian Historiography 1991-2001 // Österreichische Osthefte. – Wien, 2002. – Heft 1/2.*

“Історичні джерела та їх використання” і низки цінних збірників джерел. Навколо цих ініціатив об’єднувалися і молоді науковці, адепти науково-джерелознавчого напрямку. Як тільки І.Л. Бутича звільнили, все припинилося, хоч організаційна структура Архівного управління не змінилася. Визначний історик української книги й бібліотек, відомий у світі бібліограф Федір Максименко займав порівняно скромні посади заступника директора Наукової бібліотеки Львівського університету і завідувача відділу рідкісних книг та рукописів. Але, по суті, в галузі вивчення стародруків і розробки засад національної бібліографії та книгознавства в конкретних розробках з історичної та історико-краєзнавчої тематики він сам робив те, на що не спромоглися кафедри й інститути відповідного профілю. Налагодив листування й книгообмін з багатьма науковцями й науковими центрами – в тому числі, всупереч негативному ставленню керівництва, з книгознавцями західних держав і української діаспори. Друкувався він порівняно рідко, але його листовні й усні консультації, поради, рецензії сприяли утворенню гуртка однодумців і співпрацівників, який я не завагаюсь назвати школою. По суті, своєю діяльністю на міжнародному рівні він рятував честь української гуманітарної науки, яку так часто компрометували офіціози, в тому числі затвердені партією і держбезпекою члени “українських” делегацій на міжнародних конгресах. Окремого розгляду, на який тут нема місця, заслуговували б ті сумлінні науковці та популяризатори науки, які гуртувалися в організаціях Українського товариства охорони пам’яток історії та культури, а також в об’єднаннях краєзнавців.

Як відомо, у Прибалтиці також і в період окупації її Радянським Союзом було чимало діячів, які виконували вимоги влади таким чином, щоб мати змогу одночасно служити національній культурі. Під цим служінням розумію не тільки, а може й не стільки патріотичну політичну спрямованість, як намагання забезпечити належний науковий рівень культури й науки, зберегти їх, наскільки це було можливо, від догматизації й примітивізації. Якщо б свого часу і в Україні таких вчених, зокрема істориків, було більше, нинішнє “долання кризи” історичної науки могло б стати швидшим і результативнішим. Утім, репресії щодо української історичної науки були настільки тривалими й цілеспрямованими, що фраза “маємо те, що маємо” є радше виявом обережного оптимізму, а не крайнього песимізму.

Як відомо, сучасна Українська держава успадкувала від Української РСР структуру органів влади, апарат державного управління, ментальність політичних еліт і народних мас. У той же час, після відновленої незалежності панівною стала відповідно модифікована політична ідеологія Української Народної Республіки. Природно, що у сфері організації науки, в тому числі історичної, сталося те саме, що в усіх інших галузях життя: збереження наявної інституціональної мережі й пристосування її до нової ролі. Великим спрощенням є твердження критиків-максималістів, що при цьому відбулася лише кон’юнктурна “зміна полюсів”, обґрунтування якої і займаються науковці-гумантарії, зокрема історики. За умов кардинального обмеження впливу нажелів примусу й ідеологічного контролю визначальними, принаймні на

якийсь час, стали процеси лібералізації суспільного життя, утвердження інституційного та ідейного плюралізму. Тому в наукових установах лише перший етап розкріпачення і національно забарвленої лібералізації зводився до заміни старих схем іншими ідеологізованими схемами. У подальшому відсутність цензури, більш-менш вільний рух ідей, свобода дискусій зумовили поступове розширення спектру творчих підходів, посилення позицій тих вчених (в даному випадку істориків), які своєю метою ставлять не служіння суспільнокорисній ідеології, а спробу осмислення історичних процесів у всій їхній суперечливості й багатоманітності. При цьому протистояння консервативних і плюралістських підходів відчувається також і в межах старих структур, а не тільки у формі боротьби між старими і новими структурами.

Учені, що репрезентують різні напрями і різні підходи до методології, працюють в старих і нових університетах², у інститутах Національної академії наук, музеях, що діють під опікою Міністерства культури (хоч є і незалежні “народні” музеї), архівах (більшість їх підлягає Головархіву України). З’явилась і така нечувана раніше категорія істориків як незалежні дослідники, що живуть за рахунок гонорарів і грантів. Деякі знаходять певну опору в новостворених громадських об’єднаннях вчених, про які ще буде мова. Співвідношення питомої ваги досліджень, що ведуться в установах різного підпорядкування, важко встановити, оскільки відповідну статистику їхніх видань важко опрацювати за відсутності поточної бібліографії історичних публікацій. Поділ досягнень між відомствами неможливий і тому, що багато вчених працюють одночасно в академічних наукових установах і навчальних закладах. Раніше таке сумісництво обмежувалося, тепер обмежень немає, а економічні умови змушують людей до праці у двох і більше структурах. Вищі наукові заклади, особливо приватні, охоче залучають вчених зі ступенями (це потрібно їм для відповідного ліцензування), а також молодих здібних науковців.

Слово “академія” зберегло свою привабливість попри різні, слушні й менш слушні, претензії до установ, які так називаються. Не дивно, що в перші роки незалежності поряд з традиційною “універсальною” Академією, яка з березня 1994 р. прийняла назву Національної академії наук України, з ініціативи громадськості було засновано низку нових академій. З числа тих, в рамках яких ведуться й історичні дослідження, деякі утворені державою і отримують державне фінансування: Академія педагогічних наук, створена 1992 р., Академія мистецтв, що діє з 1996 р. Натомість громадськими об’єднаннями є велика за кількісним складом вчених Академія наук вищої школи (1992), Академія політичних наук (1993), Академія наук національного прогресу (1991). Створено також Українську академію історичних наук, про діяльність якої у нас немає інформації. Лише члени і члени-кореспонденти

² У подальшому викладі буду називати для спрощення університетами також і ті вищі навчальні заклади, які формально цієї назви не мають (таких з кожним роком стає дедалі менше).

державних академій, підписуючи документи і статті, вказують, до якої академії вони належать*.

У зв'язку з престижністю у Східній Європі академічного статусу прийняття в члени академії вважається формою відзначення заслуг учених. У свідомості громадськості склалося уявлення про неофіційну наукову "табелю рангів": кандидат наук, доктор-професор, член-кореспондент, академік. Звання "заслужених діячів", які властиві тільки пострадянським державам**, такого авторитету не здобули. Натомість – і це дуже слушно – громадськістю високо цінується членство у відновленому в умовах незалежності Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові, а також у Харківському історико-філологічному товаристві. Активна праця цих наукових об'єднань, їхнє критичне ставлення до недотягнень тієї науки, яку вони часто називають "офіційною", сприяє розширенню і поглибленню досліджень, забезпечує демонополізацію управління наукою. Цій же меті служать асоціації, які мають тематично або локально обмежену програму – таких як Товариство дослідників XVIII ст., Інститут Центрально-Східної Європи у Львові, Товариство історії Центрально-Східної Європи у Києві, Центр вивчення Слобідської України та низка інших. Головною формою діяльності більшості наукових товариств і тих академій, що не мають штату науковців, є проведення наукових конференцій та видавнича діяльність. Лише окремі з цих товариств стають ініціаторами наукових проектів. Особливо важливими є цільові програми НТШ у Львові, яке докладає зусиль, щоб гідно продовжити свої славні традиції. Це засвідчує високий рівень "Записок НТШ" та інших публікацій товариства, перевидання товариством, всупереч неймовірним труднощам, газлової "Енциклопедії українознавства" (ЕУ-2). Крім активних товариств, – і це неминуче, – є й такі, які тільки заявили про своє існування, однак не змогли по-справжньому розпочати працю. Очевидно, на черзі укладення довідника, який би містив перелік установ і товариств повністю або частково історичного профілю.

Значну кількість вчених, для яких наукові дослідження є єдиною або головною сферою діяльності, зосереджено в інститутах Національної академії наук України. На хвилі боротьби з усім, що сприймалося як чисто радянське, окремі радикальні публіцисти вимагали ліквідувати й академію, передавши наукові дослідження університетам, "як це прийнято в цивілізованих країнах". У пост-тоталітарному регіоні було розпущено лише Академії наук НДР та Литви. У Польщі, Угорщині, Словаччині, Чехії академії наук зберегли свої позиції. Так сталося і в Україні, де процеси реального, а не декларативного оновлення і "детоталітаризації" намітилися вже з кінця 80-х років, одночасно із зрушеннями в більшості сфер політичного й культурного життя. Більше того, в деяких академічних установах (Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка, львівський Інститут суспільних наук) значна частина

* Це роблять також члени Нью-Йоркської академії наук та інших подібних західних інституцій, для вступу до яких достатньо сплатити порівняно невеликий внесок.

** Подібні титули практично неможливо перекласти на англійську та деякі інші східні мови. Втім, у різних країнах способи відзначення заслуг дуже різні.

колективів включилася в розбудову структур демократичної опозиції. Проте, в науковій діяльності гуманітарних інституцій темп і характер принципових зрушень залежав не так від політичної заангажованості частини науковців, як від питомої ваги вчених, які й раніше тією чи іншою мірою протистояли повній ідеологізації науки. До них досить швидко приєдналися і ті, які щиро прозріли (пишу це без іронії, з повагою до тих, хто усвідомили хибність попередніх ідеологем), і ті, які за всіх умов були кон'юнктуристами. Перехід на національні позиції також і кон'юнктуристів став показником безповоротності поразки старої системи. На першому етапі приєднання таких людей до перебудови було одним із чинників краху відверто консервативних тенденцій, на подальшому – загальмувало процес принципового, а не декларативного оновлення науки.

Схематично накреслений тут процес відбувався як в лоні старих структур, так і в тих, які виникли на хвилі організаційного радикалізму. В деяких випадках радикали-кон'юнктуристи найлегше знаходили спільну мову саме з руйнівниками давніх організаційних устоїв. З тими чи іншими відмінностями ситуація розвивалася аналогічним чином як в академічних інститутах, так і у вищих школах та установах інших відомств. У Національній академії наук подібні процеси відбувались і в “старих” установах, і в тих, які для академії були новими. До перших належали на момент проголошення незалежності київські інститути історії, археології, мистецтвознавства, фольклору і етнології ім. М. Рильського, а також заснований у Львові 1951 р. Інститут суспільних наук, який з 1993 р. прийняв назву Інституту українознавства ім. І.П. Крип'якевича і включає відділи археології, історії середніх віків, нової історії України, новітньої історії³. Історична тематика представлена і в інституті держави і права. Для всіх істориків надзвичайно важливі також Національна бібліотека України ім. В. Вернадського (до якої входять, в числі інших, Інститут української біографістики та Інститут рукопису) та Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (складовою частиною якої є Інститут дослідження періодики). Новими у складі Академії є, зокрема, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень (всі – Київ), Інститут східноєвропейських досліджень, Інститут народознавства (Львів), Відділення релігієзнавства.

Щодо рівня й характеру процесів протистояння консервативних і “новаторських” тенденцій не бачимо принципової відмінності між інститутами “старими” чи створеними на порожньому місці і тими, які раніше були підпорядковані ЦК КПУ безпосередньо, а не через Президію НАН України. Пишемо це з повною відповідальністю, бо знаємо багато випадків, коли в минулому окремі працівники академічних інститутів були “більш папськими,

³ Про долю його в давніх і нових умовах див.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: структура, напрями, працівники. – Львів, 2001; Ісаєвич Я.Д. Сторінки історії. Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ 60 // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2002. – № 4. – С. 3-26.

ніж папа”, а окремі науковці з інститутів, прямо підпорядкованих партійній інстанції, захищали істориків, що були жертвами ідеологічних кампаній.

Роботу більшості історичних установ координує Відділення історії, філософії та права НАНУ, але деякі історичні теми розробляються й установами Відділення літератури, мови і мистецтва, як переліченими вище (Інститут ім. М. Рильського, Інститут народознавства), так і суто філологічними установами. Ряд важливих проектів розробляються спільно інститутами обох відділень. За виключенням окремих нечисленних тем, доручених Президією НАНУ (з власної ініціативи, як, наприклад, п'ятитомна “Історія української культури”, або в рамках загальнодержавних програм, найчастіше пов'язаних з ювілеями), інститути формують свої трирічні плани наукової роботи цілком самостійно, на підставі пропозицій наукових підрозділів і самих науковців. Не пригадую жодного випадку, коли б Бюро відділення не затвердило запропонованої інститутом теми, хоча нерідко обговорення в колі колег допомагало вдосконалити формулювання тем, знайти шляхи поліпшення міжінститутської координації. Напевно, не розкрию великого секрету, коли скажу, що всі теми мають бути поділені на “фундаментальні” і “пошукові”. Цього хоче Міністерство фінансів, яке вимагає звітності про співвідношення двох типів праць. Не у всіх випадках їх можна диференціювати, але керівництво Академії не змогло переконати фінансистів у недоцільності невідомо ким придуманого поділу.

Варто хоча б коротко зупинитись на роботі найбільшої в Україні історичної установи – Інституту історії України НАН України. Його значення підкреслює не тільки і не стільки кількісний склад (понад 200 науковців за станом на середину 2003 р.), як розмаїття тематики, охоплення дослідженнями всіх періодів української історії, створення узагальнюючих праць, зокрема 17-томного видання “Україна крізь віки”. Завершується підготовка “Енциклопедії історії України”. Назва, прийнята Інститутом з 1991 р., відображає провідну роль української тематики в його дослідженнях. Однак в інституті є і відділ всесвітньої історії та міжнародних відносин, який має всі шанси перерости в самостійний академічний інститут. Інститут історії України є, разом з Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень, головним видавцем “Українського історичного журналу”, започаткував публікацію спеціалізованих часописів. Як видається, Інститут історії України ширше, ніж інші інститути, розгорнув співпрацю з позаакадемічними установами. Укладено угоди з низкою університетів про спільні дослідницькі й видавничі проекти. Така форма співпраці сприяє популяризації студій, просуванню наукових видань у регіони. Наприклад, 1996 р., у відповідності з угодою про спільну діяльність Інституту історії України з ВАТ “Мотор-Січ” у структурі Інституту історії України створено Центр “Науково-дослідний інститут козацтва”, його регіональні відділення організовано в Запоріжжі, Донецьку, Одесі, Нікополі⁴. Результатом діяльності Інституту козацтва та

⁴ Олійницький Т.В. Науково-дослідному інституту козацтва – п'ять років // УІЖ. – 2003. – № 1. – С. 151.

його відділень став випуск низки монографій та збірників, щорічник “Запорозька старовина” (з 2002 р.), енциклопедії “Українське козацтво” (Київ-Запоріжжя, 2002).

Хоча енциклопедичні довідки можна було б навести і про інші академічні інститути – в них спільна проблематика і подібні досягнення. Всі вони – і ті, що існують по кілька десятиріч, і новозасновані, подолавши дуже складні економічні проблеми часу інфляції та гіперінфляції, розширюють коло досліджуваних проблем, з труднощами знаходять, але таки знаходять кошти для публікації монографій, збірників статей, періодичних видань. Усі історичні установи видають крім монографій і джерела. Але великі занедбання в цій ділянці викликали потребу утворення Археографічної комісії та її відділень, а згодом і потужного Інституту української археографії і джерелознавства, досягнення якого важко переоцінити (з 1996 р. йому надано найменування Інституту ім. М.С. Грушевського). Дехто з оглядачів вважає виявом кризи історичної науки надмірне зосередження історичних установ на публікації джерел. Нам, однак, видається, що період переваги археографії над теоретичними спекуляціями був не лише неминучим, але й корисним. По-перше, ця галузь у нас була особливо занедбана і невідомо, коли ще вдасться наздогнати ті народи, які мають серійні багатотомні видання середньовічних, військових, дипломатичних та інших джерел; по-друге, перехід багатьох істориків на нові позиції був би більш поверховим, якщо б не спирався на ознайомлення їх з усією повнотою джерельної бази.

Писати про організаційну інфраструктуру історичних досліджень у вищій школі надзвичайно складно через їхню величезну розпорошеність по численних старих і нових кафедрах та інших підрозділах, а також через відсутність або обмежений доступ до інформаційних матеріалів. За словами академіка НАНУ Я. Яцківа, “хвиля заснування коледжів, ліцеїв, університетів вивела нас на перше місце в Європі, а рівень освіти постійно знижується”⁵. Це твердження видається нам надто категоричним. Рівень освіти й наукових досліджень в різних ВНЗ дуже неоднаковий, але деякі з них успішно подолали кризові явища і зуміли домогтися кардинальних змін на краще. Попри нерівномірність розвитку окремих кафедр, можна ствердити провідну роль історичних факультетів національних університетів великих міст – Київського ім. Т.Г. Шевченка, Львівського ім. І. Франка, Харківського ім. В. Каразіна, Одеського ім. І. Мечникова, Чернівецького ім. Ю. Федьковича. Істотні позитивні зміни відбулись у низці педагогічних університетів та деяких інших вищих школах. Підвищенню рівня викладання і наукових студій сприяло створення при ряді університетів, структур, запрограмованих на новаторські підходи, як, наприклад, Інститут історичних досліджень при Львівському національному університеті ім. І. Франка. Важливо, що цим у

⁵ Інформаційний бюлетень / Український міжнародний комітет з питань науки і культури НАНУ. – 2002. – № 1. – С. 19. Див. також: Національна безпека і оборона. – Київ, 2002. – № 4. – С. 5.

Львові досягнуто не конкуренцію зі "старим" факультетом, а реальну співпрацю.

Особливої згадки заслуговує наукова діяльність новостворених ВНЗ – Національного університету "Киево-Могилянська Академія", Українського католицького університету (Львів), Національного університету "Острозька академія". Цілеспрямовано розгортаючи міжнародні контакти, вони залучають до викладання і досліджень професуру з-за кордону, беруть участь у реалізації міжнародних наукових проектів. Поява нових спеціалізованих навчальних закладів або переорієнтація на Україну тих, які раніше діяли в контексті СРСР, спричинилася до появи структур, які вивчають історію тих сфер діяльності, фахівців з яких готують ці заклади. Йдеться про історію економіки, держави, права, війська, транспорту, спортивного руху, різних галузей техніки тощо. Звичайно, такі праці переважно дуже інструментальні. Поки що їх чи не єдина мета – знайти традиції, якими можна пишатися. Тим самим розширюється спектр вивчення процесів і подій, важливих і для загальнонаціональної історії. В багатьох випадках це провадить до ґрунтовного висвітлення проблематики, яка довгий час ніким не розглядалася. Наприклад, у навчальній Національній академії служби безпеки України не тільки читаються курси з історії спецслужб українських держав і визвольного підпілля, але й ведуться відповідні дослідження. Історичні студії провадять працівники кафедр Академії державного управління при Президентові України та її філіалів у Дніпропетровську, Львові, Одесі, Харкові. Серйозні дослідження, зокрема з історії кооперативного руху, ведуться у Львівській комерційній академії. Якщо не говорити про праці, пов'язані з профілем даного ВНЗ, то часто тематика досліджень визначається самими істориками, запрошеними для викладання історії України та суміжних предметів.

Процесом, який охопив всю Україну, було перетворення, спершу стихійне, а потім декретоване міністерством, кафедр суспільних наук (насамперед історії КПРС) у кафедри історії України. Вони збереглися дотепер або згодом злилися з іншими гуманітарними кафедрами. У педінститутах, перетворених в педагогічні університети, це відбувалося на фоні реорганізації або створення історичних факультетів. Ось як описує цей процес завідувач кафедри загальної історії Дрогобицького педагогічного університету ім. І. Франка Л.В. Тимошенко: "У 1988-1989 рр. у цьому ВНЗ (тоді педінституті) ще існувала кафедра історії КПРС з викладанням цього курсу. З 1989-90 рр. перейшли до читання політичної історії, а з 1990-91 рр. – до викладання історії України. З 24 лютого 1990 р. кафедра перейменована на кафедру історії України. У 1992 р. здійснено перший набір на історичне відділення, яке через два роки переросло в історичний факультет. У 1993 р. було створено дві кафедри: загальної історії історичного факультету та історії України і політології. Тепер це кафедра всесвітньої історії та кафедра історії України. Схожі процеси відбулися в цей час у більшості обласних педінститутів України, де масово відкривалися історичні факультети. Найгострішою проблемою відродження історичних факультетів в регіонах України стала проблема кадрів, адже більшість викладачів цих факультетів – колишні

міст, сіл, установ. Виправдовують це прагненням здобути фінанси для проведення досліджень та їхньої популяризації, рятуння пам'яток від руйнування. Передювілейний ажіотаж часом сприяє появі скороспілих поверхових публікацій "під дату". Надто численні ювілеї порушують ритмічність діяльності установ, відволікають наукові сили від фундаментальних праць. Усе ж, деякі ювілеї сприяли пошвавленню наукового життя, привертали увагу громадськості до історичної тематики, полегшували видання серйозних студій. Напевно, так буде й далі.

Організацію бібліографії вважаємо складовою частиною розвитку наукового життя. Поки що історична бібліографія відстає від потреб науки. Зокрема, не налагоджена співпраця історичних установ і бібліотек для укладання повноцінної ретроспективної бібліографії історії України. Великою втратою для системи оперативної бібліографічної інформації є те, що перестала виходити газета "Друг читача", яка щотижня містила перелік всіх нових видань України, в тому числі й наукових. Щоправда, Національна книжкова палата України видає часопис "Нові книги України", літопис книг, газетних і журнальних статей, але вони виходять невеликими накладами і мало використовуються істориками. Водночас, наявність тематичної державної бібліографії полегшує укладання тематичних бібліографічних покажчиків. Варто відзначити, що почала виходити, але ще залишається маловідомою історикам, серія гуманітарних наук Українського реферативного журналу "Джерело", що його видає на електронних носіях (CD) Інститут реєстрації інформації НАН України. Для поточної бібліографії суто історичних публікацій великі заслуги має Державна історична бібліотека України, яка видає бібліографічні щорічники з історії України. Попри мінімальні наклади, ці покажчики унікальні тим, що в них розписано не лише часописи, збірники і наукові записки, але й тези наукових конференцій та інші малотиражні видання. Без даного покажчика, зокрема, майже неможливо було б "виловити" історичні праці, вміщені у збірниках загального змісту, назви яких недостатньо розкривають їхню тематику. Покажчик за 1993 рік був виданий спільно Державною історичною бібліотекою України і Національним комітетом істориків України. При цьому, Державна історична бібліотека уклала бібліографію праць українською і російською мовами, а Національний комітет істориків доповнив картотеку публікаціями іншими мовами, виданими за кордоном. На жаль, покажчики за наступні роки знову подають лише українські й російські друки. Якщо йдеться про публікації всіма мовами з історії України XIV-XVIII ст., то вони відображені в укладеній М. Жарких "Бібліографії Старої України" (наклад її мінімальний, але можна замовити електронну версію). Покажчики українознавчих видань виходять і в Польщі (праці С. Стемпеня, О. Аркуші), США (Б. Винар). Книги, видані в Україні і за її межами, відбив випуск реферативно-бібліографічного бюлетеня "Українознавство", присвячений виданням 1993 року. Однак через брак коштів це корисне видання було припинене.

Ділянкою, в якій найпомітніше кардинальне поліпшення ситуації, є міжнародні контакти. У СРСР вони були мінімальними і здійснювалися під

контролем КДБ. Працівники Інститутів АН УРСР оформляли документи через Управління міжнародних зв'язків АН СРСР і отримували закордонні паспорти від МЗС РРФСР, а не від МЗС УРСР чи його обласних представників. Як тільки було знято заборони на виїзд і дозволи стали визначати не внутрішні органи влади, а консульські установи іноземних держав (тих, поїздки до яких обмежені візовим режимом), встановились ділові стосунки між вченими і науковими установами України та інших держав. Особливо великі заслуги для інтеграції української тематики у світову науку мають Український науковий інститут Гарвардського університету і Канадський інститут українських студій Університету Альберти, з яким пов'язаний і Центр історичних досліджень ім. Петра Яцика. Велику допомогу американським та українським українознавцям і українознавчим установам надає Фонд Катедр Українознавства. Налагодилась співпраця істориків Польщі, Білорусі, Литви, України під егідою Федерації інститутів Центрально-Східної Європи, яку очолює відомий польський історик професор Єжи Ключовський. Контактими вчених з України і діаспори опікуються Наукові товариства ім. Шевченка в Америці та Європі, Українська вільна академія наук у США, Український вільний університет у Мюнхені, Світова наукова рада світового конгресу українців. Українське історичне товариство, яке заснував у США професор Любомир Винар, організувало свої осередки у Києві (першим його головою був Михайло Брайчевський), Львові, Чернівцях, Луцьку, Острозі та інших містах. Проведені товариством представницькі конгреси українських істориків у Чернівцях (2002) і Кам'янці-Подільському (2003), стали місцем зустрічі істориків з усіх регіонів України й західної діаспори. Поки що недостатньою є співпраця істориків України з їхніми колегами з Росії, Білорусі, Литви, Молдови, Румунії. Успішно, натомість, розвиваються взаємини з Польщею, Німеччиною, Австрією.

Основним форумом для спілкування українських та іноземних істориків України з представниками інших українських дисциплін в світовому масштабі стали Міжнародні конгреси україністів, які проводяться що три роки. Значний резонанс мали конгреси – перший у Києві (1990), далі у Львові (1993), Харкові (1996), Одесі (1999). В останньому, п'ятому, проведеному у Чернівцях у 2001 р., всупереч вкрай несприятливим обставинам, взяли участь понад 630 вчених, з них 225 з-за кордону. Щоправда представництво різних держав було нерівномірним, з деяких прибули лише один-два доповідачі. Якщо з Канади (39 учасників) і США (37 учасників), Словаччини приїхали головню вчені українського походження, то в делегаціях Польщі (48) і Німеччини (18) переважали неукраїнці. Недостатньо була репрезентована Росія (21 учасник) та інші сусідні з Україною держави – Білорусь, Молдова, Румунія. З Угорщини виступило 9 вчених. Великий внесок у підготовку конгресу зробили Американська та Німецька асоціації україністів, Польське українознавче товариство. На жаль, в ряді країн немає об'єднань україністів, або вони діють формально. Важливо те, що серед українських доповідачів усіх конгресів були представлені численні дослідники з невеликих міст, яким ці форуми полегшують встановлення міжнародних контактів.

Важливою подією вітчизняної історичної науки стало заснування Президією НАН України Українського національного комітету істориків, до якого були залучені й представники університетів. Він, як і інші національні комітети, має на меті налагодження участі вчених України у Міжнародних конгресах істориків. 1995 р. на XVIII-му Міжнародному конгресі істориків у Монреалі представників України було прийнято до Міжнародного комітету історичних наук (МКІН), який щоп'ять років проводить конгреси. Завдяки цьому українська тематика була представлена на XIX-му конгресі, проведеному 2000 р. в Осло⁹. Ведеться підготовка до XX-го конгресу, який збереться 2005 р. у Мельбурні. Головною формою праці конгресів є участь у дискусіях. Для участі потрібно тільки сплатити відповідний реєстраційний внесок і мати кошти на поїздку.

Новий рівень міжнародних контактів в останні роки започаткували молоді українські історики, які навчалися або стажувалися за кордоном. Магістерські і докторські студії в Центральньо-європейському університеті в Будапешті, Альбертському в Канаді, університетах Польщі (головно у Варшаві і Любліні), Німеччини, Австрії забезпечують підготовку фахівців, які вільно почувають себе у науковому світі, самостійно знаходять виходи на престижні наукові програми. З другого боку, дедалі частіше контактів з Україною шукають іноземці, більше стає істориків неукраїнського походження, які оволодівають українською мовою та обирають своїм фахом україністику. Важко переоцінити значення фінансованої урядом США програми наукових обмінів ім. Фулбрайта. Вона забезпечує стажування українських істориків в престижних американських університетах і працю в українських університетах вчених США. Сприяють міжнародним контактам вчених фонди Айрекс, Американська рада наукових товариств (ACLS), німецький фонд ДААД та ряд ін. Обмін поїздками вчених здійснюють численні ВНЗ та академічні інститути.

Питання про розвиток міжнародних контактів українських істориків вимагає глибшого і докладнішого висвітлення. Але й з наведених тут розрізнених прикладів видно, що дедалі більшу роль в співробітництві істориків України та інших країн відіграють індивідуальні ініціативи вчених, особливо молодих, і це добра ознака нашої доби. Також добре, що значною мірою стихійними були процеси розширення тематики досліджень і оволодіння новими метододологічними підходами. Тим більше заслуговують доброго слова старі й нові установи, фонди, громадські організації, які сприяли ініціативам, створювали для них інституційну базу.

Єдиний підсумок, на жаль не вичерпно підкріплений конкретними фактами, полягає в тому, що істотні організаційні недоліки не є нашою специфікою. Вони є і в більш розвинених історіографіях, хоча часто не так яскраво виражені. Але ж і умови мало де були такими несприятливими, як в Україні. Автор не має якогось рецепту щодо можливості кардинального поліпшення організаційної структури української історичної науки. Постулатом, на якому

⁹ Ісаєвич Я.Д. Сторінки історії...

вважаю доцільним тут наголосити, вважаю необхідність розширення інформації в усіх можливих форматах – на папері, на електронних носіях, в Інтернеті. Інформації про установи, їхні плани і характер діяльності співробітників. Інформації про джерельну базу, про наукові проекти, про плановані публікації вчених. Інформації про вже видані праці і ті, що готуються. Це усувало б дублювання, стимулювало налагодження творчої співпраці осіб і колективів.

Ми свідомо не торкалися порушеної в інших розділах теми про живучість в Україні застарілих наукових методологій, слабкість, декларативність і поверховість освоєння нових підходів, відсутність оригінальних теоретичних побудов. Критика недоліків, як правило, породжується вболіванням за справу, прагненням її кардинально поліпшити. Це викликає симпатію й розуміння мотивації критичних голосів. З другого боку, врахування також і позитивів, спроба зваженої оцінки сучасної ситуації потрібні, щоб не піддатись ілюзіям про можливість змінити все і відразу революційним способом. Нам здається, що дотеперішній розвиток дає підстави на успіх вже започаткованих еволюційних змін структури наукових установ і – що важливіше – змісту їхньої діяльності.

Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука

(Леонід Зашкільняк)

1. Тенденції розвитку світової історичної думки

Було б великим зухвальством спробувати окреслити весь сучасний історіографічний процес у світі або принаймні його провідні напрями і течії. Щорічно в більшості країн світу з'являється тисячі і тисячі книжок, брошур, статей, публікацій на багатьох мовах, які навіть переглянути окремій людині не під силу. Тим не менше, як в кожній пізнавальній галузі (зокрема, науці), в історіописанні сформувалися (і розвиваються) впливові інтелектуальні осередки, котрі презентують громадськості певні взірці (парадигми) творення "історичної продукції". Здебільшого такі взірці виникали і виникають в розвинутих країнах, де нагромаджено значний і тривалий досвід історіографії, склалися відповідні школи і напрями, діють авторитетні інституції (університети, академії, товариства, часописи тощо). У сучасних умовах комунікацій такі взірці апробуються на міжнародних конгресах істориків, різного роду наукових форумах у вигляді публікацій на сторінках численних спеціальних фахових журналів. Спільнота фахових істориків, як і інші фахові спільноти, творить свій особливий інтелектуальний світ, в якому діють професійні засади спілкування. Те спільне, що постійно непокоїть фахівців, змушуючи їх ставити щоразу нові запитання і давати на них неоднозначні відповіді, зосереджується навколо методологічних проблем: що є історія? що вивчає історик? як вивчає історик? яка цінність здобутих ним знань? Вказані питання тільки в самих загальних рисах відбивають методологічний компендіум, навколо якого від давніх часів точаться дискусії, і відповіді на які поділяють фахівців на різні течії та школи. Не вдаючись до історії розвитку методологічних уявлень і дискусій навколо них, сконстатуємо, що провідними чинниками в роботі професійного цеху істориків залишаються проблеми – що є об'єктом вивчення в минулому, якими методами ці об'єкти можна дослідити і наскільки об'єктивними (правдивими?) є одержані історичні знання¹.

Історіографія як наукове дослідження минулої реальності сформувалася в XIX ст. – "віці історії" на ґрунті романтичних і позитивістських історіософських ідей, які трактували історію як послідовний ланцюг поступового нагромадження матеріальних і духовних здобутків, який в загальних рисах

¹ Відішлемо читача до окремих робіт: *Breisach E. Historiography. Ancient, Medieval and Modern.* – Chicago and London, 1983; *Iggers G.G. New Directions in European Historiography.* – Middletown, 1979; *Jenkins K. On "What is History?": From Carr and Elton to Rorty and White.* – London and New York, 1995; *Callinicos A. Theories and Narratives. Reflections on the Philosophy of History.* – Durham, 1995; *Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності.* – Львів, 1999 та ін.

проводить до утвердження і розквіту націй та держав (романтизм) або універсальної людської цивілізації, заснованої на знаннях (позитивізм). Запозичена у середньовічній християнській теології ідея лінійного телеологічного розвитку людських спільнот була з допомогою Просвітництва успішно перенесена в модерні соціально-історіософські доктрини (романтизму, позитивізму, марксизму, націоналізму, лібералізму тощо)². Однак з кінця XIX ст., а особливо у бурхливому XX ст. теоретичні підвалини цих доктрин в їхній історичній частині були серйозно підважені, насамперед в сфері онтологічній (неокантіанці), а згодом і гносеологічній (неопозитивісти, структуралісти, феноменологісти). Назагал наукові і гносеологічні дослідження вчених довели залежність історичних знань, які конструюються істориками, від їх (істориків) культурної, політичної та ідеологічної орієнтацій, котрі диктують конкретні моделі ("метафори") бачення минулого. Останнє, попадаючи в лабеті історіософських доктрин, перетворювалося в кон'юнктурні образи, що відбивали лише певні погляди соціальних спільнот, верств, груп та осіб і аж ніяк не давали об'єктивної картини минулої реальності. Подієва історіографія, при всьому прагненні її творців, "спотикалася" в точці інтерпретації з допомогою універсальних теорій. Щоправда, слід зауважити, що складні й глибокі світоглядні зміни, які відбувалися в західних країнах у XX ст., майже не заторкнули країн комуністичного табору, де "торжествував" ідеологізований і догматизований варіант марксизму в його ленінській "активістичній" версії, а також численні країни "третього світу", котрі робили тільки перші кроки на шляху історіографічного самоусвідомлення (осмислення через історіописання).

У першій половині XX ст. історики на Заході намагалися знайти "протишлягу" підважувальним концептам скептиків, які "виводили" історію з числа "наукових дисциплін" в розряд публіцистики або й белетристики. Представники французької Школи "Аннали" (від назви щорічника економічної та соціальної історії, що почав виходити 1929 р.), "соціальні історики" Великобританії, американські прогресисти перейшли до нової, "більш модерної" епістемології (теорії пізнання), яка вимагала усунення описовості з наративу (розповіді) та її заміни аналітичністю на базі "молодих" і "справжніх" наук – соціології, антропології, культурології, психології тощо. Позбавлена історіософської доктрини (лише уявно), західна історіографія не швидко рушила в бік "нової історії", котра повернулася обличчям до людини і людської спільноти в їх гуманістичних вимірах – способі життя, потребах, взаєминах з оточенням (в тому числі, природним). Це був шлях, який рішучим чином змінював уявлення про історію: на зміну універсалістському баченню минулого як втіленню певної ідеї й надання сенсу історії поступово приходив образ "людської людини" і спільноти, котрі живуть і діють в межах оточуючого їх культурного поля, сформованого попередніми поколіннями.

² Див. докл.: Жук С.І. Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1994. - № 1. – С 45-46.

Дослідження людини і спільноти як культурного феномена з його особливими свідомісними і психічними властивостями поступово набирає обертів. Водночас революційні катаклізми і війни першої половини ХХ ст., “холодна війна” між суспільно-політичними системами ще більше загострили увагу істориків на осмисленні етно-культурних проблем, пов’язаних із ціннісною орієнтацією осіб і спільнот. Трагедії і драми ХХ віку стимулювали розробку великих синтезів світової історії через призму цивілізаційного (у підсумку – культурницького) підходу і ліберальної ідеології. Так з’явилися індивідуальні й колективні праці західних, переважно американських авторів, для яких досвід розвинених країн був “зразком” успішної реалізації соціокультурного поступу³. Хоча в цих працях переважав загальнокультурний контекст, але цілком явно проглядалась ідея, яку сповідували автори, котрі належали до “переможців”, “привілейованих” народів Заходу. Свідомо чи не свідомо вони дивилися на минуле людства з позицій “історичної законності” тогочасного стану речей – перемоги і поступу Західної цивілізації (універсалізм ще продовжував впливати на свідомість дослідників). Через 25 років після виходу своєї роботи про світову історію американець В. Мак-Ніл писав: “І обсяг, і концепція книги – це вияви своєрідного “інтелектуального імперіалізму”: всесвітня історія береться як єдине ціле, і робиться спроба її інтерпретації на ґрунті розробленої американськими антропологами в 30-ті роки концепції взаємопроникнення культур (...) Це спроба обґрунтування проєкції останніх десятиріч на всесвітню історію загалом і заявити при цьому, що аналогічна схема культурного домінування і проникнення (здобутків центрів цивілізацій до менш розвинених народів – Л.З.) існувала завжди”. І далі автор вже з сучасних методологічних позицій дуже влучно характеризує тогочасні уявлення істориків про історію, котрі ігнорували конструктивістський та суб’єктивно-ідеологічний підхід до минулого, що був відбиттям “особистих забобонів – сімейних, етнічних, класових та інших виявів самоідентифікації та досвіду”. У підсумку – стверджує Мак-Ніл, – “жоден історик не зможе заперечувати, що його бачення минулого віддзеркалює досвід його епохи, залежить від традицій і школи, несе на собі відбиток того часу і місця, в якому він жив”⁴. Ці промовисті слова досвідченого історика були написані в той час, коли в світовій історіографії відбувалися глибокі зміни, що визначили її розвиток наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.

³ Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людського суспільства з авторською ретроспективною передмовою. – Київ, 2002 (перше американське видання 1963 р.); *Ralph P.L., Lerner R.E., Meacham S., Wood A.T., Hull R.W., Burus E.M.* World Civilizations. Their History and Their Culture. – New York; London, 1997 (дев’ять видань, перше – 1955). – Vol. I-II; *Riley P., Gerome F.A., Lembright R.L., Myers H.A., Chog-Kun Yoon.* The Global Experience. Readings in World History. – New Jersey, 1998 (третє видання, перше – 1987). – Vol. I-II та ін.

⁴ Мак-Ніл В. Піднесення Заходу... – С. 11-12.

Після Другої світової війни стала очевидною обмеженість історіографічних конструкцій (історичних творів), які писалися відповідно до авторського культурного поля, традицій, суб'єктивних ідейних, політичних, релігійних, етнічних, психічних уподобань і властивостей. І хоча світоглядна "обмеженість" істориків була зауважена значно раніше (неокантіанцями, Б. Кроче, Р.Д. Коллінгвудом та ін.), але їхні претензії на об'єктивність своїх висновків викликали все більшу недовіру з боку фахівців і громадськості.

У 60-ті роки ХХ ст. у західній історіографії з новою силою розгорілися теоретичні дискусії з приводу науковості історії, її пізнавальних можливостей і обмежень. Дискусії призвели до "епістемологічної революції". Серйозного удару зазнала поширена на Заході модель "наукової історії", заснована на засадах "модерності" – вивчення соціальних структур, інститутів, процесів в рамках цивілізаційного підходу. Культурно-антропологічна складова цього підходу поширювалась переважно на констатацію виникнення і впливу суспільних ідей і культурних здобутків на зовнішні прояви людської діяльності – політику, господарство, соціальні стосунки, побут тощо. Фактично йшлося про "культурний аспект" т.зв. "зовнішньої історії" або відбиття цих ідей у фактах і процесах минулої дійсності. Більшість дослідників історії ставилась до минулої реальності як до такої, що може бути цілком об'єктивно підтверджена вченим з допомогою історичних джерел. Оптимістична позитивістська віра в те, що історик, використовуючи фаховий інструментарій (передусім критичні методи), може у підсумку одержати "об'єктивне" історичне знання про минуле ("таким, яким воно було" за висловом Л. Ранке) у середині ХХ ст. (а часто й донині) все ще залишалося панівним у фаховому середовищі всіх європейських країн.

Проте здобутки наук і наукознавства змусили й істориків (хоча й з великим опором), насамперед на Заході, замислитися над процесом пізнання і формування наукових знань в цілому й історичних зокрема. У 60 – 70-ті роки ХХ ст. у США виступила "історична школа" філософів і наукознавців (Т. Кун, С. Тулмін, П. Фейєрабенд, І. Лакатос та ін.), які довели змінний (історичний) характер будь-яких наукових знань, котрі не стільки відбивають реальну дійсність, скільки дозволяють задовільно (на даному етапі) пояснити явища зовнішнього світу з допомогою ідеальних мовних конструктів, розроблених людьми⁵. Паралельно з "історичною школою" в наукознавстві французький філософ М. Фуко розвинув вчення про епістему (простір знання про співвідношення слів і речей) та мовний дискурс (спосіб і форму виразу епістем)⁶. Наукові (та історичні) знання представляються як зміна епістем і дискурсів, котрі своєю чергою формують ті чи інші парадигми (взірці мовного представлення знань про світ і речі у ньому). Увага до мови, яка виступає ідеальним посередником між людською свідомістю і матеріальними речами навколишнього світу, спричинила початок "лінгвістичного звороту" в науці, наслідком чого скристалізувалося розуміння визначальної ролі мови і

⁵ Див.: Кун Т. Структура научных революций. – Москва, 1977.

⁶ Див.: Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук. – Москва, 1977.

льну практику діючих осіб”¹⁰. Це зрушення в бік культурно-антропологічної “мікроісторії” характерне для всієї західної історіографії, яка відмовилась від т.зв. “подієвої історії”. При цьому поступово набуло поширення переконання, що історична нарація завжди залишатиметься у тісному зв’язку з “екзистенціальним досвідом” самого історика, тобто відбиватиме суб’єктивний характер його інтерпретації фактів.

“Нова наукова історія” захопила західну історіографію другої половини XX ст. Їй віддавала перевагу більшість фахових істориків, які створили низку напрямів і шкіл, що займалися вивченням конкретних об’єктів історичних соціумів. Далеко не вичерпний перелік таких напрямів представили Жюльєт Гардінер і Пітер Берк¹¹. Характеризуючи стан сучасної (на 90-ті роки XX ст.) західної історіографії, обидва дослідники погоджуються, що об’єкт вивчення в історії сильно подрібнився і диференціювався, але межі і предмет – значно розширилися; відповіді, які дають історики на традиційне питання “що є історія?” – дуже урізноманітнилися. Ці думки розвиває французький дослідник Моріс Емар: “Історія – це не все, але все це історія, принаймні потенційно може нею стати (...) Сьогодні історія – це картина, відкрита для всіх зацікавлень і впливів”¹².

Разом з тим, західні історики вкрай вороже налаштовані до ідеологічних феноменів (фундаменталізму, націоналізму тощо) й усіх форм нетолерантності. Фрагментація об’єкту-історії викликана несприйняттям універсальних суспільних доктрин, здатних об’єднати “частинки в одне ціле”, як таких, що підпорядковують свідомість історика певним “метанаративам”¹³. “Нова наукова історія”, фрагментаризуючи об’єкт і предмет вивчення, визнаючи множинність і суб’єктивність інтерпретацій фактів і подій минулого, безсумнівно розвивається під впливом постмодерністських уявлень про пізнання.

Низка напрямів “нової наукової історії” зробила спробу підсилити сцієнтистичний характер історичних досліджень, спираючись на методи і теорії інших наук. Особливо популярними були свого часу (60 – 80-ті роки) праці представників американської “нової економічної історії” (Р.В. Фогель,

¹⁰ *Бессмертный Ю.Л.* Как же писать историю? Методологические всяния во французской историографии 1994-1997 гг. // Новая и новейшая история. – 1998. – № 4. – С. 30-34.

¹¹ *What is History Today / Edited by Juliet Gardiner.* – Atlantic Highlands, 1992; *New Perspectives on Historical Writing / Edited by Peter Burke.* – Pennsylvania, 1992.

¹² *Емар М.* Фах і покликання історика (сучасні підходи) // Філософська і соціологічна думка. – Київ, 1995. – № 5-6. – С. 74, 78.

¹³ *What is History Today...* – Р. 1-2. Під час дискусії у 1994 р. над проблемами синтезу всесвітньої історії у Веслеянському університеті (США), в якій взяли участь фахівці багатьох країн, зазначалося, що більшість вчених “приєдналися до гурту істориків, котрі усувають холістичні і “тоталітарні” проекти”. Знаний і згадуваний нами В. Мак-Ніл навіть вжив термін “міфографія” для означення спроб створити універсальну “всесвітню історію”. – *World Historians and Their Critics // History and Theory. Theme issue.* – 1995. – Vol. 34. – Nr. 2. – P. 1-9.

Д.К. Норт були удостоєні Нобелівської премії в галузі науки у 1993 р. за "вклад у відновлення економічної історії за допомогою застосування економічної теорії і кількісних методів для пояснення господарських інституціональних змін"¹⁴. Американці запропонували зразок ("парадигму") наукового дослідження, який спирався на уявлення про "раціональність" економічних дій людей в умовах ринку, побудову гіпотетичної моделі цих дій та її перевірку з допомогою кліометричних (квантитативних) методів. Однак наголос на раціоналізмі й ігнорування ірраціональних чинників в процесі господарської діяльності людей спричинили звинувачення представників цього напрямку в дегуманізації історії.

Значного поширення на Заході набули напрями, які об'єднувалися (умовно) під назвою " нової наукової історії". Його представники проводили свої дослідження на підставі доктрин К. Маркса і М. Вебера, модернізованих до умов другої половини ХХ ст. Німецький варіант " нової соціальної історії" сформувався в першій половині 1970-х років з виникненням часопису "Історія і суспільство" (1972 р.). На відміну від традиційної соціальної історії, що вивчала великі соціальні групи, "нові історики" спочатку зайнялися дослідженням "системи ієрархічно взаємопов'язаних соціальних позицій, котрі фіксують суспільне положення, права й обов'язки індивідів (...) а також сукупності рольових обов'язків, які суспільство ставить перед своїми членами"¹⁵.

В англійській історіографії "нова соціальна історія" наприкінці ХХ ст. набула чіткого соціологічного спрямування і антропологічного зафарбування (Д. Рюде, Е. Гобсбаум, Е. Бріггс, П. Берк та ін.). При цьому, за взірцем французької Школи "Аннали" (Ф. Бродель) англійські "нові соціальні історики" не відмовилися від синтезуючого представлення суспільних процесів, наприклад таких як "індустріалізація", "модернізація" тощо. У їхньому полі зору знаходилися різні сфери соціальних відносин і активності людей, включаючи "соціальну географію", економічні й технологічні зміни, а також характер праці, соціальні групи і структури, соціальну згуртованість, звичаї та поведінку, сім'ю, соціальні інститути і політику тощо. Назагал це можна вважати зразком соціологічного дискурсу, оберненого в минуле¹⁶.

"Нова соціальна історія" у різних її іпостасях базується на уявленні про суспільство як складну соціальну структуру, в якій всі функціональні елементи взаємозв'язані і взаємозалежні, створюють у підсумку те соціальне явище, котре здебільшого називають "цивілізацією". Е. Гобсбаум у своїх синтетичних працях, присвячених ХІХ і ХХ ст., користується "розділенням"

¹⁴ Pomorski J. Paradygmat „New Economic History”. Droga do „Nobla”. Studium z teorii rozwoju nauki historycznej. – Lublin, 1995. – S. 9.

¹⁵ Горобець В. "Нова соціальна історія": можливі українські перспективи у світлі європейських досягнень і проблем // Історія та історіографія в Європі. – Київ, 2003. – Випуск 1-2. – С. 138-139.

¹⁶ Согрин В.В., Зверева Т.И., Репина Л.П. Современная историография Великобритании. – Москва, 1991. – С. 85-105.

частин суспільства на окремі структури, котрі складають ціле – “історію різних держав, політики, економіки, культури і всього іншого”, маючи на меті “визначити провідну ідею періоду”, але “не загальну ідею історії”¹⁷. Тому й чотири книги, присвячені різним періодам європейської історії, він назвав “віком революції” (1789-1848), “віком капіталу” (1848-1975), “віком імперії” (1875-1914) і “віком екстремізму” (1914-1991)¹⁸. Авторів присвячує прагнення прослідкувати процеси трансформації, які спричинили появу “модерного суспільства” і продовжують визначати його зміни донині. Джерела цих трансформацій він вбачає в “соціальних і економічних силах, політичних та інтелектуальних інструментах”, котрі народили “подвійну революцію – індустріальну і політичну”¹⁹. Подібні погляди на процеси модернізації європейського (і північноамериканського) суспільства розвинули багато істориків в різних західних країнах. Наприклад, англійський історик Р. Прайс в своїй “Соціальній історії Франції в XIX ст.” показав, що суспільні зміни в країні після Французької революції відбувалися дуже повільно, а провідні ідеї революції тривалий час залишалися лише на папері: традиції та мімікрія соціальних груп визначали дійсне життя населення, далеке від поширених у попередній історіографії уявлень про швидкі суспільні і свідомісні зміни²⁰.

Основні методологічні засади “нової соціальної історії” були сформульовані ще засновниками Школи “Аннали” (М. Блок і Л. Февр) і розвинуті її т.зв. “другим поколінням”, яке виступило прихильником “глобальної” або “тотальної” історії й не відмовлялося від синтезуючого погляду на минуле. Прагнучи оновити французьку й світову історіографію після Другої світової війни й спираючись на нагромаджений досвід “боїв за історію” в міжвоєнний період, представники другого покоління Школи (Ф. Бродель, М. Губер, П. Шоню, Е. Лабрусс, Е. Ле Руа Ладюрі та ін.) доклали чимало зусиль для того, щоб зробити історію “доказовою” наукою. Фернан Бродель запропонував чотири головні методологічні положення “нової історичної науки”: “глобальність” у вивченні всіх проявів життя людини і суспільства; “цивілізація” як сукупність властивостей колективного життя людських спільнот в просторі і часі (структури і процеси); концепція “часу тривалості історичних процесів”; “ментальність” як колективна свідомість, властива більшості населення²¹. За таких обставин історія ставала “історією соціальної культу-

¹⁷ *Hobsbawm E.* The Age of Empire 1875-1914. – New York, 1987. – P. XIII.

¹⁸ *Хобсбаум Э.* Век революции. Европа 1789-1848. – Ростов-на-Дону, 1999; *Его же.* Век капитала 1848-1875. – Ростов-на-Дону, 1999; *Его же.* Век империи 1875-1914. – Ростов-на-Дону, 1999; *Гобсбаум Е.* Век экстремизма. Коротка історія XX віку 1914-1991. – Київ, 2001.

¹⁹ *Hobsbawm E.* The Age of Revolution 1789-1848. – New York, 1962. – P. 19-20.

²⁰ *Price R.A.* Social History of Nineteenth-Century France. – New York, 1987. – P. 357-364.

²¹ Докл. див.: *Таран Л.В.* Французька історіографія (70-ті роки XIX – 80-ті роки XX ст.). – Київ, 1991. – С. 65-78; *Ее же.* Историческая мысль Франции и России 70-е годы XIX – 40-е годы XX в. – Киев, 1994.

ри", звільняючись водночас від політичної, ідеологічної, етнічної та іншої залежності. Класичним взірцем реалізації такого підходу, який надихав усіх "нових соціальних істориків", стала фундаментальна праця Ф. Броделя "Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст." (т. 1-3, Париж, 1967-1979). Формулюючи головні методологічні постулати, вчений запровадив термін "матеріальна цивілізація", який є значно ширшим поняттям, ніж "капіталізм", "економіка", "ринок" тощо. Це поняття, на його думку, включає в себе не тільки економічні явища, а й соціальні, духовні і т.д., котрі визначають обставини життя людей. Кожна зі сфер суспільного життя розвивається у різних "часових протяжностях, у взаємодії та взаємовпливах, створюючи багатопланові соціальні ієрархії і глибокі ментальні традиції, які долаються лише в результаті тривалого історичного часу". Не випадково Бродель розпочав дослідження зі "структур повсякденності", щоб з'ясувати межі можливих суспільних змін на рівні життя людей. "З маленьких пригод, з дорожніх нотаток вимальовується суспільство. І ніколи не повинно бути байдицею, яким чином на різних його рівнях люди їдять, одягаються, вмеблюють житло – підкреслює вчений. – ...Справді, цивілізації створюють зв'язки, цебто порядок, між тисячами благ культури, фактично різношерстних, на перший погляд чужих одне одному, – від тих, що пов'язані з духовним життям і розумом, до предметів і знарядь повсякденного життя"²². У наступних двох томах історик переходить до розгляду і аналізу економічних структур, соціальних ієрархій за соціологічними моделями. Саме початки "культурно-антропологічного нахилу", накреслені в працях першого і другого поколінь Школи "Аннали", вирізняли її представників від тих "нових соціальних істориків", які більшою мірою покладалися на виключно соціологічні моделі. Третє покоління Школи "Аннали" у 70 – 80-х роках ХХ ст. поступово відмовилося від соціології і розвинуло той бік історичного дослідження, який отримав назву "антропологізуючої історії" і здобув переважні позиції серед західних істориків²³. Перед тим як зупинитися на цьому напрямі слід дещо повернутися назад у часі.

Якщо намагання зберегти науковий характер історіографії на Заході в середині ХХ ст. увінчалися появою численних праць "нових істориків", то інша частина дослідників й теоретиків історії радикально зреагувала на епістемологічні ідеї філософів та наукознавців, котрі постулювали "деконструкцію" людського пізнання і парадигмальний характер наукових знань. Критика "науковості" історіографічних знань (отриманих істориками) лунала на Заході здавна. Ще 1931 р. відомий французький поет Поль Валері опублікував книгу "Погляди на сучасний світ", в якій нарікав на історію, яка не

²² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. Том 1: Структури повсякденності: можливе і неможливе. – Київ, 1995. – С. 12, 484.

²³ Див.: Гуревич А.Я. О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. – 1991. – № 2-3. – С. 33-34; Бессмертный Ю.Л. Как писать историю? – С. 31-35; Wrzosek W. Historia – Kultura – Metafora. Powstanie nieklasycznej historiografii. – Wrocław, 1995. – S. 125-131.

змогла передбачити жахить світової війни, революцій, соціальних та інших конфліктів, котрі охопили всі континенти в першій третині ХХ ст. Більше того, він вважав історичні знання дуже небезпечними для людства, оскільки вони змушують мріяти, оп'яняють народи, породжуючи в них брехливі уявлення про минуле, заважають спокійному життю, спричиняють манію величі або переслідування, виправдовують все що завгодно і нічому не вчать. Історія є найгіршою речовиною, яку виробила хімія інтелекту – підсумовував П. Валері, – вона не може бути наукою, а виключно літературою, “основою для романів”²⁴.

У другій половині ХХ ст. деякі історики забили на сполох, звинувачуючи “сцієнтизаторів” історіографії у позбавленні історії її гуманістичного виміру, нехтуванні “людиною” заради “моделей”, “процесів” і “проблем”. Вони вимагали “віднаучення” історії та її “гуманізації”. Англієць Д. Елтон писав, що “чим би не займалась історія, вона повинна бути по суті оповіданням (розповіддю) про змінні долі людей”²⁵. Дискусії щодо “науковості” історії, її претензій на “істинне знання” спричинили гостру критику теорії і практики історіописання в цілому. Ще у 40 – 50-х роках ХХ ст. англійський історик М. Оукшот розвинув думку про суттєву відмінність історичних знань від природничо-наукових, підкресливши конструктивний характер перших, залежних від світогляду і уяви історика, від емпіричного характеру других²⁶. У 1960 р. група істориків і філософів заснувала в Англії часопис теоретичної історії “Історія і теорія” (“History and Theory”, згодом перенесений до США). Його перший номер відкрився статтю Ісайї Берліна про концепцію “наукової історії”. Її основна ідея полягала в тому, що історичні знання не піддаються зведенню (редукції) до якоїсь теорії чи моделі через індивідуальність і неповторність людей, що діяли в минулому і тих, хто їх вивчає (істориків). Історики здатні лише описувати систематизовані, але неповторні явища минулого у відповідності з власними суб’єктивними уявленнями про життя та його цінності. За таких умов історія не може бути наукою у природничому значенні слова, а наближається до літератури або мистецтва²⁷.

Розгляд пізнавальної діяльності історика-дослідника спричинив переміщення загальної уваги на проблеми творення ним історичних знань – імпліцитних (думка, образ) і експліцитних (текст). Аналіз привів до думки про активну роль суб’єкта-історика у “конструюванні” історичних фактів та їхньої інтерпретації, виявив в отриманих історичних знаннях великий обсяг “власного бачення” дослідника. Один з провідних теоретиків “постмодернізму” і “наративістської філософії історії” голландський вчений Френк

²⁴ Таран Л.В. Историческая мысль Франции... – С. 101

²⁵ Elton G. Political History – Principles and Practice. – New York, 1970. – P. 5.

²⁶ A New Philosophy of History / Edited by F. Ankersmit and H. Kellner. – London, 1995. – P. 278-279.

²⁷ Берлин И. Естественная ли наука история? // Берлин И. Философия свободы. Европа. – Москва, 2001. – С. 69-121.

Анкерсміт зазначав, що “історичний факт “потопає” в морі інтерпретацій”²⁸. Справжньою сенсацією стала поява 1973 р. праці американського історика Гайдена Вайта “Метаісторія. Історична уява в Європі XIX ст.”, в якій він чітко простежив “лінгвістичні” обмеження творців історичних знань, що будують свої тексти у відповідності із взірцями літератури. На його думку, будь-які історичні конструкції (знання, дискурси) є лише “вторинною дійсністю”, яка переважно (або завжди) відображає не “те як було насправді”, а уявлення конкретного історика про минулу дійсність, іншими словами є “літературною фікцією” (міфом)²⁹. Через двадцять п’ять років після виходу в світ його праці Г. Вайт, відповідаючи численним критикам, ще раз підтвердив, що він “постарався констатувати “фіктивну” природу всякої репрезентації історичної реальності у формі наративу”³⁰. Роблячи наголос на суб’єктивності і культурній зумовленості усіх історичних текстів, представники “наративістської філософії історії”, з одного боку, зводять всю історіографію до інтерпретації, що є відбитком відкритих чи прихованих суб’єктивних уподобань історика, який з ними підходить до вивчення історичних фактів. За Ф. Анкерсмітом “історіографія є ще більш штучною, ще більшим виразом культурних кодів, ніж саме мистецтво (...) Історіографія справді є частиною сучасного культурного світу і повинна досліджуватись у співвідношенні з сучасним живописом, скульптурою і літературою”³¹.

Такі радикальні підходи до історіографії викликали гостру реакцію фахових істориків, які стали на захист своєї науки. Проте представити якісь серйозні аргументи, які б спростовували постулати “наративістів”, вони не змогли³². Тому народилося уявлення про “кризу сучасної історичної науки”, яка торкається насамперед її методологічних підстав. З другого боку, хоча “наративісти” значною мірою розкрили суб’єктивний механізм історіюписання, від якого не може “відмахнутися” жоден тверезий дослідник, проте вони, водночас, вказали той напрям, в якому можуть розвиватися історичні дослідження в рамках “наукової” парадигми. Ним стала “культурно-антропологічна історія”, скерована на вивчення свідомості (ментальності) людей

²⁸ *Ankersmit F.* Historiografia i postmodernizm // *Postmodernizm. Antologia przekładów.* – Kraków, 1997. – S. 146.

²⁹ *White H.* Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth Europe. – Baltimore and London, 1973. – P. 3-38. Докладніший виклад концепції Г. Вайта див.: *Запшкільняк Л.* Методологія історії – С. 213-214.

³⁰ *Уайт Х.* Ответ Иггерсу // *Одиссей. Человек в истории. Русская культура как исследовательская проблема.* – Москва, 2001. – С. 159.

³¹ *Ankersmit F.* Narracja jako przedstawienie // *Metodologiczne problemy narracji historycznej / Pod red. J. Pomorskiego.* – Lublin, 1990. – S. 103-104.

³² Більшість істориків погодилась назагал із закидами “наративістів”, але намагалася відшукати лакуну, котра б створила можливість компромісу між історією-наукою та історією-культурою. Зокрема “антропологізуюча” історія дає шанс зблизити ці два виміри історії. Про полеміку див.: *Иггерс Г.Г.* История между наукой и литературой // *Одиссей. Человек в истории. Русская культура как исследовательская проблема.* – Москва, 2001. – С. 140-154; *Шартье Р.* История и литература // Там же. – С. 162-171.

присвятив питанням методології історії. Зокрема, на ньому підкреслювалося, що в XIX і XX ст. прослідковувалася відверта тенденція держав і політиків усіх країн перетворити історію на служницю біжучих політичних інтересів, обмежити свободу наукової творчості, нав'язати населенню вигідні для влади ідеологічні стереотипи⁴⁸. Зазначалося, що фах історика вирізняється дуалістичною суперечливістю – політична влада здебільшого має багато важелів впливу на працю істориків (зокрема, шляхом “соціального замовлення”, функціонування державних і приватних структур освіти, культури, систем архівів і доступу до них тощо), в той час як наукова етика вимагає “незалежності” дослідника від влади і політики. Під час обговорення проблем “історичної нарації” на конгресі більшість вчених погодилася, що історичні знання треба розглядати не стільки як об’єктивне відображення минулого, скільки “продукт людського інтелекту... і навіть особистого досвіду історика” (Й. Рюзен)⁴⁹. Значна частина конкретно-історичних доповідей вчених на конгресі була присвячена культурним і свідомісним явищам минулого, котрі можна охопити поняттям “людський фактор” в історії. Через увагу до нього з’явилися такі нові напрями як “гендерна історія” (взаємини між статями), “вікова історія” (історія вікових груп), “історія злочинів і покарань”, “усна історія” та ін.

Не менш різноманітною була тематика наступного XIX-го конгресу МКІН (Осло, 2000), в якому взяло участь понад 1900 істориків з 67-ми країн світу. На ньому багато уваги було приділено перспективам “глобальної історії”, відповідальності історика за продукти своєї наукової творчості та ін. Назагал переважав песимістичний погляд на можливість “глобальної історії”, яка б могла звести в одне ціле множинність історичних культур і “траєкторій розвитку” (Н. Земан-Дейвіс). Натомість не зустріло заперечень положення про те, що самоідентифікація особистості в суспільстві є “процедурою надання сенсу на основі життєвого досвіду або культурного привласнення успадкованого колективного досвіду”, що підтверджувало культурно-антропологічні виміри історичної свідомості та дії. Розбіжності серед дослідників викликало ставлення до постмодернізму, який нібито “позбавляє історію наукових підстав”. Водночас, як тематика доповідей, так і прийоми роботи з історичними джерелами багатьох учасників засвідчили серйозний зворот в бік “антропологізації” історії⁵⁰.

Треба зазначити, що постмодерністська концепція історії, що заперечує її науковий характер, останнім часом зазнає зростаючої критики з боку представників фахового цеху. На думку численної групи західних істориків (В. Констайнер, Л. Стоун, Й. Рюзен, Л. Госсман та ін.), постмодерністи довели “креативний” характер історичних знань і показали слабкі місця

⁴⁸ Современная мировая историческая наука. Информационно-аналитический обзор. – Минск, 1996. – С. 12-23.

⁴⁹ Там же. – С. 35-40.

⁵⁰ Див.: Тихвинский С.Л. Итоги XIX Международного конгресса исторических наук в Осло // Новая и новейшая история. – 2001. – №1. – С. 3-27.

історичних праць, які претендують на “об’єктивну істину”. Але крайній епістемологічний релятивізм прибічників “наративної філософії історії” замість вибиває ґрунт з-під ніг істориків, перетворюючи їх виключно на творців “ненаукової міфології”, що суперечить усій пізнавальній практиці⁵¹. Стається швидше про “політиків в історії”, “ніж істориків в політиці”, яким властиве “нагинання фактів до ідеальних конструкцій”. Наукові підходи відірвані від публіцистичних і літературних хоча б тим, що спираються на перевірені критичні методи і уникають абсолютизації одержаних наукових знань (“релятивізація релятивізації”).

Як підкреслювалося вище, постмодерністський виклик, що виник унаслідок загальної зміни світобачення в науці та культурі, прискорив процеси зміни дослідницьких парадигм в багатьох науках і, в тому числі, історіографії, змусивши вдатися, з одного боку, до перенесення уваги дослідників на свідомість людей та її культурний контекст, а з другого – вдосконалити дослідницькі прийоми і методи роботи з джерелами за рахунок інтелектуальних здобутків інших соціальних і гуманітарних наук. Окрім цього, він завдав сильного (хоча й не нового) удару по амбіціях тих істориків, які претендували на “істину в останній інстанції”, змусивши їх визнати (або принаймні засумніватися) в “повній об’єктивності” здобутих ними знань – показав їхню (знань) зумовленість культурними і мовними компонентами минулої історичної епохи й сучасності. Своєю чергою це викликало реакцію, внаслідок якої бачення історії стало більш багатоманітним і гуманістичним. Можна навести слова відомого французького історика Ж. Ле Гоффа, який нещодавно заявив: “Історики не можуть бути цілком об’єктивними. Історія за своєю природою народжує емоції. Історія, за виключенням безспірних фактів, ґрунтується передусім на інтерпретації і, до певної міри, допускає існування багатьох істин”⁵².

Збагачена уявленнями про культурне тло формування історичних знань, сучасна історіографія значно більше уваги приділяє свідомісним проявам минулих епох, котрі, своєю чергою, перетворили історію структур та інститутів на історію людей та їхніх культурних здобутків. Автори популярного американського історичного синтезу “Західний досвід”, що будують свою фундаментальну працю на культурно-цивілізаційному підході, підкреслюють, що “сучасна соціальна історія на відміну від попередньої, яка вбачала в політиці основний сенс суспільного життя, є наближенням до історії, що звертає увагу на суспільство у всіх його аспектах. Нова соціальна історія проголошує повагу як до народної культури, так і до форм офіційної культури, цікавиться як сім’єю, побутовими справами, так і політичною історією. Соціальна історія прагне відкрити, наскільки це тільки можливо, досвід простих людей, подивитися на суспільство як знизу догори, так і згори

⁵¹ Кушина А.Е. Проблемы методологии в журнале “История и теория” (США) // Новая и новейшая история. – 2001. – №5. – С. 214-222.

⁵² Цит за: Дурачински Э. Польская историография новейшей истории // Новая и новейшая история. – 2002. – №3. – С. 30.

поширення в суспільстві застарілої романтизованої візії історії України, яка не відповідає умовам кінця XX ст. і робить “ведмежу послугу” справі формування сучасного громадянського суспільства, служить ідеологічній легітимізації існуючого політичного режиму⁶⁴. Націо- (державно-) центрична спрямованість української історіографії “виринає” історію України зі світового (європейського) контексту і залишає її на узбіччі сучасної наукової думки⁶⁵. Нарешті, “полегшені” вимоги до наукової історичної продукції (пов’язані зокрема зі зниженням рівня фахової критики, намаганнями окремих дослідників компенсувати брак знань і навичок патріотичними гаслами, а то й звичайним підкупом) розширюють коло осіб, котрі, прикриваючись дипломами, ступенями і посадами, створюють історіографічний простір й атмосферу плекання “єдино правильної національної історії”. Недостатня фахова підготовка істориків у багатьох університетах України (не рідко через брак коштів, слабку матеріальну базу, застарілі підходи до організації і програм навчання та ін.) негативно позначається як на історичній продукції, так і формуванні суспільної свідомості.

Такий стан справ в історіографії викликає незадоволення у тих представників фаху, котрі критично ставляться до своєї наукової практики і турбуються про зближення національної історичної думки зі світовою. Полемічні голоси “невдоволених” час від часу виплескуються на сторінки періодичних видань. Так, відома дослідниця Н. Яковенко 1996 р. виступила з критикою історіографічного доробку українських істориків, відзначивши такі причини незадовільного стану як “нищівна руйнація професіоналізму, спадок від більшовицького режиму, якому потрібен був учений слухняний, а не занадто освічений (...) Невпевнений у своїх силах фахівець... не здатен на прояви інтелектуальної незалежності”, він прагне триматися “за освячені авторитети, загальноприйняті концепції, апробовані постулати”. Ідеологізована українська історіографія не виконує своєї головної наукової функції, оскільки робота науковця – “не боротися за чистоту національних ідеалів, виховуючи свій народ на гордих прикладах історії, а продукувати думки. Всіх відтінків і всіх кольорів інтелектуального спектру”⁶⁶. Прагнучи піднести принаймні рівень наукової критики, Н. Яковенко 1999 р. розпочала видання часопису “Український гуманітарний огляд” із завданням рецензування наукової продукції гуманітаріїв з точки зору їхньої фаховості. У 2002 р. цей же автор ще раз виступила з дискусійною статтею в часописі “Критика”, піддавши розрізненню історію як науку і як предмет дидактики. Як і в інших дискусійних статтях з приводу “оздоровлення” української історіографії, Н. Яковенко звертає увагу на кардинальну проблему – оновлення методологічного інструментарію⁶⁷. Подібні погляди розвиває київський дослідник

⁶⁴ *Стельмах С.* Інтернаціональні впливи – національні традиції... – С. 9; *Таран Л.В.* Провідні тенденції... // УІЖ. – 1999. – №1. – С. 85-86.

⁶⁵ *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія... – С. 436-437.

⁶⁶ *Яковенко Н.* Історія пізнавана і непізнавана // День. – 1996. – 25 вересня.

⁶⁷ *Яковенко Н.* Одна Клію; дві історії // Критика. – Київ, 2002. – Число 12. – С. 12-14.

Г. Касьянов⁶⁸. Необхідність оновлення методологічних підходів української історіографії підкреслює чимало знаних українських істориків – В. Смолій, О. Ресніт, Л. Таран, Я. Грицак, В. Підгаєцький, В. Потульницький та ін.

Проте суто методологічні питання ніколи не були сильною стороною української історіографії. За радянських часів вони перебували під жорстким контролем комуністичної партії і могли розвиватися лише в спеціальних (московських) наукових установах. Саме в Московському університеті (І. Ковальченко) й інститутах АН СРСР працювала низка істориків, які розробляли методологічні проблеми історії в дусі марксистської доктрини (С. Жуков, В. Дьяков, М. Барг, А. Гулига, Б. Могильницький, Ю. Бессмертний та ін.). Натомість українським історикам дозволялося лише тлумачити і доносити до читача напрацьовані “союзними” істориками постулати, здебільшого в методичному плані (І. Кундюба, В. Косолапов, Л. Мельник, А. Санцевич та ін.). Не вдаючися в цьому нарисі до аналізу радянських методологічних праць (серед них були й роботи написані на високому теоретичному рівні, зокрема І. Ковальченка⁶⁹), треба констатувати відсутність в радянській Україні традиції (напряму) історико-теоретичних студій⁷⁰.

Після утворення незалежної України виник теоретичний вакуум, який без необхідних зусиль був заповнений переважно позитивістськими (і романтичними) схемами кінця XIX – початку XX ст. В умовах відсутності інституційної підтримки та інтелектуального простору методологічні проблеми стали швидше результатом “любительських” зацікавлень поодиноких істориків, котрі працювали в галузі історії історіографії та джерелознавства. Ознайомлені (хоча б поверхово) з розвитком світової історичної думки, вони підготували кілька історико-теоретичних студій, котрі мали на меті насамперед запровадити вітчизняних істориків в коло проблем світової історичної думки. Дві роботи львівського дослідника Л. Зашкільняка, підготовлені в процесі викладання університетських курсів, знайомили читача з основними теоретичними надбаннями світової історіографії в галузі історичного пізнання з врахуванням найновішої літератури⁷¹. Подібний

⁶⁸ Касьянов Г. Ще не вмерла українська історіографія // Критика. – Київ, 2002. – Число 4. – С. 18-20.

⁶⁹ Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – Москва, 1987. Заслужують на увагу також праці В.А. Дьякова (Методология истории в прошлом и настоящем – Москва, 1974), Б.Г. Могильницкого (Введение в методологию истории. – Москва, 1989), М.А. Барга (Категории и методы исторической науки. – Москва, 1984), А.И. Ракитова (Историческое познание. Системно-гносеологический подход. – Москва, 1982).

⁷⁰ Як правило, методологічні праці українських істориків були компілятивно-методичного плану і не претендували на розвиток теорії. Див.: Санцевич А.В. Методика исторического исследования. – Киев, 1990; Мельник Л.Г. Предмет і методология історичної науки. – Київ, 1977 та ін. Як і радянська історіографія в цілому, вони відкидали будь-які західні історичні методології як “буржуазні”.

⁷¹ Зашкільняк Л. Вступ до методології історії. – Львів, 1996; Його ж. Методология історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999.

праці з французької історіографії досвідченого київського історика Л. Таран⁸⁷.

Питань методології торкаються в своїх працях також історики-джерелознавці. Фундаментальні питання теорії історії підносить дніпропетровський дослідник В. Підгаєцький, який ще в радянські часи ініціював створення у Дніпропетровському університеті Лабораторії із застосування квантитативних методів в історичних дослідженнях і підготував низку істориків-кліометристів. Розглядаючи сучасні методологічні “виклики”, він не без успіху демонструє, як модерністські й постмодерністські підходи можуть бути поєднані і взаємно доповнені на площині “інформативності”, в тому числі й кліометрики⁸⁸.

Нарешті, треба хоча б побіжно торкнутися практики застосування нових підходів до конкретно-історичних досліджень. Спроби осучаснення методологічного інструментарія з’явилися в Україні вже на початку 90-х років XX ст. З одного боку, це були прагнення окремих дослідників відмовитися від описовості та ідеологічної залежності від “національної ідеї”, щоб розглядати минуле України з модерністських позицій, підходячи до суспільства з мірками “нової соціальної історії”, розглядаючи у взаємній залежності політичні, економічні, культурні процеси, що відбувалися в суспільстві, а не всередині нації. Тут “засвітилася” робота львів’янина Я. Грицака з “модерної” історії України в XIX і XX ст., яка вийшла двома виданнями (1996 і 2000 рр.) і користувалася (-ється) популярністю серед освітян і наукового загалу (але піддавалася критиці з боку “патріотів”). Автор намагався подати події національної історії в річищі “моделі економічного, культурного і політичного прогресу”, властивого європейській візії переходу від аграрного до індустріального суспільств, який супроводжувався цивілізаційними змінами в усіх сферах життя⁸⁹. У модерністсько-соціологічному ключі писали історичні праці також історики багатьох університетських осередків, зокрема Національного університету “Києво-Могилянська академія”, Дніпропетровського і Львівського університетів, Інституту історії України НАН України та ін.

Інший підхід, який можна кваліфікувати як “культурно-антропологічний”, запропонувала у своїй частині “Нарисів історії України”, опублікованих видавництвом “Генеза” як єдиний проект з книжкою Я. Грицака, згадувана київська дослідниця Н. Яковенко. І хоча обидві книжки – Грицака і Яковенко – повинні були представляти єдиний синтез української історії, але з погляду методології вони значно різняться. Н. Яковенко сформулювала своє методо-

⁸⁷ Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России 70-е годы XIX – 40-е годы XX вв. – Киев, 1994; *Її ж.* Французька історіографія (70-ті роки XIX – 80-ті роки XX ст.). – Київ, 1991.

⁸⁸ Підгаєцький В.В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття. – Дніпропетровська, 2001.

⁸⁹ Грицак Я. Нариси історії України. Формування модерної української нації XIX – XX ст. – Київ, 2000. – С. 14-15.

логічне кредо як прагнення “звести історію з п’єдесталу науки про суспільство до рангу науки про людину в суспільстві”, оскільки само організоване суспільство є реалізацією вчинків людей в просторі і часі, котрі зумовлені уявленнями осіб конкретної епохи про права і обов’язки, владу і ціннісні орієнтації, способи соціалізації, ставлення до “своїх” і “чужих”, традиційними і набутими стереотипами тощо. Іншими словами, йшлося про те, щоб пояснити історію України не з позицій однієї (національної, державницької, соціальної тощо) ідеї, а “через призму глибинних внутрішніх перемін у... системі стереотипних цінностей”⁹⁰. Тому її презентація історії України намагається наблизити читача до свідомісних (ментальних) процесів кожної історичної епохи, показати “внутрішній механізм поведінки людей іншої (історичної – Л.З.) культури”.

Праці Я. Грицака і Н. Яковенко, які експонуються нами як взірці “нетрадиційних” методологічних підходів, були далеко не поодинокими в полі української історіографії, хоча й складала порівняно невелику частку національної історіографічної продукції останнього десятиріччя ХХ ст. Для більшості історичних студій, які з’являлися в цей час, були властиві еволюціонізм з приматом телеологізму, жорсткий детермінізм національно-державницького зразка й ексклюзивність з пріоритетом “націоналізованої” історії⁹¹. Тим не менше, в другій половині 1990-х років спостерігається поступове збільшення кількості історичних досліджень, що відбігають від традиційних схем. Ще 1992 р. група київських істориків на чолі з Н. Яковенко і О. Толочком розпочали видання наукового збірника “*Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*”, заохочуючи творчу молодь зайнятися вивченням минулого в культурно-антропологічному плані, який передбачає визначення мотивів поведінки людей на рівні особистості, мікрогрупи, соціальної верстви, стану. До друку у збірнику запрошувалися не тільки українські, а й знані зарубіжні вчені. Оригінальні авторські праці були підготовлені істориками Інституту історії України НАН України. При цьому слід зазначити, що частина досвідчених науковців шукала шляхів оновлення історичного знання в рамках традиційного соціологічного підходу до минулого (М. Котляр, В. Ричка, В. Смолій, О. Реснт, С. Кульчицький, С. Віднянський, В. Верстюк та ін.), намагаючись інтерпретувати відомі й нові факти в річищі еволюціонізму. Інші історики, здебільшого молоді, бралися за вивчення нових тем і застосування нетрадиційних методологій (О. Толочко, О. Галенко та ін.)⁹². Обидві групи дослідників (з явною домінацією першої) ставили методологічні проблеми, визнаючи потребу вдосконалення понятійно-категоріального апарату, необхідність повороту в бік “історичної

⁹⁰ Яковенко Н. Нариси історії України з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст. – Київ, 1997. – С. 3-5.

⁹¹ Касьянов Г. Ще не вмерла українська історіографія... – С 19.

⁹² Див.: Реснт О., Лисенко О. Огляд видань Інститут історії України НАН України за останнє 10-річчя. – Київ, 1997.

людини” при збереженні принципів типологізації, національності і полілінійності історичних явищ⁹³.

Зосереджуючи увагу на нових методологічних підходах в національній історіографії, мусимо додати до згаданих вище праць книжку Н. Яковенко “Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст.” (Київ, 2002), яка представляє собою систематизовану і доповнену збірку авторських студій, присвячених вивченню уявлень і стереотипів української історії ранньомодерного часу. Авторка пропагує перехід від дослідження “соціальної, зовнішньої і об’єктивної” історії до “внутрішньої й суб’єктивної” – до уявлень і стереотипів, оскільки “не існує соціальних практик, що не витворювалися б уявленнями, за посередництвом яких індивіди й групи надають сенс навколишньому світові”⁹⁴. Залишаючи на боці конкретику, можна констатувати, що дослідниці вдалося переконливо показати формування складного ланцюга свідомісних явищ – від уявлень до ідей, а від них – до стереотипів.

Оригінальністю вирізняються також праці черкащанина Ю. Присяжнюка, який зайнявся вивченням менталітету українського селянства XIX – початку XX ст. за взірцем методології Школи “Аннали”. Автор теж схильний відмовитися від соціологічного підходу до історичних явищ, замінивши його антропологічним. Останній привертає увагу не до зовнішніх проявів минулого, а до “внутрішнього світу” його дійових осіб. Книжка (і статті) Ю. Присяжнюка викликає зацікавлення не тільки з огляду на цінність одержаних дослідницьких результатів, а й докладного викладу методології й методики студій. Щодо останньої, то автор пропонує з’ясувати такі питання як ставлення селян до праці, релігії, влади, культури, етнічної ідентифікації, історичної та соціальної пам’яті. Він переконливо доводить домінацію архаїчних (патріархальних) стереотипів в колективній свідомості українського селянства і, водночас, формулює важливий висновок про невідповідність поширених в сучасній українській історіографії уявлень про селянство, які позначаються на оцінці його ролі в соціальній та політичній історії України⁹⁵.

За останні кілька років зробила перші кроки в Україні “гендерна історія”, пов’язана поки що переважно з вивченням історії жінок (“жіночі студії”). Дослідження історії жіноцтва передбачає глибинне і різнобічне вивчення ролі жінки в суспільному житті, насамперед через особливості її свідомості й психології та прояви соціальної активності в конкретних історичних умо-

⁹³ Ресніт О.П. Сучасна історична наука в Україні... – С. 3-21.

⁹⁴ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – Київ, 2002. – С. 8-9.

⁹⁵ Присяжнюк Ю.П. Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. Навчальний посібник для студентів історичних факультетів. – Черкаси, 2002.

вілх⁹⁶. Не можна не згадати фундаментальну працю одеської дослідниці Л. Смоляр про жіночий рух в Наддніпрянській Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст., написану на розлогому документальному матеріалі в річниці традиційної соціально-політичної історії⁹⁷. Більший нахил в бік культурно-антропологічного підходу спостерігається в колективній монографії “Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні” (Одеса, 1999), виданій під редакцією того ж автора (Л. Смоляр), а також студіях львів’янок О. Малапчук-Рибак і О. Кісь, О. Кривошей (Запоріжжя), Н. Старченко (Київ) та ін.

Свідченням інтересу українських істориків до нових методологічних новацій є поява в останні роки низки нових періодичних історичних видань. Після згаданого альманаха “Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей” у Львові 1996 р. започатковано видання часопису “Україна модерна”, організатором якого став Інститут історичних досліджень Львівського національного університету ім. І. Франка (директор і співредактор – Я. Грицак). Своє завдання редколегія бачить в науковому дослідженні модернізаційних процесів, які захопили Україну, як і інші європейські країни, починаючи з ХVІ ст.⁹⁸ З 1999 р. в Києві почав виходити згадуваний нами вище незалежний часопис “Український гуманітарний огляд” (редактор – Н. Яковенко), призначений для проведення фахового рецензування й обговорення гуманітарної наукової продукції, підвищення якості досліджень і формування наукового середовища. Редколегія часопису прагне відсепарувати і піддати науковій критиці ті публікації, в яких спостерігається “підміна дослідницького аналізу патріотичними гіперболами, методологічний архаїзм, незнання базової наукової літератури”⁹⁹. Про загальний інтерес істориків до методологічних питань свідчить вихід у світ 2002 р. нового альманаху “Соціум” (Інститут історії України НАН України, редактор В. Смолій). Організатори альманаху вбачають своє завдання в презентації нових методологічних підходів до вивчення минулого в річниці “нової соціальної історії”. У першому випуску “засвітилися” такі тематичні підрозділи як “історія уявлень та емоцій”, “історія соціальних спільнот та конфліктів”, “історія приватного життя”, “історія жінок”, “теорія та історіографія соціальної історії” та ін.¹⁰⁰ Вміщені у ньому статті вирізняються оригінальністю вибору об’єктів і методів дослідження (від князівських ловів в Київській Русі до соціально-психологічного портрету дружини гетьмана І. Скоропадського). 2003 р. у

⁹⁶ Жіночі студії в Україні були стимульовані українською діаспорною історіографією і, зокрема, працями американської дослідниці М. Богачевської-Хом’як (див.: *Богачевська-Хом’як М.* Білим по білому: Жінки в громадському житті України 1884-1939. – Київ, 1995 та ін.).

⁹⁷ *Смоляр Л.* Минуле заради майбутнього: Жіночий рух Наддніпрянської України ІІ пол. ХІХ – поч. ХХ ст. – Одеса, 1991.

⁹⁸ *Грицак Я.* Від редакції, або що таке модерна історія України? // *Україна модерна.* – Львів, 1996. – Число 1. – С. 5-8. До кінця 2003 р. вийшло 8 чисел часопису.

⁹⁹ *Український гуманітарний огляд.* – Київ, 1999. – Випуск 1. – С. 8. Вийшло 9 випусків.

¹⁰⁰ *Соціум.* Альманах соціальної історії. – Київ, 2002. – Вип. 2.

Київ почав виходити збірник “Історія та історіографія в Європі” (співредактор – С. Стельмах), який поставив перед собою мету “познайомити з основними напрямками, тенденціями та новаціями в національних історіографіях Європи”¹⁰¹. Окрім цього з’явилося чимало інших науково-історичних і гуманітарних періодичних видань, в яких друкуються цікаві методологічні розвідки – згадаймо лише кілька провідних: “Записки НТШ” (Львів), “Критика” (Київ), “Дух і літера” (Київ), “І”: незалежний культурологічний часопис” (Львів), “Буковинський журнал” (Чернівці), “Сіверянський літопис” (Чернігів), “Схід Захід: історико-культурологічний збірник” (Харків), “Грані” (Дніпропетровськ) та ін., не кажучи про численні наукові вісники університетів.

Позитивні зрушення в “онаучненні” української історіографії, її зближенні з світовою історичною думкою, які спостерігаються в останні роки, сповнюють оптимізмом і засвідчують прагнення українських істориків подолати традиційну вже “провінційність” в осмисленні проблем свого фаху. Цьому процесові сприяє зростання наукових контактів українських істориків з колегами сусідніх і західних країн, ознайомлення зі станом їхніх історіографій. Методологічні питання посідають помітне, якщо не визначальне місце в оновленні національної історичної науки. Разом з тим, позитивні зміни в збагаченні й урізноманітненні методологічного інструментарія українських істориків гальмуються низкою суспільних чинників, які вже відзначалися в науковій літературі й критиці¹⁰². Серед них заслуговують на увагу насамперед такі системні недуги як застарілі організація, стандарти і методики підготовки фахових істориків в університетах України, що продовжують орієнтуватися на радянський зразок (тут можна назвати багато вад – переважані навчальні програми, недостатня увага до самостійної роботи студентів і переважання пасивних форм навчання, незадовільний стан вивчення іноземних мов, слабка матеріальна база і доступ до інформації тощо); незадовільно слабка активність українських істориків на міжнародній арені та у світовому науковому житті (поки що частіше зарубіжні вчені приїжджають до України, ніж українські дослідники відвідують зарубіжні наукові центри); майже відсутня міждисциплінарна взаємодія і співпраця істориків з представниками інших гуманітарних і соціальних наук; заниження критеріїв наукової вимогливості до історичної продукції, насамперед кандидатських і докторських дисертацій (самі по собі формальні адміністративні обмеження, до яких в останні роки щораз частіше вдається ВАК України, не розв’язують справи якості наукової експертизи історіографічної продукції, яка залежить передусім від вкорінення наукової етики і фахової, а не адміністративної атмосфери в наукових осередках).

¹⁰¹ Історія та історіографія в Європі. – Київ, 2003. – Випуск 1-2. – С. 258.

¹⁰² Див.напр.: *Резніт О.П.* Сучасна історична наука в Україні... – С. 3-21; *Зашикільняк Л.О., Сирота Р.Б.* Міжнародна наукова конференція у Львові “Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти” // УІЖ. – 2002. – №3. – С. 148-153 та ін.

Зрозуміло, що раптове подолання усіх перешкод на шляху осучаснення української історичної науки та її методологічного інструментарія представляється утопічним. Але з'ясування і визначення її "хвороб" може стати значним кроком вперед в їхньому подоланні. Зрештою, до цього зобов'язують честь і гідність фахового середовища, покликаного збагачувати культурно-інтелектуальний потенціал сучасної України.

"Націоналізація" історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х)

(Георгій Касьянов)

Наприкінці 1980-х років в українській історіографії розпочався процес, який умовно можна було б назвати "націоналізацією" історії. У найзагальнішому вигляді його суть полягала в переході від писання історії в рамках класової парадигми до її переписування і переосмислення як історії національної. Цей нарис є спробою окреслити основні змістові моменти і тенденції згаданого переходу, оцінити його наслідки*. До окремих аспектів цієї теми вже зверталися як українські, так і зарубіжні дослідники¹. Тому запропонований нарис є, з одного боку, діалогом з ними, з іншого – авторським поглядом на деякі (далеко не всі) проблеми, які вже не перший рік перебувають у полі зору як української, так і частини міжнародної професійної спільноти. Автор не претендує на конечність чи абсолютність міркувань та узагальнень – вони є цілком суб'єктивними, хоча багато в чому збігаються з думками інших колег.

* Нарис підготовлено під час стажування в інституті ім. Дж. Кенана, Вашингтон, за програмою короткотермінових грантів.

¹ Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. – Львів, 1995; Історична наука на порозі XXI ст.: Підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995; Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // Дух і літера. – 1998. – № 3-4; Гриценко О. Своя мудрість. Національні міфології та громадянська релігія в Україні. – Київ, 1998; Васильєв В. От Киевской Руси к независимой Украине: новые концепции украинской истории // Национальные истории в советском и постсоветском пространствах. – Москва, 1999; Потульницький В. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть // Український історичний журнал. – 2000. – №№ 1-4; Українська історична дидактика: міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії). Зб. наук. ст. / За ред. М. Телус, Ю. Шаповала. – Київ, 2000; Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – Київ, 2000; Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша половина XX ст.). – Київ; Черкаси, 2001; Касьянов Г. Націогенеза українців у сучасній історіографії: версії // Схід–Захід. – Харків, 2001. – №2; Його ж. Ще не вмерла українська історіографія // Критика. – 2002. – № 4.

З комуністів – в націоналісти: ідеологічний контекст

Епоха “відокремлення” власне української історії в Україні розпочалася поза рамками професійного історичного загалу, з виступів публіцистів та представників літературно-мистецької інтелігенції. Історико-публіцистичний бум, спрямований передусім на заповнення “білих плям”, подолання ідеологічних табу радянських часів та викриття злочинів попервах сталінізму, а потім і всієї “системи”, розпочався у союзному центрі – Українська РСР, яку ті ж публіцисти називали “заповідником застою”, була радше споживачем викривальної публіцистики, ніж її продуцентом.

Наприкінці 1980-х років розпочався період “стресової історії” в її українському варіанті – сценарій і риторика нічим не відрізнялися від того, що перед цим діялося в Москві, відмінність полягала передусім у “місцевих особливостях”, серед яких головною була тенденція до суверенізації національної історії. Наприклад, одна з провідних тем перегляду минулого – засудження злочинів сталінізму – оберталася передусім довкола саме національних травм: спочатку йшлося про репресованих українських радянських діячів чи військових, потім – про національну інтелігенцію (радянську і “не зовсім”); на рубежі 1990-х розпочався процес “відкриття” голодомору 1932-1933 рр. – усе це зрештою було свого роду перехідними формами для остаточного відокремлення української історії від ширшого довкілля. Зрозуміло, це був процес спонтанний, але не позбавлений власної внутрішньої логіки. Головним гаслом було повернення до “справжньої” історії – своєрідне відлуння офіційного ідеологічного шаблону про “справжній” або “реальний” соціалізм. Було знайдено і джерело цієї “справжньої” історії – праці раніше заборонених істориків минулого, які стали з’являтися саме на рубежі 1980-х – 1990-х років на “реабілітаційній” хвилі.

Варто також зазначити той факт, що суверенізація історії (як офіційна, так і неофіційна) відбувалася паралельно із суверенізацією радянських республік і автономізацією владних амбіцій частини місцевих партійних еліт. Очевидно й те, що стимулятором цього процесу став ряд додаткових чинників: позиція частини літературно-мистецької інтелігенції, яка донедавна цілком мирно співіснувала з істеблішментом і навіть була його частиною, становлення політичних структур, непідконтрольних правлячій партії, поступове посилення політичних позицій тих суспільних сил, які були каталізатором відцентрового руху у суспільних настроях.

Політична та ідеологічна ситуація в Українській РСР програмувала відповідну реакцію влади, спрямовану спочатку на те, щоб поставити під контроль згаданий рух, а згодом – щоб використати його в інтересах власної легітимації вже як національної політичної еліти (тут йдеться не про якусь політичну стратегію, а радше про серію спонтанних реакцій, продиктованих логікою подій, де об’єкти цих подій перетворювалися на суб’єкти і навпаки). Це спровокувало ситуацію, яка ще раз нагадує, що історії властива іронія: інституційна “націоналізація” історії розпочалася за вказівками партії, яка з

другої половини 1940-х років робила все для того, щоб маргіналізувати власне національну історію як таку.

У січні 1989 р. ЦК Компартії України ухвалив постанову про формування “республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР” (на 1991-2000 рр.); виконавцем цього доручення судилося стати Академії наук УРСР. У середині 1990 р. програму² було розроблено і затверджено фактично без змін окремою постановою Політбюро ЦК КПУ від 27 липня 1990 р.³ За свідченням С.В. Кульчицького, який відповідав за організацію розробки програми, вищі партійні органи безпосередньо не втручалися у процес; можна було б розцінити це як новину, але, вочевидь, йшлося не так про “демократичність” замовника, як про те, що рівень виконання замовлення цілком відповідав очікуванням. Показово, що саме у липні 1990 р. комуністична Верховна Рада УРСР ухвалила “Декларацію про державний суверенітет”. Зовнішньо все виглядало як і раніше: ідеологічна ієрархія працювала за звичним сценарієм. Лише один нюанс відрізняв цей епізод від попередньої практики: зміст “доручення партії” було сформульовано власне самими виконавцями цього доручення – науковцями Академії наук. Утім, не варто було сподіватися революційних ідей з цього боку. Інтелектуальний продукт, запропонований замовниками-виконавцями, був витвором людей, які добре орієнтувалися в нюансах ієрархії цінностей влади і водночас були достатньо чутливими до вимог моменту, які дедалі виразніше формулювалися як політично активними силами з-поза комуністичного істеблішменту, так і політично найчутливішою частиною останнього.

1991 р. з’являється перша публікація книжного формату⁴, присвячена теоретичним аспектам написання саме національної історії – праця В. Смоля та О. Гуржій “Як і коли почала формуватися українська нація”⁵. Методологічно праця була витримана цілком в дусі тогочасного ідеологічного і пізнавального канону: історія нації подавалася в рамках класового підходу і традиційної “формаційної телеології” з віднесенням “народності” до феодальної формації, а процесу формування нації – до епохи переходу від феодалізму до капіталізму⁶. Можна було б сказати, що на рубежі 80 – 90-х років винесення в титул книги словосполучення “українська нація” та ще й в офіційному академічному виданні було кроком “неоднозначним”. Утім

² Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР. – С. 1-28 (Документ люб’язно наданий проф. С.В. Кульчицьким).

³ Постанова Політбюро ЦК Компартії України “Про реалізацію республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР” (Документ люб’язно наданий С.В. Кульчицьким).

⁴ Як свідчить один із авторів, Олександр Гуржій, книгу було написано ще наприкінці 1989 р. як відповідь на колосальний попит на тему з боку викладачів шкіл і вузів.

⁵ Смолий В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. – Київ, 1991.

⁶ Там само. – С. 7.

справу рятувала саме згадана методологія, під її прикриттям “неоднозначна” тема виглядала політично коректною, тим більше, що відповідні вимоги вже було сформульовано на найвищому рівні.

В усякому разі тенденція до повномасштабної “націоналізації” української історії ще не набула повної легітимності передусім через позицію влади, де автономістські амбіції ще не оформилися в чітку лінію поведінки, і де водночас шукали засобів опанування ситуацією.

Поворотною датою став 1991 р. Якщо до цього могли існувати ідеологічні суперечності між потугами “націоналізувати” історію України з боку політично активного загалу й частини інтелігенції та намаганнями впорядкувати цей процес і ввести його у прийнятні для “верхів” рамки, то після 24 серпня 1991 р. ці суперечності зникли. Націоналізована історія почала виконувати важливі інструментальні функції: легітимації новоствореної держави та відповідної державної еліти, формування просторових та часових уявлень про українську націю, ствердження правомірності й правонаступності існування цієї нації як у свідомості її членів, так і в свідомості сусідів. У руслі цих функцій почала формуватися *нормативна* історіографія, тобто той сектор історичних розробок, який встановлював і встановлює історіографічний канон, який морально-політично і матеріально підтримується державою та обслуговує офіційну ідеологію, чи її ерзац, як це сталося в українському випадку. Нормативна історіографія почала функціонувати цілком в рамках певної інтелектуальної традиції, яка склалася ще на рубежі XIX – XX ст. І це було цілком природно, адже реалізацію класичного “незавершеного проекту модерності” (цей вислів Ю. Габермаса запозичено з праці О. Гриценка “Своя мудрість”) – творення нації – розпочато саме тоді, довелося закінчувати на рубежі XX – XXI ст.

“Свій до свого по своє” : інтелектуальний контекст

На початку 1990-х років монополію централізованих державних структур у формуванні “національної” версії української історії було порушено. Мабуть “стартовим” пунктом виведення націоналізованої історії на “споживний” інтелектуальний рівень стала книга професора університету Йорк (Торонто, Канада) Ореста Субтельного “Україна. Історія”⁷. Популярний нарис, що його було написано англійською мовою для аудиторії, яка майже нічого не знала про Україну, раптом перетворився на історичний бестселер в Україні, значною мірою несподівано для самого автора (нарис було тричі видано українською мовою і один раз – російською). Книжка блискавично завоювала популярність і стала своєрідним ерзац-підручником від середньої школи до вищих навчальних закладів, не лише через кон’юнктуру ринку (попит на узагальнюючі курси з історії України був колосальним), а й завдяки розкутому, динамічному викладові і доволі зваженій оцінці деяких суперечливих проблем, які радянська історіографія замовчувала, або інтерпретувала

⁷ Субтельний О. Україна: історія / Переклад Ю. Шевчука. – Київ, 1991.

тенденційно. Її сприймала як одкровення не лише масова аудиторія, а й фахівці; доходило до посилянь на неї як на джерело. Парадокс полягав у тому, що значну її частину було написано здебільшого на матеріалі інших узагальнюючих нарисів, зокрема, праць Д. Дорошенка та Н. Полонської-Василенко, і саме тому вона могла слугувати добрим прикладом відкорогованого, “цивілізованого”, без надмірів патріотичного запалу національного історичного проекту.

В усякому разі, книга О. Субтельного продемонструвала досить привабливі можливості “історичних синтез” в рамках національної історії і стала своєрідним викликом офіційній історичній науці, яка, перебуваючи у стані глибокої інституційної кризи, не спромоглася на щось подібне. Можна впевнено стверджувати, що перші узагальнюючі праці, що вийшли з-під пера істориків, заангажованих в державних дослідницьких інституціях, були відповіддю на “субтельнізацію” історіографічного простору України. Зокрема, двотомна праця колективу Інституту історії України НАН “Історія України. Нове бачення”⁸ неофіційно розглядалася як “відповідь Субтельному” (з огляду на інтелектуальну біографію деяких авторів кулуарні дотепники негайно охрестили це видання “новим вибаченням”). Цікаво з приводу науково-суспільної ваги згаданої праці висловився С.В. Кульчицький: на його думку ця книга, перевидана в одностомному варіанті, “не залишила підручнику О. Субтельного (цілком позбавленому архівної основи) жодних шансів”⁹. Це твердження, мабуть, є певним перебільшенням: книжка О. Субтельного і надалі стабільно тримає високий рейтинг серед студентів і частини викладачів; згадане ж “альтернативне” видання перемагає накладками і поліграфічною якістю, але аж ніяк не наближеністю до архівів, не кажучи вже про те, що серйозних концептуальних розбіжностей між цими двома виданнями немає – обидва працюють на національний історичний проект. (Сюжет про те, що праця О. Субтельного стала не лише могутнім подразником для багатьох вітчизняних науковців, а й своєрідним зразком у формуванні підходів і формулюваннях, залишимо в цих дужках). Варто пам’ятати й те, що книжка О. Субтельного, написана також на матеріалах праць сучасних західних дослідників історії України, стала чи не першим містком до цих праць і відповідної термінології та структур побудови історичного матеріалу. Можна впевнено твердити, що, наприклад, концепція модернізації (хоча б як її трактував автор) – одна з головних “рамкових” тем у О. Субтельного – вперше прозвучала в Україні саме в його “позбавленому шансів” підручнику. Зараз ця концепція є частиною “підручкової” історії.

У подальшому полиця зарубіжної перекладної україністики стала швидко зростати: з’явилися переклади праць З. Когута, Ф. Сисина, Б. Кравченка,

⁸ Історія України: нове бачення. – Київ, 1995. – Т. 1; 1996. – Т. 2. Цей двотомник у переробленому і доповненому вигляді було перевидано видавництвом “Альтернативи” тричі: 1997, 2000, 2002 рр.).

⁹ Вітчизняна історія в школах і вузах України: останнє десятиріччя. – Київ, 2002. – С. 6.

Р. Шпорлюка, Г. Грабовича та ін. Можна впевнено твердити, що вони серйозно вплинули принаймні на мислячу частину професійної спільноти, передусім стилем думання і викладу, термінологією та фаховою сумлінністю. Хоча це й парадоксально, але вони також спричинилися до “націоналізації” української історії, щоправда, надаючи цьому процесові більшої інтелектуальної витонченості. Мабуть, особливе місце тут посідає І. Лисяк-Рудницький, який певною мірою і у свій час був інтелектуальним гуру для багатьох названих вчених діаспори, а в Україні перетворився на одного з найбільш цитованих і шанованих авторів. Цікаво, що концепція становлення української нації І. Лисяка-Рудницького, з її наголосом на тягlostі у сфері етнічності (народ як носій тягlostі) і визнанням перервності в політичному житті (державності) стала базою для поміркованого варіанту “націоналізованої” української історії. Разом з тим, треба визнати, що праці згаданих авторів стали важливим компонентом у підготовці до ревізії стандартної національно-патріотичної схеми, а дехто з них – активним ініціатором цієї ревізії.

Не менш важливим інтелектуальним чинником структурованої “націоналізації” української історії стало перевидання “класиків” української дореволюційної та еміграційної історіографії. Вже наприкінці 1980-х почалося перевидання окремих праць чи фрагментів з доробку М. Грушевського. На початку 1990-х його почали видавати навіть репринтним способом; цікаво, що й тут почалося передусім з популярних праць¹⁰, написаних “для загалу”. Тоді ж було перевидано праці Д. Дорошенка (які зазвичай зараховують до т.зв. “державницького” спрямування української історіографії) та Н. Полонської-Василенко¹¹. Згодом почалося перевидання фундаментальніших праць, зокрема 1997 р. було закінчено перевидання “Історії України-Руси” М. Грушевського. Усі ці праці, витримані в дусі класичної патріотичної історіографії, і ширшим загалом, і професійною спільнотою сприймалися як повернення до “справжньої” історії. Разом з ними в науковий обіг входили відповідний стиль думання, термінологія, аналітичні структури, які також спочатку сприймалися досить некритично внаслідок згаданої харизми “справжності”.

Досить швидко цей процес вийшов на стадію канонізації “справжньої” історії. І тут безумовним лідером став Михайло Грушевський. Його повернення в Україну (після десятиліть негласної заборони) було справді тріумфальним: з одного боку, він став “persona grata” для нової влади, яка інтенсивно шукала героїв для національного Пантеону. Тут М. Грушевський, політичний і державний діяч, один із засновників української державності 1917-1920 рр., до того ж певною мірою постраждалий від попередньої влади, виглядав чудовою кандидатурою. З іншого боку, його колосальний науковий доробок разом з приємним образом “дореволюційного інтелігента” пасували

¹⁰ Див., наприклад: *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – Київ; Львів, 1913. Перевидання 1990 р., Київ.

¹¹ *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – Київ, 1991. – Т. 1-2; *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – Т. 1-2.

більшості інтелектуалів, які шукали достойних орієнтирів і зразків. Усі ці прагнення реалізувалися в досить стандартній метаморфозі: портрет М. Грушевського з’явився в державних навчальних установах (на тих місцях, де раніше висіли портрети В. Леніна чи К. Маркса), йому було зведено пам’ятники в Києві і Львові, його праці стали канonom – посилання на нього, як на безсумнівний авторитет, на “фундамент”, “вихідну точку” власних міркувань, стало своєрідною нормою для сучасних українських істориків, без огляду на те, що цей “фундамент” було закладено століття тому. Найсвіжіший приклад – згадана колективна праця (видання 2002 р.), яка має статус офіційного канону. В передмові до неї академік В. Смолій зазначає: “Автори розробили власні підходи до періодизації історичних процесів, установлення істинних причинно-наслідкових зв’язків між подіями, оцінки історичних осіб. Ці підходи спираються на міцний фундамент української історіографії кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., передусім – на праці М. Грушевського”¹².

Отже, до суто інституційних чинників “націоналізації” історії додалися інтелектуальні: повернення “еміграційних” істориків, реабілітація і канонізація раніше заборонених класиків”, інтелектуальна репатріація західних вчених українського походження. Усе це сприяло як зміцненню нормативної історіографії, яка поставилася до усієї цієї спадщини досить вибірково, так і стабілізації історіографічного канону.

Канон: основні параметри

Спробуємо визначити основні параметри тієї канонічної схеми, яка з більшими чи меншими варіаціями і навіть окремими “відхиленнями” практикується в нормативній історіографії. Попередні міркування можуть утворити досить спрощене уявлення про канон, згідно з яким його формулюють і пропагують лише ідеологічно заангажовані історики, які виконують сервісні функції обслуговування ідеологічних структур, або фахівці, перейняті патріотично-просвітницьким ентузіазмом, або ті, що вважають історію зручним і необхідним дидактичним знаряддям для імплантації українського патріотизму в масову свідомість. Очевидно, що все виглядає набагато складніше. Серед тих, хто провадить свої дослідження в рамках нормативної історіографії, є фахівці досить високого класу, які знають про існування інших підходів і цінують їх, однак вважають за краще дотримуватися традиційних схем і шукати можливостей або їхньої адаптації до сучасних вимог, або відстоювати їхню інтелектуальну спроможність. Зрозуміло, що такі настанови можуть бути спровоковані нехиттю до інтелектуальних мод, реакцією на загальну світову методологічну кризу історичної науки, яка триває вже понад тридцять років, зрештою, особистими уподобаннями. У будь-якому разі не варто змальовувати представників нормативної історіографії таким собі монолітним легіоном професійного обскурантизму чи методологічної відсталості.

¹² Історія України. Навчальний посібник. – Київ, 2002. – С. 6.

приховану або явну суперечку між “традиціоналістами” і “ревізіоністами”¹⁹. Перебіг дискусій засвідчив наявність приблизного поділу на дві групи: тих, хто відстоював класичну лінійну схему націотворення, і тих, хто її заперечував, але поки що не мав чітко сформульованих аргументів для її фундаментальної ревізії. Утім, два головні моменти, довкола яких явно чи приховано точилися дискусії, виокремилися досить виразно: часовий вимір націогенезу та питання перервності і тяглості цього процесу. Відповідно, вперше відбувся відкритий диспут між тими, кого можна було б умовно назвати “модерністами”, і “примордіалістами”. Перші боронили ідею про модерність української нації та наявність розривів у процесі націотворення, другі наполягали на тяглості та задавнювали час початків націотворення. Цікаво, що серед “традиціоналістів” були вчені, яких ніхто не міг запідозрити у нестачі критичного мислення (Я. Ісаєвич, Я. Дашкевич). Навіть більше, “традиціоналісти” не відставали від “ревізіоністів” в обізнаності з сучасними західними теоріями націй, зокрема, їхня аргументація була надзвичайно близькою до риторики праць західних “примордіалістів” (Е. Сміта, Дж. Армстронга); останній, до речі, був особисто присутній на форумі.

Згодом “бої за історію” перейшли в позиційну стадію, коли суперники майже не вступають в безпосередній контакт і обмежуються перегруповуванням сил на власних територіях. Діалог став значною мірою заочним і відбувається у паралельних інтелектуальних просторах. Нормативна історіографія, спираючись на моральну і дедалі більшу матеріальну підтримку держави, або інтенсивно репродукує стандартні традиційні схеми, або ж намагається відновити їхній евристичний потенціал чи то формально (імплантуючи модернізовану термінологію), чи екстенсивним шляхом, селективно накопичуючи фактографію. “Ревізіоністи”, які здебільшого спираються на теоретичний і термінологічний доробок “західної” історіографії, соціології та політології і матеріальну підтримку ззовні, утворили власний інтелектуальний континуум; їм навіть вдалося інституалізувати його в рамках декількох дослідницьких і видавничих проектів (“Критика”, “Український гуманітарний огляд”, “І”, “Дух і літера”, “Схід – Захід” тощо). Утім, відбувається не так діалог, як два монологи, в яких сторони помічають одне одного лише у разі безпосереднього зіткнення на тих теренах, які є предметом обопільного інтересу.

Зрозуміло, що в центрі уваги постала проблема націогенезу у різних її історичних виявах. І саме тут нормативна історіографія дає найпоказовіші зразки рефлексивної і реверсивної історії, яку намагаються оспорювати “ревізіоністи”. Як зразок можна навести концепцію “Української національної революції XVII ст.” В. Смолія та В. Степанкова, яку автори сформулювали десь всередині 1990-х років. Треба зауважити, що ця концепція блискавично потрапила на сторінки підручників і навчальних посібників як кано-

¹⁹ Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. – Львів, 1995.

нічна без будь-якої безпосередньої серйозної дискусії з її авторами²⁰. Якщо узагальнити базові елементи того, що вони запропонували, концепція виглядатиме так:

1) У середині XVII століття (конкретніше у 1648-1676 роках) в Україні тривала національна революція;

2) “Національна революція” була по-суті переплетінням національно-визвольної, конфесійної та соціальної боротьби;

3) Наслідком цієї революції стало утворення *національної держави*, яка загинула, але рештки якої проіснували до 1780-х років;

4) У ході революції виникла “національна державна ідея”, яка стала “для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність”²¹;

5) Національна революція стала імпульсом для формування нової політичної *національної* еліти, для розвитку *національної* самосвідомості, зокрема “ідеології елітарного націоналізму”, “пробудила волю нації до самоутвердження і самовираження у формі незалежної соборної держави”²²;

6) Українська національна революція XVII ст. була подією, аналогічною революціям в Нідерландах, Англії, Німеччині та Франції XVI-XVII ст., отже, це була подія європейського масштабу і належить вона до європейської історії.

Навіть якщо не вдаватися до детального аналізу зазначених положень, не важко побачити принаймні три визначальні риси цієї концепції. По-перше, явне намагання поєднати звичну риторичну і методологію, успадковану від радянського варіанту марксистської традиції (ідею “класового конфлікту” виписано майже за класичною схемою) з новою термінологією. Про це досить в’їдливо написала Н. Яковенко у рецензії “У кольорах пролетарської революції”, продемонструвавши вражаючі паралелі між інтерпретаціями В. Смоля та В. Степанкова і традиційними ортодоксально-марксистськими шаблонами щодо наростання суперечностей, взаємин “верхів” і “низів”, “тріумфальної ходи” тощо²³. По-друге, не менш очевидно є низка термінологічних архаїзмів. Поняття “нація”, “націоналізм”, “національна свідо-мість” в їхньому сучасному розумінні екстраполюються на події, ситуації і явища XVI-XVII ст., коли цих понять або не існувало, або вони мали зовсім інше семантичне значення. Навіть більше, деякі соціально-економічні категорії сучасності адресуються минулому: досить пікантним є зауваження авторів

²⁰ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. Проблеми формування еволюції, реалізації. – Київ, 1997; *Їх же*. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676). – Київ, 1999. (Серія “Україна кризь віки”, Т. 7).

²¹ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. – С. 338.

²² Там само.

²³ Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. – Київ, 2000. – Вип. 3. – С. 58-78.

про те, що на півдні України в зазначені часи “формується якісно новий тип господарства – козацький, який за своєю суттю був фермерським”²⁴.

Загалом, можна було б сказати, що це цілком нормальне явище – знаходити сучасні терміни для означення явищ минулого, але в цьому разі йдеться про осучаснення цього минулого, що, звичайно, працює на метафізичну ідею іманентності буття українців “крізь віки”. Наслідок очевидний: “...Середньовічні та ранньомодерні державні організми разом із характерними для них сітками влади/підпорядкування та уявленнями про політичну відособленість території та обсяг її суверенності автоматично ототожнюються з державами новітньої доби...”²⁵ Що більше, “українці XVII ст.” стають “націоналістами”, “фермерами” тощо, випереджаючи в цьому весь світ. Такий підхід провадить до третього важливого компоненту обговорюваної концепції – присутності України в європейській, а отже і світовій історії. Із своєрідного “фронтиру” між “Сходом” і “Заходом”, етнічної території із слабким окресленням нетривких і аморфних кордонів, із “окраїни” інших європейських окраїн Україна вже в XVII ст. стає важливим суб’єктом європейської історії, і не просто на рівні формальних аналогій, а й як впливовий чинник “міжнародної” політики. Отже, ця концепція виконує надзвичайно важливі інструментальні функції: вона представляє українську націю фактом історичного (і європейського) буття вже у XVI-XVII ст. і в такий спосіб легітимізує буття сучасне.

Якщо концепцію “Української національної революції XVII ст.”, незалежно від того, чи є вона “реміксом” старого і нового, чи простою реадaptaцією старих пізнавальних схем, можна до певної міри вважати варіантом нового прочитання, то інший концептуальний стовп нормативної історіографії – “національне відродження” – був імплантований в сучасну історіографію фактично без змін. Термін, який мав суто ідеологічне походження, був запозичений з європейського лексикону XIX ст., де він своєю чергою прижився після “виходу в світ” італійського Рісорджименто у середині XIX ст., став спільним гаслом усіх “неісторичних” європейських націй, які прагнули перетворитися на “історичні”. В українській політичній публіцистиці він активно практикувався вже наприкінці XIX – поч. XX ст. (ним користувалися представники фактично всіх спрямувань українського руху по обидва боки імперських кордонів). Саме тоді він потрапив і на сторінки наукових праць, передусім М. Грушевського та його послідовників. Звідти термін і пов’язана з ним ідея потрапили на сторінки праць українських істориків в еміграції. Зауважимо ще раз, що концепція “національного відродження” чи “національного пробудження” не є ексклюзивним українським інтелектуальним продуктом: більше того, вона досить широко вживалася у світовому суспільствознавстві. Особливі права громадянства у суспільство-

²⁴ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. – С. 339.

²⁵ Яковенко Н. Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього і недавнього минулого // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – Київ, 2002. – С. 371.

знавчих студіях вона отримала у 1980-ті роки, після публікації англійського перекладу праці чеського історика М. Гроха “Соціальні передумови національного відродження в Європі. Порівняльний аналіз соціального складу патріотичних груп серед малих європейських націй”²⁶. Безпосередньо в українське історіографічне поле вона потрапила або через перекладні праці²⁷, або в рамках окремих дослідницьких проектів (згадаємо, наприклад, навчальний посібник львівського дослідника Я. Грицака “Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. ”).

Надзвичайно цікавим є й те, що концепція “національного відродження” – це те поле, де нормативна історіографія та “ревізіоністи” досягають повної злагоди. Я. Грицак виклав доволі звичну хронологію і значною мірою звичний фактичний матеріал, додаючи міркування про зовнішні чинники і спираючись на ще нову для України середини 1990-х років термінологію (“міф”, “мобілізація”) саме в рамках концепції М. Гроха²⁸ та деяких праць І. Лисяка-Рудницького. Нині покійний В. Сарбей у своєму нарисі подав інтерпретацію “національного відродження” у свій спосіб і в термінології, доступній йому, власне суто традиційно і з опорою на класові, марксистські схеми²⁹. І. Колесник присвятила цілий розділ “українському національному відродженню” у підручнику з історіографії і, виклавши різні погляди на це явище, знов-таки подала цілком стандартну схему³⁰. Утім, в усіх цих працях немає жодного натяку на ревізію самої концепції, а саме така ревізія могла би стати важливим чинником реконцептуалізації принаймні “націоналізованої” історії³¹. Цікаво й те, що сам М. Грох фактично відмовився від цього терміну як ідеологічно активного³².

Для того, щоб завершити сюжет щодо “боїв за історію” на тлі її “націоналізації”, згадаємо два проекти – офіційний і альтернативний (зауважимо, що цей поділ є авторським припущенням, насправді ніхто і ніде вголос їх не

²⁶ *Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations.* – Cambridge; London; New York; New Rochelle; Melbourne; Sydney, 1985.

²⁷ Див. наприклад: *Шпорлюк Р.* Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – поч. XIX ст. // *Наука і культура.* – Київ, 1991. – Вип. 25.; *Магочій П.* Українське національне відродження. Нова аналітична структура // *УІЖ.* – 1991. – № 3.

²⁸ *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX ст. – Київ, 1996.

²⁹ *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – Київ, 1999. (Серія “Україна кризь віки”. Т. 9).

³⁰ Див.: *Колесник І.* Вказ. пр. – Розд. 4.

³¹ Перші спроби піддати критичному аналізу шаблонну концепцію “національного відродження” вже є, але предметом дискусії вони не стали. Див.: *Шпорлюк Р.* Від імперської окраїни до незалежної держави // *Шпорлюк Р.* Імперія та нації. – Київ, 2000; *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. – Київ, 1999.

³² Див. статтю М. Гроха у: *Hall J.A.* (ed.) *The State of the Nation. Ernest Gellener and the Theory of Nationalism.* – Cambridge, 1998.

протиставляв один одному). “Альтернативний” проєкт розпочався всередині 1990-х, його базова ідея полягала в тому, щоб написати паралельні навчальні посібники з історії України, Білорусі, Польщі й Литви силами національних авторів, а потім взаємно перекласти їх національними мовами, щоб вивести “націоналізовані” історії у ширше інтелектуальне довкілля. Українську частину писали Н. Яковенко та Я. Грицак. Як відомо, цей проєкт поки що не вдалося довести до повного завершення, зокрема в частині взаємного перекладу національних історій. Проте українська історіографія отримала два томи (Н. Яковенко довела свою частину до XVIII ст., Я. Грицак підхопив естафету і дописав історію України до 1996 р. – зауважимо, що його книжка з’явилася першою) досить цікавої версії національної історії. Хоча двотомник мав би являти собою певну цілісність, фактично маємо справи з двома дуже різними підходами. Варіант Н. Яковенко має виразні ознаки історичної антропології. Варіант Я. Грицака побудований на соціологемах І. Лисяка-Рудницького та окремих ідей інструменталістських теорій націоналізму. Н. Яковенко побудувала матеріал у жанрі досить спокійної академічної розповіді, спираючись на свою колосальну фахову ерудицію. Я. Грицак організував виклад у динамічній, публіцистичній формі і фактографічним джерелом обрав праці інших істориків, в тому числі зарубіжних. Обидва намагалися “розгерметизувати” історію України, подаючи її як історію взаємодії та взаємовпливів різних народів і націй регіону, в загальноєвропейському контексті. Це завдання їм вдалося реалізувати, але при цьому вони все ж таки написали саме *національну історію* з її головною ознакою – іманентною наявністю української нації в цій історії, чи то реальної, чи то чимось “запроектованої”, аж до некритичного сприйняття Я. Грицаком ідеї І. Лисяка-Рудницького про наявність “домодерної” і “модерної” націй. Можна з великою часткою впевненості припустити, що обидва автори зараз могли би написати зовсім інші варіанти тієї ж самої історії. Варта уваги й та обставина, що їхні книжки удостоїлися лише декількох компліментарних рецензій і не стали предметом серйозної наукової дискусії.

Інший проєкт ставив завдання написати власне *національну історію*. Сама назва – “Україна крізь віки” – є досить промовистою. Цей проєкт визнано і освячено державою, на нього було виділено бюджетні кошти, декількох його авторів по закінченні вшановано Державною премією України. Парадоксальним є те, що цей проєкт також лише частково виконав своє завдання. Його назву можна було б поміняти на “*України крізь віки*”. Оскільки єдність концепції не було дотримано, “серіал” вийшов як набір дуже різних за інтелектуальною якістю і концептуальним спрямуванням авторських версій окремих періодів української історії, іноді досить далеких від нормативної історіографічної схеми.

Отже, перший проєкт був першою реальною спробою вийти за межі ортодоксальної національної історії і наміри його авторів справдилися лише частково: їхні зусилля були уособленням тих пошуків, які розпочалися в середині 1990-х. Другий проєкт було реалізовано тоді, коли ці пошуки стали надбанням ширшого загалу; в результаті його мету – створення фундамен-

тальної національної історії – також не було реалізовано. Порівняння цих двох проектів свідчить про наявність суперечностей в українському історіографічному просторі: з одного боку, це очевидні спроби оспорити нормативний канон, які хоч і не досягли мети, але означили наявність таких спроб і дали поштовх подальшим зусиллям у цьому напрямку; з іншого – безуспішні намагання утримати і зміцнити цей канон і ознаки його розмивання зсередини.

Отже, можна говорити про те, що “бої за історію”, які розпочалися сутичками “традиціоналістів” і “ревізіоністів”, принаймні на рівні фундаментальних наукових досліджень приносять позиційні перемоги останнім (про популярну і “підручникову” історію ще не йдеться – тут нормативна історіографія міцно утримує позиції).

Замість висновків: привіт Марку фон Гагену

У 1995 р. американський історик-руси́ст Марк фон Гаген написав надзвичайно провокативну статтю під назвою “Чи має Україна історію?”³³. Пошуки відповіді на це запитання настільки його захопили, що він став україністом і навіть нещодавно очолив Міжнародну асоціацію україністів (МАУ). Питання, поставлене фон Гагеном, спровокувало цікаву дискусію, яка, на жаль, майже не зачепила українських істориків (якщо не рахувати оборонної, але досить зваженої репліки Я. Ісаєвича). Через вісім років стало очевидно: відповідь на запитання американського дослідника буде ствердною. Україна має не лише історію, а й різні її версії. Значна частина “внутрішніх хвороб” української історіографії, про які писав фон Гаген, залишаються хронічними, передусім в царині офіційного історіографічного канону. Разом з тим, дедалі очевиднішими стають тенденції до урізноманітнення українського історіографічного простору, виходу його за межі суто “націоналізованої” історії. Саме в тих змістовних ділянках, про які писав американський колега, “Україна являє собою приклад національної культури з надзвичайно прозорими межами, але саме той приклад, який можливо відповідає постмодерному політичному розвитку, де до-національні, наднаціональні і міжнаціональні процеси вимагають такої ж уваги істориків, суспільствознавців та “культурологів”, як і процеси, які раніше вивчалися у вигляді національних (...) Плинність кордонів, проникність культур, історично багатоетнічне суспільство – це саме те, що може зробити українську історію дуже “сучасною” сферою досліджень”³⁴. Перший крок уже зроблено: від “націоналізації” історії починається усвідомлений перехід до її урізноманітнення – методологічного, тематичного, стильового. І в цьому сенсі є підстави сподіватися на краще.

³³ Hagen M von . Does Ukraine Have a History? // Slavic Review. – 1995. – № 3.

³⁴ Ibid. – P. 670.

**Загальний образ минулого України:
підходи сучасної української історіографії**
(Віталій Яремчук)

Синтези є особливим історіографічним жанром. З одного боку, вони є барометром загального рівня історичної науки, засобом обґрунтування і оприлюднення певних систем історіографічних поглядів та ідей. Синтези більшою мірою, ніж спеціальні дослідження, надаються до прикладення історіософських концепцій і застосування методологічних новацій. Отож їхній науковий статус є безсумнівним. З іншого боку, існує суттєвий аргумент, який підважує “науковість” універсальних історій – їхній селективний характер. За словами відомого англійського дослідника Р. Колінґвуда, “всяка так звана універсальна історія є простим добором фактів, які авторові видалися чи важливими, чи цікавими, чи такою водою, що якраз би на його млин”¹. Тому вимоги, які ставляться до такого роду текстів, дещо м’якші, ніж до “звичайних” наукових праць: коло питань, які в них підносяться, логіка їхнього взаємозв’язку і впорядкування повинні розглядатися не в категоріях слухності, а у контексті “кута зору”, під яким написана праця.

Через вказані вище особливості синтезу діапазон їхніх ракурсів, які можуть бути об’єктом аналізу, також значно ширший, ніж у вузькопроблемних студіях. Насамперед, це питання з площини історіософії – що є суб’єктом історичного процесу – український народ чи народи України (“етнічне” чи “територіальне” бачення); які етапи (періоди) в своєму розвитку він пройшов і які чинники на нього впливали; якою є роль закономірності, а якою – суб’єктивного фактора в українській історії; наскільки вона (історія) була “самобутньою”, а наскільки – “нормальною”; якими були цивілізаційні орієнтири України. Синтетичні праці вимагають постановки питань і про спосіб, в який вони написані: які проблеми розглянуто, а які – обійдено мовчанкою; яким є ідейний підмурівок синтезу; яким чином автор (автори) спілкуються з читачем – пропонуючи “монологічний” дискурс чи нав’язуючи до розмаїття думок і поглядів на окремі історичні проблеми задля ознайомлення читача з різноманітними способами їх розв’язання. Нарешті, узагальнюючі студії можна розглядати і з погляду висвітлення в них конкретно-історичних питань.

Згідно з нашими підрахунками, за роки незалежності побачили світ близько двох десятків синтезів з історії України, підготовлених сучасними українськими дослідниками і призначеними для фахового прочитання (тобто розраховані на студентів, викладачів, науковців), а не є суто шкільними підручниками. Попри певні відмінності, насамперед різні тематичні пріоритети, узагальнюючі праці, що вийшли друком до середині 1990-х рр., мають багато подібних рис. Більшість з них базуються на яскраво вираженій етно- та

¹ Колінґвуд Р. Дж. Ідея історії. – Київ, 1996. – С. 553.

державоцентричній візії історії України. До визначальних характеристик синтезів цього часу слід віднести надмірне захоплення її політичною історією коштом неувagi до цивілізаційного поступу.

Саме такі загальні образи історії України були природною реакцією на десятиліття вихолощування всього національного в радянській історичній науці. Гадаємо, що вони не могли бути іншими і з огляду на суто інструментальне розуміння історіографії авторами тодішніх узагальнень, більшість яких професійно сформувалася в радянських умовах, і – свідомо чи несвідомо – писали свої тексти задля легітимації “українського проекту” початку 1990-х, базованого на акцентації тем суверенності та “розбудови держави”. До цих чинників слід віднести й характер історіографічної традиції, покладеної в основу перших узагальнюючих курсів історії України, написаних після 1991 р. Вони ґрунтувалися на схемі М. Грушевського, фактологічній канві і оцінках “старої” і діаспорної української історіографії (особливо в тлумаченні подій домодерної історії), доповнених першими здобутками історичної науки початку 1990-х рр. Певне місце в створенні синтезів займало й використання спадщини дослідників радянського періоду (до радянської історіографічної традиції найбільше тяжіє, на наш погляд, “Історія України” І. Рибалки²). З іноземних авторів вплив на “національні історії” мала широко znana книга О. Субтельного “Україна: історія”, яка на початку 1990-х рр. витримала три видання українською мовою, крім того – публікацію уривків у фахових часописах і пресі.

У цілому перші роки існування історичної науки України в умовах незнаного раніше свободи слова можна визначити і як час формування альтернативних до радянських загальних образів національної історії, які, проте, увібрали в себе багато стереотипних кліше української нерадянської, а подекуди і радянської історіографії.

У середині 1990-х – на початку 2000-х рр. побачили світ синтези дещо вищого рівня наукової новизни і якості як у фактологічному, так і в теоретичному відношеннях. Серед таких праць можна умовно виділити дві групи: “традиціоналістські”, які при всій їхній декларованій і (або) дійсній новизні в деяких суттєвих моментах нав’язують до узагальнюючих студій попереднього часу; і “новаторські”, де запропоновано відмінне від національно-державної традиції трактування української історії. На нашу думку, до найбільш показових і найкращих в науковому сенсі синтезів першого типу слід віднести колективну працю провідних науковців Інституту історії України НАН України та інших академічних і освітніх установ (що видавалася чотири рази, спочатку як двотомник “Історія України: нове бачення”³, потім тричі у видозміненому форматі як одностомник з різними

² Рибалка І.К. Історія України. Ч. 1: Від найдавніших часів до кінця XVIII століття. – Харків, 1995; Його ж. Історія України. Ч. 2: Від початку XIX ст. до лютого 1917 року. – Харків, 1997.

³ Історія України: нове бачення: У 2 т. / О.І. Гуржій, Я.Д. Ісаєвич, М.Ф. Котляр та ін.; Під ред. В.А. Смоля. – Київ, 1995. –Т.1; Історія України: нове бачення: У 2 т./

назвами⁴) та “Історію України”, підготовлену вченими львівських наукових осередків⁵ (яка перевидавалася, зі змінами та доповненнями, двічі⁶). Здається, єдиними синтезами з “неканонічними” інтерпретаціями української минувщини є книги Н. Яковенко⁷ і Я. Грицака⁸. Нижче подасмо докладнішу характеристику цих праць⁹.

“Традиціоналістські” синтези: “молоде вино в старих міхах”

“Найпершим завданням”, яке ставив перед собою авторський колектив “академічного” синтезу, “було вироблення цілком відстороненого, нічим не пов’язаного з тривогами й пересудами сучасної епохи погляду на минуле українського народу” (с. 6). Вважаємо, що в контексті сучасних уявлень про суб’єкт-об’єктні відносини в історичній науці такий підхід представляється реально неможливим, а дослідник, прагнучи до об’єктивності, повинен не уникати, а “чітко бачити необхідність прийняття якогось кута зору, щоб висловлювати його відкрито і завжди усвідомлювати, що він є одним з багатьох”¹⁰.

Центральне місце в праці посідає історія українського народу, минуле ж інших спільнот, які населяли Україну, майже не аналізується. Окрім етносів стародавньої доби, цей аспект побіжно заторкнуто лише при висвітленні структури народонаселення підросійської України (с. 154-155) й етнодемографічних змін середини 1950 – 1980-х рр. (с. 386-387). Книга примітна тим, що автори відводять належне місце різним зрізам історичного процесу – економічному, суспільному життю і соціальній стратифікації, етнічному розвитку, культурним явищам (розуміння яких є традиційним – як “надбань” в науці, освіті і мистецтві), церковним стосункам, хоча все ж домінуючою

В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, В.М. Даниленко та ін.; Під ред. В.А. Смолія. – Київ, 1996. – Т.2.

⁴ Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін.; Під ред. В.А. Смолія. – Київ, 1997; Історія України: нове бачення / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін.; Під ред. В.А. Смолія. Вид. 2-е, доп. і перероб. – Київ, 2000; Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін.; Під ред. В.А. Смолія. Вид. 3-е, доп. – Київ, 2002. Цей синтез надалі називатимемо “академічним”.

⁵ Історія України / Ю. Зайцев, В. Баран, Я. Грицак та ін. – Львів, 1996.

⁶ Історія України / Ю. Зайцев, В. Баран, Я. Грицак та ін. 2-е вид., зі змін. – Львів, 1998; Історія України / Ю. Зайцев, В. Баран, Л. Войтович та ін. 3-е вид., зі змін та доп. – Львів, 2002.

⁷ Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – Київ, 1997.

⁸ Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. – Київ, 1996; друге видання цієї книги без змін та доповнень вийшло у 2000 р.

⁹ При аналізі синтезів посилатимемося на їх останні видання, поклики подаватимемо в тексті в дужках.

¹⁰ Понтер К. Злиденність історизму. – Київ, 1994. – С. 164.

залишається політична історія, найважливіші події якої – зміни державної приналежності українських земель – становлять підставу для періодизації історії України. Послідовно розміщено такі розділи-етапи як “Стародавня доба”, “Київська Русь”, “Галицько-Волинське князівство”, “Українські землі в складі Литви і Польщі”, “Національна революція. Створення козацької держави”, “Ліквідація козацької державності”, “Правобережні і західноукраїнські землі в останній чверті XVII-XVIII ст.”, “Під владою Російської та Австрійської імперій”; далі йде низка розділів, які охоплюють події української історії ХХ ст. Останній – присвячено “українцям за межами України”.

Текст синтезу засвідчує впевненість авторів в об’єктивності й закономірності історичних змін. Зокрема, при аналізі процесу формування української нації наголошено на тому, що і в підросійській та підавстрійській Україні, і в 20 – 30-і рр. ХХ ст. існували “об’єктивні тенденції до возз’єднання всіх українських земель” (с. 152), відбувся “природний процес возз’єднання” (с. 333). Характеризуючи світогляд Д. Донцова, автори докоряють йому за те, що він “заперечував загально визнані закономірності історичного розвитку” (с. 331).

Хоча в книзі неодноразово постулюється значущість спадщини М. Грушевського для її концептуального оформлення (с. 6, 26), фактично в ній переглянуто деякі його історіографічні ідеї. Так, автори дотримуються теорії “давньоруської народності” (с. 55). Попри визнання зародження в пізній Київській Русі “передумов” складання української народності, висунуто промовисте припущення про ймовірність збереження “давньоруської етнокультурної спільності”, “якби не вторгнення на Русь ... монголів” (с. 56). Як заперечення поглядів М. Грушевського висловлено думку про те, що XV-XVI ст. не були, як вважав цей історик, часами “занепаду”, “переходовими до того культурного і суспільного національного українського руху, що розпочався при кінці XVI віку” (с. 83); відмінною є оцінка Люблінської унії 1569 р., укладення якої, слідом за Я. Пеленським, оголошується “продуманим, реалістичним і навіть мудрим вибором” (с. 81-82).

Політичний розвиток Київської Русі в синтезі представлено через призму “автохтонної” теорії – від східнослов’янських союзів племен і племінних князів до “Київського князівства Аскольда” середини IX ст. і утворення Давньоруської держави кінця IX ст. Про норманський фактор в книзі не згадано жодного разу(!). При цьому “перша руська держава” проходить еволюцію від примітивної “надплеменної” і “дружинної” організації IX-X ст. до активного державного будівництва часів Володимира Великого і “завершення формування держави за Ярослава Мудрого”, коли вона “сягнула zenіту свого розквіту і могутності, ставши в один ряд із головними країнами середньовічного світу: Візантією та Германською імперією” (с. 40).

Варто відзначити, що в розділі про Київську Русь часто підкреслюється її самобутність, велич, визначні політичні, господарські і культурні здобутки (с. 27, 35, 38, 51, 57), натомість не поставлено питання про її цивілізаційні запозичення.

Перенесеним з радянської історіографії представляється погляд авторів на час і причини “настання доби феодальної роздробленості”. Розпад стався після 1132 р., а в його “підвалинах була еволюція феодалізму” (с. 43-44). Автори вважають, що Русь не розпалася повністю, а перетворилася в “поліцентричне” утворення, яким керувало об’єднання найсильніших князів-сюзеренів (с. 44-48). Зауважимо при цьому, що концепт “колективного сюзеренітету” аргументовано спростовано О. Толочком¹¹, а якихось нових доказів на його захист в синтезі не наведено.

Змістовний розділ присвячено політичній історії та культурному життю Галицько-Волинського князівства. Автори підкреслюють його суто українське етнічне обличчя (с. 64).

Розділ про перебування українських земель в складі Литовської і Польської держав охоплює всі важливі події цієї доби. Тут зустрінемо виважений аналіз її соціальних, релігійних, політичних суперечностей, але без надмірної драматизації “іноземного гніту” та “католицької експансії”. Разом з тим, вказано і на здобутки тристолітнього періоду усталення “руської” конфесійної та етнічної ідентичності (с. 76), формування “нової української культури”, “відкритої до “Заходу” (с. 86), перетворення козацтва на “виразника національних інтересів”, “фундатора нової України” (с. 87), залучення до господарського обігу земель Східної і Південної України (с. 86). Критично-поміркованим є ставлення авторів до Берестейської церковної унії. На їхню думку, вона “глибоко розколола тогочасне суспільство (...) замість того, щоб (...) зберегти (...) єдність Речі Посполитої” (с. 83). В іншому місці книги міститься твердження про “неоднозначність” її ролі в історії України, хоча й не заперечується той факт, що “навіть прийнявши унію, галичани вперто трималися східного обряду й не давали себе латинізувати” (с. 151).

Найбільший теоретичний блок має розділ про Хмельниччину і Руїну, висвітлені в контексті званої концепції “Української національної революції” В. Смолія і В. Степанкова. З’ясовано її причини, рушійні сили і характер, проблеми типології, хронологічних меж і періодизації, хід подій, особливості та історичне значення революції.

У наступній частині книги змальовано процес ліквідації автономії Гетьманщини та еволюції її соціального організму в напрямку до поступового закріпачення селянства, перетворення її еліти “з активної політичної сили на інертну” (с.140). Окреме місце відведене показу історичної долі правобережних і західноукраїнських земель в останній чверті XVII – XVIII ст. на тлі міжнародної боротьби за ці терени. Зроблено наголос на негативному впливі поділу України між Річчю Посполитою та Росією на етносоціальні процеси, політичне, матеріальне і духовне життя українського народу (с. 144, 146, 149-150).

До головних проблем періоду перебування українських земель в кінці XVIII – на поч. XX ст. в складі Російської та Габсбурзької імперій віднесено

¹¹ Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – Київ, 1992. – С. 54-66.

соціально-економічні реформи цього часу і українське національне відродження. Як уже було зазначено, творення нації тут розглядається як об'єктивний і закономірний процес. Виникнення українського руху пов'язується з "потужною захисною реакцією" на "колонізаторську політику російського царизму" (с. 161). Натомість вплив на національну емансипацію європейських ідеологій кінця XVIII–XIX ст. навіть не констатується. Галицьке "русофільство" (якому відведено всього півтора абзаци на с. 189) в книзі тлумачиться як ідеологія "національного самозречення" (с. 189). Між тим, сучасні дослідження показують, що воно тривалий час було органічною течією українського руху і мало значні здобутки в ділянці поглиблення української історичної традиції¹².

Важливий для українських сил урок Першої світової війни (якій присвячено окремий розділ) автори вбачають в усвідомленні необхідності активізації національної боротьби задля розв'язання "українського питання", оскільки, як показував досвід війни, "прямо зацікавленої в тому політичної сили, окрім самих українців, просто не існувало" (с. 209).

У тій частині синтеза, де викладено події "Української революції 1917–1921 рр.", подано змістовний аналіз політичного курсу національно-державних утворень того періоду, вказано на причини невдачі спроб зберегти власну державність. Особливу майстерність і академічну виваженість продемонстровано в параграфах, присвячених Гетьманській державі. Автори не належать ні до завзятих критиків, ні до апологетів режиму П. Скоропадського. Не зустрінемо в книзі й поширеної в сучасній літературі спроби "примирення" цих крайніх поглядів методом поділу політичних кроків Гетьманату на "добрі" і "погані". Ключ до розуміння політики Української держави 1918 р. історики пропонують шукати не в особі П. Скоропадського та його оточенні, а у наявності нездоланої й об'єктивної суперечності між консервативним соціально-політичним курсом Гетьманату та українським суспільством, "деформованим і політично, і соціально", "нездатним до суголосних форм політичного життя" (с. 236).

Політика Радянської Росії в роки революції розцінюється як експансіоністська, уряди Радянської України – як "маріонеткові", "цілком залежні від Москви" (с. 230, 247, 258). На думку авторів, "більшовизм не мав надійного підґрунтя для свого розвитку в горизонтах українського суспільства" (с. 256).

Поза контекст Української революції виведено "революційно-визвольний рух на західноукраїнських землях". В синтезі міститься нетипова для сучасної історіографії помірковано-критична візія ЗУНР. Зокрема, вказано на зволікання зі створенням державних структур, недемократизм окремих законів УНРади (с. 288), критично оцінено проведення аграрної реформи

¹² Огляд найновіших публікацій про галицьке "русофільство" див.: *Мудрий М.* Національно-політичні орієнтації в українському суспільстві Галичини Австрійського періоду у висвітленні сучасної історіографії // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* – Львів, 2002. – Вип. 37. – Част. 1. – С. 483–490.

(с. 277). Погоджуючись з правом авторів на такі погляди, можемо висловити застереження до деяких тез. Важко погодитись з думкою, що рішучі кроки уряду ЗУНР назустріч УНР робилися під “тиском війська і народних мас (с. 278), а не впливали з ідейних переконань галицьких політиків. Навіяними не безсумнівними концепціями радянської історіографії вважаємо твердження про особливі симпатії “галицьких трудящих” до УСРР (с. 284), котра, на наш погляд, безпідставно характеризується як “національно-державне утворення” (с. 283), про те, що “питання стосунків з УСРР глибоко хвилювало всі верстви західноукраїнського населення” (с. 284).

Наступні два розділи синтеза висвітлюють історію Радянської України та західноукраїнських земель у міжвоєнний час. Торкаючись проблем голоду 1921-1923 рр. і 1932-1933 рр., автори вбачають їх спільну ознаку в штучній інспірації голодомору як способу “виховання”, “втихомирення” непокірних українських селян (с. 295, 314). Про геноцид 1932-1933 рр. зроблено висновок, що він “цілив своїм вістрям не в українців як таких, а в сільське населення” (с. 314). Проте він мав і “національну підкладку”, адже на Поволжжі не було такого голоду, як за схожих умов в Україні, а також на Кубані і на Дону, де значну частину населення становили українці (с. 315).

На думку авторів, головною причиною “українізації” була потреба зміцнення позицій правлячої партії в Україні, а “стрімкий розвиток пригнічених до того національних культур” був її “побічним ефектом” (с. 301-302).

У синтезі проаналізовано політику “нової чужої влади” стосовно українського населення Польщі, Румунії та Чехословаччини (с. 324-329), висвітлено зв’язки між західними українцями та їхніми співвітчизниками в Радянській Україні (с. 329-330), охарактеризовано суспільно-політичне життя (с. 330-333) та історію Карпатської України (с. 333).

Провідними темами розділу “Друга світова та Велика Вітчизняна війни” є політика гітлерівського окупаційного режиму та його сателітів в Україні, історія військових дій, вклад республіки у воєнно-економічну мобілізацію, рух Опору. Інтерпретацію українського національного руху в роки війни не можна визнати задовільною з огляду на сьогоденний стан дослідження проблеми. Викликає застереження, наприклад, твердження, що “мельниківці... відкрито стали додатком окупаційного апарату (як тоді пояснити знищення нацистами лідерів ОУН(м) О. Ольжича, О. Теліги, І. Рогача та ін.? – В.Я.) і навіть утворили з українців дивізію СС “Галичина” для допомоги фашистам” (с. 347) (загальновідомо, що найбільших зусиль для організації дивізії доклав УЦК на чолі з В. Кубійовичем). Далеко не беззаперечно звучить теза про перевагу в ефективності комуністичного руху Опору над національним (с. 347). У книзі обійдено мовчанкою питання українсько-польського протистояння в роки війни, колабораціонізму, не згадано про конституційні зміни 1944 р.

Інформаційно насиченою є розповідь про “повоєнне десятиріччя” (с. 353-367). Післясталінські часи “наростання системної кризи тоталітарного ладу” автори поділяють на два періоди, яким дають влучну загальну оцінку:

”Перший – це часи “відлиги”, коли була зроблена спроба частково реформувати тоталітарну радянську систему, перетворити її на більш життєздатний суспільний організм. Другий період став часом політичної та ідеологічної стагнації й розкладу тоталітарної системи” (с. 368). Йдеться про “парадокси відлиги” (с. 368-370), процеси лібералізації в культурному житті (с. 370-372), явище “шістдесятництва” (с. 372-374), дисидентський рух (с. 376-380), стан освіти, науки, мистецтва сер.50 – сер.80-х рр. (с. 381-386), економічний розвиток УРСР у брежнєвські часи (с. 380-381), “неосталіністські тенденції” в добу П. Шелеста (с. 374-376), встановлення “політичної реакції на тлі розрядки” 1970-х рр. (с. 378-379). Переконливо обгрунтовано тезу про глибоку кризу, в якій опинилося радянське суспільство на поч. 1980-х рр., показано її етнодемографічні вияви в Україні (с. 386). Особливий наголос поставлено на загрозливих змінах післявоєнного періоду в становищі української нації – “занепаді національної ідентичності”, “декультуризації українського етносу” (с. 386).

Наступні два розділи книги присвячено розгляду передумов (“На шляху до незалежності”) та історії становлення сучасної Української держави (“Утвердження незалежної України”). Основну увагу зосереджено на її політичному житті. При аналізі подій останніх років автори займають виразно провладну позицію. Наприклад, не констатовано наявності політичної кризи в 2000-2001 рр. Водночас ініціювання “касетного скандалу” (суть якого не розтлумачено) пов’язується лише з небажанням опозиції імплементувати результати квітневого 2000 р. референдуму (с. 430). Цілі опозиції в період політичної кризи однозначно оголошено “чужими” населенню і “політичним інтересам” (с. 430).

Великий підрозділ присвячено “змінам у культурному житті” в незалежній Україні (с. 425-430). Вважаємо, що серед проблем сучасної української культури, про які тут йдеться, слід було б сказати і про експансію західної масової культури, невтішний стан українського книгодрукування, тотальну русифікацію мовно-культурного середовища.

“Історія України” колективу львівських вчених близька до попередньо схарактеризованого синтезу за своїм історіософським та методологічним спрямуванням, хоча й у цих аспектах має свої особливості. Обидві книги споріднює домінування політичної історії, “позитивістське” розуміння культурного процесу, зосередженість на історії лише українського народу. Проте у “львівському” синтезі більш вагоме місце посідають й спільноти та держави, які були органічно пов’язані з титульним етносом – подано огляд історії середньовічного Криму (с. 109-110), етнічної структури українських земель в складі Російської та Австрійської імперій (с. 186-188), національних меншин в контексті важливих подій історії України ХХ ст. – “українізації” та “контукраїнізації” (с. 274, 287-288), національно-культурного життя західних українців у міжвоєнний період (с. 295-296), “радянзації” Західної України (с. 312-313), становища національних меншин в сучасній Україні (с. 412-413).

Ще одна відмінність “Історії України” львів’ян полягає у її виразніших державницьких акцентах. Лейтмотив праці – доведення давності і безперервності українських державницьких традицій у стилі “державницького” напрямку української історіографії (див.: с. 95, 119, 133, 144, 155-156, 172-173). При цьому його відомі постулати доповнено оригінальною ідеєю про існування в XIV-XV ст. особливого періоду, коли українська державність мала форму “удільних князівств”. Запровадження в національну історію цього етапу, а також “Доби козаччини” (XVI-XVIII ст.) становлять єдині суттєві відмінності періодизації, використаної в даній книзі, від часового структурування в “академічному” синтезі.

Помітним є й інший, ніж в “академічному” синтезі, розподіл матеріалу між окремими періодами. Значно розлогіше висвітлено “Прадавню історію” та події сер. XX – поч. XXI ст. При цьому “давньоукраїнська історія” виразніше пов’язується з творенням українського етносу (с. 13, 49).

Уявлення про виникнення української народності базується на поглядах М. Грушевського (с. 59, 71-72, 79). Політична історія та культура “давньоукраїнської держави” Київської Русі і князівств на території України XII-XIII ст. трактується подібно до її тлумачення в “академічному” синтезі. Проте, зовсім не розкрито структуру соціуму і політичний устрій Київської держави. Нічого не сказано про фактор кочових спільнот, роль же варязького чинника подано як другорядну (с. 66).

Не виділяючи окремої польсько-литовської доби, автори книги розглядають XVI-XVIII ст. як суцільний етап – “Доба козаччини”, – головний зміст якого зводиться до військово-політичної діяльності козацтва – “нової суспільної сили, здатної боротися за відродження Української держави” (с. 119). Люблінська унія 1569 р. оцінюється лише в контексті кривд, завданих різним групам українського суспільства; її інші наслідки, передумови та політико-правовий зміст не розкрито (с. 114). Докладно простежена історія церковних відносин в кінці XVI – першій пол. XVII ст. Берестейська церковна унія розглядається під кутом зору її позитивної ролі як “дієвого засобу збереження національної ідентичності” і водночас “ферменту, що збудив його (“українське суспільство” – В.Я.) від сплячки, викликав вибух творчої енергії й появу багатьох яскравих особистостей, без яких Україні загрожував новий занепад” (с. 125).

Виклад історії “Визвольної війни 1648-1657 років” обмежується військово-політичними аспектами. Тлумачення вузлових конкретних проблем (політична програма Б. Хмельницького, угода 1654 р.) спирається на ідеї В. Липинського (с. 139, 142). Так само через призму державотворення і “боротьби за незалежність” висвітлюється історія Гетьманщини другої пол. XVII – XVIII ст. Показовим в сенсі “державницької” позиції авторів є їхнє ставлення до І. Сірка та І. Мазепи. Так, всупереч визнанню того, що за гетьманування І. Мазепи “посилювався визиск низів” (с. 157), його постать оцінюється цілком позитивно (с. 156-157, 162-163). З іншого боку, на думку вчених, І. Сірко “був неперевершеним полководцем, але не найкращим

політиком”, оскільки “не зрозумів і вчасно не підтримав далекоглядних вождів, які боролися за незалежність не частини, а всієї України” (с. 155). Візія сепаратистського руху, пов’язаного з П. Орликом (с. 161-162) та його Конституцією (названою “першою в Європі конституцією демократичного суспільства” (с. 161), “першою у світі Конституцією”(с. 173)), виглядає занадто ідеалізованою навіть на тлі “державницької” традиції. Відповідно до висновків спеціального дослідження з історії першої української політичної еміграції О. Субтельного, в “мазепинців” були відсутні такі модерні поняття як національна держава, а пріоритетними в їхньому русі були станові інтереси козацької верхівки¹³.

З “державницькою” історіософією попередньої частини синтезу дещо дисонує розділ про “імперський” період української історії. Тут більш збалансовано, ніж в інших складових книги, увагу до різних історичних чинників – подано аналіз етнічної і соціальної структури населення (с. 185-188, 193-195), адміністративного статусу українських територій (с. 188-190), розвитку господарства, процесів індустріалізації та урбанізації (с. 190-193), стану освіти, науки, культури (с. 219-220). З’ясовуючи “ставлення українських еліт до імперської інтеграції” (с. 195-200), автори приходять до висновку, важливого з огляду на концепцію українського національного руху, що розкривається в одному з наступних підрозділів: “Симпатії місцевих еліт у Російській імперії розподілялися між асиміляцією і автономією. Сепаратизм був явищем маргінальним” (с. 198). Цим самим спростовується витворений українською національно-патріотичною історіографією стереотип масової самопожертви в ім’я ідеалів українського відродження. Детальніше про цю концепцію (с. 203-218), авторство якої належить Я. Грицаку, йдеться в його окремому синтезі, який аналізуватимемо нижче.

Чільне місце в книзі займає виклад подій “Української національно-демократичної революції” (с. 229-265). Її початок історики пов’язують з Першою світовою війною, обумовлюючи активізацією під впливом війни визвольного руху поневолених, в т.ч. українського, народів (с. 233). Від тлумачення революційних подій в “академічному” синтезі їх пояснення в цій праці відрізняється й однозначно позитивною оцінкою Гетьманату П. Скоропадського та політики ЗУНР, яка розглядається як складова Української революції.

Погляди на найважливіші проблеми міжвоєнної історії України (с. 266-305) в роботі львівських дослідників є подібними до їх тлумачення авторами “академічного” синтезу. Дещо ґрунтовніше проаналізовано процеси “українізації” та національно-культурного відродження 1920-х рр. в УСРР, а їхні наслідки оцінено як більш вагомі – такі, що “створювали передумови для формування довкола етнічного ядра політичної нації, що охоплювала б мешканців України всіх національностей” (с. 274).

¹³ *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – Київ, 1994. – С. 153.

У порівнянні з “академічною” працею значно ширше коло питань розглянуто в розділі “Україна в Другій світовій війні”. Автори дотримуються концепції війни між Німеччиною та СРСР як “радянсько-німецької” (с. 315). Значна увага приділена все ще в деякій мірі табуйованим на рівні масової свідомості її аспектам – ставленню до неї в українському суспільстві (с. 318-319), колабораціонізму (с. 319-321), національно-культурному життю в роки окупації (с. 325-329), національно-визвольному руху (с. 331-333, 336-337), українсько-польським конфліктам в роки війни (с. 333-334). Хоча симпатії авторів лежать на боці українських політичних і військових організацій (в т.ч. й тих, що співпрацювали з нацистами), які, на їхню думку, всіма доступними їм методами захищали інтереси українства (с. 318-319, 327-328, 331-333, 336-337), це не заважає виваженому зображенню інших, неукраїнських за характером, сил. Так, схвально оцінено політику радянської влади в передвоєнній Західній Україні в соціальній та освітній галузях (с. 312), віддається належне здобуткам радянського партизанського руху (с. 330-331), визнається факт обопільної жорстокості в українсько-польському протистоянні (с. 334, 348).

Дещо по-іншому розставлено наголоси і в розділах про післявоєнну УРСР. Чіткіше заявлено про позитивне значення для України “хрущовських” реформ. На думку авторів, вони призвели до зростання її господарської самостійності (с. 352), “лібералізували й гуманізували радянське суспільство” (с. 336), “відкривали перспективи подальшого оновлення радянського суспільства” (с. 356). Виклад тенденцій культурного життя України сер. 1960 – сер. 1980-х рр. дещо односторонньо зведено до “тотальної русифікації” (с. 361-364). Концептуально і фактологічно ґрунтовний підрозділ присвячено політичній опозиції кінця 1950 – 1980-х рр. (с. 365-385), що, можливо, складає дещо викривлене уявлення про її місце в житті тогочасного українського суспільства, представленого в основному “мовчазною більшістю”.

Глибоко і всебічно охарактеризовано розвиток “України суверенної” (с. 403-451). У синтезі “схоплено” всі важливі події її сучасної історії. Здобуття незалежності було, за характеристикою авторів, “кульмінаційним етапом мирної національно-демократичної революції в Україні – складовою революційного процесу, що на межі 1980–1990-х рр. охопив СРСР і країни так званого соціалістичного блоку” (с. 407). Однак її незавершеність дослідники вбачають у тому, що “в Україні не відбулося рішучого зламу старої системи і повного усунення від влади комуністичної верхівки. При владі в республіці залишалася здебільшого та ж сама управлінська еліта, що й до серпня 1991 р.” (с. 497). Докладно проаналізовано процеси державотворення (с. 407-413), внутрішньополітичну ситуацію і зовнішню політику молодій державі (с. 413-420, 425-438), соціально-економічні перетворення (с. 420-425), розвиток духовного і культурного життя, в т.ч. фізичної культури та спорту, церковних відносин (с. 438-451). Оцінка шляху, який пройшла за більш як десятиліття нова незалежна країна, є набагато критичнішою, ніж в “академічному” синтезі. Констатується усталення в роки “першого”

президенства Л. Кучми таких явищ, як олігархізація влади, тінізація економіки, корупція, зростання зовнішнього боргу, падіння загальних економічних показників і зниження рівня життя (с. 421-424). Початок господарського зростання пов'язується з урядом В. Ющенка (с. 424-426); його падіння пояснюється помстою “олігархів” за наступ уряду на “тіньовий” сектор в енергетичній сфері (с. 424). Відверто обговорюється хід виборчих кампаній, констатуються використання владою “адмінресурсу” та підтримки фінансово-політичних угруповань, брак рівного доступу політичних сил до засобів масової інформації (с. 433-437). Серед підсумків парламентських виборів 2002 р. автори виділяють “втрату довіри до керівництва держави у більшості населення країни” і “серйозні зрушення в політичних уподобаннях всього українського суспільства” на користь національно-демократичних сил (с. 437). Зроблено висновок про негативний вплив внутрішніх проблем України на її міжнародні позиції (с. 419-420). При аналізі культурного життя звертається увага на консервацію російської присутності в інформаційному просторі (с. 438-439,447) і церковних взаєминах (с. 449-450). Назагал розділ сповнений політичних пристрастей, а за рядками тексту проглядають політичні симпатії авторів.

Таким чином, обидві охарактеризовані вище узагальнюючі роботи з історії України становлять сучасну інтерпретацію національно-державної парадигми історіописання. В її основі – зосередженість на історії українського народу, його націо- та державотворчих змаганнях, подієвій канві минулого, передусім, політичній царині при більшому або меншому ігноруванні “зовнішнього” контексту українського життєпростору та ментально-духовних орієнтирів людини в історії. У межах цієї парадигми можливі різні “версії”. Прочитання української історії в “академічному” синтезі відрізняється виразнішою вузькоетнічністю, успадкуванням деяких, дещо пом'якшених, радянських історіографічних конструктів (тлумачення “давньоруської народності”, часу і причин роздробленості Русі, ЗУНР, “Великої Вітчизняної війни”, національно-визвольного руху 1940-х рр.) і провладною орієнтацією в оцінці сучасної історії. “Історія України” колективу львівських дослідників при зосередженості на минулому української спільноти все-ж віддає данину “поліетнічному” баченню, відзначається державоцентризмом і прагненням до легітимації візії сучасної України з погляду національно-демократичних сил.

*“Новаторські” синтези: альтернатива
національно-державній парадигмі історіописання*

На незвичних для української історіографічної традиції засадах побудовано синтез Н. Яковенко. На відміну від попередньо охарактеризованих праць, теоретичні підвалини цієї чітко оприлюднено у її вступних частинах, вони ж рельєфніше виявляються і у самому тексті. Автор виступає проти використання категорій “закономірності” і “прогресу” як анахронізмів (с. 4), натомість закликає зважати на особистісний чинник в історії. Наприклад,

таким постатям як Б. Хмельницький та І. Мазепа присвячено цілі підрозділи книги (с. 178-180, 225-228). Подібним чином дослідниця не шкодує інвектив для ідеологічно заангажованої і “виховуючої” історії (зараховуючи до неї всю попередню українську історіографію), вважаючи, що “завдання науки – безстороння правда, яка партійною не буває” (с. 4). Однак в іншому місці праці Н. Яковенко фактично визнає неможливість “безсторонньої” історії: “Історик завжди залишається дитям своєї доби, тож і в минулому опукло бачить тільки те, що здається “цікавим”, “важливим” чи “потрібним” його сучасникам, а в поясненні подій відштовхується від властивих своїй епосі уявлень про історичний процес” (с. 3).

Важливим для розуміння способу написання синтезу є декларування автором відмови від оціночних суджень: “...Історик не судить, а намагається зрозуміти своїх героїв, неупереджено вислуховуючи і вбивцю, і його жертву, бо для нього обидва є рівноцінними суб’єктами минулого” (с. 276). Сумніваємося в слушності тези про те, що цей постулат належить, за висловлюванням Н. Яковенко, до “банальних” – в сучасній історіографії, в т.ч. зарубіжній, багатьма фахівцями обґрунтовується правомірність збереження в дослідницьких практиках т.зв. аксіологічного підходу¹⁴.

Ще одна методологічна новація праці Н. Яковенко полягає у її історіографічному “багатоголоссі”. Синтез дає можливість зануритись у розмаїття концепцій і підходів до різних проблем української історії, водночас авторка аргументовано викладає власну позицію. При цьому вона часто спирається на доробок малознаної навіть серед фахівців зарубіжної україністики, а запитання до ділянок, де відсутні розробки належного рівня, залишає відкритими (с. 5, 7).

Одна з ключових особливостей книги – це “територіальне” бачення історії України. Минуле українського етносу розглядається в поєднанні з етносами і цивілізаціями, з якими впродовж століть відбувались його контакти – норманами, кочівниками Степу, кримськими татарами, поляками, євреями та ін. Причому акцентовано на наявності традицій взаємодоповнення і взаємозбагачення, а не ворожнечі; з іншого боку – не замовчуються факти релігійно-етнічних конфліктів. Окремо проаналізовано проблему “Сходу і Заходу в українському прочитанні” (с. 12-13 і далі по тексту), зроблено висновок, що Україна завдяки тривалим етнічним зв’язкам перетворилась на “терен взаємних впливів Сходу і Заходу” (с. 33), а українська культура – на “химерне плетиво в основі своїх запозичених, а водночас і органічно засвоєних звичаїв, навичок, стереотипів” (с. 13).

Варто зауважити, що дослідниця відійшла від поширеного в узагальнюючих працях уявлення про українську територію давніх часів як тотожну території сучасної України. Зосереджено увагу лише на питомих українських регіонах, “де протікали визначальні для долі етносу події, тобто на історич-

¹⁴ Див., напр.: *Методология истории* / А.Н. Нечухрин, В.Н. Сидорцов, О.М. Шутова и др. – Минск, 1996. – С. 152-159.

них територіях України, як їх розуміли в момент першої її національної самоідентифікації XVII ст.” (с. 9). Тому читач не знайде в праці фактажу з минулого Буковини, Закарпаття, Новоросії, Криму, оскільки “дані сюжети вимагають не побіжних параграфів – вставок”, а “окремої фундаментальної праці, що розглядала б минуле згаданих регіонів у контексті історії тих держав, до яких вони належали” (с. 9).

Принципова особливість синтезу Н. Яковенко полягає у тому, що основна увага дослідниці сфокусована не на описі “подій” і “суспільних процесів”, а на людині, її світогляді, ментальних характеристиках. Значне місце в книзі посідає аналіз культурного досвіду минулих століть в сенсі “не самих мистецьких цінностей, а передовсім того, що зумовлювало їхню форму: ідеології, самосвідомості, релігійних поглядів, духу і стилю життя, матеріальних багатств, тобто суми чинників, завдяки яким функціонує системно організований соціум” (с. 242).

Такий підхід вирішальним чином вплинув і на періодизацію, застосовану в праці. Вона базується не просто на “мінливих подіях політичного життя”, а й на поєднаному з ними “в один ланцюг”, “прихованому під поверхнею видимих перемін” “нурті світоглядних мутацій, що були суголосні цим перемінам і підштовхували суспільство до оновлення” (с. 6).

Під таким кутом зору виділено шість періодів або відповідних розділів праці. Після “Праісторії” та “Передісторії” розташовано розділ “Під знаком Візантійської цивілізації”, який розпочато з Володимирового хрещення і розглянуто передусім як процес входження Русі в орбіту візантійської цивілізації. Т.зв. “литовсько-польська” доба поділена на дві половини, “відмінні не стільки за характером взаємин України з державами, під сюзеренітетом яких вона перебувала, скільки за специфікою внутрішнього життя” (с. 6): “Несхожі пагони руського стовбура (кінець XIV – середина XVI ст.)” і “Україна-Русь – третій зайвий у Речі Посполитій двох народів” (1569-1648). Період сер. XVII – поч. XVIII ст., який став часом “величезного енергетичного вибуху, каталізованого козачиною” (с. 7), названо “Козацькою ерою”. У розділі “Україна XVIII ст. Між Річчю Посполитою і Російською імперією” “мова йде про ту Україну XVIII ст., котра вперше перестала бути самодостатньою, втрачаючи себе на користь двох великих сусідів” (с. 7).

Книга розпочинається з нетрадиційних сюжетів – історії формування території проживання української спільноти (с. 8-9), її назв і самоназв (с. 9-12). Констатовано подібність між еволюцією Київської Русі і тодішніх європейських держав (с. 32). За Н. Яковенко, засаднича риса її внутрішнього життя полягала у тому, що світ культури, державні інституції, суспільні поняття, світоглядні цінності її мешканців формувались під вирішальним впливом візантійської цивілізації (с. 33).

Підтримано норманську теорію утворення Київської Русі в сенсі скандинавського походження і слова “русь”, і правлячої династії (с. 26-27). У питанні політичної історії цієї держави в XII-XIII ст. дослідниця дотри-

мується думки, що хоча до середини XII ст. Русь розпалася, однак єдність продовжувала існувати в свідомості князівської верстви і живила її прагнення до оволодіння Києвом – “ефемерним символом єдності” (с. 43). Погляди більшості українських і російських істориків про “самобутність” і “оригінальність” книжності Київської Русі піддано сумніву, відтак відстоюється думка про “поміркованість амбіцій” руської вченості, її “дитячий” характер і щільну залежність від візантійської спадщини (с. 54-55). Розкритиковано теорію “давньоруської народності”; авторка вважає, що ще в докиївські та київські часи формувалися “мовні і етнічні” риси майбутнього українського народу (с. 58-59). Разом з тим, Н. Яковенко виступає проти викидання з історії Русі князівств поза межами її південної частини і оголошення їх непричетними до української історії (с. 77).

У синтезі намальовано опуклий образ “несхожих пагонів руського стовбура” – двох гілок українського народу, які, перебуваючи впродовж кінця XIV – середини XVI ст. у складі двох державних організмів – Великого князівства Литовського і Польщі, нагромадили відчутні різниці у суспільних укладах та світоглядних стереотипах. За Н. Яковенко, відмінність між двома уламками колишньої княжої Русі полягала у запозиченні Галицькою та Подільською Руссю європейського культурного досвіду, в той час як Волинь і Центр України зберегли “патріархальне” обличчя. Трансформації “європеїзованої” України показано на прикладі перетворення “дружинників і бояр” на “шляхту-русинів польської нації” (с. 79-82), співіснування православної і римської церков (с. 82-88), міського життя і міської культури пізнього середньовіччя (с. 84-88), формування спричиненого ренесансним запозиченням того “самобутнього обличчя мистецько-художньої України, яке метафорично прийнято визначати як міст між латинським Заходом і візантійським Сходом” (с. 90). “Традиційний” лад Київщини і Волині особливо промовисто показано на прикладі міського життя цих теренів (с. 105-106). Авторка дійшла висновку, що міста цієї частини України через свою моноетнічність, мовність і конфесійність були менше схожими на “соціуми відкритого типу”, ніж міські поселення Галицької Русі (с. 106).

Проблема генезису козаччини вирішується Н. Яковенко через призму “інтегрованого” підходу (с. 108-118). Дослідниця схиляється до думки, що козацтво виросло “із надр руського життя”, однак суттєвим був також вплив тюркських інститутів (с. 111). Йдеться про тісне взаємопроникнення між “степовиками і Руссю” на побутовому і етнічному рівнях, в той час як “впливи на інтелектуальному чи духовному рівні були незрівнянно меншими через християнсько-ісламський бар’єр” (с. 112). “У цьому контексті, – гадає Н. Яковенко, – навряд чи правомірно вважати українську козаччину породженням споконвічного протистояння осілого хліборобського побуту з кочовою цивілізацією, як звично стверджується. Навпаки, її поява – це свого роду компроміс з Полем, де саме життя витворило еластичну буферну смугу, на якій поєдналися навички виживання в Полі з орієнтацією на цінності осілого світу” (с. 112).

Головна ідея розділу про перебування українських земель у складі Речі Посполитої полягає в доведенні, що об'єднання ВКЛ і Польщі полишило за бортом політичного життя український компонент і, водночас, прискорило формування у нього національної ідентичності (с. 7). Подано нетривіальну характеристику Люблінської 1569 р. і Берестейської 1596 р. уній та їхніх наслідків (с. 119-138). Позитивне значення державного об'єднання 1569 р. бачиться в тому, що воно, "ліквідувавши міждержавний кордон, стало точкою відліку консолідаційних процесів" (с. 124), "однією з головних передумов виокремлення з православної руської маси Речі Посполитої – білорусів та українців – усвідомлюваної української спільноти" (с. 125). На думку Н. Яковенко, Берестейська унія об'єктивно нічим не загрожувала православним, а навпаки зміцнювала їхні позиції в державі (с. 131). Завзята опозиція церковній інтеграції тлумачиться не через ідейні мотиви, як це звичайно робиться, а як "ментальний опір новині, неприйняття всякого нововведення, яке сприймалося як замах на усталену, відтак справедливу і добру старовину" (с. 131).

Корекцією усталених історіографічних формул виглядають також висновки авторки про зміст та суперечності соціально-економічного життя України кінця XVI – середини XVII ст. Хибними названо уявлення про колонізацію Степової України в післялюблінський період як польсько-шляхетську. Натомість висунуто тезу про те, що вона була справою в основному українських князів і панів (с. 146). Як вважає Н. Яковенко, польська шляхта дійсно з'явилася тут у великій кількості в останні десятиріччя перед Хмельничиною через широкі шлюбні зв'язки з місцевим панством і внаслідок "раптового, заледве не містичного вимирання княжих родів у 20 – 50-х роках XVII ст." (с. 147). Причини перетворення в цей час Київщини і Брацлавщини на "вогнища соціальних конфліктів", за висловлюванням історика, "бачаться не стільки в економічних реаліях чи надмірних утисках селянської маси, скільки в специфічній ментальності хліборобів степової зони", яка не приймала навіть легкі спроби запровадити "підданський режим польського типу", звичний для внутрішніх регіонів держави (с. 151). "Іншим фактором, що підживляв опір селян спробам поставити їх у підданське становище, була близькість козацького світу" (с. 151).

Характеризуючи духовне життя суспільства України в переддень Хмельниччини (с. 168-176), дослідниця дошукується ментальних причин майбутніх пароксизмів доби Руїни. Робиться висновок про суперечливі світоглядні тенденції цього часу. Поряд з яскравим культурним оновленням і складанням національної свідомості вона фіксує "світоглядну мозаїчність", "багатовимірність духовного буття", а за тим і "розтятість світу", "щезнення точки опори" в свідомості тогочасної людини, якою була "непорушність старих традицій" (с. 176). Така ситуація "бездомності духу", на думку Н. Яковенко, була народжена надто раптовим і швидким зануренням України "у вир "нового світу", тим, що вона "проминула шаблі тих повільних еволюційних

модифікацій, які змінювали державу, суспільство, науку, політику, економіку Європи впродовж XV-XV ст.” (с. 176).

Концепція подій середини XVI ст., названих “козацькою революцією 1648-1657 років”, базується на акцентуванні глибини змін, спричинених ними, глумаченні їх насамперед через призму інтересів та політичних ідеалів козацтва (хоча не відкидаються й соціальні, національні, релігійні причини революції), запереченні “героїчного” і ствердженні людського їх виміру (с. 177-209). Одна з частин книги присвячена “кошмарам війни” (с. 191-194). Тут відверто йдеться про трагічний досвід Хмельниччини і для українського, і для польського та єврейського народів. Н. Яковенко вважає, що внутрішньополітичні передумови для майбутніх конфліктів Руїни було закладено ще в часи Б. Хмельницького з утворенням в середовищі козацької верхівки трьох лідерських груп з відмінними інтересами, в т.ч. “полярними зовнішньополітичними орієнтаціями” (с. 203).

Діяльність І. Мазепи і “мазепинців” розглядається в контексті тодішніх соціальної і політичної практик. Тому стверджується, що І. Мазена проводив соціальну політику як “син свого часу”, який “не уявляв впорядкованого світу без поділу його на вищих і нижчих, привілейованих і залежних, власників і підданих” (с. 228), а Конституція П. Орлика мислилася її автором як традиційна для Речі Посполитої угода між володарем (гетьманом) і політичним народом (козацтвом), а не “Перша Конституція Української держави” (с. 237).

Аналізуючи “культуру, освітлену загравами воєн” (с. 242-261), Н. Яковенко обґрунтовує тезу про завершення у 1680-х рр. складання ранньонаціональної свідомості (с. 243-244), показує роль тогочасних церковних і козацьких інтелектуалів в історичній легітимациї “Козацько-Руської вітчизни” (с. 244-251), формування нових “образів” сусідів – поляків, росіян, татар, турків, які надовго пережили свій час (с. 251-255), “хімерний світ бароко” (с. 255-261). Загальний висновок історика про культурне життя “козацької ери” наступний: “У часи Руїни і мазепинства завершила своє формування власна модель нової культури України... Так на карті Європи з’явилася ще одна національна культура” (с. 261).

Найпомітнішою ознакою життя української спільноти в “польській” Україні XVIII ст. Н. Яковенко вважає “відсутність упродовж усього XVIII ст. усвідомлених проявів національної самоідентифікації” (с. 262). Опришківство і гайдамаччину вона інтерпретує як своєрідні форми “соціального бандитизму”, аналогічні до груп “благородних розбійників” сусідніх країн, а не вияви самої лише кримінальності чи навпаки – “форми класової боротьби селян проти кріпосництва та гніту поневолювачів” (с. 270-276). Завершується книга Н. Яковенко підрозділом, присвяченим “згасанню козацьких автономій у підросійській Україні” (с. 279-296).

Синтез Я. Грицака є ніби продовженням праці Н. Яковенко не тільки хронологічно, але й концептуально. Але, попри загальну подібність їхнього історіософського та методологічного інструментарію (тому на схожих рисах

спеціально не запинятимемося), вона в цьому відношенні має певні особливості. Автор відверто визнає свої ідеологічні уподобання, які лежать на боці української самостійності і традицій т.зв. демократичного націоналізму, та їхній вплив на текст (с. 8-9). Вихід з релятивності людських знань він слушно бачить у тому, що аргументи для відстоювання будь-якого погляду “мають бути точніше підібрані і точніше сформульовані” (с. 10). У книзі Я. Грицака, на відміну від синтезу Н. Яковенко, виділено провідну тему, довкола якої розглянуто й інші – це формування у XIX-XX ст. “модерної української нації”. Автор вважає цей процес “центральною темою новітньої української історії” (с. 10).

Реконструкція націотворення в Україні базується на уявленнях про його синхронність з аналогічними процесами, що відбувалися у Західній Європі, та застосуванні до українського історичного матеріалу найновіших теорій націоналізму, передусім, ідей Б. Андерсона (с. 6-7, 15, 50).

В основі періодизації, запропонованої в праці, і, відповідно, у поділі на розділи, лежить авторське розуміння етапів націотворення, що, своєю чергою, корелюється з вузловими проблемами політичної, соціально-економічної, культурної історії. Початкам українського руху присвячено перший розділ книги (“На досвідках нової доби”), поширенню національної свідомості в українському суспільстві другої половини XIX – початку XX ст. – другий (“Із селян – у націю”). Наступні частини більш широко відображають тло націотворення – історію Української революції (“У вогні війни і революції: 1914-1921 роки”), становище українського суспільства у міжвоєнний час (“Велика пауза”), події в Україні в роки Другої світової війни (“Між двома тоталітаризмами”), історію післявоєнної України (“Україна 1945-1995: Нова політична нація”).

На думку автора, творення української нації не було заздалегідь приреченим на успіх – воно обумовлювалося не стільки “об’єктивними” обставинами, на кшталт економічної інтеграції між різними частинами України в XIX ст., а радше було результатом дії людського фактору – свідомого прагнення української еліти творити націю (с. 8, 50). З іншого боку, Я. Грицак переконаний, що історію України не можна обмежувати тільки темою діяльності національно свідомої інтелігенції та українських мас, оскільки “український проект” є результатом змагання і взаємовпливу різних ідеологічних течій і національних груп (с. 8).

Початок українського відродження пов’язано зі заміною старої моделі нації, збереження якої, як гадає Я. Грицак, поставило б українців під загрозу зникнення з обличчя землі, на нову, витворену Французькою революцією (с. 28-29), а також з ідеологією романтизму (с. 28-29). Головним результатом національного руху першого півстоліття XIX ст. історик вважає обґрунтування зусиллями насамперед діячів Кирило-Мефодіївського братства та “Руської Трійці” нової формули національної ідентичності (с. 40-41, 49, 57). Торкаючись проблеми реалізації цієї ідеї в другій половині XIX – на початку XX ст., Я. Грицак доходить до нетипових для української історіографії

висновків про значні успіхи українського руху та його високі мобілізаційні здатності напередодні революції 1917 р. (с. 80, 91-101).

Серед причин більш швидкого поступу національного відродження Галичини, ніж Наддніпрянської України, автор виділяє різницю політичних режимів у двох імперіях, меншу напруженість у взаєминах “українці – росіяни”, ніж “українці – поляки”, поширеність у суспільстві підросійських земель подвійної національної ідентичності, якій добре пасувала формула “автономна Україна у складі федеративної Росії” (с. 91). Окрім того, “ідея Галичини як “П’ємонту України” належала східним українцям, і найбільше до її реалізації спричинилися власне наддніпрянські діячі... Галицькі діячі були радше старанними виконавцями тих проектів, які надходили з “Великої України” (с. 82).

Висвітлюючи події Української революції, дослідник розглядає їх в контексті “неголосних здобутків передреволюційного десятиліття” (с. 91) і Першої світової війни, яку, власне, вважає її початком з огляду на явища військового і політичного структурування українського руху в ході війни (с. 103).

На історію державних утворень революційного часу Я. Грицак дивиться з погляду можливостей тодішньої ситуації, а не уявлень про “можливе” і “неможливе” з позицій сьогодення. Так, національну мобілізацію народних мас та проголошення УНР він оцінює як “чималі успіхи” Центральної Ради (с. 127). Постать і політику П. Скоропадського пропонує розглядати на тлі незалежних від гетьмана обставин, “волі долі” й “логіки державного будівництва” (с. 134). Обґрунтовано думку про непричетність лідерів українських держав до єврейських погромів, їхнє толерантне ставлення до єврейської меншини та мінімальні ресурси, які були у їхньому розпорядженні, для припинення цього ганебного явища (с. 145-147).

Вирішальними причинами, які призвели до поразки Української революції, за характеристикою автора, були відсутність міжнародної підтримки та переваги більшовиків над українськими силами в організаційному та ідеологічному плані, а не “недозрілість” українського руху, як це часто стверджується (с. 162-164). Утворення СРСР і Радянської України Я. Грицак вважає “компромісом між російським більшовизмом й українським національним рухом”, оскільки “українці дістали те, чого їх довгі роки позбавляла Російська імперія: окрему адміністративну територію, державні і громадські структури – основи для майбутнього територіального усамостійнення України” (с. 168).

Найважливішим наслідком “українізації” автору бачиться перетворення українців на “структурно-повноцінну, зурбанізовану і сконсолідовану націю” (с. 175). Більше того, у той час було створено передумови для “переростання українською політичною нацією рамок української етнічної спільноти” (с. 174).

З’ясовуючи історію сталінізму в Україні, Я. Грицак схиляється до погляду, що тут він не відрізнявся особливою специфікою порівняно з іншими

республіками СРСР (с. 204). Запропоновано оригінальне тлумачення “українізації”, а потім – колективізації, голоду 1932-1933 рр. та репресій як способів модернізації “по-сталінськи” (с. 206).

Автором спростовується концепція війни 1941-1945 рр. як “Великої Вітчизняної”, адже йшлося про протистояння на українській землі двох тоталітарних режимів, “однаково чужих для багатьох українців” (с. 261). Розглянуто чільні “українські” аспекти “радянсько-німецької війни”. Я. Грицак твердить, що український колабораціонізм здебільшого не засновувався на ідеологічних мотивах, але в цьому сенсі він не був чимось відмінним від поведінки інших європейських народів (с. 233-237). На карб українським політичним групам ставиться відсутність політичних заяв із засудженням голокосту (с. 240). Порівнюючи партизанський і повстанський рухи, автор дотримується погляду про їх відмінний характер: “Перший був насаджений зверху і діяв під суворим контролем Москви. Другий виник знизу під тиском воєнних подій, як спроба самооборони українського населення. Найбільш показовим є той факт, що, незважаючи на обмежену територію своєї діяльності і відсутність будь-якої допомоги ззовні, УПА спромоглася мобілізувати до своїх лав майже таку кількість людей, якої набув весь розбудований Москвою червоний партизанський рух” (с. 249). Прослідковуючи історію українсько-польського конфлікту, Я. Грицак доходить висновку, що у ньому “жодна сторона... не була ані цілковито права, ані повністю винна” (с. 254).

Змальовуючи становище УРСР у післявоєнний період, дослідник зауважує тенденції автономізації республіки, пов’язані з політичним курсом М. Хрущова та П. Шелеста (с. 276-285). За його переконанням, проукраїнська лінія тодішньої української номенклатури була зумовлена не стільки її патріотичними мотивами, скільки “бажанням збільшити свою реальну владу й пов’язані з нею привілеї, обмежуючи втручання московського центру у внутрішні республіканські справи” (с. 284).

“Великий погром” 1970-х рр. автор пов’язує з насадженням радянською верхівкою “нової історичної спільності – радянського народу”. Тому комуністичні лідери СРСР, керуючись “своїм інстинктивним чуттям викорінювати з пам’яті українців всі ті їхні відмінності від росіян, які підносились понад рівень борща, вишивки і гопака”, спрямовували репресії “передусім проти тих видів інтелектуальної діяльності, в яких ті відмінності проступали найвиразніше – проти літератури й історії” (с. 285).

Завершальні розділи книги охоплюють такі питання, як шлях України “від Чорнобиля до самостійності” (с. 294-310) і перші роки її існування як незалежної держави (с. 310-320). У синтезі міститься й своєрідна підсумково-прогностична частина – “Замість закінчення” (с. 321-327). До головних підсумків української історії ХХ століття Я. Грицак зараховує формування нової політичної нації, здатної до самостійного політичного існування, причому процес національного будівництва, на його думку, охопив не лише титульну націю: “Існування Української РСР у 1920–1980-х рр. привело

також до того, що місцеві національні меншини почали ідентифікувати себе з українською територією. До певної міри вони стали більш зінтегрованими у місцеве політичне, культурне й економічне життя” (с. 323).

Таким чином, синтези Н. Яковенко і Я. Грицака становлять альтернативу до національно-державної парадигми історіописання. Йдеться насамперед про їхні теоретичні засади. У них зроблено спробу подолати звуження традиційної історіографії лише до проблем історії української спільноти та її національно-державних змагань за рахунок розширення дослідницького діапазону до поліетнічних аспектів. Заперечується візія історії як жорстко детермінованого процесу. “Подієвий ряд” минулого поставлено в тісний зв’язок з його світоглядною та ментальною підосновою; разом з тим, зміни структур духовності пояснено через політичні та економічні залежності. Зауважується не стільки “самобутність” явищ української історії, скільки їхня “нормальність”, скорельованість з плином світової історії, наявність багатьох запозичень.

Аналіз синтезів з історії України, написаних після 1991 року, засвідчує, що вітчизняна історична наука зробила перші кроки до створення таких узагальнюючих образів нашого минулого, які відповідають сучасному рівню наукових знань. В якійсь мірі показником цього є публікація деяких синтезів з історії України за кордоном¹⁵.

Автор не схильний до оголошення “національно-державної” парадигми – однієї з двох основних, в межах яких укладаються синтетичні “національні історії”, – “застарілою”, “дискредитованою” тощо. “Національно-сфокусовані” синтези відтворюють і обстоюють самобутність українства, “відкриті” – його одвічну інтегрованість у загальносвітові процеси. Зважаючи на доречність, але й певну обмеженість обох ретроспектив, схилиємося до думки, що підготовка нових узагальнюючих праць з історії України вимагатиме їх гармонізації.

¹⁵ Див.: *Hrycak J. Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu.* – Lublin, 2000; *Brajtschewskij M. Kleiner Abriss einer Geschichte der Ukraine: Vom Paläolithikum zur Perestroika.* – München, 2001.

Історіографічні дослідження (*Олексій Сухий*)

Зростання інтересу до історії в сучасних умовах є характерною рисою розбудови незалежної Української держави. У нових умовах вперше стала можливою свобода історичної думки, почався процес переосмислення її минулого у контексті всесвітньої історії, прийшло розуміння, що історія країни є невід'ємною частиною буття європейської спільноти.

Специфічною ознакою сучасної української історіографії є також і те, що на початку 1990-х років відбувалось нагромадження історичних знань, яке було пов'язане із відкриттям для дослідників нових архівних фондосховищ і заборонених раніше історичних праць, в основному видань західних авторів і книг вчених української діаспори. Однак суттєві зміни початку 1990-х років не вичерпувались лише запровадженням у вжиток нових історичних джерел та монографічних видань, які раніше не були доступні історикам. Йшлося перш за все про зміни, які торкалися підставової для історичної науки проблеми – методології історичного дослідження. Якщо в попередні роки вчені заявляли про наявність історичних шкіл, наукових напрямів, концепцій у висвітленні історичного процесу, стверджували прагнення осмислити ті чи інші події у відповідності з рівнем розуміння явищ суспільного життя та світоглядом¹, то у підсумку рівень осягнення ними істинності історичних реалій обмежувався визначенальним фактором, яким була єдина марксистсько-ленінська методологія.

Демократичні процеси в українському суспільстві вже від кінця 1980-х років підштовхували істориків до пошуку не тільки нових сюжетів, але й їх нового теоретичного осмислення. В силу того, що тодішнє суспільство вимагало від дослідників насамперед інформативного матеріалу, розкриття білих плям в історії, з'ясування їх наповнення документальним, а інколи публіцистичним матеріалом, висвітлення епопеї національно-визвольної боротьби українського народу, то вирішення проблем методологічного інструментарію дослідника або відкладалося на потім, або вчені лише декларативно стверджували про власний перехід від радянських стандартів написання історичних праць до їх створення у національному річищі. При цьому найчастіше співвідносили власну наукову творчість з позитивістськими підходами.

Нині завдання історіографії як науки зумовлене також необхідністю вироблення новочасних підходів щодо українських історичних праць XIX – початку XX ст. як підросійської України, так і західноукраїнських земель, введенням до наукового обігу всього комплексу знань діаспорної українстики і досягнень західних дослідників українського минулого, з'ясування конструктивістських схем радянської історіографії.

¹ *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – Київ, 1959. – С. 3-4.

Вказане коло концептуальних наукових пошуків сприяє тому, що історіографія нині посідає особливе місце у системі гуманітарних дисциплін, оскільки виконує не тільки комплекс функцій, які випливають зі змісту її предмету, а й здійснює світоглядну функцію.

Нова функціональність історіографії призвела до того, що змінився погляд на неї як на науку, яка реалізує не лише пізнавальні, а й соціокультурні завдання². Українська історіографія розглядається в контексті її впливу на формування національної свідомості від початків становлення національно-культурних і духовних цінностей.

Однак національний аспект української історіографії, на думку західних дослідників та й окремих вітчизняних вчених, відриває її від кращих зразків світового наукового досвіду, який вже пройшов “національний” етап і оперує понаднаціональними категоріями³. Наприклад, австрійський вчений А. Капелер стверджує, що поки що не прийшов час засвоєння національної перспективи. На думку американця М. фон Гагена, українська історична наука має принаймі три перспективи: націоналістичну, національну та наднаціональну. Український історик з діаспори О. Субтельний зауважує, що не тільки в Україні, але й у середовищі представників діаспорної української історіографії відчутною є прив’язаність до традиційних позитивістських підходів і небажання змінювати їх. Проблема виявляється не стільки в рівні оволодіння “світовим досвідом”, скільки у наявному кадровому потенціалі, який повинен би цей досвід реалізувати. Оцінюючи нинішні наукові кадри істориків в Україні, Я. Дашкевич виділяє старшу генерацію українських дослідників минулого, які навчалися ще у сталінський період; середню, що сформувалася в період “застою”; молодшу – “дітей перебудови”, що активно входять в українську і світову науку та “сучасних міфортворців”, котрі ідеологічно закомплексовані в душі націоналізму, комунізму, клерикалізму⁴.

Аналогічний аналіз на основі типології праць українських істориків останнього десятиріччя провів Я. Грицак, виокремивши чотири неоднакові групи дослідників: старших істориків радянського періоду, котрі сприйняли нові “правила гри”; істориків позитивістського плану; дослідників, які зорієнтувалися на західну історіографію; і молодих науковців, котрі здобули освіту за кордоном. Серед фахових істориків, на його думку, нині тон задає перша з названих груп. В українській історіографії фактично запанували дві основні парадигми – національна, заснована на схемі М. Грушевського із запозиченнями з т.зв. “державницької”, і постпозитивістська – поки що дуже

² Див.: Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – Київ, 2000. – С. 5.

³ У цьому контексті важливим є також з’ясування сучасного стану західно-європейської історіографії – див.: Сирота Р.Б. Сучасна британська історіографія нової та новітньої історії країн Центральної і Південно-Східної Європи (організація і методологія). Автореф. дис. [...] канд.істор. наук. – Київ, 1998.

⁴ Дашкевич Я.Р. Дорогами української Клію. Про становище історичної науки в Україні // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1996. – Вип. 8. – С. 56.

слабка⁵. Я. Грицак пов'язує відставання сучасної української історіографії з тим, що взірцями для молоді пропонуються позитивістські взірці історіописання, поширені у XIX ст. Дослідницькі напрями, які існують у вітчизняній історії зумовлені не лише строкатістю кадрового потенціалу, а й тим, що сучасна історична наука потребує розробок у теоретичній ділянці.

Чимало дослідників почали говорити про кризу, яка нібито існує в сучасній історіографії. Стверджуючи наявність кризового стану в сучасному суспільствознавстві в цілому, дніпропетровський дослідник Г. Заїченко як головну причину його визначає кризу історичного пізнання, зумовлену відсутністю глибинних прозрінь і проривів у теоретичній сфері, ігноруванням евристичних методологічних прийомів, гіпотез, історіософських побудов⁶. На його думку, суспільство, яке претендує на високий рівень самоорганізації, не може обійтися без синтезуючих історичних досліджень, результатом яких є універсальні історичні схеми і категорії, спроможні окреслити наявність чи відсутність закономірностей окремих епізодів у загальноісторичному процесі⁷. На думку дослідника Г.В. Пасеченка, причини невисокої наукової цінності багатьох історичних праць пов'язані передусім з недостатнім рівнем фахової підготовки дослідників, ступенем їхньої історіографічної ерудиції⁸.

Однак проблеми сучасних історичних праць пов'язані не тільки з повільними розробками у теоретичній сфері. В інформації, поданій з I-ої Всеукраїнської наради деканів історичних факультетів, вказувалось: "...На хвилі ейфорії від нарешті отриманої національної державності з'явилася численна кількість "аматорів-дилетантів" від історії, які, користуючись егоїстичними амбіціями при відсутності будь-якої прозорої методології, наживають скандальний капітал сумнівними "виробами" з політичної історії. Сьогодні зрозуміло, що Україні потрібні фахівці-науковці, які здатні ретельно аналізувати не тільки політичні, а й економічні, культурні, міжнародні, краєзнавчі контексти національної історії. Час нагромадження знань, а з ним і час написання "авантюрних романів" замість аналітичних праць, закінчився⁹. Однак категоричний зміст інформації з наради деканів не витворює цілісної концепції розвитку сучасних історичних досліджень в Україні.

⁵ Заіченьяк Л.О., Сирота Р.Б. Міжнародна наукова конференція у Львові "Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти" // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2002. – № 2. – С. 152.

⁶ Див.: Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 16.

⁷ Там само.

⁸ Пасеченко Г.В. [Рец. на]: Колесник І.І. "Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с. // УІЖ. – 2002. – № 2. – С. 115.

⁹ Ця проблема стала предметом розгляду I Всеукраїнської наради деканів історичних факультетів державних навчальних закладів, яка відбулася 25-26 травня 2001 р. у Донецькому національному університеті з ініціативи його історичного факультету і була підтримана Міністерством освіти і науки України. Див.: Стяжкіна О.В., Гридін І.М. Історична наука у вузах. I Всеукраїнська нарада деканів історичних факультетів державних навчальних закладів // УІЖ. – 2002. – № 3. – С. 153.

Спроба створити таку концепцію здійснена вченими Інституту історії України НАН України. У серії публікацій, розміщених в “Українському історичному журналі”, йдеться про нинішній рівень історичних праць, проблеми й перспективи історіописання. На думку О. Реєнта, виходячи з існуючих наукових підходів, що визначились серед українських дослідників стосовно місця України в минулому і сьогодні, деякі вчені випускають з уваги той факт, що окремі її регіони розвивалися у відмінних умовах: східні перебували під впливом Росії, західні – Литви, Польщі й Австро-Угорщини, а південно-західні – Туреччини. Такі обставини спричинили появу мозаїчної етносоціальної, економічної й політичної картини минулого, формували неоднорідну ментальність населення України. І сьогодні це певною мірою відбивається на світоглядних засадах висвітлення минулого України істориками. О. Реєнт стверджує, що українська історична наука не повинна захоплюватись ані надмірною орієнтацією на російську історичну модель, ані модерною вестернізацією. Найбільш плідним для неї, зазначає вчений, буде системний, конвергентний підхід, який передбачає вивчення поєднання різноманітних впливів на генезис і розвиток українського народу впродовж віків. На думку О. Реєнта, специфічно українськими можна вважати такі риси історичного розвитку:

“... 1) аграрна домінанта у становленні виробничої інфраструктури і похідні та супутні цьому ознаки: переважно селянський світогляд українців, відсутність міцного прошарку українців серед міської буржуазії, релігійність, традиції індивідуального господарювання тощо;

2) проблема політичної еліти, що простежується на різних етапах вітчизняної історії;

3) провінціалізм, брак волі до консолідації і державотворення, порівняно пізні організаційне (на відміну від ідейно-теоретичного) оформлення корінних інтересів нації, аморфність політичних партій, відсутність традицій політичної, парламентської боротьби, дріб'язковий характер протистояння між українськими національними партіями на рубежі XIX–XX ст.;

4) перенесення центру ваги націотворчої діяльності за кордон, у середовище української еміграції”¹⁰.

Що стосується нинішнього стану науки в Україні, то, на думку вченого, пріоритетними напрямками вітчизняної історичної науки залишаються питання, пов'язані з етногенезисом, формуванням станів та верств українського суспільства, особливостями соціально-економічних відносин, національно-визвольними рухами, державотворчими процесами. У центрі уваги дослідників залишаються етнополітичні, міжнаціональні, міжконфесійні відносини в Україні, стосунки між церквою та державою. Зовсім неосвоєною цариною є проблема формування такого соціокультурного генотипу як “радянська людина”, його взаємовідносини з радянським політичним режимом, засоби самореалізації і т.ін. О. Реєнт зазначає, що своєрідність

¹⁰ *Реєнт О.П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // УІЖ.– 1999.– № 3.– С. 19.

геополітичного становища України диктує більш уважне і ретельне вивчення історії наших континентальних сусідів, з'ясування специфічних і загальних, спільних рис розвитку тих держав і народів, доля яких в різні часи була пов'язана з долею народу України¹¹.

Щодо перспектив історичних досліджень, то О. Реєнт вважає, що у дослідницькому фокусі традиційно перебуватимуть періоди, насичені історичними катаклізмами, кризами, революціями, військовими конфліктами, реформаціями, оскільки перехідні етапи історії завжди приховують в собі невичерпні пізнавальні можливості, а також дають підґрунтя для теоретичних узагальнень і концептуальних побудов¹². Як ніколи, актуальними є й дослідження історії суспільно-політичної думки і політичних вчень в Україні, виникнення та діяльності національних політичних партій, інших громадських організацій. Інтеграція історичної науки з іншими дисциплінами створює нові можливості для вивчення явищ соціокультурного життя народу України; сталим напрямом досліджень залишаються також міжнародні й міждержавні зв'язки України¹³.

Важливим для з'ясування сучасного стану історичної науки стало, зокрема, проведення ряду конференцій, які мали творчий пошуковий характер. Зокрема, на Всеукраїнській науковій конференції "Проблеми української історіографії", присвяченій 30-річчю Українського історичного товариства і часопису "Український історик" (1996 р., Мукачєво) обговорювалися характер і перспективи історичної науки в Україні на порозі ХХІ століття. Вчені О. Мазурок і Г. Павленко стверджували, що історіографія надалі залишається ідеологізованою і політизованою¹⁴. У вересні 2000 р. на історичному факультеті Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка відбулися історіографічні читання, присвячені 35-річчю Українського історичного товариства¹⁵. У листопаді 2000 р. у Харківському гуманітарному інституті "Народна українська академія" пройшли Багаліївські читання "Д.І. Багалій і культура Слобідської України"¹⁶, проведення яких стало традицією. З'ясуванню теоретичних питань історичної науки "П'яти Астахівські читання" у Харківському університеті (2002 р.), де обговорювалися проблеми періодизації історії та історіографічного процесу (С. Посохов)¹⁷. Дослідниця Т. Попова (Одеса) запропонувала не змішувати таких понять як "українська історіо-

¹¹ Там само. – С. 20-21.

¹² Там само.– С. 21.

¹³ Там само.

¹⁴ Проблеми української історіографії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 30-річчю Українського історичного товариства і журналу "Український історик". 2 березня 1996 р. – Мукачєво, 1996. – С. 6.

¹⁵ Кентій К.В. Джерелознавчі та історіографічні читання в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка // УІЖ.– 2001.– № 2.– С. 151-152.

¹⁶ Павлова Т.Г. Треті Багаліївські читання в Харківському гуманітарному інституті "Народна українська академія" // УІЖ.– 2001.– № 2.– С. 152-154.

¹⁷ Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу / Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2002. – Вип. 5.

графія”, “історіографія історії України”, “історіографія в Україні” та визначила їхню специфіку¹⁸.

16-18 травня 2000 р. в Чернівецькому державному університеті відбувся Перший міжнародний науковий конгрес Українського історичного товариства “Українська історична наука на порозі XXI століття”. На цьому представницькому форумі Ю. Макар зазначав: “За роки розвитку самостійної незалежної Української держави докорінно змінилися завдання Українського історичного товариства. Можна з радістю стверджувати, що наука більше не поділяється на вітчизняну і діаспорну, а переростає в єдину українську історичну науку, якою їй і належить бути”¹⁹.

Важливе місце у з’ясуванні теоретичних проблем сучасної історіографічної науки посіла Міжнародна наукова конференція у Львові “Виклики сучасної історіографії: світовий та український контекст”, яка відбулася у листопаді 2001 р. Центральною для учасників конференції стала проблема національної української історіографії. Більшість учасників дискусії підтримали думку про те, що виключно національна парадигма історіописання віддаляє історичну інтерпретацію від багатоманітності і різнобарвності реального минулого, вносить у дослідження політичну заангажованість. Щоб уникнути цього, історики треба завжди пам’ятати про широкий контекст висвітлення об’єкта дослідження – сусідів, регіону, континенту (А. Рібер), а також альтернативні моменти, що містяться в кожній історичній ситуації до моменту її реалізації (Я. Поморський)²⁰. Натомість український вчений Ф. Турченко розвинув погляд про те, що на сучасному етапі українські дослідники повинні насамперед акцентувати увагу на потребі створення “власного обличчя” історії України, а тоді вже переходити до багатоманітності представлення історичної інформації²¹. Американський учасник дискусії М. Бейкер підкреслив, що в українській історіографії помітні позитивні зрушення у тематиці досліджень, обговоренні дискусійних проблем. Однак переорієнтація багатьох істориків з марксистсько-ленінської на національну парадигму історіописання призводить до заміни одних міфів іншими (“міф Леніна-Сталіна замінений міфом Грушевського-Петлюри”)²².

У контексті з’ясування місця національної історії в історичному дослідженні оригінальними є праці І. Колесник, яка вважає, що національні координати лише опукліше підкреслюють константні риси зв’язків “наука – культура”, “історіографія – культура”, “історична наука – культура”. Посередником між наукою і даним типом культури виступають історико-наукові

¹⁸ Там само. – С. 10.

¹⁹ Див.: Бурдяк В. Міжнародний науковий конгрес “Українська історична наука на порозі XXI століття // УІЖ. – 2000. – № 6. – С. 151.

²⁰ Зашкільняк Л.О., Сирота Р.Б. Міжнародна наукова конференція... // УІЖ. – 2002. – № 2. – С. 149-150.

²¹ Там само. – С. 150.

²² Там само. – С. 152.

дослідження. У випадку “історична наука та культура” посередницьку функцію виконує історіографія²³.

Важливі теоретичні проблеми історіографії розглядає В. Масненко, висвітлюючи взаємозалежність між розвитком історичної науки та становленням модерної національної спільноти, етнополітичні функції історичної думки, міфологічний компонент історичної та національної свідомості²⁴. Близькими до вказаної проблематики є наукові розвідки О. Удода, який з'ясовує роль історичних знань у формуванні духовних цінностей українського народу²⁵. Харківський історик В. Кравченко проаналізував українську історіографію епохи національного відродження, показав її інтелектуальний зв'язок з розвитком європейської історичної думки²⁶. Широкий контекст розвитку історичної думки в Україні, насамперед її методологічних аспектів, представив у монографії С. Стельмах²⁷. Він, зокрема, показав, що в умовах царської Росії дослідники історії з увагою слідкували за світовою історіографією і намагалися застосувати її здобутки у вивченні минулого. Нині рівень теоретичних пошуків в історіографічній площині поширено на вироблення категоріального апарату, методів цієї галузі знань. У розробці теоретичних проблем історіографії поважне місце посідають праці вчених Дніпропетровська, Харкова, Одеси²⁸.

Після утворення незалежної України суттєво зросла кількість робіт, присвячених історичній творчості знаних українських істориків, особливо тих, які в радянські часи кваліфікувались як “буржуазні націоналісти”. Щоправда, багато зусиль було докладено передусім для перевидання творів таких вчених як М. Грушевський, В. Антонович, В. Липинський та ін. Натомість серйозних досліджень їхнього історіографічного доробку з'явилось не так багато. Ю. Пінчук узагальнив свої тривалі студії над доробком М. Костомарова у спеціальній монографії²⁹. А. Санцевич опублікував невелику роботу про українського історика-марксиста М. Слабченка³⁰, В. Кравченко присвятив свою увагу науковій діяльності Д. Багалія, а І. Войцехівська – В. Іконни-

²³ Колесник І.І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей // УІЖ.– 2002.– № 1.– С. 27.

²⁴ Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – Київ; Черкаси, 2001. – 440 с.

²⁵ Удод О.А. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу: 1920 – 30-ті рр. Автореф. дис. [...] докт. істор. наук. – Дніпропетровськ, 2000.

²⁶ Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. – 376 с.

²⁷ Стельмах С. Історична думка в Україні XIX – початку XX століття. – Київ, 1997.

²⁸ Див.: Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Образи науки. Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2000; Категоріальний апарат історичної науки / Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2000. – Вип. 4.

²⁹ Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров, 1817-1885. – Київ, 1992.

³⁰ Санцевич А.В. Видатний український історик М.С.Слабченко. – Київ, 1993.

кова³¹. В. Ульяновський і В. Короткий підготували монографію про історичні погляди й громадську діяльність В. Антоновича³². Дві узагальнюючі праці про наукову творчість О. Оглоблина і Н. Полонської-Василенко написав І. Верба, зібравши і проаналізувавши розлогий маловідомий джерельний матеріал³³. Незважаючи на велику кількість різного роду публікацій, присвячених творчості М. Грушевського, українські історики ще не підготували синтетичної роботи, яка б окреслила історичні погляди цього видатного вченого. Серед перших спроб заповнити цей пробіл можна назвати монографію В. Тельвака³⁴. Не можна також оминати ґрунтовних, хоча й не позбавлених певної однобічності досліджень молодого дніпропетровського історика В. Ващенка³⁵, який прагне пояснити творчість видатних українських істориків через мотиви їхніх внутрішніх особистісних переживань.

Водночас майже зовсім не приділялась увага вивченню зарубіжної історіографії. Праці з історії зарубіжної історичної науки представлені лише окремими монографічними студіями. Французькою історіографією активно займається Л. Таран, а також В. Ададуrow³⁶. Польській історіографії присвятив розвідку Л. Зашкільняк³⁷. Дещо більше статейних робіт присвячено окремим історичним проблемам. Тільки останнім часом стали з'являтися дослідження зарубіжної наукової літератури. Одним з них є фундаментальна монографія В. Петровського про відображення в найновішій західній науковій літературі сучасних українсько-російських відносин. Дослідник зосередився лише на підході західних істориків та політологів до розвитку стосунків двох сусідніх держав після 1991 р., показавши, що західна історіографія тривалий час недооцінювала українського питання в історії Східної Європи і тепер змушена долати різноманітні стереотипи попереднього

³¹ *Войцехівська І.* Академік Володимир Іконников: життєпис та бібліографія. – Київ, 1998.

³² *Ульяновський В., Короткий В.* Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – Київ, 1997.

³³ *Верба І.* Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні. До 100-річчя з дня народження. – Київ, 1999. – 384 с.; *Його ж.* Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884-1973). – Київ, 2000. – 340 с.

³⁴ *Тельвак В.* Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX — початок XX ст.). – Нью Йорк; Дрогобич, 2002. – 234 с.

³⁵ *Ващенко В.В.* Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX — початку XX століття (М.І. Костомаров, В.Б. Антонович, М.С. Грушевський) / За загальною редакцією В.В. Підгаєцького. Дніпропетровськ, 1998; *Його ж.* Неврастені: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського). – Дніпропетровськ, 2002.

³⁶ *Таран Л.В.* Французька історіографія (70-ті роки XIX – 80-ті роки XX ст.). – Київ, 1991. – С. 65-78; *Ее же.* Историческая мысль Франции и России 70-е годы XIX – 40-е годы XX в. – Киев, 1994; *Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуrow В.* Французька історіографія XX століття. – Львів, 2001.

³⁷ *Зашкільняк Л.О.* Польська історіографія після Другої світової війни: проблеми національної історії (40-60-ті роки). – Київ, 1992. – 96 с.

періоду. Наслідком цього стала поява і розширення напряму західної україністики³⁸.

У сучасних умовах не лише для української, але й європейської історичної науки першоплановими залишаються питання синтезу історичного процесу, методології та методики досліджень. Про це йшлося на XIX-му Міжнародному конгресі істориків в Осло (Норвегія), який відбувся у серпні 2000 р. На ньому обговорювалася проблема загальносвітової історії, необхідність її конструювання таким чином, щоб висвітлити багатоманітність і оригінальність внеску до світової цивілізації націй, континентів, регіонів. Російський історик С. Журавльов, який виступав у руслі загальної теми “Корисність історії і зловживання нею, відповідальність історика в минулому і тепер”, зупинився на утвердженні в 1930-х роках сталінської схеми російської історії. В обговоренні його виступу український вчений Я. Ісаєвич відзначив, що доповідач не наголосив на одному з найважливіших аспектів радянської історичної концепції – обов’язковості ідеалізації російської імперської ідеології, примусового насадження, особливо під час війни і в післявоєнні роки, панславістських міфологем³⁹.

У розрізі іншої теми, яка обговорювалася на конгресі – “Кордони і зміни національних територій у Центрально-Східній Європі: на прикладі чотирьох сусідніх країн – Білорусі, Литви, Польщі, України”, – Я. Ісаєвич зупинився на принципово відмінних підходах до питань національної території. Ті народи, яким доводилося відстоювати своє право на існування, національну територію, як правило, визначали в етнічних межах. Натомість народи, які мали привілейовану позицію в багатонаціональних державах, вважали законним т.зв. “історичні права” на завойовані в давнину землі⁴⁰.

Участь українських вчених у міжнародних форумах істориків повинна також сприяти “вписанню” української історії у світову. З цього приводу український вчений В. Потульницький зазначав, що тільки належне і доказове погодження перспектив всесвітньої історії з особливим врахуванням історії України сприятиме знаходженню згоди щодо трактування останньої самими українськими дослідниками⁴¹. На його думку, становлення національної свідомості та онтологізація її у цій історичній спільності відбувається на основі самовимірювання у двох векторах – векторі власної історії (її цілісного усвідомлення) та векторі співвідношення, зіставлення з іншими народами та державами світу. Вчений пише: “Саме другий вектор в Україні поки що не є втіленим у життя. Створення всіх національних історій виявилось замало для повноцінного входження української історії у світову,

³⁸ Петровський В.В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991-2001 рр.). – Харків, 2003. – 490 с.

³⁹ Ісаєвич Я.Д. XIX Міжнародний конгрес істориків в Осло // УІЖ.– 2001.– № 1.– С. 159.

⁴⁰ Там само.– С. 160.

⁴¹ Див.:Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть // УІЖ.– 2000.– № 1.– С. 3.

оскільки ніхто з авторів синтетичних курсів не охоплював національну історію в обох вимірах, у взаємному дзеркалі синхронного і діахронного вивчення обох історій, а лише у контрверзі з російською схемою, як, наприклад, Грушевський. Майбутнє виведення наукового поняття історії України і має здійснюватися саме у таких двох векторах одночасно”⁴².

Підсумовуючи стан історичних досліджень в Україні В. Потоульницький зазначає: “На сьогодні ж українська історична наука ще не має власної науково-дослідницької версії історії України в її національно-державному вимірі, котра би знаходилась у відповідності зі світовою історією. Маємо в наявності російську, польську, єврейську та інші схеми історії України, котрі перебувають у протиріччі і не відповідають одна одній, оскільки, що цілком зрозуміло, не враховують й ігнорують або ж представляють у міфологічному обрамленні специфіку українського історичного процесу в контексті історії Східної Європи і світу. Саме схеми домінуючих націй без врахування української схеми покладені в основу вивчення східноєвропейської історії у переважній більшості країн світу. Тому історія України має зайняти належне і атрактивне місце в уже практично розподіленому світі всесвітньої історії, яка в значній своїй частині побудована на міфах домінуючих націй щодо України і щодо себе і яка досі ігнорує українську історію”⁴³.

Стан історіографічної науки в Україні нині визначають і посібникові видання, які виконують не лише свою основну дидактичну функцію, а й стають засобом теоретичного узагальнення розвитку історичної думки як інтерпретації минулої реальності, сприяють запозиченню методологічних взірців і прийомів з інших галузей гуманітарних і соціальних наук, виробленню і вдосконаленню понятійного апарату історичної науки. Саме в такому ракурсі слід розглядати посібник І. Колесник “Українська історіографія (XVIII – початку XX століття)”⁴⁴, яка, виходячи із практики викладання курсу, стверджує, що як і раніше найскладнішою проблемою залишається концептуальне обґрунтування курсу української історіографії. І. Колесник вважає, що даний курс пронизують дві головні ідеї: 1) наукові форми української історіографії виникають у XVIII ст., що співпадає зі становленням нового класичного типу науки (йдеться про виникнення проблемної історіографії як складової частини загальноросійської науки на Лівобережній Україні); 2) для перетворення української історіографії з проблемної російської на національну історіографічну науку вирішальне

⁴² Хотілося б зазначити, що в даній публікації В. Потоульницький висловлює думку, що в різні часи українська історія була пов’язана з різними імперіями і народами. Заслуга ж попередніх українських істориків полягає у тому, що, наприклад, В. Антонович “відсепарував” її від польської, а М. Грушевський – від російської. На даному етапі, – вважає В. Потоульницький, – наша історія так і залишилася “на рівні сепарації, замість того, щоб вступити у більш зрілу фазу – погодження з всесвітньою історією ...” – *Потоульницький В.А. Українська та світова... – С. 16.*

⁴³ Там само.

⁴⁴ *Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – С. 6.*

значення мало українське національне відродження кінця XVIII – початку XIX ст. (стверджується, що національне відродження сприяло самостійній структуризації української історіографії і відокремленню її від російської, польської чи німецької історичної науки; на думку І. Колесник, українське національне відродження виконує методологічну функцію щодо вивчення української історіографії, дозволяє з'ясувати весь комплекс обставин і умов розвитку історичних знань і, водночас, виступає засобом усвідомлення тих процесів і подій, які відбуваються у духовній сфері українців)⁴⁵.

Зміст і напрями історичних досліджень з'ясовує також навчальний посібник К. Кондратюка "Українська історіографія XIX – початку XX століть: основні напрями і концепції"⁴⁶. Хронологічно робота охоплює період з кінця XVIII і початку XIX ст., – за словами автора, це початок нової доби у формуванні української історичної думки, – до початку XX ст. – періоду остаточної сепарації української історіографії від польської та російської. Що ж до національної історіографії, то саме в цей час сформувались її самостійні структури з розгалуженою системою власних інституцій, кадровим потенціалом і розвиненим ідейно-концептуальним та термінологічним апаратом⁴⁷. Важливо підкреслити, що К. Кондратюк розглядає українську історіографію часів націотворення не як ізольоване і самодостатнє явище, а як невід'ємну складову частину українського національного руху. У такому ж націотворчому контексті побудований посібник з історіографії О. Бойка та Є. Луняка⁴⁸.

У сучасних умовах посібники з історіографії І. Колесник, К. Кондратюка, синтетичні праці М. Масненка, В. Кравченка, В. Ващенко, О. Удада та інших містять не тільки фактографічний матеріал про окремих істориків й історичні інституції, а й прагнення до створення загальних концепцій розвитку національної історичної думки у її тісному взаємозв'язку з суспільними умовами й інтелектуальним простором, в яких вона функціонувала. У їхніх працях проглядається намір знайти "золоту середину" у визначенні головних чинників, які сприяли становленню історіографії. Якщо одні (К. Кондратюк, Ю. Макар та ін.) слідуєть за традиційною схемою вирішального впливу національного відродження на формування історіографії, то інші (В. Кравченко, І. Колесник, В. Масненко) намагаються пов'язати її розвиток також з провідними науковими течіями свого часу і показати взаємні впливи суспільної свідомості на істориків і самих істориків на суспільну свідомість;

⁴⁵ Там само. – С. 7.

⁴⁶ Кондратюк К. Українська історіографія XIX – початку XX століть: основні напрями і концепції. – Львів, 2002. – С. 8.

⁴⁷ Алексієвцев М., Куций І. [Рец. на]: Кондратюк К. Українська історіографія XIX – початку XX століть: Основні напрями і концепції. – Львів, 2002. – 242 с. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія "Історія". – Тернопіль, 2003. – Вип. 3. – С. 205-208.

⁴⁸ Бойко О.Д., Луняк Є.М. Історіографія історії України. Навчально-методичний посібник для студентів денної форми навчання. – Ніжин, 2003. – 44 с.

треті (В. Ващенко, Я. Грицак, Н. Яковенко) бачать передусім в істориках творців національної ідеології.

Що ж до самих підручникових видань з курсу історіографії, то, як вважає І. Колесник, вони повинні охоплювати три групи інформації: 1) теоретико-методологічну, де б визначався зміст історіографії, її предмет, функції і місце в процесі історичного пізнання, розглядалися міжпредметні зв'язки з іншими галузями гуманітарних знань; 2) концептуальну, яка б слідувала процес виникнення і розвитку наукових форм української історіографії, соціокультурні та внутрішні причини цих процесів (в цьому ж блоці слід розглядати історичні ідеї та концепції, школи та напрямки, працю окремих істориків); 3) довідково-інформаційну, яка б включала бібліографічний словник істориків, покажчики, положення уживаних термінів тощо⁴⁹.

Сучасна українська історіографія повинна стати інструментом створення новітньої концепції історії України. Щодо її витворення і побудови, то, безумовно, вона повинна спиратися на існуючий досвід вивчення історичного минулого, акумулюючи новітні ідеї й теоретичні підходи, сучасний дослідницький інструментарій наукового пошуку, який повинен включати в себе усю сукупність існуючих дослідницьких методів.

⁴⁹ Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – С. 6.

Розділ II. Основні напрями вивчення історії України

Українська середньовічна археологія за останнє десятиліття (Михайло Филипчук)

За останнє десятиліття українська історіографія поповнилася низкою важливих наукових розробок в галузі середньовічної археології. Головною установою на цьому поприщі слід вважати Інститут археології Національної академії наук України, науковий потенціал та інфраструктура якого забезпечили появу низки колективних¹ та індивідуальних монографій², періодичних видань³, збірників статей⁴, що в них висвітлюються проблеми походження і давньої історії українського народу. Разом з тим, зазначені проблеми розглядалися і в рамках роботи I-V конгресів МАУ (Міжнародної асоціації українців)⁵ і таких міжнародних наукових конференцій як: “Галичу 1100 років” (Галич – Івано-Франківськ, 1998 р.)⁶; “Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.” (Чернівці, 2000 р.)⁷; “Етногенез та рання історія слов’ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть”. (Львів, 2001 р.)⁸; “Нові технології в археології” (Львів, 2002 р.)⁹ та ін. Такий напрямок в археологічних та історичних дослідженнях не випадковий, він продиктований тією політичною ситуацією, яка склалася в результаті розпаду радянської імперії в 1991 р., і здобуття незалежності Україною. В нових умовах постала необхідність вирішення такої триєдиної проблеми як поява мови, етносу і держави. До речі, подібні проблеми успішно вирішували у свій час чеські (1918 р.), польські (1948 р.), румунські та угорські (1956 р.) вчені.

У цьому плані, серед великої кількості праць вітчизняних дослідників, особливе місце посідає п’ятнадцяти томна праця “Україна крізь віки”, творчий задум та загальну редакцію якої здійснив академік Національної академії наук України В. Смолій. У ній два томи присвячено середньовічному періоду. До її написання були залучені як найкращі авторські колективи, так і окремі спеціалісти.

¹ Етнічна історія давньої України. – Київ, 1999. – 285 с.; Давня історія України. – Київ, 2000. – Т. III. – 695 с.

² Толочко П.П. Київська Русь. – Київ, 1996.

³ Журнал “Археологія”, який виходить чотири рази в рік.

⁴ Проблеми походження та історичного розвитку слов’ян. – Київ; Львів, 1997. – 263 с.; Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е. – Київ; Львів, 1999. – 329 с.; Історія Русі-України. – Київ, 1998. – 335 с.; Археологічні студії. – Київ; Чернівці, 2000. – № 1. – 297 с. та ін.

⁵ Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – 135 с. та ін.

⁶ Галичу 1100 років. – Галич; Івано-Франківськ, 1998.

⁷ Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці, 2000. – 283 с.

⁸ Етногенез та рання історія слов’ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів, 2001. – 293 с.

⁹ Нові технології в археології. – Львів, 2002. – 337 с.

Зараз, на наш погляд, можна впевнено говорити про високий рівень української історичної науки на зламі тисячоліть, який характеризується власними концептуальними підходами щодо складних історичних, часто дискусійних, процесів і явищ одного з найскладніших періодів нашої історії – середини V – середини XIII ст. – часу, коли проходили етнічні та державотворчі процеси. Зміна старих поглядів на розв'язання цих складних питань пов'язана передусім із здобуттям Україною незалежності. Однією з перших фундаментальних праць, яка пропонувала нові підходи до окреслених проблем, була колективна монографія ранньослов'янського відділу ІА НАН України “Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период”¹⁰. Висвітлюючи проблему формування слов'янства за матеріалами археології і залучаючи при цьому історичні, лінгвістичні та антропологічні джерела, В. Баран, як відповідальний редактор і керівник авторського колективу, заклав підстави нової концепції етногенезу слов'ян. Її суть полягає у виділенні слов'янських пам'яток в поліетнічних культурах першої половини I тис. н.е. та ретроспективному асинхронному їх співставленні із загально-визнаними ранньосередньовічними слов'янськими археологічними культурами.

Подальше поглиблення і розширення нових підходів в плані висвітлення складних етнокультурних процесів I тисячоліття н.е. на теренах України та в суміжних з нею землях, знайшло своє місце в третьому томі багатотомної праці “Україна крізь віки” – “Давні слов'яни”¹¹. У ній спостерігається новаторство не лише в сенсі історичного узагальнення, але й у структурі, і зокрема: застосуванні методології і методики тих дисциплін, за допомогою яких вивчається етнічна історія населення Південно-Східної Європи в зазначений час.

На основі наявних археологічних джерел та залучення нарративних, лінгвістичних даних, автор одного з перших томів серії В. Баран висвітлює послідовність розвитку матеріальної і духовної культури давніх слов'ян. Слід зазначити, що впродовж більш як чотирьох десятиліть В. Баран зібрав надзвичайно великий археологічний матеріал (з поселень Черепин, Ріпнів II, Дем'янів, Бовшів, Зимно, Рашків I-III, Теремці – терену найбільш ймовірної прабатьківщини слов'ян) та критично проаналізував і використав наявний на сьогоднішній день матеріал з різних етнокультурних зон України та суміжних регіонів. На нашу думку, саме це й дозволило йому не лише вільно оперувати фактичним матеріалом, співставляючи з думками і позиціями авторів польових досліджень, і як наслідок провести порівняльний аналіз багатьох синхронних: Празько-Корчацької, Пеньківської, Колочинської, Іменьківської, Дзедзіцької (третья чверть I тис. н.е.), Райковецької, Волинцевської, Роменської (четверта чверть I тис. н.е.) археологічних культур, але й показати їх витоки в культурах першої половини I тис. н.е. Постановка і

¹⁰ Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – Киев, 1990. – 484 с.

¹¹ Баран В.Д. Давні слов'яни. – Київ, 1998. – 335 с.

спроба вирішення надзвичайно складного і дискусійного питання походження слов'янства та формування історичних коренів східнослов'янських народів внесла новий імпульс у вивчення ранньосередньовічної доби на теренах України. Для підтвердження своїх думок з того чи іншого питання дослідник не просто залучив нараєтивні дані, а й критично оцінив відомості про характер їх походження, достовірність перекладу тощо. Подібним чином він використав й лінгвістичні та антропологічні джерела. Такий підхід відкрив нові можливості в ідентифікації склавіно-антського періоду в історії слов'ян з етапом, коли всі вони виступали під одним ім'ям венедів; аналізі археологічних культур третьої чверті I тис. н.е., окресленні їх територіальних меж і співставлення із склавінами (Празько-Корчацька), антами (Пеньківська) та венетами (Дзедзіцька культури).

Слід зазначити, що розглядаючи ці, а також Колочинську та Іменьківську археологічні культури, автор не випадково акцентував увагу читача на Празько-Корчацькій та Пеньківській, оскільки їхні пам'ятки чи не найчисельніші порівняно з іншими, а їх співставлення дозволяє простежити вплив першої на другу, що й привело, на думку вченого, до "склавінізації" антів, які, починаючи з VII ст. вже не згадуються в письмових джерелах. Виокремлюючи власне слов'янські елементи в матеріальній культурі останніх, він під новим кутом зору розглянув і скарби V-VII ст. та пов'язану з ними проблему русів¹². Як слушно резюмує дослідник, "набори скарбів, різних за технологією, стилем, орнаментациєю, а часто й призначенням, розкривають широкі континентальні взаємозв'язки середньовічного населення, в тому числі слов'ян, і незаперечний вплив євразійських виробничих осередків, у першу чергу візантійських, на розвиток їхньої культури"¹³. Під цим слід розуміти стосунки між антами та мобільними номадами українського Степу (гунами, аварами, болгарами, хозарами), "економічні та політичні інтереси яких, окрім корінних розходжень на певних етапах, знаходили взаєморозуміння та конструктивне вирішення."¹⁴ Автор переконливо доводить приналежність скарбів не "міфічним русам", як це намагалися показати у своїх працях окремі дослідники (Б. Рибаків та М. Артамонов), а антській, номадській верхівці чи багатим купцям. У цьому контексті великої ваги набуває висновок про безпідставність спроб пов'язати пам'ятки даного регіону чи то на основі (не датованої) гідронімії (р. Рось), чи то за подібністю етнічних сарматських племен (ранішого часу) з русами.

На думку дослідника, Колочинську та Іменьківську археологічні культури слід вважати "напівслов'янськими". Цьому важко щось протиставити, оскільки висновок вченого побудований не на голому ґрунті, а на базі комплексного порівняння археологічних матеріалів. Як слушно зазначає В. Баран, під терміном "напівслов'янські" слід розуміти слов'яно-балтську (Колочинська) чи слов'яно-угро-фінську (Іменьківська) спільноти. П'яту

¹² Баран В.Д. Давні слов'яни. – С. 55-68.

¹³ Там само. – С. 58-59.

¹⁴ Там само.

(Дзедзіцьку) археологічну культуру, яка поширена на території Центральної і Північної Польщі, він ототожнює з венетами. Отже, розглянувши і проаналізувавши археологічні джерела, дослідник цілком слушно стверджує, що “всі разом слов’янські старожитності V-VII ст. – це хронологічний пласт джерел до вивчення та реконструкції історичних процесів венедів (у вузькому розумінні), склавів та антів. Із пізніших 13-ти літописних племен лише дуліби можуть претендувати на зв’язок з Празько-Корчацькою культурою, а точніше в ній проглядаються їхні витоки...”¹⁵.

Коротка інтерпретація археологічних джерел V-VII ст., щодо яких в сучасній науці ще немає єдиного погляду, подана В. Бараном в третьому розділі “Велике розселення слов’ян”(с. 79-88), де розкрито складний механізм колонізаційних процесів. Саме в той час у давніх слов’ян відбувався поділ на етнічні групи, і, залежно від історичних обставин, були закладені основи процесів формування сучасних слов’янських народів. Як констатує автор, зазначені процеси призвели до суттєвих змін у всьому слов’янському світі Центральної та Східної Європи, оскільки впродовж останньої чверті I тис. н.е. формувалася нова політична карта континенту. Цікавими є думки вченого про початок найраніших переселень слов’ян на територію Чехії та Словаччини, що проходило тільки в VI ст., та про те, що носії Празько-Корчацької культури склали не лише основу формування українського народу, а й стали суттєвим компонентом творення чехів, мораван, словаків. Водночас, в цьому контексті, до останніх ми б віднесли також балканських хорватів, а можливо й сербів.

Особлива увага дослідника приділена етнокультурним і етнополітичним процесам, що проходили впродовж останньої чверті I тис. н.е. на теренах України та в суміжних регіонах. Після детального огляду археологічних джерел, представлених матеріалами Райковецької, Волинцевської і Роменської культур (розділ IV, с. 91-104), вчений проводить комплексний порівняльний аналіз, результати якого дають змогу простежити походження їхніх представників (розділ V, с. 105 – 110), що, своєю чергою, дає підстави зробити наступні важливі висновки: Райковецька культура, яка в зазначений час була поширена на території Правобережної України, сформувалася на основі Празько-Корчацької, котра на рубежі VII-VIII ст. значно розширила свій ареал. Більше того, ми переконані, що йдеться навіть не про дві асинхронні генетично споріднені, а одну археологічну культуру склавів, яка перебувала в динамічному розвитку. До речі, її можна поділити на перший (V-VII/VIII ст.) та другий (VII/VIII-X ст.) періоди. Такий поділ не суперечить ні теоретичним визначенням археологічної культури взагалі, ні результатам комплексного порівняльного аналізу їхніх пам’яток. Щодо витоків Волинцевської культури та її трансформації в Роменську, пам’ятки якої були поширені на теренах Лівобережної України, то вони формувалися в більш складних умовах, “викликаних, з одного боку, інфільтрацією на Лівобережжя частини правобережних слов’ян, а з другого, впливами Салтово-Маяцької культури,

¹⁵ Там само. – С. 77.

створеної населенням, що входило до складу Хозарського каганату”¹⁶. Співставивши основні елементи побуту носіїв Райковецької (Сахнівський тип) і Волинцевської культур, вчений прийшов до однозначного висновку про інфільтрацію в цей час слов’янського населення на лівобережну частину України¹⁷. Важливо, що сказане він підтверджує також результатами досліджень інших фахівців.

Загалом висновки про витоки зазначених культур узгоджуються з поглядами І. Русанової і, водночас, входять в суперечність з думкою В. Седова, який применшує роль слов’янського компонента у формуванні Пеньківської і Волинцевської культур, вважаючи, що останню створили вихідці з Поволжжя (носії Іменьківської культури). З приводу цього В. Баран неодноразово наводить численні різнобічні, добре обґрунтовані докази про хибність такої трактовки (с. 71-72, 109 та ін.).

Особливу увагу дослідник звернув на племінні слов’янські об’єднання (с. 11-134), що формувалися в другій половині I тис. н.е. Ця проблема належить до числа надзвичайно складних і неоднозначних, які тільки на перший погляд вважаються вирішеними. Мова йде про утворення племінних об’єднань за письмовими джерелами, і співставлення їх з археологічними культурами чи навіть регіонами в межах однієї культури. Звичайно, що для вирішення зазначеної проблеми потрібне не одне монографічне дослідження. На базі археологічних та письмових джерел третьої чверті I тис. н.е. В. Баран подає добре обґрунтоване визначення племінних об’єднань венедів, склавівів та антів. Далі, долучаючи ще й лінгвістичні відомості, він, як на нашу думку, досить успішно локалізує і характеризує етнополітичне племінне об’єднання дулібів з центром в Зимному (культура склавівів). Останнє було недовготривалим і розпалося на окремі племена, так і не досягнувши своєї державної завершеності. Визначаючи місце розташування дулібського союзу, автор критично розглядає підходи до вирішення зазначеного питання відомих істориків, археологів, лінгвістів, часто полемізує з ними, наводячи вагомні аргументи на користь своєї точки зору.

Згодом, в останній чверті I тис. н.е. племінні союзи поступово, по мірі зміни історичних умов, виникали й в інших регіонах – Середньому Подніпров’ї, Північному Прикарпатті, на Лівобережній Україні та суміжних Північно-Східних землях, що й спричинило подальше поглиблення поділу східних слов’ян (упродовж VIII-X ст.) на південну, північно-західну і північно-східну групи. Південну групу (на чолі з сіверянами) автор справедливо вважає етно-політичним, а північно-західну і північно-східну – етно-територіальними утвореннями. Тут варто акцентувати увагу ще на одній важливій думці В. Барана, що поляни “це не стільки політично-територіальне, як соціальне об’єднання дніпровських слов’ян, до складу якого, судячи з характеру скарбів та наявності елементів матеріальної

¹⁶ Там само. – С. 95.

¹⁷ Там само. – С. 97.

культури, входили й якісь неслов'янські групи номадів. Але поляни – це не руси і не хозари VI – початку IX ст.”¹⁸

Охарактеризовані вище процеси призвели до появи держави у східних слов'ян. Ця проблема привертала увагу не одного покоління фахівців. Тому й не дивно, що в розділі (с. 136-164) подано велику кількість фактичної інформації, проаналізовано погляди багатьох відомих вчених. Вчений запропонував власний підхід у вирішенні цієї складної проблеми. Так, історію давніх слов'ян в Україні він поділив на три етапи. Перший, праслов'янський етап (I-IV ст.) пов'язується з культурами римського часу; другий (VI-VII ст.) – з поділом венедев на три окремі групи: венедев (у вузькому розумінні), антів та склавинів; а третій (VIII-X ст.) – з державотворчими процесами в східнослов'янських суспільствах. Нам видається, що виділення другого і третього етапів відноситься швидше до “історичної кухні” дослідника, ніж відбиває тогочасну реальність. Хоча саме такий підхід дозволяє автору розрізнити протягом третього етапу етнокультурні та етнополітичні процеси в середовищі східних слов'ян. Розмежувавши два останні терміни, В. Баран доказав безпідставність тверджень представників різних шкіл (зокрема, російських) про існування “східнослов'янської етнотомовної спільності”, яка згодом переросла в “єдину давньоруську народність”. Аналіз тексту “Повісті минулих літ” та співставлення його з результатами археологічних досліджень, зроблений автором, однозначно свідчать про те, що до приходу русів на територію південної групи слов'ян, державотворчі процеси перебували тут уже на завершальній стадії. Водночас, унаслідок етнокультурних процесів, тут сформувався слов'янський етнос. Руси ж, як “річкові номади” зі своїми дружинами, з'явилися на землях полян лише у 862 р., захопивши уже практично сформовану структуру влади. Звідси випливає, що їхня участь в державотворчих (етнополітичних) процесах на території південної групи східних слов'ян була номінальною. В. Баран наводить перефразований вислів М. Грушевського: “Не було общеруської народності – немає “общеруської історії”. Кожен із східнослов'янських народів має право лише на частину східнослов'янської спадщини і на ту частину східнослов'янських земель, корінних або освоєних у процесі розселення, де жили його безпосередні предки”¹⁹.

Монографія В. Барана є визначною подією в українській історичній науці. У ній з нових концептуальних позицій накреслено і обґрунтовано основні віхи становлення і розвитку давніх слов'ян як на території України, так і в суміжних з нею регіонах, де вони розселялися. Застосовуючи ретроспективний метод, автор висвітлює етногенез і ранню історію слов'ян та формування державності на теренах України. Нову періодизацію історичного розвитку Східної Європи в I тис. н.е. запропонував М. Брайчевський²⁰. На його

¹⁸ Там само. – С. 133.

¹⁹ Там само. – С. 163.

²⁰ Брайчевський М.Ю. Періодизація історичного розвитку Східної Європи в I тис.н.е. // Археологія. – 1994. – № 3. – с. 9-16.

думку, загальноісторична схема розвитку східноєвропейського Півдня в зазначений час повинна спиратися на аналіз усіх типів джерел, а також враховувати корінні зміни соціальної сфери тогочасних спільнот, котрі зафіксовані під час археологічних досліджень. Її суть полягає у визнанні тих змін і трансформацій, що проходили в різних сферах суспільного життя. Вчений виділяє десять періодів, кожен з яких має нижню та верхню межі. Його періодизація заслуговує на увагу. Незаперечними моментами в ній є спроби поєднати різні типи джерел, щоб висвітлити складні соціальні та етнокультурні процеси на східнослов'янських землях. Проте, як нам видається, з врахуванням особливостей розвитку окремих земель Київської держави на момент її формування (VIII-X ст.) ця схема може зазнати суттєвих змін, особливо щодо “хронологічних реперів”, а також і кількості періодів. Так, згідно письмових джерел і археологічного датування входження літописних волинян і хорватів до Київської держави слід віднести до кінця X ст., відповідно до 981 та 992 рр. Або ж ще. Археологічні матеріали Прикарпаття і Волині другої половини I тис. н.е. однозначно вказують на тяглість соціального, економічного, духовного та етнокультурного розвитку: трансформацію Празько-Корчацької культури в Райковецьку, а згодом – переростання останньої в культуру XI – середини XII ст., тобто те, що в літературі називають першим періодом Давньоруської держави.

Незважаючи на висловлені міркування, спроба дослідника поставити і частково вирішити цю проблему стимулювала багатьох вітчизняних вчених переглянути власні погляди на кардинальні проблеми ранньосередньовічної історії слов'ян на теренах України та в суміжних землях. Мова йде про відхід від концепції походження та ранньої історії слов'ян і державності з позицій “московської” (антинорманської) чи “санкт-петербурзької” археологічних шкіл, під впливом яких довгий час перебували українські фахівці, і розробку власних підходів.

Своєрідною підсумковою працею за 90-ті роки ХХ ст. стала колективна монографія “Етнічна історія давньої України”, присвячена проблемам етнічної історії від найдавніших часів до епохи Київської Русі. У ній на підставі археологічних, антропологічних та писемних джерел зроблено спробу відтворити складні й багатолінійні процеси етнічного розвитку в межах України від найдавніших часів до кінця середньовічної доби. Приступаючи до вирішення даної проблеми, науковці виходили з положення, що “етноісторичний процес ніколи і ніде не був простим, нічим не опосередкованим розвитком, який зводився до послідовного біологічного відтворення поколінь єдиного етносу. Населення на території України в давні часи не було етнічно і культурно однорідним, оскільки через постійні міграції перебувало на кожному історичному етапі в динамічному етнотворчому стані. Звичайними були асиміляційні процеси: розчинення одного етносу в іншому, або через змішання двох і більше етносів, творення цілком нових народів”²¹. Саме з таких позицій і подано етнічну історію України. Впродовж

²¹ Етнічна історія давньої України. – Київ, 1999. – С. 3.

зазначеного періоду важливе місце займає історична епоха I – початок II тис. н.е. Як стверджує Д. Козак (розділ III), “на сьогодні найбільш прийнятною є концепція київських науковців. Основним її змістом є ствердження автономності слов’янства між Дніпром і Одрою, хоча не відкидається й роль міграційних процесів” на тому чи іншому етапі розвитку²². Достовірно слов’янськими археологічними культурами дослідник вважає Празько-Корчацьку та Пеньківську (склавівів і антів), які локалізуються в ареалі прабатьківщини слов’янства. Колочинська археологічна культура розглядається під кутом зору асиміляції слов’янами балтського населення. На цій основі проходили етнотворчі процеси в межах сучасної України в першій-третій чверті I тис. н.е.

Завершальний етап етнотворення українців та багатьох інших слов’янських народів припадає на останню чверть I – першу чверть II тис. н.е., часу, впродовж якого інтенсивно проходили й державотворчі процеси у східних слов’ян. Автор цього розділу (с. 211-222) – член-кореспондент НАН України О. Моця – дотримується думки, що на рубежі I та II тис. н.е. сформувалася єдина давньоруська народність. Зауважимо, що це твердження суттєво розбігається з висновками про ареал давньослов’янської етнокультурної єдності в попередні часи (I-IV ст. н.е.). Його дискусійність найкраще обгрунтував В. Баран, розмежувавши такі поняття як етно-політичні (південна група на чолі з сіверянами) та етно-територіальні (північно-західна і північно-східна групи слов’ян) утворення, суть яких є різною. А це, своєю чергою, дозволяє нам віддати перевагу концепції етнотворчих процесів, яку запропонував В. Баран.

В останньому розділі розглядуваної праці (“Антропология населения Украины”) М. Сегеда, базуючись на власних результатах та залучаючи дані своїх попередників, спробував вперше після Хв. Вовка відтворити картину антропологічного розвитку етнокультурних спільнот упродовж багатьох тисячоліть. Загалом, поява “Етнічної історії давньої України” спонукала дослідників до подальших наукових пошуків.

Розгляд етнокультурних та державотворчих процесів у I – на початку II тис. н.е. продовжено у фундаментальній праці колективу Інституту археології “Давня історія України” (том 3). У першій частині “Давні слов’яни та їх сусіди” (с. 11-204) в хронологічному порядку подано писемні і археологічні джерела, територію поширення, етнічний, культурний, соціальний та економічний розвиток слов’ян в I тис. н.е. “Академічний характер дослідження зумовив ретельний добір і аналіз свідчень писемних та археологічних джерел, залучення даних допоміжних дисциплін, використання набутих вітчизняної та зарубіжної історіографії”²³, тому й висновки є максимально обгрунтовані і відповідають сучасному рівню знань про походження та ранню історію слов’янського, в т.ч. й українського етносу. Особливої уваги заслуговує проблема походження ранньосередньовічних

²² Там само. – С. 119.

²³ Давня історія України. – Київ, 2000. – Т. III. – С. 5.

слов'янських культур в археологічній літературі, яку один з авторів цієї праці (В. Баран) подає максимально об'єктивно, враховуючи величезний джерельний матеріал та застосовуючи сучасні методи наукового пошуку²⁴.

Загалом, усі розділи цієї частини, написані фахівцями відділу археології раннях слов'ян ІА НАН України (В. Бараном, Д. Козаком, Б. Магомедовим, О. Приходнюком, Р. Терпиловським, С. Пачковою та ін.), добре обґрунтовані як на теоретико-методологічному, так і на фактологічному рівнях, що дозволило створити цілісну картину давньої історії України впродовж I тис. н.е.

Друга частина роботи "Київська Русь" (с. 215-657) відкривається вступом, в якому подано джерела та історіографію. Її автор – академік П. Толчко – зробив хоча й стислий, проте ґрунтовний джерелознавчий та історіографічний огляд. Він зокрема зазначає, що цей огляд "звичайно, не претендує на вичерпну повноту. Його мета – наголосити на основних проблемах історичного розвитку Русі IX-XIII ст., які ще потребують свого подальшого дослідження і розв'язання, а також визначити основне коло джерел, без яких виконання цього завдання неможливе"²⁵.

Ця частина роботи побудована за хронологічним та структурним принципами. У трьох перших розділах ("Утворення Київської Русі", "Русь у період раннього феодалізму (IX – початок XII ст.", "Русь у період феодальної роздробленості (XII – перша половина XIII ст.)") в хронологічному порядку розглянуто історію розвитку держави Київська Русь на основі письмових, археологічних, лінгвістичних та інших джерел, а також піднесено чимало дискусійних на сьогодні проблем, серед яких найголовнішими є походження держави та формування давньоруської народності. Проблему походження держави у східних слов'ян розглянуто на підставі всебічного аналізу джерельної бази та історіографії, як вітчизняної так і зарубіжної. При цьому дискусійність походження терміну "Русь" відходить на другий план (хоча автори й дотримуються думки про південне її походження²⁶), а головна увага приділена змісту державотворчого процесу. Тому не випадковим, а науково обґрунтованим є підсумок: "Князюванням Олега завершився процес утворення Київської Русі, який був результатом тривалої політичної, економічної і культурної консолідації східних слов'ян. Відбувався він в умовах складної зовнішньополітичної ситуації, яка то прискорювала об'єднання окремих східнослов'янських князівств, то гальмувала його"²⁷.

Не менш важливою є і проблема давньоруської народності, якої в колишній радянській, а нині й в російській історіографії не існувало і не існує. Автори монографії слушно зауважують: "Для сучасного стану вивчення давньоруської народності характерне використання різноманітних матеріалів з історії, археології, мовознавства, етнографії та антропології. Але мова може поки що йти лише про початок комплексного вирішення

²⁴ Там само. – С. 75-83.

²⁵ Там само. – С. 232.

²⁶ Там само. – С. 487.

²⁷ Там само. – С. 262.

проблеми”²⁸. Разом з тим, розглядаючи етнічні процеси в межах племінних князів, автори дотримуються погляду, що впродовж IX-XII ст. сформувалася давньоруська народність²⁹.

Значне місце в монографії відведено питанням соціально-економічного, державно-політичного, культурного розвитку, а також міжнародним відносинам, яким присвячено окремі розділи.

Підсумовуючи розгляд вирішення головної триединої проблеми (поява мови, етносу і держави) можна констатувати, що у вітчизняних дослідників поки що відсутній єдиний підхід, і, як наслідок, немає єдиної думки щодо періодизації і хронології етнокультурних та державотворчих процесів, їх суті, історичного змісту тощо. Швидше за все максимально об’єктивно ці проблеми будуть вирішені лише в майбутньому.

Упродовж 1990-х років спостерігалися зрушення і в методології та методиці досліджень, відбувався перехід до нового етапу розвитку археологічної науки – “соціо” чи “нової археології”, який передбачає комплексне вивчення етнокультурних, державотворчих, соціальних, господарських та культурних процесів і явищ, що проходили у Південно-Східній Європі в I тис. н.е. Від запровадження нових підходів залежить не тільки якісний рівень аналізу джерельної бази, але й археологічні та історичні узагальнення. У матеріалах конференцій та симпозіумів з’явилося чимало публікацій новаторського характеру. Так, у збірнику наукових статей, присвяченому 100-річчю від дня народження В.П. Петрова (“Проблеми походження та історичного розвитку слов’ян”), під новим кутом зору піднесено питання походження ранньосередньовічних культур Подніпров’я³⁰, взаємин носіїв окремих археологічних культур першої половини I тис.н.е на Середньому Дніпрі³¹, етнокультурної ситуації на Україні в I тис. н.е³², соціальної структури слов’янської спільноти³³ тощо.

Своєрідним продовженням згаданого вище став збірник “Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н.е.”, присвячений 70-річчю від дня народження члена-кореспондента НАН України, професора В. Барана. У ньому під новим кутом зору розглянуто низку питань, пов’язаних з формуванням старожитностей Подніпров’я другої половини I тис. н.е³⁴,

²⁸ Там само. – С. 482.

²⁹ Там само. – С. 486-490.

³⁰ *Терпиловський Р.В.* До проблеми походження ранньосередньовічних культур Подніпров’я // Проблеми походження та історичного розвитку слов’ян. – С. 111-118.

³¹ *Петраускас О.В.* Балто-слов’янські відносини за роботами Віктора Платоновича Петрова // Проблеми походження... – С. 20-25.

³² *Максимов Є.В.* Етнокультурна ситуація на Україні в I тис. н.е // Проблеми походження... – С. 26-36.

³³ *Баран Я.В.* Слов’янська община (за матеріалами поселення Рашків I) // Проблеми походження... – С. 119-133.

³⁴ *Петрашенко В.О.* Формування культури типу Луки Райковецької у Середньому Подніпров’ї // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е. – С. 230-239.

внутрішньою колонізацією слов'ян в українському Прикарпатті³⁵ та ін.; автори збірника широко спиралися не лише на арте-, але й екофакти. Саме такий підхід дав змогу максимально об'єктивно висвітлювати складні й багатогранні економічні, соціальні, політичні й духовні процеси, що проходили в слов'янських спільнотах у переддержавний період. Йдеться про розгляд зазначених процесів крізь призму системи заселення з виходом на економічні, соціальні й територіально-адміністративні моделі на різних ієрархічних рівнях слов'янських племен в межах України та суміжних регіонах.

Важливе місце у розвитку української археології посідали міжнародні наукові конференції, на яких розглядалися різноманітні питання ранньо- та середньовічної археології, а також теорії та методики досліджень. Серед таких форумів слід відзначити конференції у Чернівцях³⁶ та Львові³⁷. Якщо чернівецька конференція була присвячена питанням періодизації і хронології соціального, економічного та культурного розвитку середньовічної та пізньосередньовічної Європи³⁸, то львівська – етногенезу та ранній історії слов'ян. Проблема етногенезу та ранньої історії слов'янських народів залишається актуальною не лише в українській, але й у європейській історичній науці. Особлива увага приділяється їй й археологами. Упродовж двох останніх століть фахівцями різних гуманітарних дисциплін було висловлено чимало концептуальних пропозицій щодо прабатьківщини слов'янського етносу, шляхів його міграцій та раннього етапу розвитку. На зламі тисячоліть існує ціла низка науково-обґрунтованих думок, теорій, концепцій. Матеріали львівської конференції складаються з двох розділів. У першому – розглядаються теорії та концепції етногенезу і ранньої історії слов'ян, окреслено нові підходи щодо кристалізації слов'янського ядра в поліетнічних слов'янських культурах першої половини I тис. н.е., міжетнічних взаємодій, заселення слов'янами різних територій Центральної, Південної та Східної Європи. У другій частині дослідники висвітлюють соціально-економічні, політичні, духовні та державотворчі процеси, які проходили у слов'янських спільнотах в другій половині I та на початку II тис. н.е., подають історіографічні огляди.

Збірник наукових праць “Нові технології в археології” став підсумком роботи міжнародної наукової конференції, що була проведена в стінах Львівського національного університету імені Івана Франка спільно з Інститутом археології НАН України та Інститутом перед- і ранньої історії (Відень, Австрія) і присвячена інноваціям в галузі теорії та методики

³⁵ Филипчук М.А. Топографія пам'яток культури типу Луки Райковецької у Прикарпатті // Етнокультурні процеси ... – С. 308-319.

³⁶ Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці, 2000. – 294 с.

³⁷ Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів, 2001. – 293 с.; Нові технології в археології. – Львів, 2002. – 337 с.

³⁸ Филипчук М.А. Проблема періодизації і хронології слов'янських старожитностей другої половини I тис. н.е. в українському Прикарпатті // Середньовічна Європа... – С. 36-46.

археологічних пошуків. Запропоновані в ньому розробки фахівців Східної і Центральної Європи (України, Росії, Чехії, Австрії та Словенії) свідчать про поступову трансформацію науки від допоміжної до окремої історичної дисципліни з притаманними лише їй методами і методологією пошукового процесу, починаючи з формування джерелознавчої бази і завершуючи історичними узагальненнями. Такий підхід дозволяє об'єднати різноманітні технології в єдине ціле і, водночас, розділити їх на чотири умовні блоки проблем: теорія і методика формування джерельної бази, нові підходи камерального опрацювання матеріалу, інтердисциплінарність в археології та стан і перспективи розвитку соціоархеології. Йдеться про застосування ГІС (географічно-інформаційних систем), комп'ютерних технологій, топогеодезичного, мікро-стратиграфічного та інших методів, що дає змогу по-новому формувати археологічні джерела, від якісної сторони яких значною мірою залежить максимально об'єктивне висвітлення тих фактів, явищ і процесів, котрі проходили в далекому минулому. При цьому неабиякого значення набуває використання досягнень прикладних наук, завдяки чому можна висвітлити рівень: технологічних процесів давніх виробництв (кременеобробного, гончарного, залізообробного та ін.), систем користування і обробітку землі, структури господарства в цілому та соціального устрою тієї чи іншої спільноти тощо.

Коротко підсумовуючи досягнення української середньовічної археології в 1990-х роках XX ст. можна впевнено констатувати її швидкий розвиток та інтеграцію в європейську гуманітарну науку. За цей час вітчизняні фахівці суттєво вдосконалили не лише методику і методологію наукового пошуку, що значно покращило стан джерельної бази, але й вийшли на новий рівень їх інтерпретації.

Стан вивчення давньої історії України (до кінця XV ст.)

(*Ольга Щодра*)

1990-і роки започаткували новий етап у розвитку української історіографії. Для нього загалом характерними, на наш погляд, стали наступні ознаки:

- початок переосмислення (більшою чи меншою мірою) радянської історіографічної спадщини;
- пов'язане з ним повернення (іноді, без належних коректив) до надбань української історіографії XIX – початку XX ст.;
- залучення в сучасний історіографічний процес української діаспорної історіографії, починаючи з праць, опублікованих у міжвоєнний період і до найновіших публікацій;

- поодинокі поки що спроби використати здобутки зарубіжної історіографії, зокрема, в галузі методології історії та історіософії до висвітлення історичних процесів в Україні.

Стосовно досліджуваного періоду ці тенденції більшою мірою проявилися в сучасній історіографії середньовічної історії України або історії княжої доби. Перш ніж торкнутися конкретних питань історіографії історії України давньої та середньовічної доби, подамо ще кілька загальних спостережень щодо методології досліджень і, зокрема, періодизації історії України. Вони зроблені на підставі ознайомлення з низкою узагальнюючих праць, включаючи навчальні посібники, які з'явилися впродовж останнього десятиріччя. Відмовившись від формаційної періодизації, яка була домінуючою в радянській історіографії, сучасні історики продовжують використовувати такі універсальні схеми як, наприклад, виділення передісторичної і історичної доби. Хронологічні межі першої та її критерії досить розмиті. Так, в посібнику Н. Яковенко передісторія або праісторія охоплює період від найдавніших часів до утворення Руської держави¹. К. Бунятян, один з авторів першого тому п'ятнадцятитомної серії "Україна крізь віки", передісторією традиційно вважає період до появи людини, коли розпочалася власне історична доба². Автори ще одного видання НАН України – навчального посібника з історії України (період до утворення Київської Русі) – означили як "стародавню добу"³.

У межах давньої (стародавньої) історії України виділяється дописемна історія (К. Бунятян) або первісна доба чи первісне суспільство (Д. Телегін), які охоплюють період до I тис. до н.е. Окремо розглядаються скіфо-сарматський час і антична доба⁴. Стосовно дописемної історії або первісної доби широко використовується також звикла археологічна періодизація.

Починаючи з IX ст., з утворення Руської держави основним критерієм для виділення певних історичних епох є здебільшого явища суспільно-політичного життя, етапи розвитку української державності. Як приклад можна навести назви відповідних томів вже згадуваної серії "Україна крізь віки": "Київська Русь" (Т. 4), "Галицько-Волинська Русь" (Т. 5), "Україна під Литвою і татарами" (Т. 6) і т.д., а також назви розділів у навчальному посібнику "Історія України" під редакцією В. Смолія: "Київська Русь", "Галицько-Волинське князівство", "Українські землі в складі Литви та Польщі", "Укра-

¹ Яковенко Н. Нариси історії України від найдавніших часів до кінця XVIII ст. – Київ, 1997.

² Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії / "Україна крізь віки". В 15 тт. – Київ, 1998. – Т. 1.

³ Верстюк В.Ф., Гарань О.В., Гуржій О.У., Даниленко В.М. та ін. Історія України / Під заг. ред. В.А. Смолія. – Київ, 1997.

⁴ Давня історія України. / Під ред.П. Толочка. У 2 кн. – Київ, 1994-1995; Давня історія України. В.3-х т. / Під ред.П.П. Толочка, В.Д. Барана, С.М. Бібікова та ін. – Київ, 1998-2000; Україна крізь віки. В 15-ти тт. – Київ, 1998. – Т. 1-2.

їнське національне відродження. Створення козацької держави”, “Ліквідація козацької державності” і т.д.

Поодинокую поки що спробою розглянути історичний процес на українських землях в ширшому цивілізаційному контексті є праця Н. Яковенко “Нарис історії України від найдавніших часів до XVIII ст.” Добу Київської Русі і Галицько-Волинської держави автор розглядає як період, що проходив “під знаком візантійської цивілізації”. Наступна епоха, попри певні відмінності в розвитку українських земель в складі Литви і Польщі, була, на думку Н. Яковенко, періодом посилення західноєвропейських цивілізаційних впливів.

Загалом, можна констатувати, що історичні дослідження з давньої історії України впродовж останнього десятиріччя характеризуються більшою розмаїтістю періодизаційних схем, їх достатньо умовним характером, відмовою авторів від жорстких періодизаційних конструкцій і від формаційної періодизації зокрема. Серед основних періодизаційних критеріїв – етнополітичні чинники.

До нових загальних тенденцій сучасної української історіографії можна віднести також спроби розглянути події історії України в світовому і, зокрема, європейському контекстах. Такий підхід стосовно найдавнішої історії України характерний для праці Ю. Павленка “Передісторія русів у світовому контексті”⁵, в якій автор намагається розглядати етнополітичні процеси на українських землях, зокрема, етногенез слов’ян, формування ранніх державних утворень на тлі вузлових проблем всесвітньої історії, таких як походження та прабатьківщина індоевропейців, етнічний і політичний розвиток первісних спільнот Східносередземноморського і Передньоазійського регіонів. На тлі всесвітньої історії змальовують події стародавньої історії України також автори відповідних томів серії “Україна крізь віки”. Спробою висвітлити історію України середньовічної доби в європейському контексті стала праця Ю. Терещенка “Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення старокиївської держави до кінця XVI ст.”⁶ У ній автор зосередив увагу на порівнянні політичних процесів, що відбувалися на українських землях і на території решти Європи, на формах політичних контактів між ними.

В історіографічному огляді, присвяченому конкретним питанням стародавньої історії України, заторкнуті перш за все проблеми, у висвітленні яких, на думку автора, відбулися найбільш значні зміни, з’явилися нові оригінальні концепції, гіпотези. Їх поява була зумовлена, з одного боку, введенням до наукового обігу нового археологічного матеріалу, з другого – новими історичними інтерпретаціями відомих археологічних джерел. З цього погляду найбільший інтерес представляють вже згадувані праці, підготовлені авторськими колективами Інституту археології НАН України “Давня історія

⁵ Павленко Ю. Передісторія русів у світовому контексті. – Київ, 1994.

⁶ Терещенко Ю. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення старокиївської держави до кінця XVI ст. – Київ, 1996.

України” (у 2-х книгах) і фундаментальна тритомна “Давня історія України”. Загальну редакцію видань здійснив академік П. Толочко (в тритомному виданні він очолив редакційну колегію). Синтезом найновіших досліджень в галузі стародавньої історії України стали також перші три томи серії “Україна крізь віки”⁷, а також праці Л. Залізняка⁸. Автори названих праць, застосувавши нові комплексні методики досліджень джерельної бази, намагалися відтворити історичний процес на території України у всій його багатогранності, простежити не тільки еволюцію матеріальної культури, а й складні етнічні, політичні, соціальні та культурні процеси. Ще однією їх загальною особливістю стала значна увага до географічного чинника історичного процесу, висвітлення вирішального впливу природного середовища на еволюцію господарських і суспільних форм життя. Автори академічних видань не уникнули окремих розбіжностей при розв’язанні дискусійних теоретичних питань. Так, торкаючись складної проблеми етнічних процесів, автори першого тому “Давньої історії України” відмовилися від вживання термінів “протоетнос”, “етнос” для періоду палеоліту, мезоліту, неоліту та енеоліту, обмежившись вживанням стосовно цих епох термінів “культурно-історична спільність” і “археологічна культура”. Натомість К. Бунятян ототожнює поняття археологічна культура й етнічна спільнота.

Серед конкретних проблем історії первісної доби, в розв’язанні яких намітилися зрушення, проблема початку появи людей на території України і шляхи її заселення. У дослідженнях 1990-х років, які підсумували тривалі дискусії⁹, утверджується думка про відносно раннє заселення території України в ашельську епоху (близько 1 млн. років тому). Вагомим аргументом на її користь стало відкриття найдавнішого комплексу знахідок поблизу селища Королево на Закарпатті¹⁰. Стосовно шляхів первісного заселення переконливу аргументацію має висновок про проникнення найдавніших мешканців на територію України із заходу, з Балкан, а трохи пізніше – Центральної Європи. Гіпотеза про можливе заселення також зі сходу, через Кавказ поки що не знаходить підтвердження археологічними джерелами¹¹.

Підсумком досліджень палеолітичної доби на території України стали праці Л. Залізняка. Ґрунтовне вивчення розвитку господарства у взаємодії з природним середовищем привели дослідника до висновку про формування на

⁷ Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії. – Київ, 1998. – Т. 1; Крижицький С.Д., Зубар В.М., Русяєва А.С. Античні держави Північного Причорномор’я. – Київ, 1998. – Т. 2; Баран В.Д. Давні слов’яни. – Київ, 1998. – Т.3.

⁸ Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. – Київ, 1994; Його ж. Найдавніше минуле України. – Київ, 1997.

⁹ Див.: Гладилін В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. – Киев, 1976. – С. 128-151.

¹⁰ Гладилін В.Н., Ситливий В.И. Ашель Центральной Европы. – Киев, 1990. – С. 25-38.

¹¹ Березанська С.С., Гладилін В.М., Гладких М.І. та ін. Давня історія України. – Київ, 2000. – Т. 1. – С. 26-30.

території України в добу пізнього палеоліту двох основних суспільно-господарських комплексів, тісно пов'язаних з середовищем проживання: мисливців на мамонтів в прильодовиковій зоні і мисливців на бізонів в зоні південних степів. Л. Залізняк показав також вплив господарської спеціалізації на спосіб життя мисливських колективів¹².

На існування спеціалізації у пізньопалеолітичних мисливців вказує також К. Бунятян. Розгляд еволюції господарських форм в тісному зв'язку зі змінами природного середовища, характерний для її дослідження, привів автора до висновку про кризу мисливського господарства в мезолітичну добу, зумовлену кліматичними змінами і пов'язаними з ними змінами флори й фауни. Саме криза, на думку автора, спричинила пошуки нових форм господарства і винайдення надзвичайно гнучкої системи природокористування, до якої залучаються всі ресурси¹³. К. Бунятян виділяє на території України в епоху мезоліту три господарські системи, пов'язані з природним середовищем. Це господарство лісової зони, степової і гірського Криму¹⁴.

Цікавими є також нові інтерпретації археологічних джерел епохи неоліту і енеоліту. Насамперед маємо ґрунтовні описи археологічних культур на території України, визначення ареалів їх поширення, відстеження їх зв'язків з культурами і спільнотами інших регіонів. Дослідники акцентують увагу на формуванні в цей період на території України двох господарсько-культурних систем, що відповідали двом ландшафтним зонам: лісостепової землеробської і степової скотарської. Особливою ґрунтовністю в цьому відношенні відзначається перший том "Давньої історії України", один з авторів якого (Н. Котова) зосередила увагу на окресленні на території України культурно-історичних областей, характеристики побуту і господарства, суспільного устрою і духовної культури основних груп неолітичного населення. Вчені одностайні у висновку про значні міграції населення на територію України в цей період та їхню визначальну роль у формуванні місцевих археологічних культур лісостепової зони. Водночас археологічні культури степової зони, на їхню думку, були сформовані місцевими племенами¹⁵. Ще раніше до такого ж висновку прийшов Д. Телегін. Він вважає, що саме прийшли племена відіграли вирішальну роль у виникненні культур, які характеризуються появою і розвитком землеробства і скотарства, більш досконалою керамікою. До таких культур, сформованих внаслідок міграційних потоків з Балкан, він відносить і Трипільську культуру, носіїв якої вважає прафракійцями¹⁶. Характерними ознаками культур, сформованих місцевими племенами, на думку Д. Телегіна,

¹² Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. С. 11-12.

¹³ Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії. – С. 43.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Березанська С.С., Гладилін В.М., Гладких М.У. та ін. Давня історія України. – С. 159.

¹⁶ Толочко П.П., Козак Д.Н., Крижицький С.Д. та ін. Давня історія України. – Кн. 1. – С. 47.

с слабші навички відтворюючого господарства або їх відсутність, більш груба і примітивна кераміка¹⁷.

Подібні погляди на розвиток неолітичних культур висловлює і К. Бунятян. Вона говорить про різні зони культурних впливів, що склалися в цей час на території України. Якщо осередки розвиненого відтворювального господарства на території України в епоху неоліту прямо пов'язані з міграційними процесами в Південно-Західній і Центральній Європі й належали, на її думку, до світу західноєвропейських культур, то населення степової зони тяжіло до євразійського світу¹⁸.

Отже, підсумком досліджень неолітичних культур на території України став загальний висновок про те, що їхня господарська і культурна специфіка визначалася не лише природним середовищем, а й значною мірою міграційними процесами, близькістю до тих чи інших культурних зон.

У дослідженнях 1990-х років піднімалася ще одна дискусійна проблема епохи енеоліту і ранньої бронзи – проблема індоєвропейської прабатьківщини. До неї в той чи інший спосіб звертаються всі автори названих узагальнюючих праць. Л. Залізник присвятив проблемі індоєвропейської прабатьківщини спеціальну розвідку, в якій намагався в світлі нових джерел, передусім археологічних і лінгвістичних, обґрунтувати північно-причорноморську гіпотезу прабатьківщини індоєвропейців¹⁹. Він припускає, що найдавніших індоєвропейців треба шукати серед кочових скотарських спільнот східноєвропейських степів епохи енеоліту і бронзи, зокрема середньостогівців і племен Ямної культури, в середовищі яких, на думку Л. Залізника, з'являється вершництво, колісний транспорт, бойові булави. З розселенням племен Ямної культури він пов'язує початок індоєвропейізації Європи і Азії²⁰.

Прихильником гіпотези північно-причорноморської прабатьківщини індоєвропейців виступає також відомий дослідник племен неолітичної доби і, зокрема, степової зони України Д. Телегін. Він так само пов'язує з енеолітичним населенням українських степів появу вершництва, кочового спеціалізованого скотарства, а також появу і поширення шнурового орнаменту. На думку Д. Телегіна, серед середньостогівців з'явився, а в ямних племен набув значного поширення курганний тип поховання. Обидві спільноти, а також Нижньомихайлівсько-Кеміюбинська, належали до іраномовної групи індоєвропейської сім'ї мов²¹.

Більш обережну позицію в розв'язанні проблеми прабатьківщини індоєвропейців займають К. Бунятян і Ю. Рассамакін. Вони вважають нерозв'язаними на даний час такі ключові питання як поява вершництва і кочового скотарства, з якими пов'язують появу індоєвропейців. Племена

¹⁷ Там само. – С. 38-43.

¹⁸ Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії. – С. 62.

¹⁹ Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. – С. 78-101.

²⁰ Там само. С. 99-100.

²¹ Толочко П.П., Козак Д.Н., Крижницький С.Д. та ін. Давня історія України. – Кн. 1. – С. 37-64.

Середньостогівської культури, на їхню думку, були радше осілими землеробами, а ямні і кеміюбинські – вели рухливо-осілий спосіб життя. Для ямних племен, як вважає К. Бунятян, характерний не кочовий, а відгонний тип господарства²². Ю. Рассмакін залучив до розв'язання проблеми антропологічні джерела, однак зауважив, що їх ще недостатньо для аргументованих висновків. На його думку, на даному етапі досліджень треба відмовитися від вузької локалізації прабатьківщини індоєвропейців. Проте дослідник не сумнівається в тому, що “вже у ранньому бронзовому віці індоєвропейські групи були розселені по багатьох областях довкола Чорного моря, включаючи причорноморські степи”²³.

Серед проблем історії раннього залізного віку, до розв'язання яких наблизилася українські вчені, є проблема кіммерійців. Вчені узагальнили археологічні дослідження останніх десятиліть і визнали хибними ряд гіпотез, наприклад, що кіммерійці були фракійцями або, що вони не були окремим етносом, а частиною скіфської іраномовної спільноти. Остання характеризувалася культурною близькістю обох народів, що утруднювало виділення й ідентифікацію власне кіммерійських археологічних джерел. Дослідження українського археолога О. Тереножкіна дали змогу виокремити кіммерійські пам'ятки (культура Чорногорівсько-Новочеркаського типу). Дослідник довів їх генетичний зв'язок із попередньою Зрубною культурою іраномовної спільноти, предки якої у першій половині II тис. до н.е. розселилися в Нижньому Поволжжі²⁴.

Наукові висновки О. Тереножкіна дозволили розв'язати питання мовної приналежності кіммерійців, їх прабатьківщини, стали вагомим аргументом на користь гіпотези про глибокі місцеві корені іраномовних племен на півдні Східної Європи. Завдяки їм в українській історіографії 1990-х років утвердилася думка про окремий кіммерійський етнос, що населяв територію України. Автор розділів, присвячених кіммерійцям у трьох академічних виданнях, В. Мурзін дійшов висновку, що кіммерійці були першим кочовим скотарським народом на території України, який повністю пристосувався до економічних умов степової зони і максимально ефективно використовував їх²⁵.

Нові підходи намітилися також у висвітленні історії скіфської державності. Це торкається перш за все питання локалізації скіфського царства або “країни Ішкуза” під час скіфських походів у Передню Азію. Утверджується гіпотеза, яку послідовно обґрунтовували українські вчені, зокрема О. Тереножкін, В. Мурзін, В. Іллінська, про те, що у VII-VI ст. до н.е. основне ядро

²² Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії. – С. 85, 103, Березанська С.С., Гладилін В.М., Гладких М.У. та ін. Давня історія України. – Т. 1. – С. 383.

²³ Березанська С.С., Гладилін В.М., Гладких М.У. та ін. Давня історія України. – Т. 1. – С. 307.

²⁴ Тереножкін А.И. Киммерийцы. – Киев, 1976.

²⁵ Толочко П.П., Козак Д.Н., Крижиський С.Д. та ін. Давня історія України. – Кн. 1. – С. 89-99.

скіфських племен та їхнє політичне об'єднання перебувало у степах Прикубання і Північного Кавказу. Північно-причорноморські степи скіфи заселяли з кінця VI і до III ст. до н.е. Тут у V-IV ст. до н.е. існувало державне утворення Велика Скіфія²⁶. Ще один важливий висновок стосується розвитку скіфської державності. Він, як вважає В. Мурзін, мав нерівномірний, уривчастий характер. Етапи посилення централізації, як, наприклад, у VII – на початку VI ст. до н.е., у V-IV ст. до н.е. були зумовлені зовнішньополітичними потребами і змінювалися етапами її послаблення. Організація влади у кочових скіфів мала форму вождівства, що є характерною для перехідного періоду від додержавних до ранньополітичних утворень²⁷. Таким чином було переглянуто характерні для попереднього етапу розвитку скіфології уявлення про безперервний розвиток скіфської державності, починаючи з VII ст. до н.е.²⁸, або з IV ст. до н.е., з часів царя Атея²⁹, як і твердження відомого дослідника скіфської доби М. Артамонова про те, що кочові скіфи так і не створили своєї держави³⁰.

Певні зміни відбулися також у висвітленні питань, пов'язаних з грецькою колонізацією Північного Причорномор'я. Насамперед це стосується з'ясування характеру колонізації. Підсумовуючи дослідження останніх десятиріч, українські вчені визнали хибними уявлення про торговельний характер колонізації, згідно з якими появи міст-держав передувало заснування торговельних факторій або емпорій. Так, на думку С. Крижицького емпоріальний характер могли мати лише окремі з поселень (наприклад, Бережанське). А загалом грецька колонізація мала переважно аграрний і стихійний характер, що підтверджує хаотична забудова більшості міст Північного Причорномор'я, зумовлена складом переселенців, як правило, в більшості своїй звичайних сільських жителів. Виняток становив Херсонес, який був регулярно розпланований. Як аргумент на користь аграрного характеру грецької колонізації, автор наводить і той факт, що переселенський потік в Північне Причорномор'я здебільшого йшов з Іонії, сільське господарство якої розорювали численні перські навали. І, нарешті робить висновок С. Крижицький, важко уявити, щоби така кількість переселенців виїхала одночасно в Північне Причорномор'я задля торгівлі³¹.

²⁶ Там само. – С. 104-127; Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії. – С. 137-158; Бессонова С.С., Гаврилюк Н.О., Зубар В.М., Крапивіна В.В. та ін. Давня історія... – Т. 2. – С. 36-44.

²⁷ Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії. – С. 195.

²⁸ Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV вв. до н.э. – Киев, 1983.

²⁹ Граков Б.М. Скіфи. – Київ, 1947; Греков Б.Н. Скифы. – Москва, 1971.

³⁰ Артамонов М. Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н.э.). – Ленинград, 1974.

³¹ Толочко П.П., Козак Д.Н., Крижиський С.Д. та ін. Давня історія України. – Кн. 1. – С. 161-162; Крижиський С.Д., Зубар В.М., Русяєва А.С. Античні держави Північного Причорномор'я / Україна крізь віки. – Київ, 1998. – Т. 2. – С. 20-24; Бессонова С.С., Гаврилюк Н.О., Зубар В.М. Давня історія України. – Т. 2. – С. 198-224.

В узагальнюючих працях, виданих у 1990-х роках, і, особливо, у другому томі “Давньої історії України” ґрунтовно представлена фактографічна сторона історії античних полісів у всіх її аспектах – господарському, політичному, соціальному і культурному, зроблена спроба простежити контакти античного і варварського світів, з’ясувати їхній вплив на розвиток культури місцевих племен і грецьких переселенців.

Не минули дослідники і такої дискусійної проблеми як етногенез слов’ян. В українській історіографії 1990-х років розвивалися дві основні концепції походження слов’ян. Одна, більш традиційна, відносно добре підкріплена джерелами, базується на співпадінні інформації писемних і археологічних джерел. Її прихильники вважають, що сучасна археологія може простежити формування слов’янської спільноти не раніше як з кінця I тис. до н.е. – початку I тис. н.е., часу появи перших повідомлень про венедів, пам’ятки яких представлені на території України Зарубинецькою культурою. Продовжує розвиток даної концепції в своїх останніх дослідженнях відомий український вчений В. Баран³². Дослідник вважає, що етногенез слов’ян в рамках Зарубинецької культури був перерваний на рубежі II-III ст. вторгненням готів у Східну Європу. Вони значною мірою вплинули на подальші процеси культурогенезу у Дніпро-Вісленському регіоні і в Північно-Західному Причорномор’ї; виявилися важливим чинником у створенні Черняхівської і Київської культур, які стали наступним етапом етногенезу слов’ян в другій чверті I тис. н.е.³³ Черняхівська культура, на думку В. Барана, мала синкретичний характер, формувалася на основі не тільки слов’янських, готських, гето-дакійських, скіфо-сарматських компонентів, а й під значним впливом провінційно-римської культури. Вона являла “велику соціально-економічну і політичну спільність, очолену готськими вождями, яка посіла одне з провідних місць в історії Південно-Східної Європи”³⁴.

Генетично пов’язана із Зарубинецькою була також, на думку В. Барана, Київська культура. Він солідарний з її дослідниками – Р. Терпиловським і Н. Абашиною, які вважають Київську культуру слов’янською, містком, що зв’язував Зарубинецьку культуру з ранньосередньовічними слов’янськими культурами на території України – Колочинською і Пеньківською³⁵.

Типологічно близькою до Черняхівської і Київської культур, вважає В. Баран, є група пам’яток типу Етулії в пониззі Дністра і Дунаю, яка була третьою складовою процесу формування ранньосередньовічних слов’янських спільнот на території Східної та Центральної Європи³⁶. Стосовно останніх, то

³² Баран В.Д. Становлення ранньосередньовічних слов’янських культур та основні шляхи розселення слов’ян. // Записки НТШ. – Львів, 1994. – Т.ССХХV. – С. 59-86; Його ж. Давні слов’яни.

³³ Баран В.Д. Давні слов’яни. – С. 172.

³⁴ Там само. – С. 182.

³⁵ Терпиловський Р.В., Абашина Н.С. Пам’ятники киевской культуры. – Киев, 1992. – С. 95-97; Баран В.Д. Давні слов’яни. – С. 183-186.

³⁶ Баран В.Д. Давні слов’яни. – С. 187-188.

вони, на думку дослідника, представлені п'ятьма групами слов'янських пам'яток V-VII ст. Це, зокрема, Пеньківська, Празько-Корчацька, Дзедзіцька, Іменьківська та Колочинська. Якщо перші три належать писемним антам, склавинам, венедам, то іншим, як вказує В. Баран, "ще бракує писемного визначення"³⁷.

Наступним етапом етногенезу слов'ян на території України він вважає період VIII-X ст. Цей етап проходив, на думку вченого, в рамках Райковоцької, Волинцівської і Роменської культур. Подальша етнічна консолідація слов'ян відбувалася вже в складі Київської Русі.

У працях В. Барана і, особливо в останній монографії, подається, таким чином, широка панорама етногенезу слов'ян на території України впродовж тисячоліття, починаючи від рубежу I тис. до н.е. – I тис.н.е. і до X ст. Автор показав його як складний полікультурний процес, в якому брали участь різні етнічні компоненти, виділив етапи формування слов'янської спільноти, визначив основні групи пам'яток, якою вона була представлена на кожному етапі в Центрально-Східній Європі та на території України зокрема.

Друга, нова для української історіографії концепція слов'янського етногенезу, представлена київськими археологами Д. Козаком і О. Симоненком і ґрунтується на ідеї автохтонності слов'ян між Дніпром і Одрою³⁸. Вперше одро-дніпровську концепцію праатьківщини слов'ян на початку 1980-х років намагався обґрунтувати академік Б. Рибаків³⁹. Її прихильниками були також П. Третяков і М. Артамонов. Концепція київських археологів, загалом співпадаючи з концепцією Б. Рибаківа, має суттєві відмінності. Так, якщо Б. Рибаків вважав, що виділення слов'ян як окремого етносу почалося на території між Дніпром і Одером, то Д. Козак і О. Симоненко запропонували схему поетапного формування слов'ян: спочатку між Одрою і Віслою, а пізніше – між Віслою і Дніпром. Першою протослов'янською культурою, яка сформувалася на цій території в середині II тис. до н.е., на думку Б. Рибаківа і українських археологів, була Тшинецько-Комарівська культура. Як і Б. Рибаків, київські вчені вважають її генетично пов'язаною з наступною Чорноліською культурою, пам'ятки якої виявлені в Середньому Подніпров'ї і датуються початком I тис. до н.е. Підтримали вони також гіпотезу радянського академіка про те, що під скіфами-землеробами і скіфами-орачами Геродота слід розуміти праслав'ян, тобто наступний етап етногенезу слов'ян проходив в середині – другій половині I тис. до н.е. в середовищі землеробсько-скотарського населення лісостепової зони. Далі, починаючи із Зарубинецької культури, обидві концепції слов'янського етногенезу в основному співпадають.

³⁷ Там само. – С. 31.

³⁸ Толочко П.П., Козак Д.Н. Крижицький С.Д. та ін. Давня історія України. – Київ, 1995. – Кн. 2. – С. 15.

³⁹ Рыбаков Б. Новая концепция предистории Киевской Руси. // История СССР. – 1981. – № 1; Його ж. Киевская Русь и древнерусские княжества XII-XIII вв. – Москва, 1983.

Таким чином, запропонована Д. Козаком і О. Симоненком концепція походження слов'ян розвиває ідеї Б. Рибакова і намагається простежити витоки слов'янства із значно раніших часів, з епохи бронзи. Вона базується, як і концепція В. Барана, на ідеї генетичного зв'язку археологічних культур, в основі якої лежить збереження землеробсько-скотарського господарського комплексу і відповідного йому способу життя. Однак її перші етапи, що реконструюються лише з допомогою археологічних матеріалів, вимагають подальшого джерельного обґрунтування.

Поряд із спробами підсумувати вивчення етногенезу слов'ян на сучасному етапі, створити його узагальнюючу схему в 1990-х роках продовжувалися конкретно-історичні дослідження проблеми⁴⁰.

Загалом треба констатувати, що у сучасній українській історіографії з'явилося ряд ґрунтовних праць із стародавньої історії України. У них підсумовані конкретно-історичні дослідження останніх десятиліть як радянського, так і пострадянського періодів і, що не менш важливо, окреслено коло проблем, які потребують подальших спеціальних досліджень. Це, зокрема, питання етнодемографії, які вперше широко заторкуються авторами в працях 1990-х років. Серед них і дискусійні проблеми прабатьківщини індоєвропейців, етногенезу слов'ян.

Одним із пріоритетних напрямків української історіографії 1990-х років була *історія Київської Русі*. Їй присвячено ряд узагальнюючих монографічних досліджень, зокрема академіка П. Толочка, які відображають певні нові тенденції в трактуванні даного періоду історії України⁴¹.

Перш за все зміни торкнулися хронологічних вимірів доби Київської Русі. Зазвичай в радянській історіографії розпад Русі датувався другою третьою – серединою XII ст., коли, на думку одного із фундаторів радянської концепції історії Київської Русі Б. Рибакова, розпочинався новий історичний період – період феодальної роздробленості і утворилися незалежні держави-князівства на зразок західноєвропейських королівств⁴². У своїх останніх працях П. Толочко датує кінець існування Київської Русі серединою XIII ст. Так свого часу визначав кінцевий хронологічний рубіж Руської держави М. Грушевський. Він висловив думку, що Русь в децентралізованій, федеративній чи навіть

⁴⁰ Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. – IVст. н.е.). – Київ, 1991; Обломський А.М., Терпиловський Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. – Москва, 1991; Проблеми походження та історії розвитку слов'ян. – Київ, 1997; Терпиловський Р.В. Слов'яни Подніпров'я у першій половині I тис.н.е. Автореферат дис.[...] докт. іст.наук. – Київ, 1994.

⁴¹ Толочко П.П. Київська Русь. – Київ, 1996; Толочко П.П., Толочко О.П. Київська Русь. / Україна крізь віки.– Київ, 1998. – Т. 4.; Толочко П.П., Козак Д.Н., Крижицький В.Ю. та ін. Давня історія України. – Кн. 2; Асєєв Ю.С., Баран В.Д., Баран Я.В. та ін. Давня історія України / Під ред. П. Толочка. – Київ, 2000. – Т. 3.

⁴² Рибаків Б.А. Киевская Русь и древнерусские княжества XII-XIII вв. – Москва, 1982. – С. 469.

конфедеративній формі продовжувала існувати аж до захоплення Києва монголами у 1240 році⁴³.

У працях останніх років П. Толочко зосереджує увагу передусім на питаннях політичної історії, історичних персоналіях⁴⁴. Він виступив проти спроб переглянути дніпро-центристську концепцію формування Русі Б. Рибаківа, які мали місце в російській історіографії 1990-х років⁴⁵. Ця концепція провідного радянського вченого базувалася на історичній схемі утворення Русі М. Грушевського. Б. Рибаків розглядав її в контексті антинорманської теорії і використовував як вагомий аргумент в полеміці з норманістами. П. Толочко аргументовано доводить безперспективність нових пошуків ядра Русі на півночі або на північно-східній околиці слов'янського світу. Він наголошує, що центром формування Русі не випадково стало Середнє Подніпров'я, оскільки тут були давні історичні і державотворчі традиції. Саме тут знаходилася “внутрішня Русь” Константина Багрянородного⁴⁶.

Серед питань політичної історії П. Толочко традиційно виокремлює норманську проблему, вказуючи на необхідність “більш об'єктивного вивчення питання про роль варягів в історії Русі, не применшуючи її, але й не перебільшуючи”⁴⁷. Автор піддає критиці сучасні неонорманістські підходи і продовжує відстоювати точку зору про вирішальну роль східних слов'ян в процесі формування Русі. При цьому він не виходить за рамки традиційної аргументації, акцентуючи увагу зокрема на походженні назви “Русь” і київської правлячої династії, тобто питаннях, які все-таки є другорядними, коли мова іде про утворення середньовічної держави. Участь варягів в міжнародній торгівлі східноєвропейського регіону, їхня роль в процесах політичної консолідації східнослов'янських племен, ступінь осілости на території Русі – це ті проблеми, ґрунтовне вивчення яких у вітчизняній історіографії ще не розпочалося і які дозволили б, на наш погляд, більш об'єктивно і всебічно з'ясувати значення норманського чинника в процесі формування Русі.

Серед проблем історії Київської Русі українські історики багато уваги приділили етнічним процесам. Так, наприклад, П. Толочко у своїх працях вважав за необхідне спеціально виділити цю проблему. Він намагається довести існування давньоруської народності, то як етнополітичної⁴⁸, то як

⁴³ Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 томах. – Київ, 1992. – Т. 2. – С. 127-128.

⁴⁴ Толочко П. Від Русі до України. – Київ, 1997; Толочко П.П., Толочко О.П. Київська Русь; Толочко П. Дворцовые интриги на Руси. – Киев, 2001; Толочко П. Ярослав Мудрий. – Київ, 2002.

⁴⁵ Див., наприклад: Новосельцев А. “Мир истории” или миф истории? // Вопросы истории. – 1993. – № 1.

⁴⁶ Толочко П.П. Київська Русь. – С. 30-32.

⁴⁷ Там само. – С. 40.

⁴⁸ Толочко П.П., Козак Д.Н., Крижицький С.Д. та ін. Давня історія України. – Кн. 2. – С. 112, 149.

етнокультурної спільноти⁴⁹. Аргументи на користь етнополітичної спільноти в підсумку звелися до висновку автора, що “чітке усвідомлення державної і національно-етнічної єдності Русі було притаманне насамперед Рюриковичам та їхнім сподвижникам. Серед широких мас інтеграційні процеси в цей історичний період виявилися набагато слабше”⁵⁰. Тобто, по-суті, мова йде не про етнічну спільність, а про усвідомлення династичної єдності руських земель, спадкоємного права правлячої династії Рюриковичів на приєднані до Києва землі, яке збереглося навіть після розпаду Русі і було підставою для пізніших претензій московських правителів на Київську спадщину⁵¹.

Так само не дуже переконливими видаються спроби українських істориків довести формування етнічної спільноти в Київській Русі на базі культурних чинників і, перш за все, християнства⁵². Якщо останнє і відіграло помітну роль в політичній централізації Руської держави і, зокрема, в зміцненні великокняжої влади, то його значення для процесів етнічної консолідації населення Русі, мабуть, не варто переоцінювати. Для такої консолідації в той час не було необхідних умов, як це переконливо показала Н. Яковенко, маючи на увазі перш за все комунікаційні можливості⁵³. Зрештою, в жодній із середньовічних європейських імперій процеси політичної і культурної консолідації не супроводжувалися формуванням єдиної етнічної спільноти. Очевидно, що етнічні процеси в період формування середньовічних поліетнічних держав як в Європі загалом, так і в Київській Русі зокрема, не були першорядними і не варто переоцінювати ступінь етнічної консолідації населення цих держав. Більш плідними, на наш погляд, є дослідження сукупності чинників, серед яких міграційні та асиміляційні процеси, які сприяли появі і розвитку на території Русі цілого ряду етносів, і не лише слов'янських, визначили подальшу етнічну карту Східної Європи.

Серед проблем зовнішньополітичних стосунків Київської Русі найбільше уваги у 1990-х роках приділялося русько-візантійським контактам. Дослідження охопили різні прояви взаємодії двох держав. Крім традиційно досліджуваних мистецьких і релігійних контактів почали також вивчатися політичні та культурні. Останні почали розглядати в широкому цивілізаційному контексті. Усе це дозволило більш об'єктивно охарактеризувати відносини між обома державами, простежити впливи візантійської цивілізації

⁴⁹ Толочко П.П. Київська Русь. – С. 246-254.

⁵⁰ Толочко П.П., Козак Д.Н., Крижицький С.Д., Моця О.П. та ін. Давня історія України. – Кн. 2. – С. 149.

⁵¹ Див. докладніше: Щодра О. [Рец. на]: Толочко П.П., Козак Д.Н., Крижицький С.Д., Моця О.П. та ін. Давня історія України. У 2-х кн.. Кн.2. – К., 1995. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 245-246.

⁵² Див. напр.: Ричка В.М. Церква в Київській Русі. – Київ, 1997. – С. 118-138.

⁵³ Яковенко Н. Вказ.пр. – С. 59.

на формування політичної і культурної традиції Русі⁵⁴.

До історіографічних здобутків останнього десятиріччя треба віднести також монографію М. Котляра, присвячену історії дипломатії Русі від часів її утворення до XIII ст.⁵⁵ Автор вперше включив в коло досліджуваних питань міжкнязівську дипломатію і підсумовує її розгляд висновком, що рівень внутрішньої дипломатії в удільний період був високий як для свого часу і “за принципами ведення, методами і засобами спілкування між князями, організацією дипломатичної служби; вона жодною мірою не поступалася перед зовнішньополітичними діями руських государів і перебувала на рівні внутрішньої дипломатії сусідніх слов’янських і неслов’янських країн – Польщі, Угорщини і Чехії”⁵⁶.

Ряд спеціальних досліджень було присвячено історії культури Київської Русі і, зокрема, історії писемності⁵⁷ і літописання⁵⁸.

Не залишилася поза увагою і соціально-економічна історія Русі. Вона розглядається в працях П. Толочка і, зокрема, в монографії “Київська Русь”, розділ з якої увійшов також до третього тому “Давньої історії України”. У монографії П. Толочко значно ширше і ґрунтовніше висвітлює соціально-економічні процеси в Руській державі IX-XIII ст. порівняно з попереднім їх розглядом в академічному навчальному посібнику з давньої історії України⁵⁹. П. Толочко спирається в основному на археологічні джерела і праці радянських істориків, що належали до школи Б. Грекова – Б. Рибаківа, домінуючого напрямку в радянській історіографії. Представники цієї історичної школи створили і послідовно розробляли концепцію феодалізму в Київській Русі, крізь призму якої розглядали всі соціальні та економічні процеси в державі. П. Толочко також поділяє основні положення даної концепції, тобто вважає суспільні відносини в руській державі від початку її утворення феодальними.

У монографії “Київська Русь” подано глибокий аналіз соціальної структури руського суспільства. Характеризуючи правлячу еліту, П. Толочко намагається довести існування феодальної ієрархії, системи сюзеренно-васальних відносин і відповідних їм відносин земельної власності в Київській Русі. На його думку, основні чинники феодалізму, зокрема феодальна власність на землю, в Руській державі з’явилися вже у IX ст. Автор приймає

⁵⁴ Див., напр.: Южная Русь и Византия. Сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византинистов). – Киев, 1991; Яковенко Н. Нарис історії України від найдавніших часів до кінця XVIII ст.

⁵⁵ Котляр М.Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – Київ, 2002.

⁵⁶ Там само. – С. 244.

⁵⁷ Висоцький С.О. Київська писемна школа X-XII ст. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1998; Брайчевський М. Походження слов’янської писемності. 2-е вид. – Київ, 2002.

⁵⁸ Брайчевський М. Літопис Аскольда. – Київ, 2001.

⁵⁹ Толочко П.П., Козак Д.Н., Крижицький С.Д., Моця О.П. та ін. Давня історія України. – Кн. 2.

також ідею “окняжіння земель”, тобто початкового переважання державної феодалної власності на землю.

Рівень розвитку феодалних відносин ліг в основу запропонованої П. Толочком періодизації історії Русі, згідно з якою виділяється період раннього феодалізму (з IX до XII ст.) і період феодалної роздробленості (з XII до середини XIII ст.)⁶⁰. Період раннього феодалізму автор, на відміну від домінуючої в радянській історіографії періодизаційної схеми (до сер. XI ст.), продовжив до XII ст. Цікавою також є гіпотеза про те, що поява в Київській Русі спочатку продуктової, а не відробіткової (як у класичному феодалізмі) ренти була зумовлена общинними відносинами і общинною власністю на землю.

Однак запропонована П. Толочком концепція соціально-економічних відносин в Київській Русі, яка є подальшим кроком в обґрунтуванні концепції феодалізму, не позбавлена і властивих їй недоліків. Зокрема, суспільні процеси не розглядаються в динаміці, не простежується їхній розвиток упродовж чотирьох століть, а подається лише узагальнена картина. Інформація доволі пізніх джерел (XII-XIII ст.) про боярське землеволодіння екстраполюється на більш ранній період, що надає висновкам автора стосовно його поширення в X ст. гіпотетичного характеру. Те саме стосується і княжого приватного землеволодіння в IX-X ст. Не аргументує П. Толочко і дискусійного висновку про існування в Київській Русі умовного землеволодіння. Оскільки відомі писемні джерела не дають жодної інформації про характер землеволодіння в Руській державі, радянські історики в свій час домовилися вважати його спадковим, вотчинним. Лише М. Тихомиров допускав існування умовного землеволодіння, починаючи з XII ст.⁶¹ Порушуючи усталену, хоча по суті також необґрунтовану джерелами традицію, автору варто було б більш докладно викласти свої погляди. Шкода також, що хоча б в плані наукової полеміки в працях П. Толочка не подаються інші сучасні концепції соціально-економічної історії Русі, наприклад І. Фроянова, М. Горемікіної, які виступили з обґрунтуванням ідеї про багатуокладний характер економіки Русі з переважанням общинних відносин (І. Фроянов)⁶² і про рабовласницький характер Руської держави (М. Горемікіна)⁶³. Назагал слід визнати, що в сучасній українській історіографії ще не розпочалися ґрунтовні спеціальні дослідження проблем соціально-економічного розвитку Русі. У створених в 1990-х роках узагальнюючих працях лише окреслені напрями їх можливого розв'язання.

⁶⁰ Ассев Ю.С., Баран В.Д., Баран Я.В. та ін. Давня історія України. – Т. 3. – С. 218-219.

⁶¹ Тихомиров М.Н. Условное феодалное держание на Руси XII в. // Академику Б. Грекову ко дню семидесятилетия. Сб.ст. – Москва, 1952. – С. 104.

⁶² Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории. // Фроянов И. Начало русской истории. Избранное. – Москва, 2001. – С. 331-482.

⁶³ Горемыкина М.И. О генезисе феодализма в Древней Руси. // Вопросы истории. – 1987. – № 2.

Подібна ситуація характерна і для сучасної вітчизняної історіографії Галицько-Волинського князівства, в якій також відсутні спеціальні дослідження проблем соціальної та економічної історії. До її досягнень треба віднести появу праць, присвячених мистецькій культурі Галицької і Волинської земель⁶⁴, зовнішньополітичним контактам⁶⁵ і політичній історії⁶⁶.

Певним підсумком сучасного етапу досліджень історії Галицько-Волинського князівства стала монографія М. Котляра “Галицько-Волинська Русь” з академічної серії “Україна крізь віки”. Особливістю праці М. Котляра став акцент на питаннях історичної географії, які він у свій час спеціально вивчав⁶⁷. Процес складання території Галицької і Волинської земель, а також їх історичних рубежів, виникнення і розвиток міст – ось ті першочергові проблеми, які поставив і намагався з’ясувати дослідник. Він заторкнув ряд дискусійних питань, зокрема, про час формування Галицької землі. Всупереч історіографічній традиції відносити його до кінця XI ст. або першої половини XII ст.⁶⁸ М. Котляр датує цей процес більш пізнім часом – серединою, а навіть другою половиною XII ст. Основним його аргументом є той факт, що столичне місто Галич згадується в автентичному джерелі лише в 1140 р. Однак гіпотеза автора видається не зовсім переконливою, адже, як відомо, перша літописна згадка міста і реальна дата його заснування не завжди співпадають. Стосовно Галича маємо й більш ранню згадку в джерелі (Печерський Патерик), яка датується кінцем XI ст. З другого боку, в Галицькій землі існували і старіші міста, які могли початково відігравати роль політичного центру, навколо якого формувалася державна територія. І. Крип’якевич, наприклад, вважав таким головним містом Прикарпаття в кінці XI ст. Перемишль, в якому правив найстарший з перших князів Ростиславичів – Рюрик⁶⁹. Гостру дискусію⁷⁰ викликала також запропонована М. Котляром

⁶⁴ Александрович В. Українське малярство XIII-XV ст. – Львів, 1995; Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. – Львів, 1999.

⁶⁵ Южная Русь и Византия // Сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византинистов). – Київ, 1991; Котляр М.Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – Київ, 2002.

⁶⁶ Міжнародна наукова конференція “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей. – Львів, 1993; Галицько-Волинська держава (матеріали і дослідження). – Львів, 1999; Галич і Галицька земля в українському державотворенні (до 1100-річчя Галича і 800-річчя Галицько-Волинського князівства). – Івано-Франківськ, 1999.; Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь / Україна крізь віки. – Київ, 1998. – Т. 5; Котляр М.Ф. Данило Галицький. – Київ, 2001; Головка О.Б. Князь Роман Мстиславович та його доба. – Київ, 2001.

⁶⁷ Котляр М.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX-XIII вв. – Київ, 1985.

⁶⁸ Див: Крип’якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Київ, 1984; Насонов А.Н. “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. – Москва, 1951.

⁶⁹ Крип’якевич І. Галицько-Волинське князівство. – С. 30-33.

реконструкція південно-західного кордону Галицько-Волинського князівства наприкінці XII ст., яка також суперечить вітчизняній історіографічній традиції. Автор проводить його по середній течії Дністра і, таким чином, низів'я Дністра, Берладську область, а також Нижнє Подунав'я не включає до складу території князівства⁷¹. Прямі вказівки "Слова о полку Ігоревім" про те, що влада Ярослава Осмомисла поширювалася до Дунаю, а також факт існування руських міст в пониззі Дністра і Дунаю не є, на думку автора, переконливими аргументами. Натомість він посилається на часті набіги половців на Дунайське пониззя у 1190 і 1192 роках, що свідчать, як вважає вчений, про неконтрольованість цих земель з боку Галицького, а згодом і Галицько-Волинського князя⁷². Висновок, як нам видається, контраверсійний. Інформація джерел про набіги половців упродовж двох вказаних років ще не дає підстав сумніватися в підвладності нижнього Подунав'я галицькому князю як в попередній період, зокрема період Ярослава Осмомисла, так і в роки існування Галицько-Волинського князівства. Відомо, як рішуче розправився з половцями його перший правитель Роман Мстиславович. Короткочасна активізація половців на південному руському порубіжжі на початку правління князя Володимира Ярославовича могла бути спричинена ослабленням Галицького князівства в ході політичної боротьби за владу, що розгорнулася після смерті Ярослава Осмомисла. Половецькі набіги 1190 і 1192 рр. слід розглядати, на нашу думку, у вузькому конкретно-історичному контексті. Шкода, що розділи монографії, присвячені питанням історичної географії, не містять відповідних карт, які б показали зміни кордонів Галицько-Волинського князівства на кожному історичному етапі.

Монографія М. Котляра представляє також сучасні інтерпретації, перш за все самого автора, подій і фактів політичної історії Галицько-Волинського князівства. Найбільшу дискусію спричинило категоричне твердження, що Галицько-Волинське князівство не можна називати державою⁷³. Цим терміном, на думку М. Котляра, користуються дилетанти, малообізнані з історією Галицько-Волинської Русі. Недарма видатний знавець цієї проблеми академік І. Крип'якевич назвав свою книжку "Галицько-Волинське князівство"⁷⁴. Дозволимо собі не погодитися з автором і нагадати, що термін держава стосовно Галицько-Волинського князівства вперше застосував М. Грушевський. Щодо монографії академіка І. Крип'якевича, то вона просякнута ідеєю політичного і територіального розвитку державності на теренах Галицької і Волинської земель. У той час як М. Котляр ставить під сумнів не тільки термін, а й сам факт існування державності, оскільки значний період історії Галицько-Волинське князівство не мало централізованої влади, спільної

⁷⁰ Див.: Дашкевич Я.Р. Українські землі в часах галицько-волинської державності (кінець – середина XIV ст.) // Пам'ять століть. – Київ, 2002. – № 4.

⁷¹ Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. – С. 151.

⁷² Там само. – С. 149.

⁷³ Див.: Дашкевич Я.Р. Вказ. пр.

⁷⁴ Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. – С. 154.

системи адміністрації, судочинства, збору податків і, головне, не об'єднувало всієї території. Лише сукупність цих критеріїв, на думку автора, дозволяє говорити про державу⁷⁵. Але більшість середньовічних європейських держав, включаючи Русь, не відповідала всім названим критеріям. Тільки окремі періоди середньовіччя правителі утримували під своєю владою всі землі. Централізація в середньовічних державах теж була відносною. Тобто, попри певну специфіку політичного життя Галицько-Волинське князівство не було винятком. Якщо ж підходити до його історії з позицій формальної логіки, то й тоді запропонований автором новий термін – “велике Галицько-Волинське князівство” – також не є правомірним. У той же час, наведені в монографії факти переконливо засвідчують, що навіть в найбільш кризові моменти історії Галичина і Волинь сприймалися сучасниками як політичне ціле, спадщина Романовичів.

Не має надійного джерельного підґрунтя також твердження, яке неодноразово зустрічається в монографії: про обрання руськими князями старішим суздальського князя Всеволода⁷⁶ і його верховенство над південно-руськими володарями. Воно не зовсім адекватно відображає політичну ситуацію в руських землях кінця XII – початку XIII ст. Мова може йти, очевидно, лише про претензії Всеволода на старійшинство, та й вони, як слушно зауважив О. Головка, дуже перебільшені суздальським літописцем⁷⁷, оскільки практики обрання старішого князя в той час не існувало, а впливи суздальського князя на південноруські землі не мали стабільного характеру.

Монографія М. Котляра заторкує цілий ряд інших дискусійних проблем політичної історії Галицько-Волинського князівства, дає уявлення про сучасний стан їх інтерпретацій і, що не менш важливо, спонукає до дискусій і нових досліджень, зокрема по таких напрямках як етнічні процеси, історія християнізації і державності⁷⁸.

У 1990-х роках почали вивчатися і т.зв. “темні віки” української історії, період з другої половини XIII до середини XVI ст. Їм було присвячено ряд наукових збірників⁷⁹ і спеціальні дослідження О. Русиної⁸⁰. Оскільки радянська історіографія фактично ігнорувала польсько-литовську добу як малозначущу в історії України епоху, названі праці відновлюють втрачену на початку XX ст. вітчизняну історіографічну традицію. Підсумкова на даному етапі монографія О. Русиної в академічній серії “Україна крізь віки” заповнює, таким чином, суттєву прогалину в українській історії та історіографії.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само. – С. 127.

⁷⁷ Головка О.Б. Вказ. пр. – С. 121, 166.

⁷⁸ Див.: Дашкевич Я.Р. Вказ. пр. – С. 5.

⁷⁹ Темні віки: XIV – перша половина XV ст. – Київ, 1993; На переломі: Друга половина XV – перша XVI ст. – Київ, 1994; Історія України в особах: Литовсько-польська доба. – Київ, 1997.

⁸⁰ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – Київ, 1998; Русина О. Україна під татарами і Литвою / Україна крізь віки. – Київ, 1998. – Т. 6.

належного рівня.

Характеризуючи вивчення української історії XVI-XVIII ст., зауважимо, що з часу проголошення незалежності України з'явилася низка досліджень з політичної, соціально-економічної та церковно-духовної історії України. Певним підсумком і показником стану дослідженості, перш за все політичної тематики, стали узагальнюючі праці аналізованого періоду. Передусім це два томи серійного видання "Україна крізь віки". Перший з них належить перу Олени Русиної²⁶, і в ньому розглянуто широке коло проблем, пов'язаних із становищем українських земель під владою Орди, розкрито перебіг переходу їх під владу Великого князівства Литовського та засади функціонування Литовської державності. Належну увагу приділено питанням суспільної стратифікації, церковним та міжконфесійним відносинам. Найбільш дискусійним видається параграф з етнополітичної термінології. Важко погодитися з твердженням авторки, що "...в XIV-XVI ст. в межах східнослов'янського ареалу відбувалися складні процеси етнічної диференціації, які згодом призвели до формування російської, української й білоруської народностей"²⁷.

Логічним продовженням цієї книги є наступний том зазначеної серії, авторами якого є Валерій Смолій та Валерій Степанков, і присвячений він подіям Визвольної війни середини XVII ст. та періоду Руїни²⁸. Певним недоліком цілого видання є хронологічна розірваність між двома названими книгами, оскільки в другій книзі лише поверхово розглянуто період від Люблінської унії до середини XVII ст., хоча події цього проміжку часу заслуговують на окрему книгу.

Проблема політичної культури українського суспільства другої половини XVI – першої половини XVII ст. стала предметом дослідження Петра Саса²⁹. У книзі розглядаються теоретичні аспекти політичної свідомості тогочасного суспільства. Основну увагу П. Сас приділив аналізу місця козацької корпорації в суспільній ієрархії, політичній діяльності, взаємовідносинах козацької верстви з православним духовенством. Підсумком багатолітніх наукових студій питань адміністративного устрою Правобережної України XV-XVIII ст. став вихід книги Миколи Крикуна, в якій ґрунтовно проаналізовано формування кордонів воеводств на українських землях³⁰. Окрім того, в 90-х роках XX ст. М. Крикун опублікував серію вагомих у науковому плані статей, присвячених козаччині доби Руїни.

²⁶ Русина О.В. Україна під татарами і Литвою / серія "Україна крізь віки". Т. 6. – Київ, 1998.

²⁷ Там само. – С. 274.

²⁸ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / серія "Україна крізь віки". Т. 7. – Київ, 1999.

²⁹ Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – Київ, 1998.

³⁰ Крикун М.Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV – XVIII ст. Кордони воеводств у світлі джерел. – Київ, 1993.

Піонерське дослідження високого рівня про діяльність канцелярії Руської (Волинської) метрики запропонував Петро Кулаковський³¹. У праці подано характеристику книг метрики, вказано фактори функціонування Руської канцелярії, її склад, організація роботи, наведена класифікація її продукції, подані біографи писарів.

Нерозпрацьованою залишається тематика регіональних досліджень. Здебільшого вона представлена науково-популярними працями на кшталт "Волинь в XVI-XVIII ст."³² чи "Історія Південно-Східної України"³³. Приємним винятком можна назвати працю Василя Пірка про заселення Степової України XVI-XVIII ст., яка написана на основі репрезентативної джерельної бази³⁴.

Відрадним є той факт, що в аналізований період було відновлено вивчення історії української станової еліти – шляхти та козацької старшини. Етапною працею у вивченні української шляхти стало дослідження Наталі Яковенко³⁵, в якому розглянуто основний комплекс проблем з формування цього стану, його персонального і чисельного складу, а також правового та майнового статусу в тогочасному суспільстві. Високий фаховий рівень цієї книги служитиме добрим дороговказом для інших дослідників цієї тематики. Дещо більше праць присвячено еліті, найперше козацькій другій половині XVII – XVIII ст. У праці Віри Панашенко³⁶ про соціальну еліту Гетьманщини розглянуто широкий спектр питань. Зазначено, що формування стану козацької старшини відбувалося не лише за рахунок шляхти, а й з представників міських урядовців, духовенства. Визначено коло козацької старшини, правові чинники її привілейованого становища та трансформацію старшини у дворянство. Значну увагу приділено становищу вищого православного духовенства та монастирів.

Проблемі політико-культурних орієнтацій еліти України-Гетьманщини присвячена праця Олексія Струкевича³⁷. Дослідник звернув увагу на такі

³¹ Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569-1673 рр.: Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог; Львів, 2002. Високу оцінку ця праця отримала в рецензії Наталії Старченко. Див.: Записки НТШ. – Львів, 2002. – Т. 244. – С. 709-722.

³² Бачинський В.М., Гром В.М., Цибульський В.І. Волинь в XVI – XVIII ст. – Київ, 1997.

³³ Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України. – Львів, 1992. Позначені популярністю й нариси з історії Закарпаття. Див.: Нариси історії Закарпаття / Відп. ред. І. Гранчак. – Ужгород, 1993. – Т. 1.

³⁴ Пірко В. Заселення Степової України XVI – XVIII ст. – Київ, 1998.

³⁵ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ, 1993. Грунтовну рецензію на цю книгу написав Василь Ульяновський. Див.: Записки НТШ. – Львів, 1994. – Т. 228. – С. 501-515.

³⁶ Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). – Київ, 1995.

³⁷ Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтеграційний погляд на питання). – Київ, 2002.

питання: головні принципи функціонування політичної системи Гетьманщини, політико-культурні орієнтації старшини (легітимність влади гетьмана, еволюція поглядів на Генеральну раду та Раду старшин, ставлення суспільства до еліти, обґрунтування нею свого провідного соціально-політичного статусу тощо. Певним недоліком праці є мінімальне залучення неопублікованого джерельного матеріалу. Науково-популярним стилем позначені роботи Володимира Кривошеї про козацьку старшину доби Гетьманщини³⁸. Поглиблення досліджень сприяє звуженню їхніх тематичних рамок, прикладом чого є праця Володимира Маслійчука, присвячена козацькій старшині Харківського полку³⁹.

Тема козаччини в широкому аспекті, тобто її виникнення, становлення, місце в суспільстві, козацькі повстання, історія Гетьманщини, стала центральною в дослідженнях українських істориків. Проведено десятки конференцій, матеріали яких суттєво доповнили наші знання про цей стан українського суспільства. Свідченням певного рівня розробленості тематики стало добротне видання енциклопедії “Українське козацтво”⁴⁰.

Хронологічно менше дослідженим є період до середини XVII ст., якому присвячено лише кілька монографій. Підсумком багаторічних досліджень проблем формування козацтва як соціального стану стала монографія Віталія Щербака⁴¹. Автор детально розглянув передумови та причини появи козацтва, а також джерела його формування. У дослідженні прослідковано формування станових ознак, з’ясовано чисельність та етнічний склад низового і реєстрового козацтва, його правове становище. Вдало показано формування станової та національної свідомості козацтва, його взаємовідносини з православною церквою.

Знаним фахівцем козацької тематики є Сергій Леп’явко, студії якого відбито в кількох монографіях. Перша з них присвячена козацьким повстанням кінця XVI ст.⁴² У ній не лише ґрунтовно висвітлено перебіг повстань К. Косинського і С. Наливайка, а й приділена значна увага складному питанню генезису та уконституювання козацтва як специфічної верстви тогочасного суспільства. В іншій книзі вченого проаналізована маловивчена проблема міжнародних контактів українського козацтва в другій половині

³⁸ *Кривошея В.* Українська козацька старшина. – Київ, 1997. – Част. 1; *Його ж.* Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648-1782 рр.). – Київ, 1998. – Ч. 1-2; *Його ж.* Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. – Київ, 2002.

³⁹ *Маслійчук В.Л.* Козацька старшина Харківського слобідського полку. 1654-1706. – Харків, 1999.

⁴⁰ Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ; Запоріжжя, 2002.

⁴¹ *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – Київ, 2000.

⁴² *Леп’явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996.

XVI ст.⁴³ Автор з'ясував перебіг участі козаків у війнах Великого князівства Литовського і Речі Посполитої проти Московської держави, причину та хід походів на татар і турків, а також місце козацтва у відносинах Речі Посполитої з Кримським ханством, Туреччиною та Молдовою. Особливу увагу звернено на перші спроби козацтва встановити контакти з урядами європейських країн. Остання праця С. Леп'явка присвячена т.зв. "Великому кордону" і його ролі у становленні українського козацтва⁴⁴. Дослідник дійшов висновку, що українські землі були найменш захищеною ділянкою християнського прикордоння Європи внаслідок занедбання урядами Литви і Польщі справи їх захисту, а покинуте майже напризволяще українське населення стало шукати шляхи створення власних збройних сил, серед яких поступово основне місце посіло козацтво. Воно відрізнялося найбільшою самостійністю серед інших прикордонних спільнот.

Зв'язки українського козацтва з Доном стали предметом дослідження Віктора Брехуненка⁴⁵. Його праця написана на репрезентативній джерельній базі, що значно посилює зроблені автором важливі висновки. Дослідник аргументовано довів, що рух козацтва на Дон був стихійним, неусвідомленим процесом, який можна порівняти з рухом за дніпровські пороги. Саме стихійність цього переміщення стала головною причиною того, що Дон не став ще одним осідком українського козацтва, яке прагнуло всіляко використати позитив цих відносин у протистоянні з польським урядом.

Книга Василя Німчука про походження назви "Січ" хоча й невелика за обсягом, але надзвичайно цінна, тому що у ній вперше підсумовано всі попередні розвідки з цього питання, а також вдало використано досягнення порівняльного мовознавства⁴⁶. Видано також низку науково-популярних книг з історії Запорозьких Січей⁴⁷.

Значно більше досліджень присвячено історії козащини від середини XVII – до кінця XVIII ст. Цей період у радянські часи перебував під пильним оком патрцензорів. Сучасні українські історики багато уваги приділяють подіям Визвольної війни середини XVII ст. Загальне переосмислення причин, перебігу, хронологічних рамок, та наслідків цієї епохальної події зроблено у

⁴³ Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернівці, 1999.

⁴⁴ Леп'явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). – Запоріжжя, 2001.

⁴⁵ Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – Київ; Запоріжжя, 1998.

⁴⁶ Німчук В. Походження та історія назви "Січ". – Запоріжжя, 1999.

⁴⁷ Телегін Д.Я. Часи козацькі. Січі Запорізькі. – Київ, 1997; Козацькі Січі. Нариси з історії козацтва (XVI – XIX ст.). – Київ; Запоріжжя, 1998; Чабаненко В. Великий луг Запорозький: Історико-топонімічний словник. – Запоріжжя, 1999; Мицик Ю.А. Козацький край. – Дніпропетровськ, 1997; Апанович О. Чортомлицька Січ. – Київ, 1998; Наливайко Д. Козацька християнська республіка. – Київ, 1992.

працях Валерія Степанкова та Валерія Смолія⁴⁸. В. Степанков у окремій своїй праці показав соціально-економічні наслідки Хмельниччини⁴⁹. Темі Визвольної війни присвячувалося чимало конференцій, видавалися збірники наукових праць⁵⁰. Зарубіжну історіографію Хмельниччини проаналізував Валерій Цибульський⁵¹.

Дипломатія Богдана Хмельницького стала предметом студій Ярослава Федорука. Перша, невелика за обсягом праця вченого була присвячена вивченню дипломатичних зусиль Богдана Хмельницького за період до Зборівської битви⁵². Друга вправно написана книга змальовує дипломатичні дії уряду гетьмана лише за один 1654 рік (!)⁵³ і засвідчує, як багато ще необхідно зробити для ґрунтовного вивчення теми. Зусилля українського уряду з проникнення та утвердження своїх впливів на території південно-східної Білорусі висвітлено у праці Віктора Горобця⁵⁴.

Економічна політика Богдана Хмельницького, зокрема такі питання, як реконструкція бюджету держави та політичний аспект економічної візії гетьмана, проаналізовані у книзі Лариси Гвоздик-Прицак⁵⁵. Військовий аспект Визвольної війни детально досліджений у працях Івана Стороженка⁵⁶ та Горя Свєшнікова⁵⁷. Значну увагу дослідники приділили об'єктивному вивченню українсько-російських переговорів та укладенню договору 1654 року⁵⁸.

⁴⁸ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676; Їх же. Українська національна революція XVII ст. (проблеми, пошуки, рішення). – Київ, 1999; Їх же. Богдан Хмельницький. К., 1993.

⁴⁹ Степанков В.А. Антифеодална боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648-1654). – Львів, 1999.

⁵⁰ Богдан Хмельницький і його доба: Матеріали міжнар. конф., присвяченої 400-річчю з дня народження Великого Гетьмана. – Київ, 1996; Доба Богдана Хмельницького (До 40-річчя від дня народження Великого Гетьмана): Зб. наук. праць. – Київ, 1995; Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво: Зб. статей. – Київ, 1998.

⁵¹ Цибульський В.І. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. у зарубіжній історіографії. – Рівне, 2000.

⁵² Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648-серпень 1649 рр.). – Львів, 1993.

⁵³ Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України. 1654-1657. Частина 1. 1654 р. – Львів, 1996.

⁵⁴ Горобець В.М. Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за південно-східну Білорусь (1655-1659). – Київ, 1998.

⁵⁵ Гвоздик-Прицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорізьке. – Київ, 1999.

⁵⁶ Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996. – Кн. 1.

⁵⁷ Свєшніков І.К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993.

⁵⁸ Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. – Київ, 1994; Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). – Київ, 1995; Заяць А. Українсько-російський договір 1654 р. в оцінці сучасної української історіографії

Низка праць українських істориків стосувалася висвітлення доби Руїни. Тут не можна не згадати праці російського історика Тетяни Яковлевої про причини і початок Руїни⁵⁹. У її книзі об'єктивно змальовано соціально-політичне становище козацької держави у 50-х роках XVII ст., вдало виокремлено і охарактеризовано дії старшинських угруповань перед Руїною, а також проаналізовано зовнішню політику України в останні роки життя Богдана Хмельницького, особливо в період правління І. Виговського. Книга Т. Яковлевої до певної міри послужила взірцем наукового аналізу даної епохи. Діяльність І. Виговського досліджується також у книзі Нелі Герасименко⁶⁰. Боротьба українського козацтва з турецько-татарською агресією в останній чверті XVII ст. стала предметом дослідження Віктора Заруби⁶¹. Перебіг політичних подій другої половини XVII – початку XVIII ст. подано у працях Віктора Горобця⁶² і Леоніда Мельника⁶³.

Аналіз становища козацтва на Правобережній Україні в останній чверті XVII ст. та його взаємовідносини між собою і урядами Речі та Туреччини зроблено у розвідці Тараса Чухліба⁶⁴. Ширші узагальнення з періоду другої половини XVII – XVIII ст. подані у працях В. Степанкова і В. Смолія⁶⁵.

Значних успіхів досягла українська історіографія у дослідженні козацької тематики XVIII ст. Кілька праць присвячено подіям першої чверті XVIII ст., коли уряд царя Петра I зробив серйозні кроки до обмеження української автономії. Перипетії цих подій ґрунтовно змальовані у працях Леоніда Мельника, Віктора Горобця, Олександра Гуржія, Олександра Коваленка та Олексія Кресіна⁶⁶. Деяко слабше вивчена друга чверть XVIII ст., зокрема

(90-і роки) // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі. – Львів; Люблін, 1996; Переяславська рада 1654 р. (Історіографія та дослідження). – Київ, 2003.

⁵⁹ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. – Київ, 1998.

⁶⁰ Герасименко Н.О. Історичні події на Україні 1657-1659 рр. (гетьманство І. Виговського) у висвітленні Самійла Величка. – Київ, 1999.

⁶¹ Заруба В.Н. Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). – Харьков, 1993.

⁶² Горобець В.Н. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини XVII – першої чверті XVIII ст. – Київ, 1995.

⁶³ Мельник Л.Г. Лівобережна Гетьманщина в період стабілізації (1669-1709 рр.). – Київ, 1995.

⁶⁴ Чухліб Т.В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). – Київ, 1996.

⁶⁵ Смолій В.А., Степанков В.С. Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст.: проблеми державотворення. – Київ, 1993; Їх же. Українська державна ідея XVII – XVIII ст.: Проблеми формування, еволюція, реалізація. – Київ, 1997.

⁶⁶ Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII ст. – Київ, 1997; Горобець В.Н. Приєднання Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – Київ, 1998; Їйого же. Україна в роки реформ Петра I. – Київ, 2000; Гуржій О.І. Гетьман І. Скоропадський.

діяльність гетьмана Данила Апостола та період “Правління гетьманського уряду”, які ще чекають монографічного опрацювання. Становище Гетьманщини у другій половині XVIII ст., в тому числі функціонування Другої Малоросійської колегії, розглянуто в праці Олексія Струкевича⁶⁷. Козацтву Південної України в останній чверті XVIII ст. присвячена книга Романа Шияна, в якій прослідковано формування та функціонування Бузького, Катеринославського та Чорноморського козацьких військ⁶⁸.

Не оминули дослідники історії Запорозької Січі. Перші роки існування Нової Січі та участь запорожців у російсько-турецькій війні 1735-1739 рр. простудійовано Геннадієм Шпитальовим⁶⁹. Господарське освоєння Запорозьких Вольностей, архітектурні особливості та устрій запорозького зимівника вивчав Олександр Олійник⁷⁰. Особливості релігійності запорозьких козаків, їх ставлення до церкви та духовенства, церковний устрій Запорозьких Вольностей і з'ясування кількості церковних споруд стали предметом дослідження Івана Лимана⁷¹.

Недостатньо вивченій темі заснування і діяльності сербських адміністративно-територіальних одиниць на терені України – Нової Сербії та Слов'яносербії – присвячена праця Ольги Посунько⁷². Дослідниця з'ясувала, що більш вигідне географічне становище займала Нова Сербія, де основою господарства було землеробство, і яка мала тісні економічні стосунки з Кримом, Молдавією, Польщею. Натомість у Слов'яносербії переважали племінне тваринництво, соляні та інші промисли.

Останнім часом українськими істориками зроблені перші кроки у вивченні права Гетьманщини. Серію робіт опублікував Ігор Бойко⁷³, який найперше зосередив свої зусилля на вивченні Кодексу 1743 р. Право Гетьманщини стало предметом зацікавлень Олександра Гуржії⁷⁴. Дослідник вивчав місце

– Київ, 1998; *Коваленко О.* Павло Полуботок – політик і людина. – Чернігів, 1996; *Кресін О.В.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. – Київ, 2001.

⁶⁷ *Струкевич О.* Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50-80-х рр. XVIII ст. (Політико-адміністративний аспект проблеми). – Київ, 1996.

⁶⁸ *Шиян Р.* Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1998.

⁶⁹ *Шпитальов Г.Г.* Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735-1739 рр. – Запоріжжя, 2002.

⁷⁰ *Олійник О.Л.* Запорозький зимівник. – Запоріжжя, 1997.

⁷¹ *Лиман І.І.* Церква в духовному світі запорозького козацтва. – Запоріжжя, 1997.

⁷² *Посунько О.М.* Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998.

⁷³ *Бойко І.Й.* Правове становище населення Гетьманщини за кодексом 1743 р. – Львів, 1997; *Його ж.* Зобов'язальне право Гетьманщини за “Правами, за якими судиться малоросійський народ”. 1743. – Львів, 1998; *Його ж.* Держава і право Гетьманщини. – Львів, 2000.

⁷⁴ *Гуржій О.І.* Право в Українській козацькій державі. (Друга половина XVII – XVIII ст.). – Київ, 1994; *Його ж.* Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. – Київ, 1996.

міщачів у судочинстві, чинність дії Литовських Статутів, магдебурзького права та правових норм Речі Посполитої, а також проникнення в Україну російсь-кого права.

Картина життя українського соціуму XVI-XVIII ст. не була би об'єктивною без належного вивчення історії міст та міщанства. Містознавчі студії, що вийшли останнім часом, стосувалися в основному життя українського міста XV – першої половини XVII ст. Натомість практично не представлений монографічними дослідженнями період другої половини XVII – XVIII ст. Не може похвалитися українська історіографія виданнями узагальнюючих праць з міської тематики, бо недостатнє опрацювання історії окремих міст унеможливує появу такої праці. Серед нечисленних монографій заслуговує на увагу праця Василя Балушка⁷⁵, присвячена обрядовості українських цехових ремісників, в якій основну увагу приділено питанням етнографічного кола, на що меншу увагу звертали попередні історики. Щоправда, джерельна база дослідження доволі вузька і виконане воно здебільшого на вже опублікованих матеріалах.

У 1996 р. вийшла науково-популярна праця Ростислава Делімарського про магдебурзьке право в Києві⁷⁶. Широкі часові рамки (до початку XIX ст.) і обмежена джерельна база стали визначальними для низького наукового рівня цієї праці, що відзначали рецензенти⁷⁷.

Певним підсумком студій над історією Острога стала книга Миколи Ковальського⁷⁸, яка охопила широке коло питань: письмові джерела про Острозьку академію, характеристика магдебурзького привілею 1585 р., рішення акту 1603 р. про поділ володінь князів Острозьких, документальні свідчення про острозьких ремісників тощо.

Книга Василя Марочкіна присвячена звичаєво-правовому аспекту функціонування українського міста від XV до сер. XVII ст.⁷⁹ У невеликій за обсягом праці автор зробив спробу дослідити широке коло проблем: звичаєво-правові і морально-етичні аспекти в житті міста, діяльність урядовців у містах, їхній статус та функції, діяльність правничих інституцій, церковне життя в містах та характеристика міських суспільних верств. До того ж, усе це – на теренах цілої України. Така всеохопність призвела до поверховості, "присовості" дослідження. Недостатньо продуманою є структура роботи, практично не враховані територіальні особливості, не репрезентативною виглядає джерельна база дослідження.

У 1999 р. вийшла невелика за обсягом, але фахова за змістом розвідка

⁷⁵ Балушок А. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. – Київ, 1993.

⁷⁶ Делімарський Р. Магдебурзьке право в Києві. – Київ, 1996.

⁷⁷ Люта Т. Право і правила // Пам'ятки України. – 1991. – Число 1. – С. 177.

⁷⁸ Ковальський М. Етюди з історії Острога. Нариси. – Острог, 1998.

⁷⁹ Марочкін В. Українське місто від XV до середини XVII ст. Звичаєво-правова атрибутика як історичне джерело. Історична монографія. – Торонто, 1999.

Київської митрополії у XVI ст. і шляхи її подолання, які призвели до укладення унії в Бересті. Єпископат Київської церкви досліджував Михайло Димид¹⁰⁴. Низку ґрунтовних статей з церковної історії опублікували Василь Кметь, Леонід Тимошенко, Ігор Скочиляс, Максим Яременко¹⁰⁵.

Значного поступу досягла українська історіографія у вивченні української культури. Свідченням цього є початок видання п'ятитомної академічної "Історії української культури" (до 2003 р. вийшло три томи)¹⁰⁶, в якій висвітлюється не лише духовна, а й матеріальна культура українського народу. Одним з кращих знавців українського малярства є Володимир Александрович, численні статті та кілька монографій якого дали змогу повному поглянути на здобутки давнього українського малярства¹⁰⁷. Українським малярством плідно займалися також Володимир Овсійчук¹⁰⁸ та Дмитро Степовик¹⁰⁹.

Проникнення ідей гуманізму епохи Відродження в українську філософію часів середньовіччя та раннього нового часу досліджував Володимир Литвинов¹¹⁰. Розвитком освіти в українських землях займалися Василь

¹⁰⁴ Димид М. Єпископ Київської Церкви. – Львів, 2000.

¹⁰⁵ Кметь В.Ф. Діяльність галицького латинського архієпископа Якуба Стрепи (1391-1409) // Львів: місто-суспільство-культура. Зб. наук. праць. – Львів 1999. – Т. 3; Його ж. Документи до біографії першого львівського владика Макарія (Тучапського) в актах Коронної Метрики // Наукові записки історичного факультету Львівського національного університету імені І. Франка. – Львів, 2000. – Вип. 3; Його ж. Юрисдикційний статус та організаційна структура Галицької (Львівської) єпархії (XII – сер. XVI ст.) // Ковчег. Наук. зб. із церковної історії. – Львів, 2001. – Число 3; Тимошенко Л.В. Перше поунійне десятиліття в Україні (Волинь та Київщина) мовою документальних джерел // Архіви України. – 2002. – № 1/3; Його ж. Життєпис та діяльність перемишльського єпископа Михайла Копистенського // Київська старовина. – Київ, 2003. – № 1; Його ж. Михайло Рогоза і Берестейська унія // Київська старовина. – Київ, 2001. – № 4; Скочиляс І. Генеральні візитації в українсько-білоруських єпархіях київської уніатської митрополії 1596-1720 роки // Записки НТШ. – Львів, 1999. – Т. 238; Його ж. Програма реформ у Львівській єпархії в післязамойський період: візитаційні інструкції Атанасія (Шептицького) 1732 та 1739 рр. // Ковчег. Наук. зб. із церковної історії. – Львів, 2000. – Число 2; Яременко М. Настоятелі київських чоловічих монастирів у XVIII ст. // Ковчег. Наук. зб. із церковної історії. – Львів, 2001. – Число 3; Його ж. Біографічні реєстри чернецтва київських чоловічих неставропігійних монастирів 70–80-х рр. XVIII ст.: характеристика джерела та інформаційні можливості // Архіви України. – 2002. – № 1/3; Його ж. Формування складу київських чоловічих неставропігійних монастирів упродовж 1740-1785 рр.: постриг послушників // Просемінарії: Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. – Київ, 2003. – Вип. 5.

¹⁰⁶ Історія української культури. – Київ, 2001. – Т. 1/2; 2002. – Т. 3.

¹⁰⁷ Про праці В. Александровича див. розділ "Історіографія історії мистецтва".

¹⁰⁸ Див. розділ "Історіографія історії мистецтва".

¹⁰⁹ Див. там само.

¹¹⁰ Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII ст. – Київ, 2000.

Микитась, Людмила Посохова, Зоя Хижняк¹¹¹. Становлення та розвиток українського книговидання ґрунтовно дослідив Ярослав Ісаєвич¹¹², а історію кириличної рукописної книги – Яким Запаско¹¹³ та Віра Фрис¹¹⁴. Лідія Корній¹¹⁵ вивчала українську шкільну драму і духовну музику XVII-XVIII ст. Розвиткові музичного мистецтва у Києві XVII ст. присвятила свою монографію Олександра Цалай-Якименко¹¹⁶. Українську духовну барокову пісню досліджувала Олександра Гнатюк¹¹⁷, а українсько-білоруські нотолінійні Ірмолої – Юрій Ясиновський¹¹⁸.

Підсумовуючи запропонований вище короткий нарис, ствердимо, що останнє десятиріччя XX ст. і перші роки XXI ст. були часом значного прориву української історичної науки у дослідженні ранньонового та нового періоду української історії. Це особливо відчутно на тлі того, що було зроблено з цієї тематики у післявоєнний період. Однак, стагнація радянського часу обернулася певною втратою “школи”, що дається взнаки і сьогодні. І все ж поступ є очевидним, а це надає впевненості у швидкому надолуженні українськими істориками занедбань минулого періоду і виходу на належний рівень історіографічного осмислення минулого України вказаного періоду.

¹¹¹ Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. – Київ, 1994; Посохова Л.Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – Харків, 1999; Хижняк З., Мицьківський В. Історія Києво-Могилянської академії. – Київ, 2003.

¹¹² Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002.

¹¹³ Запаско Я. Українська рукописна книга. – Львів, 1995.

¹¹⁴ Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні. – Львів, 2003.

¹¹⁵ Корній Л. Українська шкільна драма і духовна музика XVII – першої половини XVIII ст. – Київ, 1993.

¹¹⁶ Цалай-Якименко О. Київська школа музики XVII ст. – Київ; Львів; Полтава, 2002.

¹¹⁷ Гнатюк О. Українська духовна барокова пісня. – Варшава; Київ, 1994.

¹¹⁸ Ясиновський Ю. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої XVI-XVIII ст. – Львів, 1996.

Українське національне відродження XIX – початку XX століть у сучасній вітчизняній історіографії

(Костянтин Кондратюк, Віктор Мандзяк)

Упродовж останнього десятиліття українська історична наука пройшла етап свого становлення в умовах незалежності, позбавилася провінціалізму, притаманного їй в радянську добу. Розширилася джерельна база сучасних досліджень у зв'язку з доступом до засекречених раніше архівних документів і матеріалів. Стали доступними праці зарубіжних науковців і вчених діаспори, присвячені розвитку націотворчих процесів у модерну добу. Окрім цього, значну роль у виробленні концепції національного відродження XIX – початку XX ст. відіграв т.зв. “реабілітаційний синдром”¹, тобто повернення до наукового вжитку праць В. Антоновича, М. Грушевського, В. Липинського, Д. Дорошенка та інших видатних істориків народницького та державницького напрямків. Помітну роль відіграло також проведення низки всеукраїнських і міжнародних конференцій, круглих столів, міжнародних конгресів українців, які стимулювали дискусії вчених навколо питань національного відродження.

Найповніше зазначена проблема представлена у працях нині вже покійного київського вченого В. Сарбея² та львівського історика Я. Грицака³. У концепції першого ще відчувається вплив марксистської теорії про первинність соціально-економічних факторів у націотворчому процесі, коли українська нація постає на основі капіталістичних економічних зв'язків, утворення внутрішнього ринку. Одночасно історик не ігнорував впливів культурних і політичних чинників на процес українського націотворення.

В основу періодизації національного відродження В. Сарбей поклав трансформацію національної самосвідомості, що пройшла три етапи, які різнилися між собою соціальним складом учасників: дворянсько-шляхетський (кінець XVIII – середина 1840-х рр.), різночинсько-народницький (середина 1840-х – 1880-і рр.) та загальнонародний (1880-і рр. – 1917 р.). Дослідник трактував національне відродження як процес, пов'язаний з формуванням національно свідомої інтелігенції, становленням культурного і політичного рухів, поширенням національної самосвідомості серед народних мас, що й привело до складання української нації на початку XX ст. Цей процес, на переконання

¹ Касьянов Г. Ще не вмерла українська історіографія // Критика. – Київ, 2002. – № 4. – С. 21.

² Сарбей В.Г. Розвиток української національної самосвідомості // Нариси з історії українського національного руху. – Київ, 1994; Його ж. Національне відродження України. – Київ, 1999.

³ Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. Навчальний посібник. – Київ, 2000; Його ж. Національне відродження (кінець XVIII – початок XX ст.) // Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. Вид. 2-е, зі змінами. – Львів, 1998.

історика, проходив одночасно в обох частинах українських земель, розділених австро-російським кордоном⁴.

На відміну від В. Сарбея, Я. Грицак наголошує на первинності впливу культурно-просвітницьких і політично-ідеологічних чинників на процес націотворення, акцентує увагу на тому, що національне відродження відбувалося у двох відмінних суспільно-політичних системах Російської та Австрійської імперій⁵.

Обидва історики перший етап національного відродження окреслюють кінцем XVIII – серединою 1840-х рр. Колискою його зародження вважають Слобожанщину, де з 1805 р. діяв Харківський університет, що став центром науки, освіти і культури. Із Слобідської України культурне відродження поширилося на Лівобережжя.

Щодо Наддніпрянщини, то В. Сарбей головною причиною його появи вважав відповідь на колоніально-русифікаторську політику царизму (с. 46-47), а Я. Грицак додав до цього ще й вплив ідей Великої Французької революції, поширення думок німецького філософа Й. Гердера – “хрещеного батька романтизму і модерного націоналізму” (с. 171-175).

Обидва дослідники зійшлися на думці, що провідником культурного відродження в Наддніпрянщині виступила світська інтелігенція, яка складалася переважно з нащадків козацької старшини. Упродовж першого етапу головними проблемами були мовна та історичної пам'яті, які вирішувалися шляхом формування української літературної мови на народній основі, де ключову роль відіграла творчість І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, особливо Т. Шевченка, а також відновлення історичної пам'яті завдяки діяльності Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, І. Срезневського, М. Максимовича. Важливу роль у формуванні національної ідентичності на першому етапі історики відводять “Історії Русів”, яку Я. Грицак характеризує як перший витвір сучасної української політичної думки (с. 171-176).

Не обійшли увагою обидва історики й діяльності таємних масонських і декабристських організацій в Україні. Причому, коли В. Сарбей показав їх як складову частину національного відродження (с. 74-86), то Я. Грицак стверджує, що вони не мали рис українського національного характеру (с. 176-178).

Слід також вказати на різницю в оцінках істориками представників української освіченої верстви на першому етапі. Так, В. Сарбей наголошував на протистоянні між національно свідомою інтелігенцією і “ренегатами”, які підтримували русифікаторську політику царизму (с. 44-45). Натомість Я. Грицак виводить дві групи українських громадсько-політичних діячів: автономістів-патріотів та малоросів, тобто представників подвійної українсько-російської національної ідентичності. Автономістів і малоросів, на

⁴ Сарбей В.Г. Національне відродження України. – С. 18-28.

⁵ Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – С. 165-212.

й активно діяли спортивно-пожежні товариства “Сокіл” і “Січ”, що стали зародком майбутнього українського війська. Система української освіти була представлена 3 тисячами шкіл, 6 державними і 15 приватними гімназіями.

Іншим здобутком українського національного руху стала політична мобілізація селянства. За два передвоєнні десятиліття на місці пригнобленого і безправного селянства в краї сформувалася свідомо своїх політичних інтересів українська нація. Я. Грицак наголошує, що в Наддніпрянській Україні вона ще мала сформуватися в умовах майбутньої революції (с. 212).

Отже, в концепціях українського національного відродження В. Сарбея і Я. Грицака є чимало спільних рис. Обидва історики є прихильниками модерністської теорії націотворення, за якою сучасна українська нація зароджується наприкінці ХVІІІ ст. і формується впродовж ХІХ – початку ХХ ст. Вони також вважають, що український національний рух пройшов три етапи, які різнилися між собою соціальним складом його учасників, супроводжувалися поступовим поширенням національної свідомості на нижчі верстви суспільства та еволюцією державницьких ідей від автономізму до самостійності. Розбіжності в поглядах науковців полягають в трактуванні основних чинників націотворення: соціально-економічних чи культурно-ідеологічних, різниці в оцінках декабристського руху в Україні, галицьких москвофілів і народовців, діяльності окремих політичних партій тощо.

Окрім узагальнюючих праць В. Сарбея та Я. Грицака з’явилося чимало публікацій, в яких автори висвітлюють окремі проблеми національного відродження вказаного періоду. Так, у статтях Г. Сергієнка⁶ ґрунтовно проаналізовано діяльність Кирило-Мефодіївського товариства в національно-політичному, соціально-економічному і культурно-релігійному аспектах, наголошено на його значенні в утвердженні ідеї національного відродження України в слов’янському світі. Стаття С. Наумова⁷ присвячена заснуванню і діяльності “Братства тарасівців”, яке охарактеризоване як політична організація, що вчинила помітний вплив на програмні засади українських політичних партій Наддніпрянщини, започаткувала там політичний етап національного руху.

Низку змістовних статей, присвячених історії Галичини першої половини ХІХ ст., опублікував Ф. Стеблій. Особливої уваги заслуговує його розвідка “Початки українського національного руху в Галичині”, в якій наведено оригінальну періодизацію процесу відродження: наукова стадія (1816-1847 рр.), організаційна або культурницька (1848-1861 рр.) і політична (1861-1914 рр.). У науковій стадії виділено два етапи: просвітницький (кінець ХVІІІ ст. – 1820-ті роки), коли діяв гурток українських професорів у Львівській генеральній духовній гімназії та Руському інституті при Львівському університеті,

⁶ Сергієнко Г. Кирило-Мефодіївське товариство: слов’янські ідеї // Вісник АН України. – Київ, 1993. – № 10; Його ж. Кирило-Мефодіївське товариство: утвердження ідеї національного відродження України в слов’янському світі // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1996. – № 1.

⁷ Наумов С. Братство тарасівців // УІЖ. – 1999. – № 5.

Товариство священиків у Перемишлі, і романтичний (1830-1847 рр.), пов'язаний з діяльністю "Руської трійці", коли проходила демократизація соціальної бази руху та його ідеології⁸.

(Викликають зацікавлення наукові спостереження О. Турія, який стверджує, що національний рух галицьких русинів з часу свого організаційного оформлення і вступу у політичну стадію розвитку (1848 р.) поєднував у своєму середовищі різні національно-політичні орієнтації, співвідношення між якими перебувало у постійній динаміці, що змінювало не тільки характер самого руху, але й світогляд його репрезентантів⁹.)

Оригінальними є міркування Я. Дашкевича, який, зокрема, зазначив, що з історії України кінця XVIII – першої половини XIX ст. було традиційно виключено явища пропольської, проросійської та проавстрійської політичних орієнтацій. Такий стан справ в українській історичній науці, за Я. Дашкевичем, пояснювався намаганням знайти єдино правильну національну лінію. Тим не менше, всі політичні тенденції в комплексі та в перехресній дії, підсумовує історик, сприяли зміцненню української національної свідомості на західноукраїнських землях: полонофільство диференціювало українців від росіян, москвофільство – від поляків, австрофільство – від поляків та росіян. У результаті остаточно утвердилася та перемогла незалежницько-соборницька тенденція¹⁰.)

Львівський історик О. Сухий приділив увагу вивченню русофільської течії в Галичині. Він вважає, що ідея "руськості" в кінці 40-х років XIX ст. входила у "вжиток" галичан через сприйняття ними спорідненості із Малою Руссю (Південніпрянською Україною). Москвофільство, як політична течія, пише цей вчений, сформувалося у 50-х роках XIX ст. Водночас він поділяє думку, що москвофільство тоді не набуло партійного оформлення, а існувало як громадська течія. О. Сухий зауважує, що історик Д. Зубрицький мав високий авторитет у наукових колах Європи та Росії й гідно представляв галицьку русинську інтелігенцію та русинську гуманітарну науку поза межами Галичини й Австрійської імперії. До 1848 р., на його думку, москвофільська орієнтація Д. Зубрицького виявлялася лише у його наукових працях й не знаходила практичного втілення у галицькому русі¹¹.)

(Змістовні оцінки суспільно-політичних течій на західноукраїнських землях містять праці С. Макарчука, який обстоює думку, що ще до 1848 р. в інтелектуальних колах руського населення Галичини, Буковини та Закарпаття

⁸ Стеблій Ф. Початки українського національного руху в Галичині // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1995. – Вип. 2.

⁹ Турій О. Галицькі русини між москвофільством і українством (до питання про так зване "старорусинство") // Третій міжнародний конгрес українців, 26-29 серпня 1996 р. Доповіді та повідомлення. Історія. – Харків, 1996. – Част. I.

¹⁰ Дашкевич Я. "Весна народів" 1848 р. та її передісторія в Україні // Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки. – Львів, 2000. – Вип. 3.

¹¹ Сухий О. Москвофільство в Галичині: історія проблеми // Москвофільство: документи і матеріали. – Львів, 2001.

чітко окреслилося прямування до української національної ідентичності. З'ясовуючи причини поширення на цих теренах москвофільства, С. Макарчук надає перевагу зовнішнім чинникам, насамперед політиці Відня. Москвофільство набуло антиукраїнського спрямування під впливом російського фактора. Дослідник підкреслює складність і суперечливість феномена москвофільства на галицькому ґрунті. “Общероси” – це поняття, яке, на його думку, з найбільшою повнотою розкриває національний світогляд москвофілів. С. Макарчук торкнувся також постаті історика Д. Зубрицького, який за національною ідентичністю та історичною свідомістю відносив себе до “общеросів”. Дослідник вказав також, що аргументом доказу “русскости” українців Галичини, якою постійно спекулювали “общероси”, став історичний етнонім “русини”, що мав спільну етимологічну основу з російськими варіантами “русские” та “россияне”. Головними ознаками старорусинства С. Макарчук назвав “нав’язування до історико-культурної традиції, спільних витоків державності “руських” народів, релігійного християнського обряду, спільної церковно-слов’янської писемності”¹².

Помітними стали розвідки О. Киричук, яка висвітлила науково-видавничу діяльність львівського Ставропігійського інституту в контексті ідейно-політичної боротьби русофілів та народовців у 70 – 90-х роках XIX ст. На думку дослідниці, русофільство, пов’язане з релігійно-культурними та монархічними традиціями доби середньовіччя, було зорієнтоване на консервацію оберненого в історичне минуле старорусинського архетипу. Патріотичні засади Ставропігії, зазначає авторка, ґрунтувалися на виробленій у 30 – 40-х роках XIX ст. Д. Зубрицьким середньовічній ідеї “руськості”, яка спрямовувалася на “блистательный период” Київської та Галицько-Волинської Русі. Наукова полеміка русофілів та народовців, вважає вона, до початку 1880-х рр. не мала антагоністичного характеру. Захоплення народовців козацтвом, Шевченком та Наддніпрянською Україною русофіли трактували як тимчасову данину романтичним віянням. О. Киричук припускає, що Ставропігійський інститут мав шанси стати центром успішного примирення русофільської та народовської течій на платформі поборювання полонофільства при умові, якщо б їхні представники не були включені у сферу польських, австрійських та російських інтересів¹³.

Інтерес викликає спільна стаття О. Аркуші та М. Мудрого під назвою “Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд”, у якій викладена авторська концепція русофільства як суспільно-політичного та ідейно-світоглядного феномену. За висновками названих авторів, цей різновид національно-політичної свідомості галицьких українців другої половини XIX – початку XX ст., який в історіографії прийнято називати москвофільством, не був проявом системно “зрадницької”

¹² Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX ст. – 1914 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32.

¹³ Киричук О. Львівський Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини другої половини XIX – початку XX ст. – Львів, 2001.

позиції, а швидше пошуком галицькими українцями національно-політичних орієнтацій у новому світі. Термін “москвофіли” ці автори пропонують вжити невдалим, натомість для окреслення названої генерації галицьких політиків вживати термін “старорусини”, а для окреслення їх панрусської орієнтації – “русофіли”. Витоки галицького русофільства вони вбачають передусім у внутрішніх тенденціях розвитку галицького суспільства. Панрусизм вони трактують як такий, що був для значної частини галичан тривалий час способом зв'язку між теперішнім та минулим, визначав напрями розвитку на майбутнє. Дослідники розглядають русофільство не як етапу течію, а як таку, що в своєму розвитку пройшла значну трансформацію: 1848-1870 рр. – період конфронтації між полонофільством і русофільством, в результаті якої остання орієнтація здобула перемогу, 1870-1890 рр. – період протистояння русофільства з народовською течією, що закінчився поразкою перших, 1890-1900 рр. – період політизації українського суспільного життя, внаслідок якого русофіли перестали бути активним чинником національного руху, 1900-1914 рр. – період суперництва між русофілами-старорусинами та власне москвофілами проросійської орієнтації¹⁴.

У дослідженнях О. Середи і Б. Янишина заторкнута проблематика народовської течії у суспільному житті Галичини. О. Середя, зокрема, характеризує народовців 60-х років XIX ст. як носіїв ідей пізнього романтизму, представників української мовно-культурної свідомості, сформованої під впливом творів Т. Шевченка¹⁵. Б. Янишин стверджує, що у 1870-1880-х рр. народовці сформували нову модель політичної культури галицьких русинів, започатували вічеву традицію, визначили головні напрями діяльності: політично-пропагандистську, культурно-освітню та господарську¹⁶.

Значна кількість статей, монографій, дисертацій присвячена політизації українського руху наприкінці XIX – на початку XX ст., заснуванню і діяльності політичних партій. Новизною фактологічного матеріалу, обґрунтованістю висновків позначені дослідження М. Кугутяка¹⁷ і П. Шкраб'юка¹⁸ про радикальну партію в Галичині; О. Жерноклєєва – про соціал-демократичну¹⁹;

¹⁴ Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1998. – Вип. 34.

¹⁵ Середя О. Національна свідомість і політична програма ранніх народовців у Східній Галичині (1861-1867) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1999. – Вип. 34.

¹⁶ Янишин Б. Народовці на рубежі 70 – 80-х рр. XIX ст.: творення нової моделі політичної культури // УІЖ. – 2001. – № 6.

¹⁷ Кугутяк М. Радикальна партія в Східній Галичині // УІЖ. – 1990. – № 10.

¹⁸ Шкраб'юк П. Михайло Павлик і радикальна партія. Автореф. дис.[...] канд. іст. наук. – Львів, 1994.

¹⁹ Жерноклєєва О. Український соціал-демократичний рух в Галичині в кінці XIX – на початку XX ст. (1899-1918 рр.). Автореф. дис.[...] канд. іст. наук. – Львів, 1995.

В. Расевича – про національно-демократичну партію²⁰.

М. Кугутяк та П. Шкраб'юк трактують Русько-українську радикальну партію (РУРП) як першу політичну партію європейського зразка в Україні, яка мала чітку організаційну структуру, реєстроване членство та політичну програму. У самій партії виділили два ідеологічних напрямки: народницький та марксистський, що пояснювалося наявністю двох угруповань всередині партії – “старих” і “молодих” радикалів. Це дало підставу означити радикальну ідеологію як народницький соціалізм. Названі історики наголошують, що у політичній частині програми радикали підтримували ідею загального виборчого права, рівноправного парламентського представництва, захист демократичних свобод і першими висунули постулат незалежної соборної української держави як головну мету. В соціально-економічній сфері радикали пропагували захист інтересів малоземельного селянства, виступали за колективне володіння землею, сприяли поширенню кооперативного руху. В освітньо-культурній сфері вони домагалися безоплатної освіти, у тому числі й для жінок, використання здобутків науки та освіти на благо суспільства.

Існують дві точки зору на проблему соціальної бази радикальної партії: за першою, нею було пролетаризоване селянство²¹, за другою – партія була невизначеною у соціальному плані і лише після розколів 1899 р. стала виключно селянською партією²². Сучасні історики, зокрема О. Жерноклєєв, наголошують на вирішальному вкладові “молодих” радикалів в утворення 1899 р. Української соціал-демократичної партії (УСДП), яка була автономною секцією Соціал-демократичної робітничої партії Австрії. Українські соціал-демократи Галичини використовували парламентські легальні форми діяльності, виступали за сеймову реформу, вели пропаганду з вимогою загального виборчого права. До недоліків у її партійній програмі зараховано домінування марксистської ідеології з наголосом на інтересах насамперед пролетаріату. А опора на малочисельний пролетаріат не дала змоги утворити ефективну розгалужену організовану структуру. Водночас захоплення марксистом перешкоджало співпраці УСДП з іншими українськими партіями. Це вилилося у розкол 1911 р. на автономістів і централістів, який призвів до послаблення впливів партії перед Першою світовою війною²³.

Ідейно-політична криза в середовищі радикалів і народовців, спричинена “новою ерою” 1890-1894 рр., на думку В. Расевича, була головною причиною утворення в грудні 1899 р. Української національно-демократичної партії (УНДП), ініціаторами якого виступили М. Грушевський та І. Франко²⁴.

²⁰ Расевич В. Українська націонал-демократична партія (1899-1918 рр.). Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Львів, 1996.

²¹ Кугутяк М. Радикальна партія в Східній Галичині // УІЖ. – 1990. – № 10.

²² Сухий О. Галичина між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст. – Львів, 1999. – С. 47, 53.

²³ Жерноклєєв О. Український соціал-демократичний рух в Галичині в кінці XIX – на початку XX ст. (1899-1918 рр.). – С. 16-18.

²⁴ Расевич В. Українська націонал-демократична партія (1899-1918 рр.). – С. 13.

Об'єднання правої частини радикалів і частини народовців відбилося на організаційній структурі партії, яка остаточно оформилася на початку 1902 р.: вона мала чітку вертикаль (Народний з'їзд – виконавчий комітет – повітова і громадська організація) у поєднанні з існуванням автономного органу – Народної Ради. УНДП використовувала різноманітні форми та методи діяльності: відкриття при партійних органах канцелярій для подання безоплатної юридичної допомоги селянам, протегування українським фінансово-господарським структурам, зосередження у своїх руках більшості впливових засобів масової інформації. Однак головною формою діяльності була парламентська. Створення власної інституційної бази на політичному та громадському рівнях, тісне переплетіння партійної організації з мережою культурно-просвітніх та економічних товариств перетворило УНДП на керовану політичну силу українського національного руху. Ідейно-політична платформа партії була поєднанням радикальної та народовської програм. Її творці, зазначає В. Расевич, вдало використали теоретичні надбання українських радикалів та багаторічний досвід народовців, створили програму центристської партії. Помірковане та лояльне ставлення до австрійської влади позначилося на формуванні національно-політичного ідеалу. Постулат політичної незалежності України не був чітко визначений у програмі партії, а ідея незалежності розглядалася як віддалена перспектива. Центральне місце у програмі партії займала автономістська ідея як найбільш реальна вимога сучасної політики. УНДП наголошувала на необхідності проведення широкої політичної та економічної організації українського суспільства, одночасно партія продовжувала активно впливати на культурно-освітнє життя Галичини.

Вивчення політичної історії Галичини неминуче виводило дослідників на проблеми українсько-польських взаємин і українського парламентаризму. Необхідно було докладніше розглянути стереотипи, сформовані радянською історіографією щодо традиційного “буржуазного угодовства” галицьких діячів, “формальної” ролі галицького сейму, безкомпромісного “польського політичного гніту”. Одним з перших переосмислення політичного розвитку українського національного руху в Галичині в XIX – на початку XX ст. здійснив М. Кугутяк²⁵. Він прослідкував зародження і розвиток політичної думки галицьких українців, яка знайшла логічне завершення у формуванні політичних програм національного руху. Слідом за ним О. Аркуша проаналізувала роль і значення галицького крайового сейму в справі формування парламентських засад розв'язання політичних проблем і прийшла до висновку, що діяльність українських послів у ньому сприяла модерній перебудові українського національного руху на нових демократичних засадах²⁶. Її висновки підтвердило монографічне дослідження іншого львівського історика

²⁵ Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. 1919 р.). – Івано-Франківськ, 1993.

²⁶ Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. – Львів, 1996.

І. Чорновола про українську фракцію галицького крайового сейму²⁷. Автор пішов ще далі, стверджуючи, що досвід участі в роботі крайового сейму сприяв утвердженню українського національного руху на ліберально-демократичних позиціях конституціоналізму, а також спричинив формування в Галичині українського громадянського суспільства. Цей досвід, що зближував український політикум до західноєвропейських модерних взірців, став загальноукраїнським надбанням, яке тривалий час недооцінювалось і незаслужено критикувалось.

І. Чорновол у новому ракурсі розглянув також проблему “нової ери” в українсько-польських відносинах в Галичині наприкінці ХІХ ст., прийшовши до висновку про її велику значущість в справі “націоналізації” і політизації українського національного руху²⁸. Наслідком “нової ери” стала структуризація українського національного руху, постановка конкретних політичних завдань, серед яких особливо важливу роль відіграла боротьба за створення українського університету у Львові. Вона знайшла відбиття у монографії львів’янина В. Качмара, який переконливо показав її загальноукраїнське політичне значення²⁹. Ю. Михальський звернув увагу на роль “українського чинника” в справі розвитку польського політичного руху в Галичині на початку ХХ ст. і показав, що український національний рух став поважним чинником для корекції польських національно-політичних програм³⁰.

Формування системи українських політичних партій в Галичині, розбудова російської партійної системи, а також внутрішній розвиток у Наддніпрянщині, як вважає А. Павко³¹, відіграли значну роль у політизації національного руху в підросійській Україні на початку ХХ ст. Дослідник прослідковує генезу виникнення східноукраїнських партій. Їх попередниками були створені у 1890-х роках такі національні організації, як “Братство тарасівців”, соціал-демократичні гуртки, Загальна українська безпартійна організація (ЗУБО), що репрезентували собою три основні течії українського руху: національно-радикальну, ліберально-демократичну та соціал-демократичну. Водночас автор наголошує на прикметній ознаці політичного життя Наддніпрянщини кінця ХІХ ст. – “національному дуалізмі”, тобто самостійній діяльності і одночасній взаємодії українських та російських організацій, особливо в українському соціал-демократичному русі. Характерною рисою першої політичної партії Наддніпрянщини, Революційної української партії,

²⁷ Чорновол І. Українська фракція галицького крайового сейму 1861-1901 рр. (Нарис з історії українського парламентаризму). – Львів, 2002.

²⁸ Чорновол І. Польсько-українська угода 1890-1894 рр. – Львів, 2000.

²⁹ Качмар В. За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) – Львів, 1999.

³⁰ Михальський Ю. Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку ХХ століття (1902-1914). – Львів, 2002.

³¹ Павко А. Становлення та діяльність політичних партій і організацій в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Автореф. дис. [...] доктора іст. наук. – Донецьк, 2001.

на думку науковця, була її ідеологічна еклектичність та поступова соціал-демократизація, яка призвела до перетворення РУП в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). Щодо появи на політичній сцені ліво-радикальної націоналістичної Української народної партії (УНП), то А. Павко вважає її попередником не РУП, а "Братства тарасівців". Натомість і РУП, її революційно-соціалістичної течії, виводилась Українська партія мінімалістів-революціонерів, що представляла собою течію українського революційного народництва. Дослідник виділяє ще одного представника соціал-демократичної течії – Українську соціалістичну партію (УСП), яка перебувала під значним впливом польської революційної ідеології. Ліберально-демократичну течію в українському національному русі предствляли УДП, УРП та УДРП, які виникли на основі ЗУБО та стали ядром майбутнього Товариства українських поступовців (ТУП). Отже, робить висновок А. Павко, створення українських партій в Наддніпрянщині на початку ХХ ст. відіграло важому роль у розбудові української нації в даному регіоні.

Таким чином, за останні роки вітчизняна історична наука збагатилася ґрунтовними дослідженнями, які з більш об'єктивних і неупереджених позицій висвітлюють процес національного відродження на українських землях ХІХ – початку ХХ ст. Особливо активно розроблялись проблеми формування і розвитку національного руху на західноукраїнських землях, оскільки в галицькій історіографії ця тематика піддавалась посиленій цензурі. Одночасними такими, що потребують подальшого вивчення, залишаються питання діяльності культурно-просвітніх та студентських нелегальних угруповань першої половини ХІХ ст., вплив українського культурного і політичного середовища у Відні та Петербурзі на розвиток національного руху в Галичині та Наддніпрянщині, аналіз полонофільської та русофільської течій, діяльність партійних структур галицьких консерваторів та москвофілів на початку ХХ ст. Дискусійним залишається кардинальне питання: чи була сформована українська нація на початку ХХ століття? Майбутні дослідження, сподіваємось, дадуть відповіді на ці складні запитання.

Історіографія української революції 1917-1921 рр.

(Олег Павлишин)

Історія національної революції була однією з найбільш популярних тем української історіографії з моменту проголошення незалежності. Наукову актуальність даної теми зумовили ряд чинників. Революція 1917-1921 рр. підсумувала динамічний розвиток національного руху XIX – початку XX століть, стала якісно новим щаблем процесу формування української нації. Об'єктивного узагальнення історичного досвіду державотворення вимагала розбудова самостійної України. Для формування державної ідеології вкрай необхідним є врахування відповідних історичних традицій українського народу та генезису ідейно-політичних орієнтирів його політичного проводу. Зростанню наукового зацікавлення державотворчим досвідом української революції сприяло також скасування ідеологічних перешкод й відкриття спецфондів архівів та бібліотек.

Специфіка дослідницьких проблем української історичної науки полягала у тому, що революція була однією з “білих плям” національної історії. Історіографія радянського часу розглядала революційні події 1917-1921 рр. виключно через призму класової боротьби, й оцінювала українські державотворчі змагання різко негативно. Вся увага вчених-істориків була зосереджена на боротьбі більшовиків за політичну владу в Україні. Характерною рисою таких історичних праць була категорична критика дій українських урядів (як “буржуазних”, “антинародних”, “реакційних” та “націоналістичних”) та псевдонауковий пошук витоків комуністичного руху на українських землях. Для істориків української діаспори був практично недоступний документальний матеріал, що знаходився в архівах Радянського Союзу.

Першою ознакою принципово нового погляду на події 1917-1921 рр. стало оновлення понятійного апарату. На зміну заідеологізованій тезі про “громадянську війну в Україні”, прийшли терміни “українська революція”, “національно-демократична революція”. З праць західноукраїнських істориків міжвоєнного періоду та української діаспорної історіографії в науковому обігу сьогодні широко використовуються означення “визвольні змагання”, “національно-визвольні змагання”.

Про актуальність досліджень історії революції можна мати уявлення з аналізу тематичного репертуару дисертаційних робіт. За даними В. Верстюка у 90-ті роки XX ст. в Україні захищено близько 150 докторських та кандидатських дисертацій з революційної тематики¹.

Розглядаючи проблематику наукових студій, необхідно відзначити, що основна увага дослідників була прикута до діяльності національних урядів та політичної історії революційного періоду. Серед центральних представ-

¹ Див.: Верстюк В. Передмова // Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – Київ 2003. – С. 5.

ницьких та виконавчих органів влади історики найширше висвітлювали процеси формування та діяльності Української Центральної Ради (далі – УЦР). Ролі та значенню в українській революції цієї національної інституції присвячені узагальнюючі праці Владислава Верстюка², Олександра Копиленка³, Олександра Галенка та Данила Яневського⁴. Політико-правовий аналіз функціонування УЦР здійснено у монографічній публікації О. Мироненка⁵. У першій половині – середині 1990-х рр. в Україні захищено ряд дисертаційних робіт, присвячених різноманітним аспектам роботи УЦР⁶. Порівняно менше висвітлено діяльність органів влади наступних політичних режимів: гетьманату Павла Скоропадського⁷ та Директорії УНР⁸.

Досить ґрунтовно в останнє десятиліття досліджувалась історія Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). В умовах незалежності зміг опублікувати свою статтю з висновками, за які раніше був жорстко критикований радянськими партійними органами, Олександр Карпенко⁹. Державотворчий досвід ЗУНР систематизовано у монографічних роботах

² Верстюк В. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. – Київ, 1997.

³ Копиленко О.Л. “Сто днів” Центральної Ради. – Київ, 1992.

⁴ Галенко О.І., Яневський Д.Б. Перший уряд демократичної України / Історичні зошити, № 6. – Київ, 1992; Яневський Д.Б. Українська Центральна Рада: Перші кроки до національної державності (березень – листопад 1917 р.) // Минуле України: відновлені сторінки / Редкол.: І.М. Хворостяний (голова) та ін. – Київ, 1991. – С. 5-25.

⁵ Мироненко О.М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – Київ, 1995.

⁶ Баринівська Н.М. Національно-визвольний рух в Україні за відновлення державної незалежності (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Львів, 1995; Бевз Т.А. Формування української держави за добу Центральної Ради (III.1917 – IV.1918 рр.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1995; Логашиненко І.А. Политическая деятельность Украинской Центральной Рады. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Харьков, 1993.

⁷ Останній гетьман. Ювілейний збірник пам’яті Павла Скоропадського. 1873-1945. – Київ, 1993; Яременко О.І. Встановлення на Поділлі влади гетьмана П. Скоропадського // Матеріали ІХ-ої Подільської краєзнавчої конференції. – Кам’янець-Подільський, 1995. – С. 246-248.

⁸ Лозовий В.С. Політико-ідеологічна криза в добу Директорії УНР // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам’янець-Подільський, 2001. – Т. 5 (7). – С. 255-260; Його ж. Кам’янецька доба Директорії УНР: основні події та процеси // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. Збірник наукових праць. – Фастів, 1999. – С. 85-97; Млонський В. Директорія УНР: творення конституційно-правових засад української державності // Там само. – С. 98-118; Його ж. Директорія УНР: формування засад української державності в 1918-1920 рр. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1998.

⁹ Карпенко О.Ю. Листопадава 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1993. – № 1. – С. 16-29.

Б. Тищика та О. Вівчаренко¹⁰, М. Литвина та К. Науменка¹¹, М. Сеньківа та І. Думинця¹², колективній праці істориків Івано-Франківська¹³. Кризові явища, що склалися на території ЗУНР навесні 1919 р., на підставі маловідомого архівного матеріалу рельєфно проілюстрував у своїй книзі Степан Макарчук¹⁴. Спільною характерною рисою вказаних робіт є спроба критичного аналізу історії державного будівництва, українсько-польської війни 1918-1919 рр. та характеру суспільно-політичних процесів в ЗУНР.

Окрім вивчення діяльності національних урядів, сучасні українські історики намагаються переосмислити причини та обставини встановлення радянської влади в Україні. Більшовизацію рад селянських депутатів та селянських з'їздів, створення надзвичайних органів більшовицької влади у жовтні 1917 р. – березні 1918 р. досліджували Оксана Ганжа та Ярослав Малик¹⁵. Ідеологічні та соціальні аспекти становлення радянського режиму в Україні ґрунтовно проаналізував Станіслав Кульчицький¹⁶. Репресивні методи діяльності більшовицьких органів на підставі широкого залучення архівних матеріалів висвітлювали Іван Білас та Сергій Білокінь¹⁷.

До найширше опрацьованих питань слід віднести також партійно-політичні аспекти української революції, вироблення та змагання державницьких ідеологій. Проблеми співвідношення політичних сил в Україні за доби Центральної Ради та Гетьманату присвячені роботи Аделіни Гриценко¹⁸. Про

¹⁰ Тищик Б., Вівчаренко О. Західноукраїнська Народна Республіка 1918-1923 рр. (До 75-річчя утворення і діяльності). – Коломия, 1993.

¹¹ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995.

¹² Сеньків М., Думинець І. Західноукраїнська Народна Республіка 1918-1919 рр. – Дрогобич, 1996.

¹³ Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923: Історія / Керівник авторського колективу й відповідальний редактор О. Карпенко. – Івано-Франківськ, 2001.

¹⁴ Макарчук С.А. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР. – Львів, 1997.

¹⁵ Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – Київ, 2000; Малик Я.Й. Більшовицький тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадження (жовтень 1917 – березень 1918 рр.). – Львів, 1996.

¹⁶ Кульчицький С.В. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні у 1919-1920 рр. (До питання про так званий “воєнний комунізм”). – Київ, 1992; Його ж. УРСР в добу воєнного комунізму (1917-1920 рр.). – Київ, 1994; Його ж. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – Київ, 1996.

¹⁷ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. У 2-х тт. – Київ, 1994; Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – Київ, 1999; Його ж. Механізм большевистського насилія. Конспект дослідження. – Київ, 2000.

¹⁸ Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 – початок 1919 рр.). – Київ, 1993; Її ж. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: Рік 1919-й. – Київ, 1996; Її ж. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні: Рік 1920-й. – Київ, 1997.

в ідеться в окремому розділі колективної монографії¹⁹. Діяльність та роль українських політичних партій в роки революції висвітлено в численних наукових статтях²⁰ та дисертаційних роботах²¹.

Предметом низки спеціальних досліджень є питання, пов'язані з формуванням соціальної бази національної революції. Шанси на перемогу тієї чи іншої політичної сили в революції багато в чому залежали від її підтримки з боку селянства – найчисельнішої української верстви. Розвиток і характерні особливості селянського руху в Україні у період визвольних змагань предмети висвітлювали Петро Захарченко²², Галина Кривошій²³ та Іван Хміль²⁴, діяльність селянсько-анархістського руху, т. зв. махновщину ґрунтовно дослідив Владислав Верстюк²⁵. Аналізу селянських виступів присвячені також

¹⁹ Світло й тіні революції // *Іваненко В.В., Голуб А.І., Удод О.А.* Очищення правдою. Відомі і невідомі історія України в об'єктиві історії ХХ сторіччя. – Київ, 1997. – С. 31-70.

²⁰ *Гвоздик В.С.* Участь українських політичних партій в муніципальній кампанії на Північній Україні в 1917 р. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. V. – С. 71-80; *Райківський І.* Галицька соціал-демократія в українській революції 1917-1920 років // Галичина. – Львів-Франківськ, 1998. – Число 1 (2). – С. 42-55; *Старух О.В.* Український революціонер: унітаристи, самостійники, федералісти // Українська революція: 1917-початок 1918 рр. Проблеми, пошуки, узагальнення. – Запоріжжя, 1998. – С. 65-118.

²¹ *Добіна О.В.* Діяльність Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії в умовах національно-демократичної революції (1917-1920 рр). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1993; *Зінкевич Р.Д.* Діяльність українських політичних партій серед армій і тилових гарнізонів Південно-Західного та Румунського фронтів (листопад 1917 – січень 1918 рр.). Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Львів, 1995;

Мельник О. Ставлення українських політичних партій до Всеросійських і Українських устновчих Зборів (III.1917 – IV.1918 рр.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1995; *Старух В.О.* Проблема державного статусу України в партійно-політичній боротьбі доби Центральної Ради. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Запоріжжя, 1998; *Танчин І.З.* Діяльність політичних партій України серед сільської маси в період визвольних змагань 1917-1920 рр. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Львів, 1995.

²² *Захарченко П.* Селянський рух в Україні в контексті антигетьманського повстання (липень 1918 р.). – Київ, 1997; *Його ж.* Селянська війна в Україні: рік 1918. – Київ, 1997. Вчений є також співавтором колективної монографії: *Захарченко П.П., Демкович М.І., Нестеров О.В.* У поході за волею (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році). – Київ, 2000.

²³ *Кривошій Г.Ф.* Українське селянство в національно-демократичній революції 1917 – початку 1918 років // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1998. – Вип. IV. – С. 51-64.

²⁴ *Хміль І.В.* Аграрна революція в Україні: березень 1917 р. – квітень 1918 р. – Київ, 1991; *Його ж.* Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.). – Київ, 1992.

²⁵ *Верстюк В.* Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). – Київ, 1991.

дисертаційні роботи Павла Ісакова й Ігора Куташева²⁶. Підтримка українських режимів з боку селянства залежала від проголошення та реалізації аграрної реформи. Тому аналіз аграрної політики національних урядів сприятиме глибшому розумінню поведінки селянських мас²⁷.

Серйозною проблемою для української влади стало питання привернення на свій бік міського пролетаріату – в більшості зрусифікованого. Соціалній політиці національних інституцій влади щодо робітництва присвячені праці Богдана Андрусишина²⁸ та Олександра Реєнта²⁹.

Для розуміння міжнаціональних проблем революції вкрай важливо визначити ставлення національних меншин до української влади. Адже в умовах, коли в містах України чисельну більшість становило неукраїнське населення, національний аспект відігравав дуже важливу роль. Завданням істориків було дослідити, наскільки національні прагнення українців співпадали з соціальними інтересами інших етнічних груп³⁰. У цьому плані на тлі тогочасних масових антисемітських виступів у Східній Європі, знаковими виявилися українсько-єврейські стосунки. Володимир Сергійчук на підставі аналізу невідомих архівних документів намагався з'ясувати причини та назвати ініціаторів єврейських погромів в період українських визвольних змагань³¹. На його думку, ними були виключно зовнішні сили – більшовики та Добровольча армія генерала А. Денікіна. Становище єврейського населення в ЗУНР висвітлено в роботах Максима Гона та Ірини

²⁶ *Ісаков П.М.* Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.). Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Київ, 2001; *Куташев І.В.* Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Київ, 2003.

²⁷ *Лозовий В.* Аграрна політика Директорії УНР // УІЖ. – 1997. – № 2. – С. 68-76; *Павлишин О.* Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиція.. – Львів, 2000. – Вип. 6. – С. 170-183.

²⁸ *Андрусишин Б.І.* У пошуках соціальної рівноваги: Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917-1920. – Київ, 1995.

²⁹ *Реєнт О.* Робітництво України і Центральна Рада. – Київ, 1993; *Його ж.* Українська революція і робітництво: соціально-політичні і економічні зміни 1917-1920. – Київ, 1996.

³⁰ *Кривоший Г.Ф.* Національні меншини й українська революція // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр.: Проблеми, пошуки, узагальнення. – Запоріжжя, 1998. – С. 159-188; *Нестеренко В.* Порівняльний аналіз політики Директорії УНР та радянської влади щодо національних меншин на Поділлі (1919-1929 рр.) // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. Збірник наукових праць. – Фастів, 1999. – С. 119-129; *Рябошапко Л.* Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000). – Львів, 2001.

³¹ *Сергійчук В.* Погроми в Україні: 1914-1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах. – Київ, 1998. Більшу частину книги становить публікація архівних документів.

Погребинської³². Олександр Старух проаналізував стратегію і тактику польської верхівки щодо визначення політичного статусу України в добу правління УЦР³³. О. Сидорчук досліджував діяльність чеських інституцій української столиці в роки Першої світової війни³⁴.

Предметом наукових студій є також міжнародні аспекти визвольних змагань³⁵, й, зокрема, взаємини України з державами австро-німецького блоку та Антанти³⁶. Утвердження новоствореної на уламках Російської імперії національної держави було у безпосередній залежності від нормалізації українсько-російських стосунків. Спроби порозуміння дипломатичними методами не увінчались успіхом, в результаті чого політична конфронтація обидвох сторін переросла в збройне протистояння³⁷. Інший характер мав генезис стосунків України із західним сусідом – Польщею. На зміну воєнному конфліктові та дипломатичній боротьбі ЗУНР з поляками прийшов етап українсько-польського військово-політичного співробітництва в боротьбі проти більшовизму³⁸. Ліліана Гентош, Олександр Павлюк та Володимир Фісанов зосередили увагу на вивченні зовнішньополітичного контексту української революції³⁹.

³² Погребинська І., Гон М. Євреї в Західноукраїнській Народній Республіці. (До проблеми українсько-єврейських взаємин). – Київ, 1997.

³³ Старух О. Польські політичні партії і організації та самовизначення України за доби Української Центральної Ради // Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі ХХІ століття”. Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. – Чернівці, 2001. – Т. 2. – С. 237-242.

³⁴ Сидорчук О.С. Діяльність чеських громадських організацій Києва (серпень 1914 – квітень 1917 р.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 5 (7). – С. 242-244.

³⁵ Держальюк М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 рр. – Київ, 1998.

³⁶ Веденєв Д. Становлення зовнішньополітичної служби України (1917-1920). Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Київ, 1998; Кучик О.С. Україна в зовнішній політиці Антанти (1917-1920 рр.). Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Львів, 2002.

³⁷ Гарчева Л.П. Росія і Україна: від політичної конфронтації до збройного конфлікту // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр.: Проблеми, пошуки, узагальнення. – Імпріжжа, 1998. – С. 231-260; Ресніт О.П., Симоненко Р.Г. Вступ // Їх же. Українсько-російські переговори в Москві (січень-лютий 1919 р.). Документи. – Київ, 1996. – С. 3-26.

³⁸ Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917-1921 рр. – Львів, 1997; Крип'яцький О. Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр. Проблеми взаємовідносин. – Київ, 1998.

³⁹ Гентош Л. Апостольська Столиця і питання державно-правового статусу Східної Галичини в 1918-1923 рр. Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Львів, 1997; Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917-1923). – Київ, 1996; Фісанов В.П. Програне суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни). – Чернівці, 1999.

З метою національного освідомлення громадян українська влада в роки революції розпочала здійснювати системні заходи з українізації освіти та культури. Тому науковий інтерес до національно-культурної політики українських урядів є цілком зрозумілий⁴⁰. Всебічного характеру набули дослідження, які мають на меті з'ясувати роль церковно-релігійного чинника в національній революції⁴¹.

Окрему групу публікацій становлять дослідницькі праці, присвячені питанням створення національних збройних сил. Валерій Солдатенко спробував проаналізувати ставлення УЦР до військового питання та процеси українізації армійських частин колишньої імперської Росії⁴². Темою ряду дисертаційних робіт, захищених в Україні за науковою спеціальністю 20.02.22 – військова історія, були організація та розбудова національних збройних сил та їх роль в українській революції⁴³. Віктор Голубко дослідив

⁴⁰ *Кот С., Нестуля О.* Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення. 1917-1918. – Київ, 1996; *Ротар Н.Ю.* Заходи українських урядів щодо демократизації та дерусифікації вищої освіти в Україні у 1917-1920 рр. // Питання історії України. Збірник наукових статей. – Чернівці, 1998. – Т. 2. – С. 88-103; *Слепенюк Г.О.* Утворення Української Академії Наук (До 80-річчя її заснування) // Там само. – С. 75-81; *Таран О.А.* Національне відродження і українізація: внесок творчої інтелігенції у 1917-1920-их роках // Там само. – С. 81-87.

⁴¹ *Андрусишин Б.І.* Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (Доба Директорії УНР): Навч. посібник. – Київ, 1997; *Білокінь С.* Церковна інтелігенція Наддніпрянщини в 1917-1920 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ, 1992. – Вип. 2. – С. 19-24; *Гентош Л.* Католицька Церква та становлення української державності (1917-1923 рр.) // Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22-28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. – Львів, 1994. – Ч. 2. – С. 19-22; *Зваричук Е.* Римо-католицька церква на Поділлі в період правління Директорії // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. Збірник наукових праць. – Фастів, 1999. – С. 183-186; *Ігнатуша О.М.* Церква та національне державотворення // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр.: Проблеми, пошуки, узагальнення. – Запоріжжя, 1998. – С. 189-230; *Марчук В.* Українська революція 1917-1920 рр. і Греко-Католицька Церква // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 5 (7). – С. 324-333; *Опря А. В.* Проблема автокефалії української православної церкви і спроби реалізації її на Поділлі // Матеріали ІХ-ої Подільської краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 255-258; *Ульяновський В.* Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (Доба Української Центральної Ради). – Київ, 1997.

⁴² *Солдатенко В.* Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 – квітень 1918 рр.) // УІЖ. – 1992. – №№ 5-12; *Його ж.* Центральна Рада та українізація армії // Там само. – № 6. – С. 26-39.

⁴³ *Гаврилюк Г.І.* Українська військова політика в 1917-1918 рр. Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Харків, 1998; *Голубко В. С.* Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради. Автореф. дис. [...] докт. іст. наук. – Львів, 1998; *Зінкевич Л.В.* Розпад російської армії та український військовий рух в умовах національної революції на Україні (березень 1917 – лютий 1918 рр.). Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Львів, 1995; *Каляев А.О.* Українські Січові Стрільці у боротьбі за створення і

початковий етап творення армії Української Народної Республіки⁴⁴. У монографічній праці Ярослава Тинченка йдеться про боротьбу українських збройних сил з більшовицькими військами⁴⁵. Львівський історик Микола Литвин вивчав бойовий шлях Галицької армії в період українсько-польської війни 1918-1919 рр.⁴⁶ Діяльність національних спецслужб в революційний період досліджували В. Сідак⁴⁷ та О. Тимошук⁴⁸. До публікацій з революційної тематики можна віднести також роботи, в яких висвітлюються причини, обставини і характер інтернування вояків армії УНР на території Польщі, Румунії та Чехословаччини⁴⁹.

В останнє десятиріччя опубліковано узагальнюючі праці з історії української революції. Серед найбільш ґрунтовних треба відзначити монографії Валерія Солдатенка⁵⁰, Олександра Ресента й Олександра Рубльова⁵¹ та Данила Яковського⁵². Кілька синтетичних праць мають дидактичну мету⁵³. Револю-

ціонна Західноукраїнської Народної Республіки. Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Львів, 1997; *Кривизюк Л.П.* Вишкіл та виховна робота в українських військах періоду революційних змагань 1917-1920 рр. Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Львів, 2001; *Мазарчук О.Г.* Солдатські виборні органи та їх участь у демократизації російської армії на Україні (березень 1917 – лютий 1918 рр. На матеріалах дислокації військ Південно-Західного та VIII-ї армії Румунського фронтів). Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Львів, 1995; *Харук А.І.* Військово-повітряні сили України в 1917-1920 рр. Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Львів, 2000.

⁴⁴ *Гулюбо В.* Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997.

⁴⁵ *Тинченко Я.* Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1919). Львів, 1996.

⁴⁶ *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів, 1998.

⁴⁷ *Сідак В.С.* Національні спецслужби в період Української революції 1917-1921 рр.: невідомі сторінки історії. – Київ, 1998. Військово-політичні аспекти історії української революції розглядаються в іншій монографії цього автора: *Його ж.* На шляху до Воєнної доктрини України (історичний нарис). – Київ, 2001.

⁴⁸ *Тимошук О.В.* Охоронний апарат Української держави (квітень-грудень 1918 р.). Львів, 2000.

⁴⁹ *Яковський Д.* Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади та умови перебування (1919-1924 рр.). – Львів, 1999; *Срібняк І.* Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР в таборах Польщі і Румунії (1921-1924 рр.). – Київ; Філадельфія, 1997; *Його ж.* Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919-1921). – Київ, 2000.

⁵⁰ *Солдатенко В.Ф.* Українська революція і державність (1917-1920 рр.). – Київ, 1998; *Його ж.* Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – Київ, 1999.

⁵¹ *Рубльов О.С., Ресент О.П.* Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. / серія «Україна крізь віки», т. 10. – Київ, 1999.

⁵² *Яковський Д.* Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і реальні поразки. – Київ, 2003.

⁵³ *Гонимратко В.О., Бураченко С.В.* Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917-1920). Навчальний посібник для студентів

ційна тематика займає поважне місце в сучасних синтезах історії України⁵⁴, а також досить широко представлена в гаслах довідкових та енциклопедичних видань⁵⁵.

Широкий науковий і суспільний інтерес до історії української революції засвідчили тематичні наукові конференції, матеріали яких були опубліковані в окремих збірниках⁵⁶. Статті з цієї проблематики регулярно з'являються на сторінках наукових та науково-популярних періодичних видань: "Українського історичного журналу", "Київської старовини" (Київ), "України модерної" (Львів), "Військово-історичного альманаху", "Воєнної історії" (Київ), а також публікуються в наукових вісниках історичних факультетів університетів України. Аналіз переліку таких публікацій свідчить про зростання числа авторів, котрі працюють над революційною тематикою, а також розширення тематичного репертуару.

Важливою ділянкою історіографії української революції є біографістика. У даному випадку її наукова значущість полягає у тому, що вивчення життєвого шляху видатних політиків дає можливість глибше з'ясувати питання становлення світогляду, еволюцію ідейних засад і політичних орієнтацій революційних лідерів. Чи не найбільше публікацій присвячено науковій та

технологічних вищих закладів України. – Київ, 1998; *Копиленко О.Л., Копиленко М.Л.* Держава і право України 1917-1920. – Київ, 1997; *Бевз Т., Веденєєв Д. та ін.* Українська революція і державність (1917-1920 рр.). – Київ, 1998.

⁵⁴ *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації. – Київ, 1996; *Історія України: нове бачення. У 2 т.* – Київ, 1995. – Т. 2.; *Історія України: нове бачення. Навч. посібник / В.Ф. Верстюк, О.І. Гуржій, В.М. Даниленко та ін.; Під ред. В.А. Смолія.* Вид. 2-е., доп. і перероб. – Київ, 2000; *Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В.* Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – Київ, 1997.

⁵⁵ Довідник з історії України / Інститут історичних досліджень Львівського національного університету ім. Івана Франка; за заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. Вид. 2-ге доопрацьоване і доповнене. – Київ, 2001; Мала енциклопедія етнодержавознавства НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред) та ін. – Київ, 1996; *Мироненко О., Римаренко Ю., Усенко І., Чехович В.* Українське державотворення. Словник-довідник. – Київ, 1997.

⁵⁶ Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю Західно-Української Народної Республіки. 1-3 листопада 1993 р. Матеріали / Відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ, 1993; Народне віче Буковини, 1918-1993. Документи і матеріали обласної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. – Чернівці, 1994; Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради). Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. – Київ, 1997. – Част. 1-2; Центральна Рада в тлі Української революції: Науково-теоретичні читання (Інститут історії України НАН України, 16 березня 1995 р.). – Київ, 1996; Україна: культурна спадщина національна свідомість, державність / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів, 2000. – Вип. 6.

громадсько-політичній діяльності Михайла Грушевського⁵⁷. Авторству Владислава Верстюка і Тетяни Осташко належить біографічний довідник діячів Української Центральної Ради⁵⁸. Результатом довголітніх студій Сергія Латишина стала монографія про Симона Петлюру⁵⁹. Значний інтерес викликають праці про генезис суспільно-політичних поглядів Володимира Винниченка⁶⁰ та Миколи Міхновського⁶¹. Вкотре привертає увагу дослідників постать неординарного селянського ватажка революційної доби – Нестора Махна⁶². Вивчення і популяризація знань про українських державних діячів минулого набуває останнім часом суспільно-політичної ваги. Низка наукових конференцій була присвячена діяльності лідерів української революції: Михайла Грушевського⁶³, Вячеслава Липинського⁶⁴, Симона Петлюри⁶⁵ та Павла Скоропадського⁶⁶.

Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я. М.С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. Київ, 1996; Копиленко О.Л. "Українська ідея" Грушевського: історія і сучасність. – Київ, 1991; Його ж. М.С. Грушевський про державну адміністрацію і місцеве самоврядування в УНР // Правова держава. – Київ, 1992. – Вип. 2-3. – С. 157-163; Копиленко М.Л., Копиленко О.Л. М.С. Грушевський і деякі проблеми розбудови Української держави // УІЖ. – 1996. – № 5. – С. 28-37; Солдатенко В.Ф. Внесок М.С. Грушевського в концепцію української революції // УІЖ. – 1996. – № 5. – С. 3-69. Про інші публікації див.: Михайло Грушевський – перший президент України, академік. Біобібліографія (1885-2000 рр.) / Укладач Борис Грановський. – Київ, 2001. – С. 35-138.

Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – Київ, 1998.

Латишин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – Київ, 2001.

Сивченко О.І. "Нова Доба" Володимира Винниченка // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. V. – С. 63-71; Солдатенко В.Ф. Еволюція суспільно-політичних поглядів В.К. Винниченка в добу української революції // УІЖ. – 1994. – № 6. – С. 13-22.

Грушевський Ф. Микола Міхновський: становлення світогляду // Молода Нація. Альманах. – Київ, 2003. – № 2 (27). – С. 59-125.

Косенко Т.А., Букреева Т.Т. Нестор Махно: правда и легенды. – Донецьк, 1996; Грановський В. Нестор Махно: Легенда і реальність. – Київ, 1994; Чоп В. Нестор Іванович Махно. – Запорожье, 1998; Тимощук А.В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сент. 1917 – авг. 1921 г.). – Симферополь, 1996. Науковий внесок до непересічної біографії селянського ватажка засвідчила публікація документального збірника: Нестор Іванович Махно: Воспоминания, материалы и документы / Сост.: В.Ф. Верстюк; отв. ред.: В.А. Замлынский. – Київ: Дзвін, 1991.

Михайло Грушевський: Зб. наук. праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-річчю з дня народження М. Грушевського. – Львів, 1994; Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М.С. Грушевського. – Київ, 1998.

Вячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Матеріали міжнародної наукової конференції, яка відбулася 2-6 червня 1992 року у Києві, Львові і Кременці з нагоди 110 роковин з дня народження вченого / Ред. Я. Педерсен. – Київ; Філадельфія, 1994.

Для дослідницьких робіт останнього десятиріччя характерне значне розширення джерельної бази. Це насамперед стосується використання донедавна малодоступного документального матеріалу, що знаходиться в архівах України та Росії. Чи не найбагатшими збірками джерел з революційної тематики є фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та державного управління у Києві. Значний комплекс матеріалів до історії ЗУНР зберігається в архівних збірках м. Львова. Ширше залучення до наукового обігу відповідних матеріалів обласних архівів України є вкрай важливим. Таким чином дослідник буде спроможний прослідкувати розвиток революційних подій на місцях. Сучасні українські історики завдяки матеріальній підтримці міжнародних добродійних фондів мають змогу працювати в архівних збірках Варшави, Ватикана, Відня, Нью-Йорка та Праги.

Серйозним здобутком української археології та історіографії стала публікація документів періоду правління УЦР⁶⁷. Окремо надруковані матеріали переговорів з російськими урядами⁶⁸. Розпочато видання матеріалів та документів періоду існування ЗУНР⁶⁹. Останнім часом в Україні опубліковано (чи перевидано) кілька спогадів чільних діячів революції, зокрема гетьмана Павла Скоропадського⁷⁰, Івана Феценка-Чопівського⁷¹. Змістовний матеріал дослідник може віднайти у публіцистичних статтях та мемуарах Сергія Єфремова⁷², листуванні Вячеслава Липинського⁷³ й Симона Петлюри⁷⁴.

⁶⁵ Полтавська Петлюріана. Матеріали II Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 15 серпня 1993 р. – Полтава, 1993. – Част. 1; Полтавська Петлюріана. Матеріали III петлюрівських читань, проведених у Полтаві 5 листопада 1994 р. – Полтава, 1996. – Част. 2; Симон Петлюра та українська політична революція. Збірник праць II конгресу петлюрознавців України. – Київ, 1995.

⁶⁶ Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. Науковий збірник, присвячений 125-річчю від народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. – Київ, 1998; Гетьманський альманах. До 85-річчя проголошення української Держави та 130-річчя від дня народження Гетьмана Павла Скоропадського. – Київ, 2003. – Част. II.

⁶⁷ Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах / Упорядн. В. Верстюк та ін.; ред. В. Смолій та ін. – Київ, 1996-1997. – Т. 1-2; Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали. Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – Київ, 2003.

⁶⁸ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів / Упоряд.: О.І. Лупандін, І.В. Ралле, Л.В. Яковлева. – Київ; Нью-Йорк; Філадельфія, 1999; *Резюме О.П. Симоненко Р.Г.* Українсько-російські переговори в Москві (січень-лютий 1919 р.). Документи. – Київ, 1996.

⁶⁹ Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Документи і матеріали у 5-ти томах / Керівник роботи і відповід. ред. проф. О. Карпенко; укладачі: О. Карпенко, К. Мицан. – Івано-Франківськ, 2001. – Т. 1-2.

⁷⁰ *Скоропадський П.* Спомини. – Київ; Філадельфія, 1995.

⁷¹ *Феценко-Чопівський І.* Хроніка мого життя: Спогади міністра Центральної Ради і Директорії. – Житомир, 1992.

⁷² *Єфремов С.* За рік 1918-й. Під обухом. Більшовики в Києві. – Київ, 1993.

то в записках фінського дипломата Германа Гуммеруса⁷⁵. Недавно було порешено спогади членів уряду та Української Національної Ради ЗУНР⁷⁶. Спробу систематизації документальної та мемуарної бази історії української революції здійснено у спеціальних джерелознавчих студіях⁷⁷.

Сучасна історіографія української революції досить вдало організована на інституційному рівні. Безумовним центром досліджень цього напрямку науки став Інститут історії України НАН України, співробітники якого є авторами значної частини названих вище публікацій⁷⁸. Структурний підрозділ Інституту – відділ історії української революції 1917-1921 рр. (завідувач – В. Верстюк) систематично організує тематичні конференції, виступає ініціатором й співорганізатором підготовки до друку документальних видань. Революційна тематика досліджується й в інших столичних академічних установах – Інституті політичних та етнонаціональних досліджень та Інституті європейських досліджень НАН України. Плідно у цьому напрямку працюють також історики Запорізького, Харківського, Дніпропетровського, Чернівецького та Кам'янець-Подільського університетів. Науковці Львова та Івано-Франківська системно досліджують проблеми історії державотворення ЗУНР. Навколо провідних центрів гуртуються історики з різних міст України. Серед них бачимо дослідників старшого й середнього покоління, котрі працювали над цією тематикою ще в радянський період, а також значне число молодих науковців та аспірантів. Утім треба визнати, що наукові контакти істориків різних регіонів країни нерідко мають епізодичний характер, обмежуючись зустрічами на наукових конференціях.

Останнім часом з'явилося кілька цікавих наукових робіт, опублікованих окремими вченими, в яких переосмислюється історія української революції в

⁷⁵ Листування В. Липинського / Редактори Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленський та ін. – Київ, 2003. – Т. 1 (А-Ж).

⁷⁶ Петлюра Симон. Статті, листи, документи / Упорядник В. Сергійчук. – Київ, 1999.

⁷⁷ Т. III; Симон Петлюра та його родина. До 70-річчя його трагічної загибелі.

⁷⁸ Документи і матеріали / Упорядкування та передмова В. Михальчука. – Київ, 1996.

⁷⁹ Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві / Пер. з фін., коментарі та передмова Й. Ремі, В. Пилипенка. – Київ, 1997.

⁸⁰ Муха І. На народній службі. Спогади. – Київ, 2001; Чернецький А. Спомини з мого життя. – Київ, 2001.

⁸¹ Великочий В. Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР (До 85-ліття Україно-Української Народної Республіки). – Івано-Франківськ, 2003; Крупський І.В.

Україна як джерело досліджень національно-визвольних змагань за українську державу (друга половина XIX – перша чверть XX ст). Автореф. дис. [...] докт. істор. наук. – Київ, 1996; Литвин М. Археографічні перспективи історії ЗУНР // Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю Західно-Української Народної Республіки... – С. 95-97; Малик А.О. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – кітень 1918 рр.). – Львів, 1999; Миронець Н. З столітньої спадщини громадсько-політичних діячів України (1917) // УІЖ – 1997. – № 5. – С. 119-135.

⁸² Див: Бібліографія основних видань Інституту історії України НАН України 1936-2001 / Укладачі: І.С. Азарх, Л.Я. Муха; відп. ред: С.В. Кульчицький. – Київ, 2002.

Різноманітність концептуальних підходів виразно проявилось в розумінні ключового питання – причин поразки української революції. Я. Грицак бачить вирішальний чинник втрати українцями своєї державності в несприятливій для них тогочасній міжнародній кон'юктурі⁸⁹. Він підкреслив, що перемога більшовиків в Україні не була абсолютною. Їм довелося піти на компроміс з національними рухами і замість унітарної держави, до якої вони прагнули, були змушені утворити союз національних республік⁹⁰. О. Ресент та О. Рубльов пояснили невдачі українських урядів частою зміною політичних режимів, невирішеністю аграрного питання та недооцінкою національними лідерами соціальної напруги в робітничому середовищі. Білшовики, на думку авторського тандему, перемогли завдяки кращому володінню мистецтвом політичного маневру, розумінню і використанню у своїх цілях настроїв різних верств населення України⁹¹. В. Солдатенко у відповідному розділі монографії уникнув власних висновків, натомість процитував розлогі міркування з цього приводу В. Винниченка, М. Грушевського, І. Мазепи, С. Петлюри та М. Шаповала⁹². Інший дослідник – Д. Яневський, з назви монографії якого читач мав би дізнатися про причини поразки політичних систем України 1917-1920 рр., у висновках сформулював їх так: “Всі політичні режими та їх лідери, які діяли в Україні в зазначений період (за винятком хіба що П. Скоропадського), несуть свою історичну відповідальність за крах демократичної альтернативи суспільно-політичного та економічного розвитку України”⁹³.

Підсумовуючи здобутки української історіографії визвольних змагань, відзначимо, що вивчення революції сучасними українськими істориками має системний характер. За порівняно стислий термін написано і опубліковано значну кількість монографій, статей та дисертаційних робіт з цієї проблематики. Різноманітним є тематичний репертуар наукових досліджень.

Якщо говорити про якісні зміни, то насамперед суттєво розширилася та доповнилася фактографічна база історії революції. Скасування ідеологічного диктату спричинило заміну “класово-соціальної” парадигми “національною”. Однак у даному випадку історики незалежної України йдуть второваним шляхом. Відчувається брак інтеграційних інтерпретацій, нових методологічних підходів до вивчення проблематики. Досить часто у дослідницьких роботах зустрічаємо не стільки розв'язання наукових проблем, скільки постановку.

При широкому тематичному розмаїтті історіографічного доробку українські науковці оминули низку питань та сюжетів революційної доби. Чекає своїх дослідників тема діяльності українських екзильних урядів тогочасної України.

⁸⁹ Грицак Я. Українська революція, 1914-1923... – С. 266-267.

⁹⁰ Там само. – С. 267-269.

⁹¹ Рубльов О.С., Ресент О.П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. – С. 310-312.

⁹² Солдатенко В.Ф. Українська революція... – С. 859-888.

⁹³ Яневський Д. Політичні системи України... – С. 440.

періоду. За окремими винятками поза увагою істориків залишаються революційні події в регіонах України. Маловивченою є діяльність місцевих представницьких органів влади, їх взаємини з ширшими масами населення. У цьому контексті важливо виокремлювати специфіку української революції – боротьбу між містом та селом. Бачимо нагальну потребу дослідницьких праць, побудованих на принципі мікроісторії. Водночас маємо обмаль студій, які розглядають українську революцію в контексті тогочасних подій у сусідніх країнах Східної та Центральної Європи.

Насвітлюючи революційні події, українські історики назагал акцентують увагу на збройній боротьбі, конфліктах урядів, політичних орієнтацій чи ідеологій. На останньому плані залишається той факт, що у ці буремні роки люди продовжували народжувати дітей, орати і сіяти, працювати на фабриках та заводах, налагоджувати комунікації тощо. Втім нерідко саме інтереси родин чи їх сукупностей були визначальними чинниками мікро- та макроісторичного процесу. Дослідникам слід звернути увагу на те, як впливали на національну та соціальну мобілізацію економічні й фінансові чинники.

Актуальні завдання сучасної історіографії української революції змістовно сформулював В. Верстюк: “Сьогодні перед вченими стоїть насамперед завдання вивчити всю сумарну кількість великих і малих структур, які спричинили вибух революції, визначили напрямок її розвитку та характер. Треба вивчити, які суспільно-політичні сили і чому відіграли провідну роль у революції, а які другорядну. Чому одні з них виявилися ефективними лише на першому етапі, а згодом втратили своє значення? Зрештою треба простежити й пояснити механізм взаємо- і протидії цих сил”⁹⁴.

Революційні події в Україні 1917-1921 рр. знаходилися в річищі кардинальних суспільних змін, що відбувалися тоді в Європі й світі. Ґрунтовне розуміння наступного періоду європейської історії неможливе без аналізу революційних процесів періоду Першої світової війни. Тому вивчення визвольних змагань в Україні дає добрий шанс і підстави вписати українську історію в ширший європейський контекст.

було залучено декілька десятків провідних науковців. У книзі поставлено і доволі успішно втілено завдання, які у вітчизняній історіографії якщо її порушувалися, то вельми несміливо – показано у всій багатогранності і розмаїтті роль і участь України у перемозі над нацизмом у міжнародному контексті. Авторський колектив подав не лише обґрунтований погляд на з'ясування ролі українців у війні проти гітлеївців, а й дав поштовх до пошуку нових концептуальних підходів наукового осмислення війни. Особливістю дослідження є те, що воно вільне від кон'юнктурних висновків і сумнівних сенсаційних гіпотез. Вона містить глибокий аналіз становища України напередодні вибуху війни, переконливо змальовує її провідне значення у загальносоюзному народногосподарському комплексі. Заслугує уваги розділ “Український геополітичний вузол”, у якому розглянуто радянську та німецьку візії геополітичної ролі України, показано її ключове місце у радянсько-німецькому змаганні за реалізацію своїх геополітичних інтересів.

Вартий уваги й глибокий та вдумливий аналіз діяльності ООН у жорстокому протистоянні двох тоталітарних режимів – сталінського і гітлерівського, проведений авторами. Це стосується, зокрема, визначення пріоритетів її боротьби, зовнішньополітичних концепцій, взаємин з третім райхом. Ця вельми складна проблема на сторінках книги не подається у традиційних чорно-білих тонах, а в порівняльному ракурсі, що дає можливість з'ясувати мотиви людей, які сповідували діаметрально протилежну ідеологію і мали цілком відмінний погляд на статус України як не “союзної”, а дійсно суверенної країни.

Провідне місце у книзі посідають питання пов'язані з військовими операціями, які проходили на території України, участі українців у збройній боротьбі проти гітлерівської навали не лише на теренах України, а й поза її межами, у тому числі й у європейському Русі Опору. Величезний фактографічний матеріал висвітлює масовий героїзм, самопожертву і витривалість українського народу у цій війні. У жодній мірі не применшуючи жертв, які були принесені на вівтар перемоги, автори книги показують, що радянське керівництво й тут переслідувало свої ідеологічні цілі, не рахуючись з життям десятків тисяч людей, які ставали заручниками “червоних” дат календаря. Привертають увагу й сюжети, присвячені розгортанню партизанського руху в Україні. У книзі простежено його кількісний і національний склад, значення, яке йому надавалося в оперативних і стратегічних планах радянського командування, співвідношення стихійних та організованих форм партизанської боротьби. Окремою проблемою виділяються націоналістичні збройні формування. У цілому їм дається виважена оцінка. У книзі містяться нові концептуальні погляди на висвітлення етносоціального виміру війни щодо українського населення: проаналізовано демографічні втрати, які воно зазнало, а також етнонаціональну деформацію, яку відчула Україна у воєнний лихоліття. Відзначаючи безперечний факт, що книга “Безсмертя” на сьогодні є, по-суті, єдиною узагальнюючою фундаментальною працею з історії

України періоду Другої світової війни, все ж треба зазначити, що їй певною мірою не вдалося уникнути еkleктики. Очевидно це пов'язане з тим, що її заснований авторський колектив акумулював у собі різні концептуальні школи у висвітленні проблем даного періоду. Так, у книзі зустрічаються два трактування щодо початку Великої Вітчизняної війни, мовляв, для України вона розпочалася не 22 червня 1941 р., а 1 вересня 1939 р. Це ж стосується і самого терміну "Велика Вітчизняна війна". Декларуючи благородну мету книги – примирення і консолідацію українського народу, авторському колективу не зашкодило б помістити на "Сторінках фотолітопису звитяги і жертвості" даної праці бодай декілька світлин, які б засвідчували боротьбу тих десятків тисяч українців, що наближували день визволення і відновлення незалежності України у лавах УПА.

До узагальнюючих робіт з історії України періоду Другої світової війни можна віднести й низку посібників¹⁴.

Зникаючо, притаманною сучасній вітчизняній історіографії Другої світової війни, є її гостро полемічний, інколи безкомпромісний характер у питаннях, що стосуються висвітлення місця та ролі націоналістичного руху ОУН-УПА. Очевидно, що такий стан речей є своєрідною реакцією на табу, накладене своєю часу на розробку цієї проблеми, а також відверту її фальсифікацію у радянських дослідженнях. Про різні її школи і напрямки дає уявлення бібліографічний показчик праць, що з'явилися в період 1945-1998 рр.¹⁵ На його сторінках анонсовано декілька сотень праць, що побачили світ як за радянських часів, так і в період після здобуття Україною незалежності.

Серед робіт, які об'єктивно і виважено підходять до вивчення діяльності ОУН і УПА варто назвати роботи львівського історика Ю. Киричука¹⁶ та київського дослідника А. Кентія¹⁷. Вони відзначаються надзвичайно багатим фактичним матеріалом, широкою архівною джерельною базою. Дослідники прагнули, передусім, донести до читача історичні факти, а не нав'язувати власні, заздалегідь визначені висновки, котрі б спонукали до формування певних стереотипів в оцінках цього періоду. Так, праці Ю. Киричука (трагічно

¹⁴ Історія України: нове бачення. У 2 т. / Авт.кол. В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, В.М. Даниленко. Під заг. ред. В.А. Смолія. – Київ, 1996. – Т. 2. – 492 с.; Український народ у Другій світовій війні. Навч. посібник / Дробот І.І., Кучер В.І., Слюсаренко А.Г., Чернега П.М. – Київ, 1998. – 237 с.; Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / Україна крізь віки. – Київ, 1999. – Т. 12. – 335 с.

¹⁵ Мельник С.І., Гриневич Л.В., Здіорук О.Г. Показчик публікацій про діяльність ОУН і УПА (1945-1998). – Київ, 1999. – 173 с.

¹⁶ Киричук Ю.А. Історія УПА. – Тернопіль, 1991. – 55 с.; Його ж. Тарас Бульба-Боровий: його друзі і вороги. – Львів, 1997. – 87 с.; Його ж. Нариси українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ ст. – Львів, 2000. – 304 с.

¹⁷ Кентія А.В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів в 1941-1942 рр. – Київ, 1999. – 200 с.; Його ж. Українська повстанська армія в 1942-1943 рр. – Київ, 1999. – 285 с.; Його ж. Нарис історії боротьби ОУН-УПА в Україні (1946-1956 рр.). – Київ, 1999. – 110 с.

загиблого у 2002 р.), особливо монографія “Нариси історії українського національно-визвольного руху 40 – 50-х років XX ст.”, на основі значного документального матеріалу всебічно відтворюють різнобарвну, часто суперечливу й неоднозначну в оцінках діяльність тогочасного українського політикуму, чільне місце серед якого посідала ОУН. При цьому автор не намагається уникати відповіді на т.зв. “дражливі” питання: суперечності внутрішньоукраїнського політичного табору, український колабораціонізм, українсько-польське протистояння в роки війни, українсько-єврейські взаємини, діяльність служби безпеки ОУН та ін. Монографія Ю. Киричука цікава й оригінальна у тому плані, що подає найдраматичніший період історії України – Другу світову війну і повоєнний сталінський тоталітарний режим на українських землях у людському вимірі. Намагаючись з’ясувати мотиви, якими керувалися лідери тієї чи іншої партії, рядові учасники Руху Опору, автор звертає увагу на суто особистісні риси характеру, притаманні конкретній особі. Це дає змогу сприймати події більше як півстолітню давнини не крізь призму партійних резолюцій, іншого роду офіційних декретів, від кого б вони не виходили, а очима його учасника – пересічної людини з усіма її болями і переживаннями. Даючи інколи досить різку критику діяльності окремих політичних лідерів за допущені ними помилки, Ю. Киричук завжди наголошує на їх моральному аспекті. Адже спокутувати промахів проводирів доводилося тисячам рядових учасників збройного підпілля.

Попри аналогічну за тематикою і подібну за концептуальними підходами до праць Ю. Киричука роботи А. Кентія різняться прагненням автора уникати власних узагальнень. Його монографії – це, насамперед, систематизований, логічно викладений багатющий, раніше недоступний фактичний матеріал, що висвітлює діяльність ОУН-УПА, антикомуністичних сил в Україні у роки Другої світової війни і повоєнний період. Очевидно це зумовлено тим, що перед дослідником стояло конкретне завдання – подати максимум фактаж для потреб Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Серед широкого кола питань автор виділяє ключові, що характеризують військово-політичне становище в Україні і плани ОУН (СД), її діяльність щодо організації збройного підпілля і боротьби з окупантами України, тактики боротьби, пріоритети, зовнішньополітичні орієнтири, проблему колабораціонізму, збройний спротив націоналістичного підпілля радянській владі тощо.

Спираючись на ґрунтовну джерельну базу, дослідник доводить, що виходячи з міжнародної ситуації на момент вибуху війни, можна зрозуміти тактичні міркування ОУН та інших українських антикомуністичних сил про співпрацю з Німеччиною. Однак, ця фактично вимушена одностороння орієнтація, коли виділявся лише один ворог – московський більшовизм виявилася “великим прорахунком”, позаяк з того часу “пляма фашизму” переслідувала їх та спричинилася до ізоляції на міжнародній арені. Водночас на підставі конкретних фактів автор розвінчує міф про начебто “зоологічний націоналізм ОУН, її ненависть до всього російського, простежує еволюцію поглядів на це питання серед чільних її діячів. Значної уваги надає А. Кентій висвітленню боротьби УПА. Зокрема він робить застереження щодо офіційної

визначеної дати її заснування – 14 жовтня 1942 р., вказує, що це було зроблено з політичних міркувань, насправді ж її створення можна датувати весною 1943 р.¹⁸ Дослідник спростовує усталений радянською історіографією стереотип про “німецьке походження УПА”¹⁹. Оцінюючи хід і наслідки збройного протистояння ОУН-УПА з комуністичним режимом у повоєнний період, автор робить висновок, що воно не досягло головної мети – шляхом переростання повстансько-підпільної боротьби у всенародне повстання і національну революцію розвалити СРСР і створити самостійну соборну Українську державу. Хоча рух ОУН-УПА був приречений на поразку, він все таки закарбував у частини українського народу необхідність безкомпромісної боротьби за національне визволення, за власну державність. Визнаючи неминучий факт поразки ОУН-УПА в боротьбі з радянською владою, – стверджує він, – потрібно зауважити, що у моральній площині національно-визвольний рух в західних областях України все-таки не був подоланий”²⁰.

Такою ж виваженою за висновками є й довідка, підготовлена для згаданої вище Урядової комісії за редакцією С. Кульчицького²¹.

Якщо названі дослідження характеризуються комплексним підходом до вивчення українського національно-визвольного руху, особливо ОУН і УПА, акцентуванням уваги на найсуперечливіших його сторонах, то у деяких інших дослідженнях робиться спроба довести його закономірність, обґрунтувати правомірність та логіку його вчинків, а інколи й виправдати чи замовчати допущені помилки. Так, В. Сергійчук на підставі залучення українських матеріалів підкреслює, що діяльність ОУН-УПА була стрижнем національно-визвольної боротьби в Україні за її незалежність і соборність, в сутовоєнній мірі спрямована як проти німецької, так і радянської окупації²². Наводячи конкретні факти, дослідник, всупереч знаним подіям, стверджує, що українські націоналісти займали непримиренну позицію у ставленні до окупації. Разом з тим, він звертає увагу на провокаційну діяльність радянських партизанів щодо ОУН-УПА, жертвами якої у багатьох випадках ставало мирне населення. В. Сергійчук торкається й такого болючого для українсько-польських відносин питання, як збройне протистояння між національними підпіллям обох народів на Волині і в Галичині. Дослідник дотримується думки, що ОУН-УПА у цьому конфлікті виступала в обороні українського населення і не чинила злочинів проти поляків.

Участі ОУН і УПА у боротьбі проти гітлерівської окупації України присвячені роботи Р. Лапайдуха, І. Патриляка, М. Лукінюка, В. Нікольського,

¹⁸ Козлій А. В. Українська повстанська армія в 1942-1943 рр. – С. 10.

¹⁹ Там само. – С. 67.

²⁰ Козлій А. В. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946-1956 рр.). – С. 95.

²¹ Проблема ОУН-УПА. Попередня історична довідка / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – Київ, 2000. – 128 с.

²² Сергійчук В. Наша кров – на своїй землі. – Київ, 1996. – 59 с.; Його ж Радянські партизани проти ОУН-УПА. – Київ, 2000. – 200 с.

дисертаційне дослідження О. Озимчука²³. Наскрізна ідея, що об'єднує ці праці, полягає у тому, що ОУН-УПА виступали рушіями національно-визвольної боротьби за відновлення незалежності України, а тому вони заслуговують бути визнаними воюючою стороною у Другій світовій війні.

Окремо слід згадати роботи колишніх активних учасників націоналістичного підпілля. Найпомітнішими серед останніх є праці П. Дужого²⁴. Її особливість полягає у тому, що вони сповнені емоційними ремінісценціями особистих вражень автора від зустрічей із провідними діячами ОУН – С. Бандерою, Р. Шухевичем, іншими чільними постатями українського визвольного руху і суспільного життя воєнного часу. Зрозуміло, що певним чином наклало відбиток суб'єктивності на образ подій, хоча й не зменшило їхньої інформативної цінності. Загалом роботи П. Дужого, як попередні, можна віднести до націоналістичного напрямку висвітлення історії українського визвольного руху періоду війни, оскільки в них доволі яскраво простежується його сприйняття виключно крізь призму політичної орієнтації бандерівської ОУН²⁵.

У зв'язку з дискусіями навколо історії націоналістичного табору в роки війни з'явилися й праці, що висвітлюють питання діяльності ОУН і УПА з протилежних ідеологічних позицій, здебільшого за традиціями радянської історіографії, яка, як відомо, головним завданням вважала обґрунтування “антинародного” характеру. Серед них – книга українського канадського автора В. Поліщука, який використовує розлогий, але тенденційно підібраний матеріал для компрометації ОУН і УПА в очах світової громадськості²⁶.

Значна увага у сучасній вітчизняній історіографії надається й проблемі пов'язаним із дослідженням українських збройних формувань, що перебували на німецькій службі. Йдеться про Легіони українських націоналістів поліцію і дивізію СС “Галичина”²⁷. Праці даного напрямку об'єднує прагнення

²³ Ланайдух Р. Українська повстанська армія: Погляд через півстоліття // Дзвін. Львів, 2000. – № 2. – С. 103-111; № 3. – С. 113-123; Патриляк І. Націоналістичний партизанський рух на території Західної України влітку 1941 р. // УІЖ. – 2000. – № 1. – С. 113-119; Лукінюк М. Боротьба УПА з окупантами: поступ до правди. Сучасність. – Київ, 2001. – № 5. – С. 87-102; № 6. – С. 94-108; Нікольський В. Підпілля ОУН(б) на Донбасі. – Київ, 2001. – 177 с.; Озимчук О.Б. Антифашистська боротьба ОУН-УПА в роки Другої світової війни (період 1941–1944) на матеріалі Волині. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1995.

²⁴ Дужий П. Степан Бандера – символ нації. Ескіз, нарис про життя і діяльність провідника ОУН. У 2 ч. – Львів, 1997. – Ч. 2. – 363 с.; Дужий П. Роман Шухевич: політик, воїн, громадський діяч. – Львів, 1998. – 252 с.

²⁵ Те саме можна сказати й про праці, що висвітлюють діяльність мельниківської ОУН. Див.напр.: На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. – Київ, 1993. – 539 с.

²⁶ Поліщук В.В. Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА (сповідь українця). – Донецьк, 1996. – 495 с.

²⁷ Патриляк І.К. Легіони українських націоналістів (1941-1942): Історія виникнення та діяльності. – Київ, 1999. – 43 с.; Гунчак Т. У мундирах ворога? – Київ, 1993.

В авторів довести, що ці формування не були колабораціоністськими, а стали результатом тактичних міркувань деяких українських політичних кіл, які співдіяли при допомозі Німеччини відновити незалежність України. При цьому окремі дослідники обстоюють концепцію, що організація подібних формувань навіть в умовах німецьких поразок на фронті була корисною з точки зору створення з них ядра майбутньої української армії, яку вдасться використати проти СРСР.

Не оминули увагою вітчизняні дослідники і суто військових аспектів організації бойових дій між Німеччиною та Радянським Союзом. Наприклад, Ю. Ніколаєць та Ф. Моргун зосередили увагу на висвітленні становища Червоної армії на території України у перші місяці війни. Ю. Ніколаєць на основі архівних матеріалів спростовує усталене в радянській історіографії твердження про високий бойовий дух і "єдність фронту та тилу" у відсічі німецької агресії влітку 1941 р.²⁸ Навіть серед особового складу цієї армії не було єдиності, а її моральний стан був далеким від ідеального. Незважаючи на те, автор з'ясовує питання, чому є супереч незадоволенню сталінським режимом маси солдатів-українців у них не виникло бажання повернути проти нього зброю.

Ф. Моргун аналізує причини поразок Червоної армії в 1941 р. на території України²⁹. Його дослідження присвячене командувачу Південно-Західного фронту генералові М. Кирпоносу. Завдяки вжитим ним заходам оборонного характеру було зірвано плани німецького армійського угруповання "Південь". Незважаючи на загибель генерала разом зі своїм штабом у вересні 1941 р., на думку автора, організована ним оборона Києва зірвала німецький "блицкриг", врятувавши від падіння Москву.

Суто військові аспекти радянського партизанського руху в Україні розглядаються у дослідженні колишнього його учасника В. Клокова³⁰.

Євробливістю вітчизняної історіографії останнього десятиліття, як вже згадувалося, є прагнення дослідників показати війну у людському вимірі. Наряду з цим стосується висвітлення поведінки населення, що опинилося у зоні війни, та мотивації його вчинків. Так, згаданий вище Ю. Ніколаєць стверджує, що тактика "випаленої землі", яку застосовувало радянське командування, відштовхнула українське населення від симпатій до Червоної армії.

²⁸ Ю. Ніколаєць, В. Стеценко. – Київ; Торонто, 1994. – 163 с.; Трофимович В. Історія українських формувань ОУН. 1939-1942. – Львів, 1994. – 71 с.; Боляновський А. "Галичина". Історія. – Львів, 2000. – 528 с.; Його ж. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945). – Львів, 2003. – 686 с.

²⁹ Ніколаєць Ю.О. Моральний стан Червоної армії в Україні в перший період війни проти німецько-фашистських загарбників. Дезертирство та боротьба з ним. – Київ, 1994. – 61 с.

³⁰ Моргун Ф.Г. Задовго до салютів. Правда про генерала Кирпоноса. – Київ, 1994. – 161 с.

³¹ Клоков В.И. О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941-1944). – Київ, 1994. – 74 с.

Значний деморалізуючий вплив на населення мало дезертирство окремих радянських і партійних діячів, що було поширене у 1941 р.³¹

Становище оstarбайтерів стало об'єктом дослідження О. Потильчака³² і Я. Довгополого³³. Відзначаються оригінальністю монографії В. Офіцинського³⁴ та Н. Антонюк³⁵, у яких всебічно висвітлено життя українців Галичини періоду війни. Праця В. Офіцинського вражає величезним фактографічним матеріалом, аргументованістю висновків. Автор аналізує політико-правову ситуацію в дистрикті Галичина у 1941-1944 рр., розвиток політичної думки і діяльність політичних сил дистрикту, діяльність українських галицьких організацій.

Особливості культурного процесу на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни крізь призму його основних складових – освіту, науку, літературу, мистецтво, релігійне життя, видавничу діяльність – зробила Н. Антонюк. Дослідниця вказує, що завдяки особливому статусу Генеральної губернії, до якої входила й Східна Галичина, політика німецької влади тут не була такою жорстокою, як в інших регіонах України. Це спричинилося до того, що культурний розвиток регіону не лише не переривався, а й інколи відзначався поступом, що мало загальноукраїнське значення, бо в ньому брала участь інтелектуальна еліта з інших теренів України.

Завершуючи огляд сучасної української історіографії про Другу світову війну, не можна оминати й такої важливої, а подекуди гострої проблеми як українсько-єврейські та українсько-польські відносини цього періоду. Попередня історіографія залишила тут значні прогалини. Це сприяло утвердженню стереотипу образу українця-колабораціоніста, що чинило розпори над мирним єврейським чи польським населенням. Загалом це спростовують публікації, присвячені трагедії єврейського населення України в роки війни³⁶.

³¹ *Ніколаєць Ю.О.* Цивільне населення України на початку війни з німецько-фашистськими загарбниками. – Київ, 1998. – 36 с.; *Його ж.* Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.). – Вінниця, 1999. – 62 с.

³² *Потильчак О.В.* Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – Київ, 1998. – 49 с.

³³ *Довгополий Я.* Українці на примусових роботах у Третьому райху // *Всесвіт*. – Київ, 2001. – Число 1. – С. 39.

³⁴ *Офіцинський В.А.* Дистрикт Галичина (1941-1944). Історико-політичний нарис. – Ужгород, 2001. – 142 с.

³⁵ *Антонюк Н.В.* Українське культурне життя в Генеральній Губернії (1939-1944 рр.) За матеріалами преси. – Львів, 1997. – 230 с.

³⁶ *Будник Д.И., Канер Я.С.* Ничто не забыто. Еврейские судьбы в Киеве 1941-1943. – Київ, 1993. – 319 с.; Катастрофа і опір українського єврейства (1941-1944). Нариси історії Голокосту і Опору в Україні. – Київ, 1999. – 423 с.; *Ковба Ж.Й.* Людність безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки “остаточного” розв’язання єврейського питання. – Київ, 1999. – 268 с.; *Хоним*

В останні роки українські історики значну увагу надають дослідженню українсько-польських відносин. Особливо це стосується періоду війни і перших повоєнних років. Очевидно це реакція на аналогічну активність у розробці цієї тематики польськими колегами. У її висвітленні спостерігаються з обох сторін два підходи. Перший – спроба з'ясувати, хто був ініціатором конфлікту між обома народами на заключному етапі війни (1943-1945 рр.), другий – вказати на його глибинні причини. На наш погляд, перший підхід є безперспективним, з чим погоджується чимало вітчизняних істориків. Вагомий внесок у розробку даної проблеми внесли міжнародні наукові семінари “Україна – Польща: важкі питання” (відбулося десять семінарів у 1996-2002 рр.)³⁷. Українські історики, що брали участь у їх роботі (М. Іванюк, М. Кучерепа, М. Швагуляк, В. Дмитрук, К. Кондратюк, В. Трофимович, Ю. Киричук, Ю. Сливка, Л. Зашкільняк та ін.) намагалися звести єдиної думки з польськими колегами по всіх ключових питаннях українсько-польських взаємин цього періоду, враховуючи українську і польську точки зору на них. У багатьох, хоча й не всіх випадках, вдалося змінити позиції сторін, зокрема на підставі відмови від виключно “національного” погляду на події, спроб ширшого тлумачення фактів, врахування інтересів обох національних рухів.

У сучасних дослідженнях чимало уваги надається взаєминам українського та польського підпілля, боротьбі ОУН-УПА на Закарпатті³⁸. Їх лейтмотивом є твердження щодо безперспективності пошуків ініціатора розв'язання правового українсько-польського конфлікту в роки війни, який забрав десятки тисяч жертв з обох сторін, а необхідності зосередження зусиль на глибокому вивченні його соціального, економічного, етнополітичного підґрунтя. Неабияке суспільно-політичне значення для розвитку сучасних міждусвідських українсько-польських відносин має об'єктивне і виважене вивчення проблеми встановлення польсько-українського кордону і пов'язаного з цим переселення українців та поляків. Українські історики у дослідженні даного аспекту проблеми також мають певний доробок³⁹. Вони зосере-

³⁷ М.С. Катастрофа львовського єврейства. (К 50-летию уничтожения Львовского гетто) – Львов, 1993. – 56 с.

³⁸ Polska – Ukraina: trudne pytania. – Warszawa, 1997-2002. – Т. 1-9 (Української версії матеріалів поки що вийшло лише 5 томів, решта знаходиться в друці).

³⁹ Гандий О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав “Бурю”. Армія Крайова на Закарпатті, 1941-1945 рр. (Факти протистояння польського та українського рухів) – Тернопіль, 1996. – 176 с.; Партизанськими дорогами з командиром “Залізником” (Про героїчну боротьбу сотень УПА куреня “Месники” під командуванням І. Шпонтака (“Залізняка”), 1944-1947 рр. / Голов. ред. Р. Зінкевич. – Львів, 1997. – 360 с.; Ільюшин І.І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – Львів, 2001. – 287 с.

Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997.

⁴⁰ Іванюк М., Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944-1946 рр.

джують увагу на тому, що як українці, так і поляки стали заручниками тоталітарної сталінської системи, яка хоча й зняла українсько-польські суперечності насильницьким шляхом, проте не змогла усунути взаємної недовіри між обома народами.

Отже, сучасна вітчизняна історіографія Другої світової війни має вагомий здобуток, висунула нові концептуальні підходи у вивченні маловідомих, подекуди й цілком нових її проблем. Передусім це стосується з'ясування ролі людського фактору у тогочасних подіях, намагання осмислити державотворчі аспекти у діяльності антикомуністичного підпілля в Україні, його стратегію та тактику боротьби, виділення геополітичного значення України у збройному протистоянні комуністичного і нацистського тоталітарних режимів. Разом з тим, й надалі залишається чимало малодосліджених або й не досліджених проблем. Наприклад, потребують ґрунтовного вивчення такі аспекти проблеми Другої світової війни як ідеологічне протистояння між СРСР та Німеччиною за вплив на українське населення, застосування ними психологічних засобів боротьби в ході війни; війна як консолідуючий чинник націотворчих процесів в Україні. Заслуговує більшої уваги дослідження соціально-економічних аспектів діяльності українського антикомуністичного підпілля особливо на східних теренах України, його спроби залучити на свій бік тамтешнє населення. Недостатньо висвітлено проблеми, що стосуються перебування на території України військ країн-сателітів Німеччини, їхні взаємини з цивільним населенням, співвідношення стихійності та організованості у антифашистському Русі Оперу в Україні.

• Дослідження історії України післявоєнного періоду є доволі неоднорідні. Чільне місце у працях дослідників й надалі посідають питання української національно-визвольного руху, боротьби проти встановлення тоталітарного радянського режиму в Західній Україні, характеристики самого режиму та методів його утвердження. Так, у роботах присвячених колективізації західноукраїнських областей автори намагаються простежити взаємозв'язок між соціально-економічною політикою радянського режиму щодо селянства та національно-визвольною боротьбою, визначальним суб'єктом якої вона виступало. Наприклад, П. Когут вважає, що колективізація цього регіону сталінським режимом розглядалася не лише як необхідність перебудови села на нових соціально-економічних засадах, а насамперед для встановлення контролю над його населенням, зміни соціального статусу і класової структури села, його моралі, а відтак – підриву соціальної та матеріальної бази ОУН-УПА. Режимові, вказує дослідник, вдалося провести структурізацію селянства, в основу якої було покладено не принцип рівноправності та свободи, а засаду ієрархічної залежності й нерівності, що помітна й нині виступаючи гальмом реформаторських процесів на селі⁴⁰.

Виселення поляків з Тернопілля. – Тернопіль, 1997. – 206 с.; Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону 1941-1951 рр. – Львів, 1998. – 222 с.

⁴⁰ Когут П.В. Колективізація в західноукраїнському селі. – Львів, 2000. – 80 с.

О. Лешартович зосереджує увагу на тому, що західноукраїнське селянство виступало рушієм національно-визвольних змагань проти тоталітарної системи, за соборність і незалежність України. Головним виявом його національно-визвольної боротьби стала участь в загонах УПА, моральна та матеріальна підтримка підпілля. Щоправда, викликає деяке застереження теза автора про те, що масова підтримка селянством ОУН-УПА обумовлювалася лише репресіями радянської влади⁴¹. Очевидно, що це, хоч і визначальний фактор, який спонукав селян до опору сталінській системі, але не останню роль у ньому відігравала й тактика, яку застосовувало націоналістичне підпілля, аби залучити населення до активного спротиву владі. Цю ж проблему розглядають М. Сеньків та І. Думинець⁴². Історико-політологічні аспекти радянської політики на селі досліджував Б. Ярош⁴³.

Не відомо, радянський режим одним із найважливіших своїх завдань у боротьбі за вплив на західноукраїнське населення вважав встановлення над ним широтного ідеологічного контролю. Серйозним суперником у цьому плані виступала Греко-католицька церква. Не в змозі подолати її вплив на духовне життя краю ідеологічними засобами, режим вдався до її фізичного знищення. Дана проблема знайшла відображення у роботах В. Сергійчука, М. Марущака та ін.⁴⁴

Об'єктом окремого вивчання став тривалий час замовчуваний, а почасти фальсифікований радянською історіографією голод 1946-1947 рр. в Україні. Складеновані з цього приводу матеріали міжнародної наукової конференції, що відбулася в Києві 1997 р., переконливо спростовують твердження, що голод представляв собою "тимчасові продовольчі труднощі", викликані несприятливими кліматичними умовами. Він був спричинений діями центрального московського керівництва, його грабіжницькою економічною політикою щодо селянства⁴⁵. Згадана книга – перша удокументована публікація з історії голоду 1946-1947 рр. в Україні.

Культурному життю України у повоєнні роки присвячене дослідження В. Сергійчука⁴⁶. Автор намагався показати його у всіх суперечностях. Вказуючи

Лешартович О.Ю. Селянство Західної України в національно-визвольній боротьбі 1944-1950 рр. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Львів, 1997.

Сеньків М.В., Думинець І.О. Колективізація сільського господарства в західних землях України. 1944-1952. – Дрогобич, 1997. – 39 с.

Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ століття (Історико-політологічний аспект). – Луцьк, 1995. – 172 с.

Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі з атеїстичною державою. – Київ, 2001. – 493 с.; Марущак М. Ліквідація УГКЦ – ідеологічна операція Москви проти визвольного руху на західноукраїнських землях // Українська історія. – Київ, 1992. – № 4. – С. 30-34; Репресована церква (Про трагічну долю української Греко-Католицької церкви). – Дрогобич, 1994. – 526 с.

Голод 1946-1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ. 27 травня 1997 р.: Матеріали. – Київ; Нью Йорк, 1998. – 206 с.

Сергійчук В.І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки. Світло і тіні. – Київ, 1995. –

на роль державних структур у розвитку культурних процесів цього часу, він називає позитивні фактори, які мали місце. Це, зокрема, “всіляке сприяння авторитету, престижності потягу до знань, до освіти, до культури, особливо молоді”⁴⁷. Разом з тим, дослідник констатує “необхідність дальшого, більш глибокого вивчення неозорого розмаїття культурних процесів в Україні у повоєнні роки”⁴⁸. Окремий аспект цієї проблеми – становище інтелігенції у повоєнній Україні – розглянула Л. Шевченко⁴⁹.

Проте найбільшу увагу дослідників привертала питання національно-визвольного руху в Україні, його еволюція у нових суспільних умовах. Вони знайшли висвітлення у відповідних розділах монографій І. Винниченка та І. Біласа⁵⁰. Процес становлення і видозмін радянської політики у після-сталінській Україні досліджував В. Баран⁵¹. Дослідник аналізує розвиток радянського тоталітарного режиму від середини 50-х до 60-х років XX ст., розкриває суспільно-політичні, соціально-економічні, національно-духовні процеси в радянській Україні. Автор доходить висновку, що лібералізація суспільного життя в СРСР була неповною і непослідовною. Вона закінчилася на рубежі 60 – 70-х рр. XX ст., а правляча партійна верхівка остаточно відкинула лібералізм і покінчила з інерцією “відлиги”. Водночас було розвинуто ілюзію про суверенність союзних республік.

Значну увагу істориків привертає дисидентський рух в Україні. Він трактується як форма національно-визвольної боротьби за здобуття незалежності. Впродовж 1990-х років з’явилося чимало праць з цієї проблематики. Вагомий внесок у її розробці належить львівському історикові Ю. Зайцеву, який подав узагальнюючу характеристику руху, соціальний склад його учасників, характеристику програмних установок⁵². Тій же проблематиці присвячені роботи Ю. Курносова⁵³ та Г. Касьянова⁵⁴. Перші

⁴⁷ Там само. – С. 76.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Шевченко Л. Інтелігенція України і сталінізм (1945 – середина 50-х рр. // Історія школи. – Київ, 1999. – № 7. – С. 2-5.

⁵⁰ Винниченко І.І. Україна 1920 – 1980-х: депортації, заслання, вислання. – Київ, 1994. – 124 с.; Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. – Київ, 1994. – Кн. 1. – 424 с.; Кн. 2. – 684 с.

⁵¹ Баран В. Україна після Сталіна. Нариси історії. 1953-1985. – Львів, 1992. – 80 с.; Його ж. Україна. 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – 448 с.; Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946-1980 рр.). Київ, 1999. – 304 с.

⁵² Зайцев Ю.Д. Дисиденти // Сторінки історії України XX ст. – Київ, 1992. – С. 192-235; Його ж. Ідея і чин Українського національного фронту // Воля і Батьківщина. Київ, 1997. – № 2 (23). – С. 26-34.

⁵³ Курносов Ю.О. Інакомислення в Україні (60-і – перша половина 80-х рр. XX ст.). Київ, 1994. – 129 с.

⁵⁴ Касьянов Г.В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. Київ, 1991. – 221 с.

звернення увагу на дослідженні інакодумання в Україні в період 60 – першої половини 80-х рр. ХХ ст., другий – на протистоянні української інтелігенції тоталітарній державі.

Фундаментальна праця про розвиток національно-визвольного руху в Україні від середини 50-х до початку 90-х рр. ХХ ст. належить А. Руснацькому⁵⁵. Дослідник виділив етапи його розвитку, показав масштаби, рівень та організацію, діяльність легальних та нелегальних структур, окремих осіб.

Широку панораму національно-визвольного руху кінця 50 – 80-х років висвітлює у своїй монографії О. Бажан та О. Данилюк⁵⁶. Вони з'ясували шляхи його формування, основні форми опору тоталітарному режимові в сфері економічної політики, показали політичні репресії як засіб придушення інакодумства, релігійне дисидентство. Автори доводять, що в Україні на той час існувала опозиція, представлена власне українським національним рухом, національними організаціями найбільш чисельних національних меншин, різними релігійними течіями, що виступали за дотримання конституційних прав і свобод.

Діяльність підпільної організації – Український народний фронт (УНФ) – висвітлено в об'ємному виданні, що містить історичні розвідки, програмні документи, передруки позацензурного часопису “Воля і Батьківщина”, судові справи над учасниками цієї організації⁵⁷. Провідною думкою матеріалів збірника є констатація факту тягlosti українського визвольного руху. УНФ виступає єдиною ланкою між двома його етапами – збройним і мирним⁵⁸. Ідеологічна спадщина УНФ, на думку Я. Дашкевича, представляє собою не єдність і еклектизм, а оригінальну концепцію, що засвідчила як тривалість і життєвість ідей українського націоналізму, його можливості пристосуватись до нових обставин⁵⁹.

Чимало публікацій присвячено окремим активним учасникам українського визвольного руху цього періоду⁶⁰. Тільки окремі з них мають науковий,

⁵⁵ Руснацький А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1980-х років. – Київ, 1998. – 720 с.

⁵⁶ Бажан О. Г., Данилюк О. З. Український національний рух: основні етапи і тенденції розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.). – К., 2000. – 232 с.

⁵⁷ Український Національний Фронт. Дослідження, документи, матеріали / Упоряд. М. Дубас, Ю. Зайцев. – Львів, 2000. – 679 с.

⁵⁸ Зайцев Ю. Стратегія і тактика Українського Національного Фронту // Український Національний Фронт. – С. 14-47.

⁵⁹ Дашкевич Я. Новий етап розвитку української політичної думки. (Сторінками “Воля і Батьківщина” (1964-1966)) // Там само. – С. 48-54.

⁶⁰ Коваленко Т. Опозиційна особистість: друга половина ХХ століття. Політичний портрет Богдана Гориня. – Львів, 1997. – 350 с. Його ж. “Я повстаю, а отже, я існую”.

Політичний портрет Івана Геля. – Львів, 1999. – 222 с.; Мусієнко О. Українські дисиденти: хто вони? Гелій Снегирьов // Літературна Україна. – 1996. – 5 грудня;

Його ж. Шістдесятники, звідки вони? // Літературна Україна. – 1996. – 21 листопада;

Горинь-Берега З. “Смерть за народ – це щастя”... Самоспалення Олекси Гірника:

переважно політологічний характер (Т. Батенко), більшість же – публіцистичний й апологетичний характер.

В останні роки об'єктом дослідницької уваги став період українського визвольного руху доби “перебудови”, що закінчився здобуттям незалежності Україною. Так, у монографіях О. Гараня, В. Ковтуна, В. Литвина подано історію становлення першої масової антикомуністичної організації – Народного Руху України, досліджено суспільно-політичні процеси, що охопили республіку у другій половині 1980-х рр.⁶¹

Викликають інтерес й праці, що належать перу представників колишньої партійної номенклатури, в яких прослідковуються помітні суб'єктивні нашарування, прагнення вмотивувати свої вчинки, котрі нині у суспільстві не завжди викликають однозначну оцінку. Однак такі праці дають можливість з'ясувати моральні, професійні, національно-патріотичні цінності тогочасної української партійної еліти, розкрити особистісні фактори, якими вона керувалася у своїй діяльності⁶².

З нагоди відзначення ювілеїв Акту проголошення незалежності України 1996 та 2001 рр. з'явилися праці, у яких зроблено певні узагальнені набуті нашою країною досвіду та уроків в галузі державотворення. До них належить посібник “Україна на зламі історичних епох. (Державотворчий процес 1985-1999 рр.)”⁶³. Його автори намагалися розкрити передумови рушійні сили і перспективи процесу розбудови української державності.

Досвід та проблеми перших десяти років незалежності узагальнено в політологічних роботах В. Литвина⁶⁴, Д. Видріна і Д. Табачника⁶⁵, а також колективній праці “Україна: утвердження незалежності держави (1991-2001 роки)”⁶⁶. У них розглянуто суспільно-політичний розвиток країни, економічні

жертвність і протест // Просвіта. – 1994. – Листопад; Покальчук Ю. Василь Стус моє покоління // Дзвін. – Львів, 1991. – № 7. – С. 130-137.

⁶¹ Гарань О.В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – Київ, 1993. – 196 с.; Ковтун В. Історія Народного руху України. – Київ, 1995; Литвин В. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. – Київ, 1994. – 494 с.; Його ж. Політична політика, власть: На фоні політичного портрета Л. Кравчука. – Київ, 1997. – 335 с.

⁶² Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. – Киев, 1993. – 252 с.; Шелест П.Е. Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. – Москва, 1995; Погребняк Я.П. Не предаю забвению. Записки профессионального партийного работника. – Київ, 1999. – 399 с.

⁶³ Алексеев Ю.М., Слюсаренко А.Г., Кульчицкий С.В. Україна на зламі історичних епох. (Державотворчий процес 1985-1999 рр.). – Київ, 2000. – 295 с.

⁶⁴ Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). Київ, 2002. – 558 с.; Його ж. Україна на межі тисячоліть (1991-2001 рр.). / Україна крізь віки. – Київ, 2000. – Т. 14. – 359 с.

⁶⁵ Видрін Д.Г., Табачник Д.В. Україна на порозі ХХІ століття. Політичний аспект. Київ, 1995. – 291 с.

⁶⁶ Україна: утвердження незалежності держави (1991-2001). – Київ, 2001. – 703 с.

процес, соціальну трансформацію суспільства, його культурний та духовний стан.

Історико-політологічні аспекти національного державотворення впродовж 1991–2000 рр. висвітлює М. Несук⁶⁷. Автор, проводячи аналогії між сучасною українською державністю, минулим та перспективами, приходять до висновку, що завдання нинішньої політичної еліти – уникати абсолютизації “закарбованих кіл минулого”, яких не можна механічно переносити у сьогодення. У такому ж ключі дане питання розглядається й у деяких інших роботах⁶⁸.

У останні роки побачили світ праці, що певним чином узагальнюють результати самої історичної науки і є свідченням її якісних змін у дослідженні проблем української історії 40–90-х років ХХ ст.⁶⁹

Одуже, аналізуючи доробок вітчизняної історіографії останнього десятиліття, можна відзначити дві взаємопов’язані тенденції: пошук та нагромадження нових (невдомих) фактографічних матеріалів і поступовий відхід від старіших концептуальних поглядів, а також нечисленні поки що спроби створити новий образ минулого, застосовуючи нові підходи у дослідженні проблем української історії даного періоду, прагнення глибше і всебічніше розкрити суспільні взаємини на міжлюдському й особистісному рівнях. Однак провідною лінією сучасної української історіографії є намагання дослідників зосереджувати увагу переважно на політичному боці національного руху і державотворчих процесів в Україні. Ця політизація дослідження історії України 40–90-х років ХХ ст. витворила її образ як “воюючої” країни, народ якої вважав головним своїм завданням здобуття державної незалежності, що, на наш погляд, не відбивало всієї багатоманітності суспільних процесів. Адже за такої ситуації всі інші питання – соціально-економічні, економічні, соціопсихологічні, культурні тощо – хоча й розглядалися, але майже виключно з позицій національно-державницького руху. Усунення цієї одніобічності, яка в кінцевому рахунку спотворює образ минулого й породжує нові міфи, вимагає від українських істориків вдосконалення методологічних підходів й дослідницького інструментарія з метою отримання більш об’єктивного і всебічного знання про недалеке минуле України та українців.

67. Несук М. Десять років української незалежності: справа історичних аналогій // *Українська думка*. – Київ, 2001. – № 3. – С. 21–24.

68. *Історія України. Національно-державне відродження, становлення незалежної держави на сучасному етапі (кінець 80-х – перша половина 90-х років)*. – Київ, 1995. – С. 10–11.

69. *Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії* / П.П. Панченко та ін. – Київ, 1997. 348 с.

70. *Актуальні проблеми історії України*. – Київ, 1998. – 166 с.; *Україна на межі ХХІ століття. Актуальні питання історії*. 36. наук. праць. – Київ, 1999. – 249 с.

Історіографія історії мистецтва

(Володимир Александрович)

Вивчення історії мистецтва в Україні розпочалося пізно – фактично лише з кінцем XIX ст. й на початках розвивалося за специфічних умов багатовікового роз'єднання українських земель, розподілених на той час між Австро-Угорською та Російською імперіями. В Україні підросійській з її цілеспрямованою русифікаторською імперською політикою воно мало виходило поза наділений виразним офіційним забарвленням церковно-археологічний рух та історичне красзнавство. На західноукраїнських землях, більша частина яких перебувала під польською автономією у складі Австро-Угорщини, а в міжвоєнний період – Польської держави з її яскравим антиукраїнським спрямуванням, відповідний аспект студій так само не набув природного розвитку й не склався як самостійний напрям історичних досліджень. На ділі зацікавлення мистецькою спадщиною українських земель підтримувалося здебільшого приватною ініціативою поодиноких дослідників й нерідко скеровувалося насамперед на практичну музейну роботу та рятування пам'яток – як у львівському середовищі перед 1939 р., а особливо за умов “радянського” часу.

Тому перед Другою світовою війною українська історія мистецтва так і не розвинулася як самостійна наукова дисципліна. В Україні “радянській” з розгортанням репресій 1930-х років її скромні вияви взагалі були ліквідовані; після війни ця ситуація повторилася в західноукраїнському регіоні. Внаслідок цього стався розрив у традиції й болюча ізоляція від світової практики, штучне “замикання в межах табору”, щедро заповнюване всюдисущим російським проникненням. На такому тлі від кінця 1950-х років розпочалося болісне відновлення втраченого зусиллями поодиноких вцілілих представників старої школи та їхніх нечисленних молодших послідовників. Вона проходило фактично майже у цілковитому відриві від позарадянського світу з переважаючою єдино можливою тоді орієнтацією на Росію, що неминуче ставило українську науку на провінційні позиції й прирікало на очевидну маргінальність. Зрештою, вона й далі розвивалася зусиллями поодиноких ентузіастів, а її реальний стан засвідчила багатотомна “Історія українського мистецтва” 1966-1970 рр. Видання стало помітним й для свого часу навіть безпрецедентним за характером осягненням у плані маніфестації українства, але реально було досить далеким від багатьох важливих аспектів історії мистецького процесу в Україні, не кажучи про цілком очевидне свідоме замовчування чималої кількості найважливіших явищ національної традиції, найперше з числа тих, що несли її самобутність, не вписуючись у насаджувану офіційну радянську доктрину. Головною причиною реального скромного стану історично-мистецьких досліджень в Україні були, однак, не лише всесильні заборони, але й конкретний рівень самих студій та їхні фахові параметри, визначені як переліченими чинниками, так і не в останню чергу тим, що до відповідного кола проблем реально зверталось лише декілька дослідників, відсутністю тієї вкрай необхідної розбудованої якнайширше

пов'язанню систематичної конкретної роботи, яка єдина є запорукою реалізації синтезуючих підсумків.

Багатотомна історія мистецтва як би привідкрила завісу й задала тон; за умов радянського часу вона насамперед показала те, що можна собі дозволити на відповідному напрямі наукових студій. Упродовж наступних десятиліть в Україні з'явилася низка публікацій синтетичного задуму, але, з огляду на відсутність постійної систематичної науково-пошукової роботи, майже виключно вступного попереднього плану. Дослідження з історії мистецтва й надалі не переростали в повноцінний самостійний розбудований напрям науки, написане ніде було публікувати (заснований 1967 р. міжвідомчий збірник "Українське мистецтвознавство" ліквідовано 1974 р. й попри спробу 1993 р. так і не відновлено). В Україні фактично не існувало системи виховання кадрів дослідників, "дипломовані" спеціалісти безслідно потопали в штатах музейних та наукових установ, нечисленні публікації виходили не без труднощів, а нерідко й поза науковим рівнем, домінуючим жанром відповідних видань стало не наукове дослідження, а "говорення" на обрану тему. Практикована й фактично заохочувана зверху бездіяльність нерідко прикривалася розмовами про "заборони". Однак, коли від кінця 1980-х років знову "стало можна", шуфляди виявилися порожніми й нові об'єктивні можливості 1990-х років мало хто міг використовувати практично.

За таких умов нова історична ситуація, накреслена постановом української державності, не привела до істотних зрушень у реальній картині стану історії мистецтва в Україні. Вона й далі розвивається за інерцією поза офіційною ситуацією, нерідко навіть всупереч їй, як і раніше зусиллями насамперед самодіяльних індивідуальностей-ентузіастів у реалізації їх власної внутрішньої потреби.

У плані реального стану українських історично-мистецьких досліджень показовим є розмови навколо створення під егідою Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури нової багатотомної історії українського мистецтва. Поширений план-проспект засвідчив, що, як і в 1960-х роках, в Україні надалі немає спеціалістів до цілих розлогих періодів історії національної мистецької традиції, втім навіть таких визначальних для неї, як, наприклад, середньовічні ікони. Офіційний документ реально свідчить, що в Україні вони фактично не вивчаються й практично не функціонують у новітній національній традиції. Не менш промовистим є також майже цілковита відсутність монографічних студій з найважливіших проблем історії українського мистецтва, як нерідко і наукового рівня того, що виходить у світ як монографії.

Найпоказовішою є ситуація з вивченням спадщини іконопису, інтерес до якої в сучасному світі зростає лавиноподібно. Україна в цьому плані має великий і цікавий на світовому тлі доробок, а відкриття останніх півтора десятиліть показали зовсім несподівані його сторони, включно із невеликою кількістю пам'яток княжих часів. Можна було сподіватися, що після тривалого періоду заборон для всебічного вивчення цієї частини національної спадщини настають кращі часи. Проте аналіз публікацій останнього десятиліття цього свідчить не засвідчує. Їх відкриває скромно виданий 1990 р. львівський альбом

ікон, головним чином зі збірки Національного музею у Львові¹. Дві вступні оглядові статті, хоч і вводять до наукового обігу певну кількість нових пам'яток, написані в традиціях попереднього часу. Зовсім несподіваною виявилася поширена 1996 р. великоформатна книга під назвою "Історія української ікони Х – ХХ століть"². Текст (як і підбір ілюстрацій) нерідко видають позанауковий характер, зловживання поганими журналіст-ськими прийомами, зовсім незрозумілим підбором пам'яток у заключній частині, яка не дає ніякого уявлення про еволюцію ікони ХІХ – ХХ століть. Не менш своєрідний характер має й альбом ікон Національного музею у Львові, в якому не подано жодного невідомого досі об'єкту з багатющою малюваною публікованою збірки³. Відповідальний підхід засвідчує хіба що ювілейний альбом ікон київського Національного художнього музею України⁴. Значно скромніше видано альбом збірки Волинського краєзнавчого музею в Луцьку, проте він цінний як рідкісне свідчення утвердження спадщини все ще мало відомого під відповідним оглядом на мистецькій карті України самобутнього волинського регіону. У цьому плані на окрему згадку заслуговує й виданий накладом лише 18 примірників (!) безпрецедентний альбом кольорових ксерокопій ікон збірки Рівненського краєзнавчого музею⁶. Унікальний характер має також каталог чернігівської колекції українського шиття⁷ – винятковий вияв наукової каталогізації музейних збірок в Україні.

На монографію претендує книга В. Овсійчука про колір у давньому українському малярстві⁸, вона багато ілюстрована, добра поліграфія робить її справді помітною позицією новітньої вітчизняної літератури. Проте автор надуже акцентував проблеми самої колористики, фактично замінивши їх аналіз індивідуальним есе на тему вибраних моментів історії українського малярства з текстом так само не завжди на рівні наукової критики як, наприклад, у намаганні "силоміць" відібрати "від Москви" мало не всі збережені на території Росії найдавніші ікони, так і в інтерпретації поодиноких пам'яток. Одним з кричущих прикладів може слугувати трактування волинської ікони Покрову Богородиці зламу ХV–ХVІ століть з церкви Святої Трійці в Річці (Рівненський краєзнавчий музей), у якій вловлено... втілення ідеї рівності всієї в отриманні небесної благодаті, хоча насправді вона є докладною

¹ Свенціцька В.І., Сидор О.Ф. Спадщина віків. Українське малярство ХІV–ХVІІ століть у музейних колекціях Львова. – Львів, 1990.

² Степовик Д. Історія української ікони Х–ХХ століть. – Київ, 1996.

³ Українська ікона ХІV–ХVІІІ ст. із зібрання Національного музею у Львові. Упорядники В.П. Откович, В.В. Пилип'юк. – Львів, 1998.

⁴ Шедеври українського іконопису ХІІ–ХІХ століть. – Київ, 1999.

⁵ Волинська ікона ХVІ–ХVІІІ ст. / Каталог та альбом під редакцією Сергія Кота. Київ; Луцьк, 1998.

⁶ Луць В. Ікони Волині ХІІІ–ХVІІІ століть в збірці Рівненського краєзнавчого музею. – Рівне, 1996. – Ч. 2: Ілюстрації.

⁷ Вишивка козацької старшини ХVІІ–ХVІІІ століть. Каталог колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – [Київ], 2001.

⁸ Овсійчук В.А. Українське малярство Х–ХVІІІ століть. Проблеми кольору. – Львів, 1996.

інтерпратацію тексту Мінеї на свято Покрову, який славить Богородицю-Всунушицю, що разом із сонмами святих молить Христа за рід людський. Саме цю молитву ікона й передає.

Наукові підходи автора найкраще засвідчує багатоілюстроване видання про жовківських малярів зламу XVII–XVIII століть⁹. З п'яти митців, яким присвячена книга, справді жовківськими є лише перший та останній з них – Іван Руткович і Василь Петранович. Йов Кондзелевич, хоч і народився у місті близько 1667 р., у двадцятирічному віці прийняв постриг й усе життя провів на Волині. Очевидно, він покинув Жовкву ще тоді, коли навряд чи міг щось зробити з місцевої мистецької традиції, сліди якої не вловоюються в його творчій спадщині. Судячи з автентичних ікон, найраніші з яких належать майже тридцятилітньому митцеві, його малярство цілком склалося на Волині. Як доводить опублікована ще 1974 р. біографія¹⁰, Юрій Шимонович-молодший (Єжи Елеутер Семигіновський) взагалі майже не має відношення до Жовкви. Натомість запрошений з Італії до Литви Мартіно Альтомонте потрапив у поле зору власника Жовкви короля Яна III Собеського 1687 р. й перебував у місті лише в період роботи над монументальною “Битвою під Вішнем” для місцевого парафіяльного костелу (Львівська галерея мистецтв, коли – ЛГМ) від весни 1688 р.¹¹ Проте книга про майстрів “жовківського малярського осередку” примітна не лише очевидним підтасовуванням загальновідомих фактів біографій зазначених митців. Вона переповнена конструйованими “атрибуціями”, які перетворюють кожного з них на “абстрактне поняття”. Одним з найяскравіших прикладів того, як далеко сягають ці вигадки, може бути проголошення М. Альтомонте автором “Падіння під Вішнем” (ЛГМ) (в Овсійчука – “Несення хреста”), в якому образ Христа збито “повністю запозичений з картин Ель Греко”¹². Звідкіля у вихованця римської академічної школи 1670-х років мали б взятися такі взірці – питання чисто риторичне. Запропонований детектив можна розв’язати лише прийнявши відображення в картині традиції кінця XVI – початку XVII століття. Але це рівнозначне визнання її пам’яткою початку XVII ст. якою вона насправді і є. Про авторство ж М. Альтомонте, звичайно, не може бути мови.

В Овсійчук виявився єдиним українським автором, який за останнє десятиліття опублікував цілу добірку книг з історії мистецтва. Їх перелік можна огляд класицизму та романтизму на українських землях¹³, у якому першим в Україні спершу оголошено явищем виключно “чужої ідеології Російської імперії”, хоча далі, звичайно, показано його вияви й у мистецькій культурі позаросійського Правобережжя. Як це притаманно індивідуальному

Овсійчук В.А. Майстри українського барокко. Жовківський художній осередок. – Київ, 1991.

Karpowicz M. Jerzy Eleuter Siemiginowski malarz polskiego baroku. – Wrocław etc., 1974.

Abakandrovičius V. Martynas Altomontò lietuvoje ir nauja jo anktyvosios biografijos aprašija // Acta Academiae Artium Vilnensis. – Vilnius, 1995. – T. V: Lietuvos kultūriniam kontekste. – S. 196-205.

Овсійчук В.А. Майстри... – С. 125, 128 (іл.).

Овсійчук В.А. Класицизм і романтизм в українському мистецтві. – Київ, 2001.

методові автора, розмову на конкретну тему й тут підмінено дуже широкими екскурсами. Тому в “мистецтво класицизму” виявилися втягнутими навіть ікони великої лаврської церкви фундації гетьмана Івана Скоропадського 1720-х років та пізніші аналогічні пам’ятки. “Образну романтичну піднесеність” віднайдено навіть у майстрів скульптури львівського барокко європейського зразка середини XVIII ст. Йогана Георга Пінзеля та Антона Осінського, хоча “піднесення” першого з них випадало б виводити від пізньочеської “бароккової готики” першої половини XVIII ст. у її підкреслено екзальтованому, але аж ніяк не “романтизованому” варіанті. До найновішого доробку автора належить альбом, присвячений творчості знаного західноукраїнського маляра першої третини XX ст. Олекси Новаківського¹⁴.

Те, що В. Овсійчук виявився єдиним в Україні автором останнього десятиліття, який підготував до друку і видав низку книг з історії українського мистецтва, насамперед давнього й нового часу, цілком своєрідно змальовує ситуацію на відповідному напрямі науки.

Крім нього, декілька скромно виданих книг з проблем історії давнього українського мистецтва опублікував тільки автор нинішнього огляду. Вони стосуються окремих аспектів малярства XIII – XV століть¹⁵ і на документальних матеріалах докладно розглядають постаті трьох львівських малярів кінця XVI ст. – Лавріна Пухали (Пухальського), Павла Богуша та Войцеха Стефановського¹⁶ й пропонують побудовану на матеріалах багаторічного систематичного вивчення писемних джерел широку панораму професійного середовища західноукраїнських малярів XVI ст.¹⁷ Автору належить також перший короткий нарис мистецтва Галицько-Волинського князівства. Найбільшою його публікацією став обширний огляд історії українського мистецтва XIII – XVIII століть для багатотомної “Історії української культури”¹⁸. У ньому вперше від початків вивчення української мистецької культури запропоновано систематичний виклад шляхів її еволюції, привернуто увагу до багатьох маловідомих і невідомих аспектів та явищ мистецького життя впродовж шести століть, послідовно простежено процес розвитку національної традиції та вперше чітко відокремленого від неї мистецького напрямку західноєвропейської орієнтації в культурі українського Правобережжя.

¹⁴ Овсійчук В.А. Олекса Новаківський. – Львів, 1998.

¹⁵ Александрович В. Західноукраїнське малярство XIII-XV ст. (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 1). – Львів, 1995.

¹⁶ Його ж. Львівські малярі кінця XVI століття (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 2). – Львів, 1998.

¹⁷ Його ж. Західноукраїнські малярі XVI століття. Шляхи розвитку професійного середовища (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 3). – Львів, 2000.

¹⁸ Його ж. Мистецтво Галицько-Волинської держави. – Львів, 1999.

¹⁹ Його ж. Архітектура і будівництво; Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво // Історія української культури: У п’яти т. – Київ, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття. – С. 256-302; 414-446; 629-701. Його ж. Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво // Історія української культури: У п’яти т. – Київ, 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII-XVIII століть. – С. 834-942.

вже, співвідношення традиції та впливів у контексті еволюції історичної ситуації в Україні, значно розширено історичну географію українського мистецтва й вперше показано широке розмаїття його регіональних варіантів. Велика концепція видання запрограмувала оглядовий характер відповідних частин, проте збагачення комплексу фактичних відомостей та методів їх аналізу й осмислення дозволили істотно піднести рівень пропонованих висновків і висновків. Натомість короткий нарис Федора Уманцева про українське мистецтво XIII – XVIII століть²⁰ побудований насамперед на відомостях пам'ятках.

Серед небагатьох помітних явищ у студиях над давньою мистецькою культурою українських земель виділяється скромно видана монографія музичного ансамблю київського Софійського собору, яка, попри дискусійність поодиноких положень (від окремих з них авторка пізніше відмовляється), дала блискучу ідентифікацію шлюбного циклу святого Володимира Великого та візантійської принцеси Анни у загадкових світських фресках, переконливі іконографічні атрибуції зображень поодиноких анонімних митців²¹. Підсумок відкриттів і студій над українською скульптурою княжої доби пропонує монографія Володимира Жишківича²². Оглядово-популярний характер має видання Михайла Фіголя про мистецтво середньовічного Галича²³.

На відміну від княжих часів, пізні середньовіччя та нова доба майже не вивчалися в рамках ширших студій. До небагатьох винятків належать монографія літургійного шиття²⁴ та дослідження про палацово-паркові ансамблі Волині другої половини XVIII – XIX століть²⁵.

Новітня історія українського мистецтва також досліджується вельми поверховно – тут лише Олександр Федорук має низку монографічних видань, присвячених проблемам новітнього польського мистецтва²⁶ та окремим аспектам української діаспори²⁷. На загальному скромному тлі “діаспорна” тема є досить поширеною. До її прикладів належать й книги Д. Степовика про скульпторів Льва Молодожанина²⁸ та Михайла Черешньовського²⁹.

Уманцев Ф. С. Мистецтво давньої України. Історичний нарис. – Київ, 2002.

Михайленко Н. Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика. – Киев, 1998.

Жишківич В. Пластика Русі-України X – перша половина XIV століть. – Львів, 1999.

Фіголь М. Мистецтво давнього Галича. – Київ, 1997.

Коро Васильєва Т. Літургійне шитво України XVII-XVIII ст. – Львів, 1996.

Михайленко О. Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII-XIX століть. – Київ, 2000.

Федорук О. К. В колі традицій та авангарду (Польський живопис повоєнних років). Київ, 1995; Його ж. На переломі: здобутки і втрати (Польський нефігуративний та абстрактний живопис). – Київ, 1995.

Фіголь М. Ж. Висиль Хмелюк (Про творчість художника). – Київ, 1996; Його ж. Микола Путолиц: життя і творчість. – Київ; Нью-Йорк, 2002.

Степовик Д. Скульптор Лео Мол: життя і творчість. – Київ, 1995.

Фіголь М. Скульптор Михайло Черешньовський: життя і творчість. – Київ, 2000.

Натомість студії над мистецьким життям самої України мають скромні вияви; серед них виділяються книги про мистецтво Львова XX ст.³⁰ та альбом українського авангарду³¹.

Одним з реальних показників стану історично-мистецьких досліджень в Україні є фактичний цілковитий брак наукової періодики відповідного профілю. Ситуацію мало змінюють публікації в непрофільній та позафаховій періодиці, нечисленні неперіодичні збірники та окремі видання. З літератури виділяється самотній профільний фаховий збірник “Архітектурна спадщина України” з чималим добором цінних публікацій дослідницького характеру. На їхньому тлі скромніше виглядають мистецтвознавчий збірник³² та дві томи матеріалів до українського мистецтвознавства³⁴. Помітним явищем стали мистецькі томи “Записок Наукового товариства імені Т. Шевченка”³⁵.

Тематичні збірники також є великою рідкістю й з доробку десятиліття можна назвати матеріали наукової конференції в Олеському замку, присвяченої мистецтву барокко (1988)³⁶ та аналогічний збірник стосовно зламу XIX–XX століть³⁷. З періодики можна згадати низку матеріалів часопису “Родовід наукові записки до історії культури України” й публікації журналу “Пам’ятки України: історія та культура”.

Не менш істотним показником актуального стану історично-мистецьких досліджень в Україні є наукові конференції. Показово, що тут активність демонструють лише музеї, поміж яких регулярні конференції з проблем історії мистецтва проводить лише Волинський краєзнавчий музей, систематично публікуючи їх матеріали (вийшло 10 збірників за 1994–2003 рр. під різними назвами).

Огляд літератури з історії українського мистецтва останнього десятиліття загалом демонструє істотні зрушення у розвитку відповідного напрямку досліджень, які засвідчують початки формування нової ситуації у вивченні спадщини національної мистецької традиції. Проте одночасно він показує живучість – іноді навіть у новому вигляді – багатьох тих чинників, які десятиліттями гальмували історично-мистецькі студії в Україні, преретворюючи їх на провінційне “мистецтвознавство”. Вони так і не набрали систе-

³⁰ Рінко О. У пошуках страченого минулого. Ретроспектива мистецької культури Львова XX століття. – Львів, 1996; Яців Р.М. Львівська графіка 1945–1990. Традиції і новаторство. – Київ, 1992; Волошин Л. Княжий дарунок великого мецената Митрополит Андрей Шептицький у житті і творчості Олекси Новаківського. – Львів, 2001.

³¹ Український авангард 1910–1930 років/ Автор вступної статті та упорядник Дмитро Горбачов. – Київ, 1996.

³² Архітектурна спадщина України. – Київ, 1994–2002. – Вип. 1–5.

³³ Мистецтвознавство України. Збірник наукових праць. – Київ, 2000.

³⁴ Матеріали до українського мистецтвознавства. – Київ, 2002–2003. – Вип. 1–2.

³⁵ Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1994. – Т. 227: Праці Секції мистецтвознавства; Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 2001. – Т. 241: Праці Комісії архітектури та містобудування.

³⁶ Українське барокко та європейський контекст. – Київ, 1991.

³⁷ Українське мистецтво та архітектура кінця XIX – початку XX ст. – Київ, 2000.

натичного характеру, як і раніше не вивчаються найважливіші аспекти національної мистецької традиції, її прикметні самобутні особливості, немає принципових зрушень і в ситуації з кадрами, майже не простежуються ознаки опрацювання на регіональному рівні. Тому радикальне оновлення надалі визначається визначальною внутрішньою потребою відповідного напрямку української науки, від вирішення якої залежить його подальший розвиток і майбутнє.

Історичне краєзнавство: доробок останнього десятиріччя

(Алла Середяк)

Красивіша література останнього десятиріччя стала чи не найскравішим підтвердженням проблем становлення української історіографії в молодій незалежній державі. Вона пройшла шлях від надто довгого картання недоліків та політичної заангажованості радянських досліджень, через піднесено-патрістичний потік публікацій і на рубежі століть вийшла на шлях дискусій навколо об'єкту і предмету, розв'язання термінологічних проблем, методичного забезпечення краєзнавчих досліджень, визначення місця історичного краєзнавства в системі української регіоналістики та історичної науки загалом.

Найпоповий період в історичному краєзнавстві започаткували науковці Я. Верменич, В. Горбик, П. Скрипник, В. Круля, Я. Жупанського, І. Коваленко. Ці та інші науковці звернулися, насамперед, до остаточно не розв'язаних в історичному краєзнавстві проблем термінології. Термінологічні дискусії повинні б зайняти одне з першочергових місць у краєзнавчій історіографії останнього десятиріччя. Однак до цієї непростой проблеми науковці звернулися тільки у другій половині 90-х років ХХ ст. Перебуваючи на межі природничого і соціогуманітарного знання, краєзнавство поєднує з обох цих сфер переважно ті поняття, які характеризують просторові відношення певних об'єктів. Дискусії точилися насамперед навколо найбільш вживаних понять, таких як "край", "region", "земля", "область", "окраїнина" чи "населений пункт". Не всі з них до сьогодні є достатньо унормовані, що ускладнює їх застосування як базових в історичному краєзнавстві та інших історичних дисциплінах. Існуюча невизначеність перешкоджає чіткому виділенню історичного краєзнавства у самостійний науковий напрямок.

Донині немає єдності у трактуванні базового в історичному краєзнавстві поняття “край”. Воно застосовується і для означення певної, конкретно визначеної площі, “малої батьківщини”, і для іменування всієї української етнічної території. Саме від нього нерідко виводять і назву “Україна”, що має своє підтвердження в одному з літературних джерел XVII ст.¹ Надзвичайно поширеним вживанням цього поняття, як синоніму “Україна”, було залишається у спогадах та мемуарах українських емігрантів, що називали полишену батьківщину “Старий Край” чи просто “Край”². Не виключено, що причиною цього є ототожнення понять “край-Україна” як в роки національно-визвольних змагань українського народу 1914-1920 рр., так і в міжвоєнний час, тобто в періоди, що спричинили потужні хвилі української еміграції. Характерним прикладом є книжка Степана Рудницького “Україна – наш рідний край.”* У сучасній історіографії зустрічається дещо інше тлумачення співвідношення понять “край” і “Україна”. Зокрема, С. Шелухін виводить походження назви “Україна” від слова “украяти”, тобто відділити шматок території зі своїми краями, межами, окраїнами. На думку дослідника, абстрактне поняття “україна” персоніфікувалося і перетворилося у власне ім’я тільки з бігом часу. Аналогію між поняттями “україна” і “провінція” наводив свого часу Михайло Драгоманов у відомій праці “Передне слово” (до Громади 1878 р.).

В українознавстві поняття “край” нерідко ототожнювалося з поняттям “земля”. Зокрема, напрям в історіографії, який передбачав вивчення України за регіональним принципом, В. Антонович назвав “земельним”. Д. Багалій відштовхувався від іншого поняття – “область” – і називав свій метод “обласницьким”. М. Грушевський запровадив до наукового обігу поняття “історичне районознавство”. У сучасній історіографії проблеми поділу України на певні зони та термінологічні дискусії навколо їхніх назв вперше були порушені науковцями В. Горбик та П. Скрипник. У статті “До питання про районування України” вони узагальнили результати ґрунтовних досліджень, здійснених географами, економістами, істориками, фахівцями інших спеціальностей і запропонували розглядати поняття “край” як певну територію, яка підлягає комплексному вивченню³. Територіальні межі країв повинні визначатися фізико-географічним (визначальним), економічним, політичним та

¹ Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – Київ, 1996. С. 345.

² Ажнюк Б. Національна ідентичність і мова в українській діаспорі // Сучасність. 1999. – № 3. – С. 130.

* С. Рудницький у 1917 р., писав: “Наш рідний край, – не є Київщина чи Лемківщина, Гуцульщина чи Кубанщина, Холмщина чи Таврія, Полісся чи Чорномор’я, Поділля чи Донеччина, Бойківщина чи Харківщина, Підляшшя чи Херсонщина, Волинь чи Полтавщина, Чернігівщина чи Катеринославщина. Наш рідний край – се велика багата, славна Україна” (Рудницький С. Україна – наш рідний край. – Львів, 1917, С. 4-5).

³ Горбик В.О., Скрипник П.І. До питання про районування України // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1995. – № 1. – С. 3-12.

відмінними аспектами. На думку Я. Верменич, просторово-регіональні підходи виступають необхідністю оцінки країв за конкретними, притаманними лише їм характеристиками. Місце, простір, територія тут виступають як інтегруюче начало, а тому просторове окреслення меж країв становить пріоритетне завдання як для історичного краєзнавства, так і для регіоналістики. Просторові межі поняття “край” повністю залежать від часових. Штучний поділ на регіони може працювати на перспективу, однак для історії всілякі спроби перекроювання територій “заднім числом” є неприйнятними⁴.

У історико-краєзнавчих дослідженнях останнього часу регіони вивчаються і як територіальні спільноти, і як узагальнені образи. Поняття “територія” найчастіше дискутується у визначенні сфери досліджень географічного краєзнавства. Однак, як ми вже зазначали, сфера використання термінів у споріднених дисциплінах часто перекривається. Для географів територія – це простір землі, внутрішніх і прибережних вод, включаючи повітряний простір над ними, з певними кордонами. В історичному краєзнавстві поняття “територія” вживається в контексті зв’язків, які на певному історичному просторі поєднують людину із середовищем і перетворюють певний простір у її “рідний край”, “отчу землю”, “малу батьківщину”. Як слушно зазначає А. Шавцова, територія не є абстрактним поняттям, а “місцем для аналізу регіональної специфічності і тому тяжіє до образного її бачення”⁵. Для краєзнавців “територія” є простором для досліджень і, водночас, чинником, що формує сукупність притаманних саме їй ознак. Предметом зацікавленості історико-краєзнавців все частіше стає пошук спільних чи відмінних рис між термінами локальними спільнотами, що населяють ті чи інші території. На думку В. Круля та Я. Жупанського, “територія в краєзнавстві відіграє роль понятиє “кістяка”, на який нарощується все інше”⁶. Саме тому науковці прагнуть до максимально чіткого визначення поняття “територія” як у краєзнавчих дослідженнях, так і в регіоналістиці загалом.

Природно-господарські регіони нерідко ототожнюються з поняттям історико-географічний край”. Зокрема, О. Маринич у статті “Україна: історико-географічні краї” стверджує, що регіони, які відрізняються своїм природним середовищем, історичним та економічним розвитком, етнографічними особливостями, можна називати історико-географічними країями⁷. Науковець вказує на дев’ять країв, відносячи до кожного з них 2-4 сучасні області і виділяючи в окремий регіон Республіку Крим. Економісти, соціологи, політологи, етнологи кладуть в основу інші критерії районування, однак у цих сферах також немає єдності щодо визначення поняття “region”. Крає-

Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні // УІЖ. – 2002. – № 2. – С. 10.

Шавцова А. Культурні проєкції національного характеру // Сучасність. – 2000. – № 18. – С. 128.

Жупанський Я., Круль В. Про об’єкт і предмет вивчення національного краєзнавства // Краєзнавство. – Київ, 1994. – № 1-2. – С. 3.

Маринич О. Україна: історико-географічні краї // Краєзнавство. – 1993. – № 1. – С. 11.

знавці найчастіше солідарні з етнологами, котрі вважають, що на процес утворення певних регіонів впливають історико-культурні особливості території, можливості регіонів у сфері управління і використання результатів власної господарської діяльності, специфіка етнокультурних зон. Ґрунтовний аналіз існуючих поглядів на проблему, а також узагальнений погляд на поняття “регіон” подає Я. Верменич. Дослідниця вважає, що у сучасному розумінні регіон має визначатися як “історично сформований ареал, більш-менш однорідний за економіко-географічними умовами, суспільно-політичними уподобаннями населення, національно-культурною аурую. Як правило, регіон характеризується специфічною самосвідомістю, спільними територіальними інтересами, домінуванням певних мовних і релігійних орієнтацій громадян. Регіони різняться і за специфікою політичної культури, яка може бути активістською, ситуативною, пасивною”⁸.

У краєзнавчих працях для означення осередку територіально-політичної організації застосовується також поняття “земля”. Галицька, Волинська, Сіверська та інші землі утверджені в свідомості сучасників як спогад про історичне минуле краю, відтак давня організація територіального політико-адміністративного устрою, на думку М. Дністрянського, стала для сучасників носієм історичної пам’яті⁹. Наприклад, започаткована 2001 р. краєзнавча серія “Літописні міста Волині” передбачає дослідження історії населених пунктів не на території сучасної Волинської області, а “літописної Волинської землі, що займає простори Волинської, Рівненської, північні райони Львівської, Тернопільської та Хмельницької областей”¹⁰. Ініціаторами наукових досліджень княжих центрів Волині та випуску серії нарисів виступили науковці Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею під керівництвом С. Терського. У першому випуску коротко викладено історію містечка Олика до 1939 р., опубліковано результати археологічних розкопок, проведених на міських околицях у 1988-1990 рр., подано історичну топографію міста XII-XVIII ст., генеалогію власників міста, а також короткий звід пам’яток архітектури XV-XVIII ст. Об’єктами планованих досліджень експедиції були княжі центри Волині – Лучеськ, Пересопниця, Володимир, Перемиль, Заріцьк, Свинюхи, Бужковичі та ряд ін. Серія історичних нарисів про них, написана фахівцями на основі власних польових досліджень і архівних джерел поповнить сучасну краєзнавчу історіографію.

Предметом зацікавлень українських істориків-краєзнавців останнього десятиріччя була територіальна організація українських земель. Окремою книгою вийшла цитована вище монографія М. Дністрянського “Кордони України Територіально-адміністративний устрій”.

Реконструкція кордонів чотирьох воєводств – Подільського, Волинського, Київського, Брацлавського – подається у ґрунтовному дослідженні М. Крику

⁸ Верменич Я. Вказ. пр. – С. 8.

⁹ Дністрянський М. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. Львів, 1992. – С. 19-20.

¹⁰ Терський С. Олика. Історичний нарис. – Львів, 2001. – Вип. 1. – С. 1.

на "Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воеводств у світлі джерел" (Київ, 1993). Авторів вдалося реставрувати кордони воеводств та інших адміністративно-територіальних одиниць на кожному історичному етапі і простежити їх динаміку впродовж кількох століть на тлі політичного розвитку українських земель. Інші регіони України ще чекають своїх дослідників. Скажімо, на необхідність вивчення такої специфічно української форми адміністративно-державного устрою як полково-сотенний лад XVII-XVIII ст. ще 1990 р. вказував Я. Дашкевич¹¹. На жаль, дотепер таке дослідження в українській регіоналістиці відсутнє. Частково виповнюють прогалину наукові статті в історичних часописах¹². Не достатньо вивченим є політико-адміністративний поділ українських етнічних земель у новітній період української історії. М. Дністрянський вказує на численні дотепері суперечності в адміністративній системі незалежної України¹³. Територіально-адміністративний поділ, в якому належним чином не враховувалися етнічні, природні, економічні чинники, нав'язувався українцям пануючими політичними системами з метою маскування ментальних, соціокультурних та міжнаціональних розбіжностей. Відтак, вивчення адміністративно-територіального устрою України у різні періоди історії допоможе історикам-краєзнавцям відповісти на велику кількість запитань, котрі ставить перед ними регіоналістика.

Територія українських земель неодноразово перекроювалася, змінювала свої кордони. Як підкреслює Я. Верменич, після втрати власної державності ще у ранньому середньовіччі українські землі не складали єдиного етнічного чи політичного цілого, а нав'язані їй чужі схеми територіального поділу і системи територіального управління гальмували справу консолідації української нації¹⁴. Це спричинило відмінні ментальні риси населення різних регіонів. Вивчення таких відмінностей складає одну з цікавих сторінок української історіографії. До подібних досліджень історики-краєзнавці зверталися не відразу після зняття зависи над темою, котра існувала в радянській історичній науці, спрямованій на творення міфу існування "єдиного радянського народу". Для пояснення явищ регіональної ідентичності та її залежності від природних, економічних, соціокультурних чинників застосовується поняття "ментальність". Людина визначає свою регіональну ідентичність, порівнюючи себе з певним середовищем існування. За твердженням Я. Гри-

¹¹ Дашкевич Я. Полково-сотенний лад XVII-XVIII ст. на Україні – штучна "біла сква" // Пам'ятки України. – Київ, 1990. – № 1. – С. 6-8.

¹² Уманець І. Адміністративно-територіальний устрій королівських столових маєтків в Україні XVII-XVIII ст. (Самбірська економія) // Київська старовина. – Київ, 2000. – № 6. – С. 34-42.

¹³ Вивченням території українських етнічних земель переважно займаються географі. У загальному дослідженні останнього десятиріччя є праця Ф. Заставного "Українські етнічні землі" (Львів, 1993).

¹⁴ Дністрянський М. Чи потрібно реформувати адміністративно-територіальний устрій України? // Політична думка. – Київ, 2001. – № 1-2. – С. 30.

¹⁵ Верменич Я. Вказ. пр. – С. 10.

цака, "українцям вдалося зберегти свою національну ідентичність не стільки завдяки, скільки всупереч усім модерним процесам на їхніх землях"¹⁵. Не жаль праці, які б досліджували ментальні відмінності більшої чи меншої людської спільноти, що населяють різні історико-географічні регіони, майже відсутні в краєзнавчій історіографії. До теми частіше зверталися філософи та психологи. Зокрема, вплив національної психології на соціально-економічне життя різних регіонів суспільства розглядається у монографії П. Гнатенка про особливості української ментальності з міжпредметних позицій дослідження А. Фурман¹⁷, вплив соціальної та регіональної ідентичності на сучасні міжнаціональні проблеми розглядає К. Коростеліна¹⁸ та ін. Історикам-краєзнавцям ще належить заповнити цю прогалину.

Історична регіоналістика тісно взаємодіє з археологією, палеографією та палеоантропологією, сягаючи у своїх дослідженнях аж до епохи антропогенезу. Предметом наукових інтересів краєзнавців є дослідження прадавніх поселень та археологічних культур, тобто груп археологічних пам'яток об'єднаних спільною територією та локальними особливостями. Дослідження обох напрямків складають чисельну групу видань краєзнавчої бібліографії останнього десятиріччя. Методичним посібником дослідження дописемних джерел з історії регіону можемо вважати працю М. Пелещишина "Археологія в історичному краєзнавстві" (Львів, 1999). На прикладі території Львівщини, де налічується близько 2 тис. місць перебування давніх людей (стоянки, селищ, городищ, могильників тощо) автор пропонує підходи та принципи вивчення явищ й фактів давньої історії регіону, наголошуючи, що "написання узагальнюючих праць без використання нових конкретних матеріалів місцеві історії є звичайним повтором уже написаного"¹⁹. Археологічні дослідження на місцях дозволяють вивчити території та час існування тієї чи іншої культури, реконструювати історію племен і народностей у дописемні епохи, віднести існування того чи іншого поселення до певної епохи. Більшість опублікованих останнім часом праць мають саме такий характер²⁰. Водночас сучасна регіоналістика ставить свої специфічні вимоги до археологічних студій. Сферою її досліджень повинні стати не стільки речі, типи будівель, традиції та звичаї, як їхні узагальнені типи (археологічної культури, монументально-антропологічний тип), що розгортаються у культурно-історичний потенціал.

¹⁵ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. – Київ, 2002. – С. 11–12.

¹⁶ Гнатенко П.И. Национальная психология и бытие общества. – Киев, 2002. – 230 с.

¹⁷ Фурман А. Психокультура української ментальності. – Тернопіль, 2002. – 132 с.

¹⁸ Коростеліна К.В. Исследование социальной идентичности: на пути к примирению в Крыму. – Симферополь, 2002. – 256 с.

¹⁹ Пелещишин М.А. Археологія в історичному краєзнавстві. – Львів, 1999. – С. 6.

²⁰ Див: Залізник Л. Свідерські стоянки біля села Лютка: Історико-краєзнавче видання. – Рівне, 2002. – 60 с.; Гусев С. Середньотрипільське поселення Сосни на р. Згар. Археологія. – Київ, 2001. – № 3. – С. 125–134; Максимов Є. Степанович О. Загальна історія Зарубського монастиря // Археологія. – Київ, 2001. – № 2. – С. 152–158; Відейко В. Трипільська цивілізація. – Київ, 2002. – 142 с. та ін.

раїну²¹.

На ряду населених пунктів України налічує понад тисячу років, відтак в національних дослідженнях нерідко зустрічаються поняття “історичне місто” та “історичне село”. У планах істориків-краєзнавців є випуск енциклопедичного словника “Історичні міста України”²². Одним із методів вивчення історичних міст є соціотопографія – напрям історико-регіональних досліджень, що виник на перетині урбаністики, демографії, топографії та соціальної історії. Методика досліджень населеного пункту, що застосовується у соціотопографії, дозволяє з’ясувати співвідношення забудови середньовічних міст до соціальною та етнічною структурою населення, показати причини виникнення, напрямки розвитку та рентабельність тогочасних ремесел. Поширені в Україні соціотопографічні дослідження починають з’являтися й в Україні. Одним прикладом є дослідження львівського історика М. Капралія “Проблеми соціотопографії українських міст (за матеріалами фінансових книг Львова другої чверті XVI ст.)”²³. Вивчення фінансових книг Львова другої чверті XVI ст. дало багатий матеріал для характеристики ремесел львівського “середмістя” та “передмістя”, купецького прошарку міщан та ін. Соціотопографія відкриває широкі можливості для застосування новітніх інформаційних технологій, які перетворюють її у перспективний напрям регіональних досліджень.

З початками писемності на українських землях виникла можливість досліджувати походження української мови та мовні особливості окремих регіонів. Для історика мова є одним з найважливіших атрибутів етносу. Для краєзнавця історія мови формує уявлення про території та межі вживання діалектів, розширює діапазон вивчення культурних явищ того чи іншого етносу, дозволяє співставити особливості вживання мови і самоусвідомлення етносу в межах певного етнічного простору. Історична діалектологія вкрай важливою підноситься до сфери лінгвістики, однак не може обійтися без вивчення конкретної історичної епохи. Найцікавіші публікації з даної проблематики належать Ю. Шевельову. На території України вчений виділяє регіональні мовно-територіальні одиниці: києво-поліську і галицько-буковинську. Серед політичних чинників, які впливали на процес формування української мови, Ю. Шевельов називає формування політичних осередків у складі її Волині та підпорядкування їх Києву²⁴. Історичній регіоналістиці належить розв’язати немало завдань щодо існування чи неіснування

²¹ Варенич Я. Вказ. пр. – С. 19.

²² Гринько П. З історії Всеукраїнської спілки краєзнавців // УІЖ –. 2002. – № 4. – С. 11.

²³ Капралієв М. Проблеми соціотопографії українських міст (за матеріалами фінансових книг Львова другої чверті XVI ст.) // Третій міжнародний конгрес україністів. Політологія, етнологія, соціологія. Доповіді та повідомлення. – Харків, 1993. – С. 221-224.

²⁴ Третій Міжнародний конгрес україністів. Доповіді і повідомлення. Мовознавство. Харків, 1993. – С. 58-61.

особливої “давньоруської” мови, проблем застосування державної мови в сучасній Україні тощо.

Вагомою ланкою історико-краєзнавчих досліджень є праці про розвиток краєзнавчого руху в різних регіонах України. Найбільш ґрунтовним дослідженням цього напрямку є монографія Л. Баженова “Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. Становлення. Історіографія. Бібліографія”. (Хмельницький, 1995). На прикладі правобережного регіону авторові вдалося простежити процес створення документально-археографічної бази історичного краєзнавства, становлення краєзнавчих організаційних структур, діяльність основних наукових шкіл і напрямів історико-краєзнавчих досліджень не тільки на правобережжі, а й на суміжних територіях.

Проблеми розвитку краєзнавства в Україні найчастіше знаходили своє відображення в дисертаційних працях. З’явилися дослідження, в яких узагальнено історію краєзнавчого руху в Україні впродовж певного періоду, інші подали картину розвитку краєзнавства від найдавніших часів до сьогодення в окремому регіоні²⁶. Громадські форми історичного краєзнавства в Україні проаналізовані в дисертації Ю. Данилюк²⁷. Найбільшу увагу дослідженням історії краєзнавчого руху приділяли на Полтавщині. Стан проблеми історичного краєзнавства в регіоні у 20 – 30-х роках XX ст. викладені у дисертації І. Козюри²⁸, 50 – 80-ті роки XX ст. проаналізував Н. Беседіна²⁹. Розвиток історичного краєзнавства у 20 – 30-ті роки в Галичині розкрив у своїй дисертації А. Козицький³⁰, специфіка проблеми на Закарпатті на початку XX ст. досліджена В. Керецманом³¹, краєзнавчий рух на Донщині у радянський період висвітлює В. Павлухіна³².

Дослідження розвитку краєзнавчого руху на Одещині опубліковане в одному з щорічних краєзнавчих збірників, випуск яких започатковано в Одесі 1992 р.³³. Про широке коло зацікавлень одеських істориків-краєзнавців сві

²⁵ Савчук О. Краєзнавчий рух в Україні. Кінець 50-х – початок 90-х років. Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Київ, 1997.

²⁶ Напр.: Прокопчук В.С. Історичне краєзнавство на Поділлі. Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Київ, 1995.

²⁷ Данилюк Ю.З. Развитие общественных форм исторического краеведения в Украине. Автореф. дис. [...] канд. ист. наук. – Харьков, 1991.

²⁸ Козюра І.В. Розвиток історичного краєзнавства на Полтавщині в 20-30 рр. XX ст. Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Харків, 1998.

²⁹ Беседіна Н.В. Розвиток історичного краєзнавства на Полтавщині (кінець 50-х – 80-ті рр. XX ст.) / Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Харків, 2002.

³⁰ Козицький А. Український краєзнавчий рух в Галичині у міжвоєнний період. Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Львів, 1996.

³¹ Керецман В.Ю. Історичне краєзнавство на Закарпатті початку XX – 30-х рр. XX ст. Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Ужгород, 1995.

³² Павлухіна В.Ф. Історичне краєзнавство Донецької області в 50–90-і роки. Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Донецьк, 1998.

³³ Історичне краєзнавство Одещини. Збірник матеріалів. – Одеса, 1992. – Вип. 2.

ють тематика серій, заснованих в межах проекту: "На допомогу учителю історії", "Пам'ятники археології, історії, культури"; "Історія національних груп і міжнаціональні відносини"³⁴ та ін. Розвитку краєзнавства на Тернопільщині присвячена стаття В. Лавренюка, опублікована в "Наукових записках Тернопільського краєзнавчого музею"³⁵. Краєзнавчі музеї діють практично в кожному обласному та районному центрах України. Підготували ними наукові збірники чи науково-популярні видання поповнюють краєзнавчу літературу свого регіону. Трибуною висвітлення проблем, завдань та історії розвитку географічного краєзнавства в Україні став часопис "Географічне краєзнавство" (виходить з 1994 р.). Однак дослідження історико-географічного краєзнавчого руху з'являються у часописах найрізноманітніших напрямків знань³⁶.

Аналізуючи краєзнавчу історіографію, неможливо оминати доробок української діаспори. Саме з регіональних, ґрунтовно виданих збірників "Буковина", "Стрийщина" (3 т.), "Яворівщина", "Золоте Поділля", "Дрогобичина – земля Івана Франка" (2 т.) та інших українські краєзнавці черпають цікавий матеріал для вивчення найрізноманітніших аспектів історії свого краю. Краєзнавчі публікації на шпальтах "Українського історика", "Наукових записок УІУ" та інших виданнях української діаспори складають одну з невід'ємних сторінок сучасної української історіографії.

Регіональні збірники нерідко слугують джерелом для генеалогічних праць. Вивчення генеалогічних досліджень в доробку краєзнавців неможливо переоцінити. Історію регіону нерідко розглядають як інтегровану суму географій та історій конкретних людей, тобто її творців. Генеалогічні дослідження в регіонах ініціювали громадські організації. Зокрема, у Львові при товаристві "Просвіта" з 1994 р. діє секція "Український родовід" (керівник А. Огорчак). Саме громадським організаціям вдалося залучити до генеалогічних досліджень науковців, вчителів, місцевих ентузіастів. Великий внесок у розвиток генеалогічних студій належить Українському геральдичному товариству, яке відкрило філії в багатьох регіонах України. Розділ "Генеалогія" присутній у всіх наукових збірниках геральдистів, а в 2000 та 2001 рр. окремими книгами вийшло два томи "Генеалогічних записок Українського геральдичного товариства"³⁷. Поштовхом до інтеграції зусиль стало регулярне проведення генеалогічних конференцій та публікація їх матеріалів. Хоча генеалогічні праці без сумніву відносяться до історичних

³⁴ Історія етнографії болгарського населення Одещини. – Одеса, 1994. – Вип. 5. – С. 10-11.

³⁵ Історія етнографії росіян Одещини. – Одеса, 1995. – Вип. 6. – 67 с. та ін.

³⁶ Лавренюк В. Розвиток краєзнавства на території Тернопільщини // Наукові записки Тернопільського краєзнавчого музею. – Тернопіль, 1993.

³⁷ Коваленко М. Початки географічного краєзнавства в Україні (XVIII – 50-і роки XIX ст.) // Географія та основи економіки в школі. – Київ, 2001. – № 3. – С. 35-37.

³⁸ Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2000. – 199 с., 2001. – 310 с.

³⁹ Український родовід. Матеріали генеалогічної конференції 2-4 грудня 1995 р. –

досліджень, їх авторами часто виступають лікарі – пропагандисти вивчення генофонду нації. Серед праць останніх років вигідно вирізняється монографія З. Служинської та М. Шаменко “Генеалогія. Побудова, аналіз та застосування родоводів” (Львів, 2000). У переліку генеалогічних праць З. Служинської маємо також дослідження родоводів окремих родин, буклети методичного характеру³⁹. В різних регіонах України з’являються цікаво, емоційно написані і водночас науково опрацьовані спогади про трагічну долю своєї родини. На нашу думку, найцікавішими є книги Л. Крушельницької “Рубали ліс” (Львів, 2000) та Н. Дукиної “На добрий спомин” (Харків, 2002).

Одним з напрямків пізнання історії свого краю є вивчення буденного життя пересічних людей визначеного регіону – звичайного, щоденного існування у всьому, що їх оточує: побут, поведінка, культурне тло, мова, оточуюче середовище. Повсякденна сфера є виразником етнічних особливостей регіону. Вона є результатом свідомої діяльності людини, невід’ємним елементом її життя і відіграє вирішальну роль у формуванні світогляду. Сама повсякденність сприяє адаптації людини до матеріального і духовного способу життя, забезпечує фізичний і психологічний комфорт, формує ціннісні орієнтації та визначає життєві пріоритети людини. Повсякденний спосіб життя є суттєвим елементом розвитку регіону, міста, села й окремої родини.

Увага істориків до повсякденності викликана тим, що попри своє універсальне походження і призначення вона була і залишається основою збереження культурних традицій тієї чи іншої спільноти. Саме способи влаштування побуту, обряди, звичаї, стереотипи поведінки зберігають неповторний колорит життя окремого краю та нації загалом. Історія буднів вийшла за рамки історії матеріальної культури, вивчення історії житла, харчування, одягу, знарядь праці тощо. Для краєзнавців орієнтація на буденну історію повинна проявлятися насамперед у вивченні невеликих спільнот – парафії, села, родини, міського кварталу, вулиці, кав’ярні чи пивної як місць громадських зібрань, різноманіття досвідів звиклого проведення вечірнього часу та ін.. Науковці вивчають не тільки події, що відбувалися у тому чи іншому регіоні, а намагаються показати ставлення до них людей, виявити регіональні особливості, прояви того чи іншого феномену в певній місцевості. Об’єктами досліджень постають будні пересічних людей, котрі і творцями історії регіону. Історичні ж портрети лідерів, героїв того чи іншого часу подаються крізь призму сприйняття їх сучасниками подій. Прикладом такого дослідження може слугувати стаття професора Дж. Армстронга “Героїчне і людське: спогад про українських національних провідників 1941-1945 років”⁴⁰, котрий у 60-х роках XX ст. мав нагоду спілкуватися і взят

Львів, 2001. – 215 с.

³⁹ Див.: Рід Білинських. – Львів, 1998. – 260 с.; Із забуття. Генеалогічне дослідження – Львів, 2002. – 144 с.; Пізнай свій рід. – Львів, 2002. (буклет); Чи знаємо хвороб свого роду. – Львів, 2001 (буклет).

⁴⁰ Армстронг Дж. Героїчне і людське: спогад про українських національних провідників 1941-1945 років // Україна модерна. – Львів, 1996. – Число 1. – С. 10

інтерв'ю у лідерів українського національного руху на західноукраїнських землях Ярослава Стецька, Андрія Мельника, Володимира Кубійовича.

Ряд чистих сторінок в історії кожного краю неможливо заповнити тільки за допомогою архівних документів. Зокрема, недостатньо розкритою темою залишається історія голодомору 1932-1933 рр. чи сталінських репресій в Україні, одним із проявів яких були депортації людей. Ці трагічні події так чи інакше заторкнули кожен куточок нашої держави, долі мільйонів людей, а відомих свідчень чи навіть спогадів про них надзвичайно мало. Репресовані селяни, люди, засуджені згідно чисельних сталінських указів за запізнення на роботу, невиконання трудовнів, "за п'ять колосків", ніколи не фіксували пережитого. Записати, проаналізувати розповіді цих людей є завданням великого історичного значення, адже з відходом учасників подій ряд питань назавжди залишиться без відповіді. Не виключено, що подібні публікації посидуть вагоме місце в краєзнавчій літературі наступного десятиліття.

На жаль, більшу зацікавленість історики виявляють до віддалених періодів історії, не достатньо використовуючи можливості спілкування із свідками першої половини чи середини ХХ ст., що відходять, не залишаючи після себе щоденників та інших писемних свідчень. Зазначимо, що свідчення учасників подій є невід'ємною складовою аматорських краєзнавчих нарисів з історії міста чи села, однак найчастіше автори подають отриману інформацію у власній інтерпретації, використовуючи тільки цікаві для них частини інтерв'ю. Прикладом наукового підходу до вивчення проблеми на основі інтерв'ю (сприйняття людиною повоєнних подій в окремому селі) є стаття в Кусіка "Жива історія Бережан та околиць 1930-х – 1945 років"⁴¹.

Проголошення незалежної української держави зняло завісу над темою міграційних процесів в межах окремих регіонів та проблем української еміграції. Переміщення населення під впливом економічних, політичних, екологічних, воєнних та інших чинників характерні для всіх регіонів українських земель. Вивчення їх причин, специфіки та наслідків – одне із завдань сучасної регіоналістики. Проведені вченими Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн НАН України соціологічні дослідження засвідчили, що понад 90 % населення республіки вважає вкрай недостатнім рівень інформації про життя українських поселенців за межами СРСР⁴². Першою справою заповнити цю прогалину стала колективна монографія "Українці в зарубіжному світі" (Київ, 1991). 1999 р. вийшла узагальнююча праця В. Трошинського та А. Шевченка "Українці в світі"⁴³, в якій розглядається діаспора як феномен суспільного життя, особливості розселення українців в світі, основні напрямки та закономірності організації української діаспори. Вказана праця є чи не єдиною, що заторкує проблему української еміграції в радян-

⁴¹ Кусік В. Жива історія Бережан та околиць 1930-х – 1945 років: Інтерв'ю з Галиною Кусік // Україна модерна. – Львів, 1999. – Число 2-3. – С. 273-330.

⁴² Українці в зарубіжному світі. – Київ, 1991. – 138 с.

⁴³ Трошинський В., Шевченко А. Українці в світі. – Київ, 1999. – 352 с.

ський та пострадянський періоди.

На сьогодні більш дослідженими є процеси політичної еміграції. Вимішена емігрувати з політичних причин українська інтелігенція, на відміну від заробітчан, залишила значну кількість друкованих джерел, що полегшують працю дослідників. Відтак, найбільше монографій та дисертаційних досліджень стосується культурної праці українців у світі, їх внеску в розвиток національної та світової культури⁴⁴. Українська трудова еміграція з Галичини у міжвоєнний період всебічно висвітлена у публікаціях С. Качараби. Загалом, проблемам трудової еміграції, що відбувалася практично з усіх куточків України з кінця ХІХ ст. і не припинилася до сьогоднішнього дня, приділено значно менше уваги.

Один з напрямків краєзнавчих досліджень останнього десятиріччя – історія церкви в її регіональному розрізі. Тема історії церкви в історіографії України займає вагоме місце. Важливим підґрунтям для написання узагальнюючих праць слугує масив краєзнавчих досліджень, зокрема публікацій з історії забудови, архітектури, передумов і обставин заснування церкви, костелу чи іншої споруди релігійного призначення в кожному населеному пункті. Подібні видання з'являються в усіх регіонах України, однак найбільше їх щорічно виходить у Волинській та інших західноукраїнських областях. Позитивним прикладом наукового підходу до вивчення історії окремої церкви може слугувати дослідження І. Ворончака "Нарис історії церкви в Озерянах" (Львів, 2000).

Вагомим здобутком сучасної історіографії є публікація документів церковної історії. Першість серед подібних видань належить дослідникам Греко-католицької церкви⁴⁶. Саме УГКЦ зазнала найбільших утисків, а священнослужителі та вірні – репресій від польської та радянської влади в різні історичні періоди. Укладений на підставі архівних матеріалів родини Шептицьких життєпис о. Климентія Шептицького⁴⁷ яскраво відтворив нелегкий шлях Архимандрита Студитів до свого покликання, його християнські чесноти та трагічну загибель у тюрмі НКВС. Однак заслуговують на увагу дослідників життєві шляхи не тільки вищого духовного керівництва, а й парафіяльних священників, ченців та вірних церкви. Слід згадати праці "Трагічні долі репресованих теофіпольців" (Хмельницький, 2000), що вийшли під рубрикою "Реабілітовані історією". Завданням краєзнавців є дослідити збережені в церквах бібліотеки-архіви, котрі нерідко містять надзвичайні

⁴⁴ Лановик Б. Внесок української еміграції в розвиток національної та світової культури. – Тернопіль, 2002. – 410 с.; Наріжний С. Культурна праця української еміграції 1919-1939. – Київ, 2000. – Част. 2. – 300 с. та ін.

⁴⁵ Див.: Качараба С. Еміграція з Західної України (1919-1939). – Львів, 2003. – С. 4.

⁴⁶ Див.: Лаба В. Документи до історії УГКЦ у Польщі 1947 – 1960-х роках. – Львів, 1996; Церква і церковна єдність: Документи і матеріали 1899-1944. – Львів, 1999. – Т. 1-2.

⁴⁷ Шептицький Ян К. Отець Климентій Шептицький. Життєпис на підставі архівних матеріалів родини Шептицьких. – Львів, 1996. – 94с.

жовні літописи церкви, особисті щоденники чи записи священика в той чи інший період. Їх публікація з відповідними науковими коментарями дозволяє відтворити цілісну картину релігійного життя в Україні і, водночас, зобразити регіональну специфіку досліджуваної проблеми.

На перетині історичного та географічного краєзнавства знаходиться топоніміка. Походження і значення географічних назв є предметом постійних зацікавлень краєзнавців, відтак ця тема також знайшла своє відображення в краєзнавчій історіографії. Топоніми засвідчують перебування на території України народів різних мовних груп, дають відповіді ї, водночас, ставлять певні запитання до дослідників того чи іншого регіону. Топоніміка переконливо доводить, наскільки сталими можуть бути виниклі у надто віддалені часи специфічні риси окремих регіонів. Всеукраїнська спілка краєзнавців спільно з Українським фондом культури 1993 р. провела Всеукраїнську конференцію "Відродження історичних назв міст і сіл та вулиць і майданів". Її мета дала поштовх до вивчення походження та повернення історичних назв окремих населених пунктів по всій Україні. Найчастіше статті про історію назв міст та вулиць, легенди та народні перекази навколо конкретних найменувань окремих регіонів публікувалися в обласній та районній пресі. Своєрідним підсумком досліджень у цій галузі краєзнавства можна вважати книгу А. Ковалю "Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України"⁴⁸. Майже у кожному обласному та районному центрі вийшли друком довідничі видання про перейменовані вулиць у межах міста, публікуються статті, що висвітлюють тенденції у назвах географічних об'єктів того чи іншого регіону⁴⁹.

Останньою темою краєзнавчих досліджень останнього десятиріччя було вивчення історії населених пунктів у різних регіонах України, від найменших поселень до столиці нашої держави. У повсякденній свідомості громадян наша історія міст і сіл є предметом краєзнавчих досліджень. Відтак, ця тема є невід'ємною ланкою краєзнавчої історіографії. Не існує регіону України, де б не позначився потужний сплеск видань з історії його населених пунктів. Чим як кількість дослідників у кожному регіоні, так і плідність окремих краєзнавців. Скажімо, львівський історик-краєзнавець В. Лаба впродовж 1996-2002 рр. видав короткі історії (найчастіше від першої згадки до 1939 р.) понад сотні сіл і містечок Галичини⁵⁰. Водночас з'явилися узагальнені краєзнавчі видання, в котрих подається визначення адміністративного

48. Коваль А. П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України. – Київ, 2001.

49. Імена видатних людей у вулицях Львова. – Львів, 2001. – 172 с.; Герої міфів вулиць Львова. – Львів, 2002. – 24 с.; Тенденції у назвах географічних об'єктів Львівщини // Географія та основи економіки в школі. – 2001. – № 3. – С.45-47 та ін.

50. Історія села Дев'ятники. – Львів, 1996. – 71 с.; Історія села Куликів від давніших часів до 1939 року. – Львів, 1998. – 32 с.; Історія містечка Янів від давніших часів до 1939 р. (та штрихи до історії села Лелехівка). – Львів, 2000. – 11 с. та ін.

статусу того чи іншого населеного пункту України. Цікавим джерелом краєзнавчих досліджень є праця А. Івченка "Міста України" (Київ, 1997). Поряд з короткими довідками про міста кожної області, автор витлумачив класифікаційні принципи, що дозволяють об'єднувати їх за різними параметрами. Довідник став помітним явищем української урбаністики, як галузь знань, що вивчає історію міст, міського самоврядування, принципи їх розширення та забудови, класифікаційні критерії, які створюють науковий фундамент для поділу міст на певні категорії тощо.

Однак, коло наукових інтересів істориків-краєзнавців виходить за межі урбаністики. Об'єктами краєзнавчих досліджень є нині чи колись існуючі населені пункти не залежно від їх статусу, розмірів, кількості населення, тривалості існування. Опубліковані впродовж останнього часу історико-краєзнавчі дослідження якісно відрізняються одне від одного. Серед аналогічних за структурою книг зустрічаються глибокі наукові розвідки, науково популярні чи аматорські праці. Зокрема, науково-популярний довідник "Міста і села Галицького району: історія, пам'ятки, особистості" (Івано-Франківськ, 2001, 780 с.) складається з двох розділів. Перший – оглядово розкриває загальні риси і тенденції розвитку населених пунктів району, другий – містить розширені "біографії" кожного з них. У першому розділі подаються відомості про природні умови й ресурси району, заселення його територій та утворення стаціонарних поселень, демографічну ситуацію, адміністративно-територіальний устрій упродовж століть. У другому розділі автори вміщують стислі життєписи всіх сіл і поселень Галицького краю. Аналогічну структуру має книга "Нарис історії Уманщини: з найдавніших часів до 60-х років XX століття" (2001, 265 с.), однак автори небезпідставно розглядають її як наукову монографію, а не довідникове видання. "Нарис" більше уваги приділяє історії регіону загалом, подає посилання на велику кількість опрацьованих архівних джерел, періодику різних періодів, монографії та ін. Друга частина книги також містить коротку історію кожного населеного пункту регіону. Запропонованою читачеві науковою розвідкою про Уманщину авторський колектив мав намір заперечити відоме твердження В. Винниченка про те, що історію України "неможливо читати без бромостверджуючи, що "нормальність української історії полягає в тому, що всі хвороби не є смертельними, вони є радше хворобами росту національного організму"⁵¹. Подібні видання з історії інших адміністративних районів склали б потужну альтернативу існуючій "Історії міст і сіл Української РСР", вихід якої свого часу став вагомим досягненням української історіографії, однак на сьогоднішній день потребує ґрунтовного доопрацювання та перегляду*.

⁵¹ Нарис історії Уманщини: з найдавніших часів до 60-х років XX століття. – Київ, 2001. – С. 4-5.

* Згідно з розпорядженням Президента України від 19 жовтня 2000 р. "Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України" Кабінету Міністрів доручено організувати за участю Національної академії наук України підготовку багатотомного

Необхідно зазначити, що до історії свого краю не завжди ставляться з належною увагою та науковим підходом. Добрим прикладом для наслідування є праці науковців минулих поколінь. Серед них дослідження з історії населених пунктів Поділля Ю. Сіцинського, Півдня України – В. Григорюка, М. Мурзакевича, Чернігівщини – О. Шафонського, М. Маркова, Галичини – І. Франка та ін. Водночас, у низці регіонів автори краєзнавчих брошури, путівників, буклетів не критично використовують тексти “Історії міст і сіл Української РСР”. Наприклад, у стислій історії м. Бучач в проспекті “Бучач над Стрипою” вказується кількість мешканців району, які постраждали від рук німецьких загарбників, скільки вивезено на примусові роботи до Німеччини, скільки зруйновано будинків та промислових підприємств під час Другої світової війни, однак навіть не згадується про жертви сталінських репресій в краї в 1939-1941 та післявоєнних роках. У краєзнавчих виданнях останніх років ще зустрічаються кальки з радянської історіографії на зразок: “Укасування панщини 17 квітня 1848 року сприяло розвитку капіталістичних відносин, однак не полегшило життя трудящих мас”⁵². Якщо погодитися з твердженням авторів “Нарису історії Уманщини” про нормальність української історії попри всі її недуги, то необхідно констатувати, що українська краєзнавча історіографія ще потребує лікування.

Реалізацію завдань відтворення громадського сектору краєзнавства, його залучення до діяльності наукових установ, вищих навчальних закладів взяла на себе Всеукраїнська спілка краєзнавців під керівництвом історика П. Тронька. Відтворена 1991 р. Спілка, проголосила себе правонаступницею Українського комітету краєзнавства (1925-1930 рр) і взяла на себе відповідальність за продовження започаткованих ним справ.

На сьогодні ВСК зросла до рівня авторитетної громадської організації, яка значно впливає на розвиток культурних процесів в українській державі. Великою активністю відзначається діяльність Харківської, Полтавської, Черкаської, Хмельницької та ін. обласних організацій, котрі підключилися до виконання всеукраїнських краєзнавчих програм, внесли помітний вклад у визначення шляхів подальшого розвитку краєзнавства у своїх регіонах.

Уже на початку 1990-х років при безпосередній участі членів Спілки було започатковано довгострокові проекти, котрі повинні сприяти розвитку краєзнавчих студій. Серед них програма “Пам’ять втрачених міст” – створення літопису населених пунктів України, які зникли з її географічної карти впродовж ХХ ст., підготовка та випуск у світ збірника “Репресоване краєзнавство”⁵³, що вмістив нариси і документи про видатних дослідників краю, які в 1930-х роках стали жертвами політичних репресій. Видання стало одним з перших в українській історіографії, для підготовки якого широко використовувалися документи та матеріали архіву Комітету державної

⁵² Історії міста // Бучач над Стрипою. – Бучач, 2000. – С. 2.

⁵³ Репресоване краєзнавство / Гол. ред. П. Тронько. – Київ, 1991. – 478 с., іл.

безпеки СРСР, республіканських комітетів держбезпеки та їх обласних управлінь. Особливою заслугою видавців є підбір та підготовка до друку великої кількості документів 20 – 30 років, що мали безпосереднє відношення до краєзнавства. Розділ “Мовою документів” (с. 355-478) якісно доповнює нарис про найактивніших діячів краєзнавчого руху і, водночас, слугує джерельною базою для подальших студій.

Одним із успішно реалізованих планів Спілки стало відновлення через півстоліття випуску журналу “Краєзнавство”. На сторінках часопису порушуються проблеми як історичного, так і методологічного характеру. Ще в середині 1980-х років розпочато роботу з підготовки “Зводу пам’яток історії та культури”. Сьогодні у планах краєзнавців є видання 30-ти томів, які міститимуть відомості про всі нерухомі пам’ятки археології, історії, архітектури, монументального мистецтва – як ті, що знаходяться на державному обліку, так і виявлені та споруджені в процесі підготовки видання. Проголошення незалежної Української держави змусило переглянути підходи до оцінки пам’яток і методики їх досліджень, що пригальмувало роботу розпочату в УРСР. Довелося констатувати, що впродовж десятиріч ніхто не досліджував пам’яток, багато їх зруйновано, тисячі зникло. Виявилось, що відсутні не тільки наукові, а й статистичні розвідки про пам’ятки дерев’яного будівництва, народної архітектури, що складають матеріальну і духовну основу формування традицій, побуту, світогляду. У пам’ятокознавстві існує поняття “архітектурно-етнографічного регіону”, що характеризується перш за все відмінностями у народній архітектурі та побуті. За такими ознаками виокремлюються: Середня Наддніпрянщина (Правобережна, Лівобережна, Полісся (Східне, Центральне, Західне), Карпати (Прикарпаття, Закарпаття, Буковина), Поділля, Слобожанщина (Східна, Західна), Південь (Східний, Західний, Нижня Наддніпрянщина)⁵⁴. Завдання краєзнавців полягає в проведенні польових досліджень у кожному з них та науковому опрацюванню зібраного матеріалу.

З доробку пам’ятокознавців позитивний резонанс отримали видання С. Заремби, який особливо плідно працював над дослідженням діяльності Українського товариства охорони пам’яток історії та культури⁵⁵. Проблеми монументального літопису України порушені у монографії П. Тронька та В. Войналовича⁵⁶. Вказані праці стосуються передусім теорії та історії пам’ятокознавства в Україні, в той час як місцевих досліджень проводять зовсім недостатньо. Впродовж останнього десятиріччя у всіх регіонах України встановлено велику кількість пам’ятників, споруджених за місцеві

⁵⁴ Актуальні питання виявлення і дослідження пам’яток історії та культури (матеріалах Зводу пам’яток історії та культури України). – Київ, 1999. – Ч. 2. – С. 147.

⁵⁵ Заремба С. Українське пам’ятокознавство: історія, теорія, сучасність. – Київ, 1999. – 447 с.; Українське товариство охорони пам’яток історії та культури (Історичний нарис). – Київ, 1998. – 244 с.

⁵⁶ Тронько П., Войналович В. Увічнена історія України. – Київ, 1992. – 275 с.

ініціативою і на громадські кошти. Краєзнавцям ще належить дослідити ці явища та співставити результати.

Останнім часом у світі й в Україні поширюється тенденція переходу від зорієнтованості окремих об'єктів до збереження історичного середовища, археологічних територій, архітектурних комплексів, а також центрів їх зосередження. Це спричиняє запровадження нової термінології, окреслення інших культурологічних понять. Історики-краєзнавці ставлять питання про необхідність угодження традиційного в пам'яткознавстві терміну "пам'ятки історії та культури" з міжнародними стандартами⁵⁷. У міжнародній практиці поширені терміни "культурні цінності" і "культурна спадщина". Усунення термінологічних колізій сприятиме приєднанню України до міжнародних актів, зокрема конвенцій ЮНЕСКО.

Однією з ініціатив київських краєзнавців є підготовка багатотомного видання "Реабілітовані історією" – своєрідних "Книг пам'яті жертв тоталітарних репресій" по кожній з областей України, Автономній Республіці Крим, містах Києву та Севастополю. Видання такої серії якісно поповнить наукову краєзнавчу історіографію, адже розповідатиме про замовчувані сторінки історії того чи іншого регіону. Науково-методичне керівництво підготовкою серії книг здійснює НАН України, а їх видання – Державний комітет України по пресі. У 1992 р. вийшла перша книга з цієї серії, яка розповідає про репресії на Полтавщині⁵⁸. Науковці Івано-Франківщини хотіли підготувати п'ять томів під рубрикою серії. У 2000 р. вийшов перший том, що розповідає про репресованих Коломийського та Косівського адміністративних районів⁵⁹. Спільною працею Всеукраїнської асоціації краєзнавців і Спілки письменників України стала книга "З порога смерті"⁶⁰, в якій подано 150 довідок про репресованих в 1930-х роках письменників з різних регіонів.

Співпраця ВСК з громадськими організаціями в регіонах сприяла появі великої кількості аматорських праць, що є невід'ємною складовою краєзнавчої історіографії. Найчастіше вони написані не істориками, однак людьми, тісно зв'язаними в своє село, місто чи хутір. Особливістю аматорських праць є насиченість поетичними творами односельчан, як сучасників, так і колишніх мешканців, детальними описами святкування знаменних для поселення подій, переліками наукових чи адміністративних досягнень вихідців з певного пункту і т.п. Об'ємні книжки чи брошури ілюстровані в міру

Докл. Акуленко В. Формування міжнародно-правової позиції України в охороні культурних цінностей // Суверенітет України і міжнародне право. – Київ, 1995. – С. 119-119; Його ж. Термінологічні колізії у пам'яткоохоронній сфері (міжнародні стандарти і внутрішнє законодавство) // Історія України. Маловідомі імена, події, події. – Київ, 1999. – Вип. 8. – С. 19-23.

Реабілітовані історією. Полтавська область. – Полтава, 1992. – 401 с.

Реабілітовані історією. Івано-Франківська область. Т.1. Коломийський і Косівський райони. – Івано-Франківськ, 2000. – 654 с.

Історія смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій. – Київ, 1991. – Вип. 1.

фінансових можливостей видавців: найчастіше подібні книжки виходять на кошти вихідців з населеного пункту, що свого часу змушені були емігрувати або зусиллями селищної ради та діючих в районі підприємств. Характерним прикладом може слугувати книжка “Шешори: на терезах часу” Автор книги Олександра Василяшук – “самобутня поетеса і композитор, сільська вчителька, яка впродовж 30-ти років сіяла в дитячі душі зерна краси, добра і любові до рідного краю”⁶¹. Авторка опрацювала матеріали Івано-Франківського обласного архіву, періодику, а головне – власні спостереження, що дало їй змогу описати історію села, його людський потенціал, поступ в освітній культурі, господарській діяльності односельчан. Подібні видання є масовими у всіх кутках України. Межу між аматорськими та науково-популярними працями провести важко, однак всі вони не тільки мають право на існування а й складають невід’ємну ланку краєзнавчої історіографії.

Паралельно з накопиченням значної кількості краєзнавчих праць різноманітної тематики на межі століть з’явилися публікації з методологічних проблем історико-краєзнавчих досліджень⁶². Щодо історичної регіоналістики їх ґрунтовно проаналізовано й узагальнено в монографіях Я. Верменич⁶³.

Наприкінці 1990-х років краєзнавча історіографія поповнилася методичною літературою для середніх та вищих навчальних закладів. Більший обсягом є масив видань для учнів середніх шкіл. Саме в межах середньої освіти швидше вдалося запровадити краєзнавчі предмети на факультативній основі. Зокрема у Львові з 1995 р. читається курс “Львовознавство”, регулярно проводяться краєзнавчі вікторини, конкурси учнівських пошукових робіт тощо. Шкільні вчителі у співпраці з викладачами вузів оперативно забезпечили навчальний курс необхідними методичними та довідниковими посібниками⁶⁴. Цікаві методичні матеріали для шкіл⁶⁵ і вузів⁶⁶ вийшли й у інших

⁶¹ Василяшук О. Шешори: на терезах часу. – Косів, 2000. – С. 3.

⁶² Куделко С. Методи історичного дослідження в краєзнавстві // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Київ, 1999. – Вип. 9; Мельниченко В. Методологічні засади сучасних історико-краєзнавчих досліджень // Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки. – Черкаси, 2002. – Вип. 33; Середяк А. Історія будівництва краєзнавчих дослідженнях // Історичні пам’ятки Галичини. Матеріали Другої науково-практичної краєзнавчої конференції. – Львів, 2003.

⁶³ Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. Київ, 2001; Йі ж. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – Київ, 2003.

⁶⁴ Див.: Серкіз Я. Історичне краєзнавство. – Львів, 1995. – 96 с.; Шишка О. Нагірне місто – Львів. Посібник з курсу “Львовознавство”. – Львів, 2000. – Ч. 1. – 192 с.; Федик І. Сторінками історії Львова. Краєзнавчі матеріали до курсу “Історія Львова”. – Львів, 1999. – Ч. 1. – 72 с.; Федик І., Федик І. Сторінками історії Львова. Львівські запитання і відповіді. – Львів, 2001. – Ч. II. – 68 с.; Васильєва А., Артеменко Г. Герої міфів на вулицях Львова. – Львів, 2002. – 24 с. та ін.

⁶⁵ Див.: Петронговський Р. Орієнтовний план, програма та методичні рекомендації для факультативу “Відомі культурні пам’ятки та діячі культури і науки Житомирщини” для 10-11 класів. – Житомир, 2002. – 30 с.; Уривалкін О. Історичні

обласних і районних центрах. Відсутність єдиної мережі постачання бібліотек регіональними виданнями гальмує можливості співпраці педагогів, утримання досвіду краєзнавчої роботи у різних куточках України.

Щодоумуємо. Процес регіоналізації небезпідставно вважається характерною ознакою української історичної науки останнього десятиріччя. На думку І. Колесник, регіоналізація виявляється насамперед у розширенні географічних меж історичних досліджень⁶⁷. Осередки історичної регіоналістики активно діють у Харкові, Львові, Дніпропетровську, Одесі, Ужгороді та інших обласних центрах України. Неабиякою активністю відзначається заснований 1 червня 1995 р. в Кам'янці-Подільському Центр дослідження історії Поділля⁶⁸. Інститут історії України НАН України до 1995 р. заснував на території держави 10 регіональних науково-дослідних центрів поглибленого вивчення історії та культури. Інтенсивний процес створення різнопрофільних регіональних навчально-дослідницьких центрів уже дав вагомий результат, зокрема підвищення інтересу до регіоналістики і краєзнавства, збагачення регіональної історіографії України.

Досягненням української регіоналістики є визначення самого поняття "регіональна історіографія". На думку Я. Верменич, вона включає закономірності зародження, становлення і розвитку історичної думки у певних регіонах; процес дослідження регіональної специфіки; аналіз ступеня історіографічної розробки локальних, місцевих проблем; осмислення здобутків краєзнавства⁶⁹. Відбулося також розмежування об'єктно-предметної сфери регіоналістики та історичного краєзнавства. Історико-регіональні дослідження становлять серцевину історичного краєзнавства, його наукову основу. Поширились у них є власні цілі та завдання, методи вивчення. "Співвідношення історичного краєзнавства й історичної регіоналістики можна було б зобразити у вигляді двох кіл, які накладені одне на одне і співпадають лише частково. У краєзнавстві у частині незбігу лишається вся сфера громадського і навчального краєзнавства, а в регіоналістиці – поглиблені історико-економічні дослідження регіонів, вироблення критеріїв економічного і політичного розвитку, розробка наукових основ регіональної політики"⁷⁰. Історичне краєзнавство сьогодні розглядається не як допоміжна історична дисципліна, а як інтегральний науковий напрям, що тісно співпрацює з громадськістю і

Краєзнавство: навчальний посібник. – Ніжин, 2002. – 157 с. та ін.

Круль В. Краєзнавство: регіональний огляд. Конспект лекцій. – Чернівці, 2002. – 112 с.

Гришова Л. Нариси з історії Поділля. Навчальний посібник. – Вінниця, 2002. – 112 с.

Лебеденко О. Українське Подунав'я: Минуле і сучасне. Навчальний посібник для студентів вузів. – Одеса, 2002. – 208 с.; Гаврилів Б. Програма та методичні рекомендації з історичного краєзнавства. – Івано-Франківськ, 1997. – 30 с. та ін.

Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – Київ, 2000. – 112 с.

Важенов Л. П'ятиріччя Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ // УІЖ. – 2002. – № 2.

Верменич Я. Вказ пр. – С. 23.

Там само. – С. 19.

займається дослідженням історії, природи, населення, господарства, культури, пам'яток в межах певної території (краю, міста, села, вулиці тощо) зближує системи природничого і соціогуманітарного знання, дозволяє конкретизувати і персоніфікувати історичний процес. Краєзнавство руйнує бар'єри між професійною наукою і аматорами-ентузіастами, розширює коло людей, зацікавлених у дослідженні рідного краю, що додає йому ваги у вихованні національної свідомості та патріотизму.

Сьогоднішні можливості біобібліографії та просопографії відкривають широкий простір для осмислення здобутків як фахових дослідників-професіоналів, так і аматорів-краєзнавців для створення на цій основі довідників і бібліографічних оглядів. Поява таких праць свідчить про спроби аналізу доробку окремих краєзнавців⁷¹, висвітлення наукового потенціалу в окремих регіонах⁷², узагальнення досягнень на всеукраїнському рівні⁷³.

Зазначимо, що на початку нового тисячоліття краєзнавці отримали підтримку з боку держави. Згідно з Указом Президента від 23 січня 2001 р. "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні" Кабінет Міністрів України зобов'язано розробити програму розвитку краєзнавчого руху в Україні на період до 2010 р. Проект Програми передбачає утворення наукових центрів регіональних досліджень в АР Крим, областях, містах Києві та Севастополі та ряд інших заходів⁷⁴. Проведений у Києві 29-30 жовтня 2003 III-й з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців поставив питання про надання статусу громадської організації, що сприятиме розширенню та координації діяльності, поліпшенню зв'язків між регіонами. Здобутки ВСК в незалежній Українській державі підсумовано у виданнях, що вийшли напередодні вісьматого з'їзду⁷⁵.

Державна підтримка, суспільний інтерес, нагромаджений досвід і знання створюють, на наш погляд, сприятливі можливості для успішного розвитку історичного краєзнавства.

⁷¹ Петро Тимофійович Тронько. Основні періоди діяльності. – Київ, 2000. – 107 с.; Лидія Пономаренко. Портрет на фоні Києва. – Київ, 2002. – 52 с.; Історико-культурно-громадський діяч Петро Арсеній: бібліографічний покажчик історико-краєзнавчих публікацій за 1959-1998 рр. – Івано-Франківськ, 1999. – 55 с. та ін.

⁷² Вчені-краєзнавці Прикарпатського університету імені Василя Стефаника. Біографічний довідник. – Івано-Франківськ, 2000. – 22 с.

⁷³ Всеукраїнська спілка краєзнавців від А до Я / Авт.-упор: О. Бажан, А. Ситник. Київ, 2001. – 91 с.

⁷⁴ Тронько П. З історії Всеукраїнської спілки краєзнавців // УІЖ. – 2002. – № 4. – С. 31.

⁷⁵ Тронько П. Краєзнавство в Україні: здобутки і проблеми (до III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців). – Київ, 2003. – 125 с.; Всеукраїнська спілка краєзнавців. 1997-2003 роки. – Київ, 2003. – 144 с.; Краєзнавство в Україні: сучасний стан і перспективи. Науковий збірник. – Київ, 2003. – 232 с.

Стан і перспективи розвитку спеціальних історичних дисциплін

(Василь Кметь, Наталія Турмис, Роман Шуст)

Формування комплексу спеціальних історичних дисциплін було зумовлене різними потребами критичного аналізу джерел. Розширення та диференціація джерельної бази наукових досліджень, розбудова системи наукового знання спричинили швидке зростання ролі “мистецтва відрізяти істину від лжи”. Упродовж двох останніх століть ці дисципліни, як одна з найважливіших галузей історичного і гуманітарного знання загалом, пройшли складний шлях еволюції від комплексу прикладних навиків роботи з документами до самостійних теоретичних напрямків із власними методами аналізу джерел. На сьогодні кількість спеціальних історичних дисциплін сягнула близько 80.

Поряд із цим слід відзначити неоднозначність та нечіткість меж, що існують між ними в історіографії, часто ситуативне їхнє визначення залежно від класифікації та критерію класифікації. Проблема визначення й теоретичного обґрунтування особливостей кожної з дисциплін у такому контексті призводить до певної невизначеності у дефініціях, наприклад, вживанні термінів “спеціальні” чи “допоміжні”, окресленні сфери їх охоплення тощо.

Теоретичні засади класифікації спеціальних історичних дисциплін стали предметом особливих дискусій в історіографії другої половини ХХ ст. Якщо в першій половині цього століття система класифікації спеціальних історичних дисциплін зберігала традиційний мабільонівсько-зікелевський уклад (із формуванням “канону” класичних наук), то вже розвиток електронних засобів зберігання, поширення та опрацювання інформації, як і розширення джерельної бази та загальний розвиток наукових знань, спричинили нову хвилю наукових дискусій, вплив яких позначився і на розвитку української історичної науки.

Певного поштовху радянське, а разом з ним й українське джерелознавство отримало у зв'язку з появою нових класифікаційних схем у західно- та центральноєвропейській науці. У 1958 р. Агасфер Брандт запропонував поділ допоміжних дисциплін на такі, що пояснюють співчинники історичного процесу (наприклад, історична географія, хронологія і генеалогія), і такі, що вивчають і пояснюють окремі типи джерел (наприклад, джерелознавство, палеографія, дипломатика, геральдика, сфрагістика, нумізMATика)¹. Розвиток теоретичних засад спеціальних історичних дисциплін у 60-х роках ХХ ст. був пов'язаний з висвітленнями французьких учених. Так, у 1969 р. Робер Делор запропонував класифікацію, згідно з якою виділено науки, що уможливають розуміння джерел (наприклад, метрологія, дипломатика), інші, які пояснюють факторів історичного процесу, але трактовані як джерела (хронологія, історична географія, топоніміка). До третьої групи увійшли науки, які служать пізнанню людини і суспільства (ономастика, генеалогія, геральдика,

¹ Brandt v. A. *Werkzeug des Historikers. Eine Einführung in die Historischen Hilfswissenschaften.* – Stuttgart, 1989.

нумізматики, сфрагістики)². Це була певна модифікація концепції праці “Історії та її методів” 1961 р., яка встановила поділ дисциплін на такі, що вивчають “речові свідчення” і ті, що вивчають “писемні свідчення” історії. Р. Делор запропонував також відрізнити допоміжні дисципліни – *sciences auxiliaires*, від “доповнюючих”, або “співпрацюючих” – *complementaires*, а також *collaboratrices* (наприклад, технічні науки, механіка у вивченні історії сільського господарства, промисловості і т.п.).

У 70-80-х роках набула популярності схема класифікації, розроблена завідувачем закладу допоміжних історичних дисциплін Університету Марі-Кюрі-Скłodовської в Любліні (Польща) Юзефом Шиманським. Її ж покладено і в основу останнього видання його посібника 2002 р.⁴ Запропонована схема передбачає виділення наступних груп наук з умовними назвами: 1) “Людина-час-місце”: генеалогія, хронологія, метрологія, історична географія; 2) “Мова і письмо”: мова історичних джерел, палеографія, історична бібліологія, дипломатика, “наука про архіви”; 3) “Предмети і зображення”: наука про знаки (символи) влади і права, нумізматики, сфрагістики, геральдика. Окремо виділено також “історичне едиторство” – археографію.

Переосмислення статусу окреслених дисциплін відбувалося і в радянському джерелознавстві, головному та високорозвиненому напрямку наукових досліджень, у рамках якого більшою чи меншою мірою розвивалися і допоміжні дисципліни⁵. Розробка проблематики формувалася з огляду на допоміжні практичні функції дисциплін, виконувані на певних конкретних етапах історичного дослідження (розчитання тексту, встановлення дат, пояснення геральдичної програми тощо). З ускладненням дослідницьких технологій корегувалося і значення дисциплін та їх методик. Неспівмірність об’єктів вивчення ряду дисциплін навіть створила ілюзію неможливо-

² Delort R. Introduction aux sciences auxiliaires de l'histoire. – Paris, 1969.

³ L'histoire et ses méthodes. – Paris, 1961. Порівняймо також подібну класифікацію прийнятту сучасними чеськими істориками та усталену в узагальнюючих працях у посібниках, опублікованих упродовж 1980-1990-х років: Hlavaček I., Kašpar J., Nový R. Vademecum pomocných věd historických. – Praha, 1997. – S. 8-9.

⁴ Szymański J. Nauki pomocnicze historii. – Warszawa, 2002. – 764 с. (попереднє видання з’явилося ще 1983 р.).

⁵ Проценко Л.А. Палеографія, дипломатика і філігранологія в українських радянських дослідженнях // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1968. – Т. 3. – С. 10-200; Дашкевич Я.Р. Питання розвитку історіографії спеціальних дисциплін історії України // Архіви України. – Київ, 1970. – № 4. – С. 9-12; Котляр М.Ф. Допоміжні історичні дисципліни на сучасному етапі розвитку історичної науки // Українська історична думка. – Київ, 1974. – № 2. – С. 81-88. Порівн. також: Кронштейн А.П., Данилевський І.Н. Вопросы теории и методики исторического исследования. – Москва, 1986. – С. 51-62; Ковальський Н.П., Кулаковський П.П. Некоторые теоретико-методологические вопросы современного советского исторического исследования // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований. Межвузовский сборник научных трудов. – Днепропетровск, 1989. – С. 5-17.

будови єдиної схеми⁶. С. Каштанов запропонував класифікацію на основі визначення цих дисциплін як таких, що вивчають окремі типи джерел або їх зв'язність з точки зору певної проблеми. За короткий час його схема стала основою для низки концептуальних побудов у сучасній російській та українській історіографіях. Згідно з пропозицією вченого допоміжні дисципліни поділено на три групи: а) дисципліни, які мають визначений об'єкт досліджень (джерела одного виду, наприклад, нумізMATика, боністика, геральдика, вексилологія, філокартія); б) дисципліни, що вивчають окремі типи джерел (наприклад, палеографія, емблематика); в) дисципліни, що вивчають не джерела самі по собі, а певне коло питань на їхній основі (наприклад, хронологія, історична географія, метрологія, генеалогія)⁷. Пропозиція С. Каштанова була озвучена на останній Всесоюзній конференції у жовтні 1990 р., і запропонована частково як відповідь на схему, розроблену українськими істориками та опубліковану у колективній монографії за редакцією Ю. Кондуфора "Вспомогательные исторические дисциплины" (1988 р.).

Упорядники нової схеми спиралися на подібні засади: у монографії визначалася певна обмеженість кожної зі спеціальних історичних дисциплін, які займаються визначеним джерелом або його характерною стороною"⁸. Також запропоновано дві схеми систематизації наук – одну для дорадянського часу, і другу – для вивчення джерел новітнього часу (радянського). Прогнозишество першої доби передбачало виділення трьох головних груп допоміжних дисциплін. До першої увійшли ті, що відображали часово-просторові показники суспільного розвитку – хронологія, історична географія, історична картографія, топоніміка. Друга група охопила комплекс дисциплін, методика яких оперта на вивченні окремих аспектів писемного джерела (палеографія, філігранологія, папірологія, берестологія, метрологія, дипломатика. Третю групу дисциплін склали науки, які вивчають певні види джерел: боністика, нумізMATика, геральдика, фалеристика, генеалогія, сфрагістика, генеалогія, іконографія, філокартія, філателія та ін. У сучасних умовах сфера застосування та методика ряду дисциплін змінюється – зменшується значення одних, з'являються інші. Загальна тенденція, визначена упорядниками монографії та продовжена у дослідження наступних років, знайшла відображення у визнанні необхідності "консолідації", "укрупнення" допоміжних наук. "Необхідна єдина дисцип-

6. Пчелов Е.В. Вспомогательные исторические дисциплины в системе исторического знания // Вспомогательные исторические дисциплины: специальные проблемы и гуманитарные перспективы. Тезисы докладов и сообщений XIII научной конференции, Москва, 1-2 февраля 2001 г. – Москва, 2001. – С.20-21.

7. Там же – С. 21; Каменцева Е.И. Вспомогательные исторические дисциплины в современном мире: проблемы классификации, исследования, историографии, методологии // Научно-педагогическая школа источниковедения Историко-архивного института. – Москва, 2001. – С. 60.

8. Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория / Кондуфор Ю., Санцевич А.В., Румянцева В.В. и др. – Киев, 1988. – С. 20.

ліна – документознавство, або справочинство, яка б активно використовувала методи палеографії і дипломатики для всесторонньої (внутрішньої і зовнішньої) критики, аналізу джерел”. Таким чином, у новій, другій класифікації перша група наук була залишена без змін, а в другій і третій – окреслені шляхи зазначеного “укрупнення”: палеографія, дипломатика, генеалогія і метрологія склали комплекс *документознавства* (II); нумізMATика, геральдика, сфрагістика, вексилологія, фалеристика – *емблематики* (III), а філіателия, філокартія, кінофотознавство – *іконографії* (III)⁹. Запропонована схема, як показали дослідження наступних років, не лише узагальнила добробут попередніх десятиліть, а й дала поживу для подальших дискусій і досліджень. Так, у сучасній російській історіографії піддано критиці доцільність розділення класифікації на два окремі самостійні варіанти¹⁰, а у деяких українських виданнях пролунали критичні голоси до запропонованої схеми¹¹.

Із становленням незалежної Української держави розпочався новий етап розвитку історичної науки та, зокрема, історичного джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін. Головними науково-дослідницькими центрами, у яких зосереджено найважливіші напрямки теоретичних розробок та координацію дослідницьких проєктів є Інститут історії України Національної Академії України, Наукове товариство імені Шевченка (Комісія спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін), Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Інститути рукопису, архівознавства, біографістики Національної бібліотеки ім. В. Вернадського, кафедри ряду університетів України (зокрема, кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, кафедра давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Львівського національного університету імені Івана Франка, кафедра джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького державного університету, кафедра історіографії, джерелознавства та археографії Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна та ін.). Активізувалися зусилля істориків, спрямовані на розвиток та методичне забезпечення джерелознавчих спеціальностей та спеціалізацій на історичних факультетах, розвиток професійної архівної та документознавчої освіти (згідно з “Переліком спеціальностей Міністерства освіти і науки України” в рамках спеціальностей “Історія” (0303) та “Документознавство і інформаційна діяльність” (0201) передбачено можливість підготовки фахівців-архівознавців)¹². Зростання зацікавлення проблематикою спеціальних історичних дисциплін засвідчують і результати діяльності спеціалізованих вчених рад на захисту кандидатських і докторських дисертацій.

⁹ Там же. – С. 25-30.

¹⁰ Пчелов Е.В. Вспомогательные исторические дисциплины... – С. 21.

¹¹ Порівн., напр.: Специальные исторические дисциплины: Учебное пособие / Под ред. В. А. Замлинского. – Киев, 1992. – 323 с.

¹² Маковська Н.В. Професійна архівна освіта в Україні: моделі, імідж, перспективи. Архіви України. – Київ, 2002. – № 1-3. – С. 46-54.

Особливої уваги розробці спеціальних історичних дисциплін надано у проектах створеного у листопаді 1994 р. Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (УДНДІАСД)¹³.

Недостатній рівень розробки низки питань теорії наукового дослідження в Україні не сприяв появі відповідних комплексних монографій та посібників починаючи з 1990-х років. Одним з перших видань став навчальний посібник, опублікований 1992 р з грифом Міністерства освіти України¹⁴. Недоліком багатьох видань у галузі спеціальних історичних дисциплін залишалися невизначеність концептуальних підходів, схематичність, компілятивний характер методологічна непослідовність, фрагментарність викладу, фактографічні помилки та перекозючення. Подібною залишалася й ситуація у виданнях посібників з окремих дисциплін. Серед підручникових видань треба згадати праці М. Савчина, Г. Бондаренка, М. Кріля¹⁵. В окремих працях українських істориків з'явилися досить категоричні твердження стосовно теоретичної та історіографічної кризи сучасної науки¹⁶.

Проблемою спеціальних історичних дисциплін і джерелознавства в цілому залишалася термінологічна непослідовність. Я. Калакура та С. Павленко окремо відзначили причини термінологічного хаосу в українській історичній науці, вказавши можливі шляхи його подолання¹⁷. Важливим кроком на шляху до вирішення суперечностей, впорядкування та оновлення термінологічного інструментарія стала підготовка та публікація науковцями Київського національного університету ряду довідкових видань¹⁸. Усталення потреби навіть основна термінологія, що окреслює зазначені дисципліни. Так, хоча й аргументованим концептуально вживанням поняття "спеціальні" чи "допоміжні" (наприклад, у публікаціях НТШ¹⁹), трапляються випадки

¹³ *Лаврицький В.* Основні напрями діяльності Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства // *Студії з архівної справи та документознавства*. – Київ, 1996. – Т. 1. – С. 4-12.

¹⁴ *Спеціальні історичні дисципліни: Учебное пособие / Под ред. Я. Калакури.* – Киев, 1992. – 323 с.

¹⁵ *Савчин М.* Допоміжні історичні дисципліни. – Дрогобич, 1995. – 80 с.; *Бондаренко Г.* Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни. – Луцьк, 1997. – 222 с.; *Кріль М.* Історична палеографія. Навчальний посібник – Київ, 1995. – 196 с.; *Його ж.* Латинське право та його види: Текст лекцій. – Львів, 1996. – 64 с.

¹⁶ *Лаврицький В.* Криза сучасної історичної науки: теоретичний та історіографічний аспекти. Автореферат на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. – Львів, 1994. – 19 с.

¹⁷ *Лаврицький В.* Історичне джерелознавство. – Київ, 2002. – С. 37-41.

¹⁸ *Лаврицький В.* Історичне джерелознавство історії України. Довідник. – Київ, 1998. – 212 с.; *Лаврицький В.* Історична наука: методологічний та понятійний довідник. Навчальний посібник./ за ред. М. Лаврицького, В.І. Гесева, А.Г. Слюсаренка. – Київ, 2002. – 430 с.

¹⁹ *Лаврицький В.* *Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – Записки НТШ).* – Львів, 1998. – Т. 231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін; 1999. – Т. 232: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін; 2000. – Т. 240: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.

невиразного розділення або синонімізації певних понять²⁰. У підручниках виданнях трапляються плутані та неприйнятні визначення предмета і об'єкта вивчення окремих дисциплін²¹. У цьому випадку слушним і теоретично обгрунтованим видається введення до наукового обігу київськими науковцями поняття “галузі історичних знань” стосовно архівознавства, джерелознавства, історіографії, археографії²².

Термінологічні дискусії та пошук розв'язання проблем систематизації дисциплін дозволили Я. Калакурі запропонувати власну класифікаційну схему, застосовану згодом у виданні посібника. До першої групи дослідників відніс дисципліни, які вивчають особливі види джерел – сфрагістика (печатки), геральдика (герби), фалеристика (нагороди), нумізMATИКА (монети) і т.д.; до другої – дисципліни, що застосовують спеціальні методи вивчення різних історичних джерел – палеографія (зовнішні ознаки рукописних пам'яток), метрологія (система мір), хронологія (система літочислення)²³.

Традиційний напрям розвитку українського джерелознавства у 90-х роках XX ст. був підсумований появою ґрунтовних посібників: курсів лекцій професора Львівського національного університету ім. І. Франка С. Макарчука²⁴ і підручника авторського колективу, очоленого професором Київського національного університету ім. Т. Шевченка Я. Калакурою²⁵. Увага до зазначеного напрямку зумовлена як потребами сучасної історичної науки, так зростанням ролі джерелознавства у комплексі дисциплін фахової підготовки істориків. У працях С. Макарчука розглянуто головні підстави класифікації джерел до історії України, викладено критерії та принципи типологізації зосереджено увагу на методах пошуку та опрацювання джерельного матеріалу. У київському посібнику багато уваги приділено теоретичним, методологічним, термінологічним питанням джерелознавства як спеціальної галузі історичної науки. Особливості окремих груп джерел та методи їх опрацю-

²⁰ Порівн. у Г. Бондаренка: “У навчальних планах нового зразка використовується назва – “спеціальні історичні дисципліни”, що означає „допоміжні” (Бондаренко Г. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни. – С. 7).

²¹ Наприклад: “НумізMATИКА... [вивчає] тексти на монетах” (Савчин М. Допоміжні історичні дисципліни. – С. 3); “іконографія [займається] іконами” (Кріль М. Основи палеографії. – С. 3); “палеографія... досліджує писемні і друковані пам'ятки з їх зовнішньої сторони” (Бондаренко Г. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни. – С. 9).

²² Археографія як спеціальна галузь історичної науки представлена у монографії Г. Боряка: *Боряк Г. Національна архівна спадщина України та державний ресурс “Археографічна Україніка”: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи.* – Київ, 1995 (Рец: *Варшавчик М. // Студії з архівної справи та документознавства.* – Київ, 1996. – Т. 1. – С. 153-155).

²³ *Калакура Я. Спеціальні історичні дисципліни в національному університеті ім. Тараса Шевченка // Спеціальні історичні дисципліни.* – Київ, 1997. – Вип. 1. – С. 141-149; *Історичне джерелознавство...* – С. 59.

²⁴ *Макарчук С. Писемні джерела з історії України. Курс лекцій.* – Львів, 1999. – 352 с.; *Його ж. Історичні неписемні джерела. Курс лекцій.* – Львів, 2002. – 201 с.

²⁵ *Історичне джерелознавство.* – Київ, 2002. – 486 с.

яння зумовили можливість виділення в структурі джерелознавства ряду напрямів за логічним, предметним, функціональним та субдисциплінарним критеріями. Структуру джерелознавства розглянуто у тісному зв'язку з комплексом спеціальних історичних дисциплін.

Слід відзначити й окремі напрями розвитку джерелознавчих досліджень, зокрема, в галузі церковної історіографії І. Сковчиляса²⁶, історії права К. Шендобокова²⁷, соціотопографії М. Капраля²⁸, М. Долинської²⁹ та ін.

Окремої уваги заслуговують спроби українських дослідників розвинути питання джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін в рамках загального напрямку дослідження загальної теорії документа – *документознавства*. Треба відзначити, що на стані розробки напрямку позначається той факт, що ні одне з визначень документознавства не вважається задовільним.

«Документознавство» – термін багатоаспектний, структурно диференційований, може охоплювати різні сторони документа та документно-комунікативної діяльності. В українській історіографії проблематика документознавства розробляється у працях таких авторів, як С. Кулешов³⁰, Г. Асеев, В. Шейко³¹, Г. Швецова-Водка³², Н. Кушнарченко³³ та ін. У 1994 р. курс

²⁶ Сковчиляс І. Акти духовних судів українських церковних установ XVII-XVIII ст. (за матеріалами виїзних засідань єпископсько-консисторського суду Львівської єпархії 1726-1733 років) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 185-194; Його ж. Генеральна візитація Львівської єпархії 1726-1733 років: зміст та структура опису // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1996. – Вип. 9. – С. 186-203; Його ж. Генеральна візитація Львівської єпархії 1726-1733 рр. як історико-географічне джерело // Матеріали Шостої наукової геральдичної конференції (Львів, 27-29 березня 1997 року). – Львів, 1997. – С. 142-144; Його ж. Протоколи генеральної візитації Львівської єпархії 1730-1733 рр. як історичне джерело. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1999.

²⁷ Шендобоков К.А. Проблеми джерелознавства історії українського права // Архіви України. – 2002. – № 1-3. – С. 24-34.

²⁸ Капраль М. Фінансові книги Львова другої чверті XVI ст. як джерело дослідження демографії та соціотопографії. Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Київ, 1999.

²⁹ Долинська М. Проблеми соціотопографії Львова (за матеріалами фінансових книг другої чверті XVI ст.) // Lwów: miasto, społeczeństwo, kultura. – Kraków, 1998. – Т. II. – С. 11-46; Його ж. Соціотопографія львівського середмістя середини XVI ст. // Львівський краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2001. – Вип. V. – С. 59-72.

³⁰ Долинська М. Українська дільниця Львова у XVI-XIX ст. (соціотопографічна характеристика). Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Львів, 1997.

³¹ Шейко В. Документальні джерела наукової інформації: поняття, типологія, функції, типологічної схеми. – Київ, 1995; Його ж. Організація функціонування документальних інформаційно-пошукових систем. – Київ, 1998. – 26 с.

³² Швецова Г.Г., Шейко В.Н. Информационные технологии в документоведении. – Львів, 1997. – 290 с.

³³ Швецова Г.М. Типологія документа. – Київ, 1998.

³⁴ Кушнарченко Н.Н. Документоведение. Учебник для студентов институтов культуры. – Львів, 1997; Шейко В.Н. – Харьков, 1997; Кушнарченко Н.Н. Документоведение. – Львів, 2-е изд., перераб. и доп. – Киев, 2000. – 460 с.

“документознавство” вперше в Україні був запроваджений до навчальної програми Харківської державної академії культури.

Документознавство (для деякого з дослідників як “варіант джерелознавства”) вивчає документ як джерело інформації та засіб соціальної комунікації і є комплексною наукою про документно-комунікаційну діяльність, що займається дослідженням процесів створення, поширення і використання документних джерел інформації в суспільстві в історичному, сучасному прогностичному планах. Воно вивчає документ як предмет на теоретичному історичному і методичному (практичному) рівні, досліджує документ як систему, його властивості, параметри, структуру, функції, методи і способи документування, класифікацію і типологізацію документів. Саме така концепція документознавства як інтегративного напрямку розвитку знання про документ, як мета науки для всіх наук документно-комунікаційного циклу покладена в основу посібника Н. Кушнарєнко³⁴.

Документознавство тісно пов'язане з діловодством, книго-, бібліотеко- бібліографо-, архівознавством, інформатикою³⁵ та іншими дисциплінами. При ширшому підході до складу документознавства включено й історичне джерело- і музеєзнавство, семіотику, текстологію, кодикологію та ін. Чим вищий рівень узагальнення поняття “документ”, тим ширше коло галузей знань, які входять у документознавство³⁶.

Структурно документознавство поділяється на дві підсистеми: загальну та особливе. Загальна складається з трьох розділів: теорії документа (документології), історії документа, історії та теорії документно-комунікаційної діяльності. Особливе документознавство вивчає специфічні, характерні для окремих типів і видів документів (книги, патенти, ноти, карти, кінофільми тощо), окремі процеси документно-комунікаційної діяльності (документування, зберігання, поширення, видання, користування документом). Особливе може виступати будь-яка спеціальна ознака, що заслуговує теоретичного розгляду. Особливе документознавство поділяється на спеціальне часткове. Спеціальне вивчає особливості документів, що є об'єктами бібліотечної, архівної, музейної справи. Крім того, предметом спеціального документознавства може служити вивчення специфіки різних процесів документно-комунікаційної діяльності (документування, діловодство, фондознавство тощо). Предметом часткового документознавства є окремі види документів. На їх основі сформовано дисципліни книго-, патенто-, картознавства та ін.

Відмінну концепцію *історичного документознавства* представлено

³⁴ Там же.

³⁵ Див. також: Кулешов С. Документальні джерела наукової інформації як об'єкт дослідження інформатики // Студії з архівної справи та документознавства. – Київ, 1996. – Т. 1. – С. 72-76.

³⁶ Кушнарєнко Н.Н. Документоведение. Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. – Київ, 2000. – С. 148-158.

добробку знідувача відділу документознавства УДНДІАСД С. Кулешова³⁷.

Упродовж 1960-1980-х років увага документознавців зосереджувалася головним чином на проблемах створення і функціонування сучасних управлінських документів, а історична проблематика складала лише незначну частку у теоретичних розробках та дослідницькій тематиці. У сучасній російській історіографії, де розробка даної проблематики впродовж останніх десятиліть велася особливо інтенсивно, нині обґрунтовано принцип історизму в документознавстві, визначено основні напрями та завдання застосування історико-історичного аналізу в цій дисципліні. Саме для "історичної частини" документознавства з її змістом, завданнями об'єктом та методами С. Кулешов вважає логічним використання терміну "історичне документознавство"³⁸.

Важку подібність історичного документознавства та джерелознавства дослідник вбачає у близькості головного концептуального завдання обох дисциплін: в історичному джерелознавстві це виявлення закономірностей створення історичних джерел, а в документознавстві – закономірностей утворення документів. "В обох дисциплінах виконання даного завдання потребує вивчення спонукальних мотивів створення документів, розробки їхньої історичної класифікації, визначення змісту функцій та соціально-історичної ролі". Серед спеціальних історичних дисциплін з історичним документознавством найбільше перетинається дипломатика, яка від середніх віків до початку XIX ст. залишалася єдиною наукою про документ. Розвиток спеціальних історичних дисциплін спричинив глибше розмежування не лише цих наук, але й дозволив окреслити предмет вивчення *неодипломатики*, яка передбачає можливість застосування методів дипломатичного аналізу до аналізу масових джерел XVIII-XIX ст.

Аналізуючи доробок сучасних українських та російських учених (зокрема, Євстинова), С. Кулешов окреслив спільні та відмінні ознаки у підходах та методах документознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Так, подібність у спрямуванні досліджень історичного документознавства і дипломатики полягає в аналізі розвитку формуляра управлінського документа, а відміння визначається завданнями. Дипломатика вивчає еволюцію формуляра документа з метою вирішення завдань його джерелознавчого аналізу (визначення оригінальності, авторства, часу створення та підвищення інформативності, ефективності інтерпретації семантики тексту документа). Документознавство розглядає формуляр у контексті виявлення закономірностей розвитку його реквізитів та інших характеристик з моменту генезису документа аж до сьогодення. При цьому історичне документознавство послуговується результатами досліджень в галузі історії справочинства, палеографії, філігранології, філіграністики, філігранології, дипломатики та ін.; "перебуває в часовому

³⁷ Кулешов С. Документальні джерела...; Його ж. Історичне документознавство: основні завдання наукового напрямку (до постановки проблеми) // Архіви України – Київ, 1998. – № 1-6. – С. 9-18.

³⁸ Кулешов С. Історичне документознавство... – С. 10.

просторі таких напрямів, як неодиبلوماسية і неографія”³⁹. З дипломатикою пов’язане тільки управлінське документознавство як один з пріоритетних напрямів, серед яких – картографічне, науково-технічне документознавство тощо.

Таким чином, визначені українськими науковцями головні завдання історичного документознавства в умовах сучасного розвитку наукового пізнання полягають у дослідженні закономірностей еволюції документації, зокрема розвитку видів документів, систем документації, їх утворення та функціонування. Серед перспективних завдань історичного документознавства С. Кулешов вказав на формулювання закономірностей “у площині інших масштабних його завдань” – дослідженні генезису документа, формування розвитку його соціальних функцій, властивостей як засобу комунікації джерела оперативної інформації. Фактологічну базу таких положень повинні забезпечити результати дослідження конкретних видів документів, формування типів документації із розвитком відповідних сфер їх функціонування.

Диференціація спеціальних історичних дисциплін є одним із найдієвіших чинників розвитку інтегрованих методів історичного дослідження. Свідченням цього є й низка методологічних і термінологічних дискусій у різних напрямках спеціальних історичних дисциплін, що складають основи зазначених джерелознавчих та документознавчих студій (передусім, дипломатичної палеографії, кодикології та ін.). У даному аспекті видається доцільним відзначити доробок Г. Швецової-Водки⁴⁰, класифікаційні побудови які сприяють поглибленню міждисциплінарних зв’язків та інтеграції методів спеціальних історичних дисциплін. Історичне джерелознавство та документознавство в Україні спираються на значний досвід наукової критики джерела, широко використовують сучасні комп’ютерні технології, залучаючи теоретичний і практичний доробок західноєвропейської та російської історіографії. Особливу роль документознавства в розвитку української історичної науки відзначив у своїй монографії Г. Боряк⁴¹.

Треба наголосити на важливій інтегративній ролі архівознавства у розробці спеціальних історичних дисциплін. Доробок цієї галузі можна вважати чи не найвагомим, оскільки багатолітній архівно-джерелознавчий досвід, як і організаторська діяльність ряду українських учених – передусім І. Матяш, Г. Боряка, К. Климової, Г. Папакіна, Л. Дубровіної, Н. Христової – інших були втілені у трьох концептуальних виданнях – загальному посібнику

³⁹ Там само. – С. 13-14.

⁴⁰ *Швецова-Водка Г.* Типологія документа...; *Її ж.* Значення поняття “документ” у документально-інформаційних науках // *Культура України: історія і сучасність*. Республіканська науково-теоретична конференція, 26-28 жовтня 1992 р. Тези доповідей. – Харків, 1992. – С. 324-326; *Її ж.* Співвідношення понять “документ” і “історичне джерело” // *Архіви України*. – Київ, 2001. – № 4-5. – С. 33-56.

⁴¹ *Боряк Г.* Національна архівна спадщина України... – С. 8-9.

архівознавства⁴², “Нарисах історії архівної справи”⁴³ та хрестоматії⁴⁴. Особливої уваги у вказаних виданнях надано структурі Національного архівного фонду, проблемам експертизи цінності архівних документів, застосуванню сучасних інформаційних технологій в архівній справі та науково-дослідній роботі архівів.

Низку публікацій в українській історіографії 90-х років ХХ ст. було присвячено окремим аспектам *дипломатики* як спеціальної історичної дисципліни. Головні напрямки досліджень охопили як коло питань, зазначених у вказаних попередніх десятиліттях⁴⁵, так і виявили нові перспективи дослід-

ження. Подальшого продовження набули дослідження в галузі дипломатики Галицько-Волинської держави, представлені у доробку голови Комісії спеціальних (спеціалізованих) історичних дисциплін Наукового товариства імені Шевченка та редактора відповідних томів “Записок” О. Купчинського⁴⁶. Дослідник зосередив увагу на питаннях можливостей та перспектив реконструкції дипломатичної спадщини України княжої доби, відтворення структури та персонального складу середньовічної канцелярії, вивчення специфіки політичного, економічного та культурного життя українських земель вказаного періоду з застосування методик дипломатичного дослідження. Предметом вивчення стали як загальні підстави появи та розвитку документа на українських землях, так і конкретні особливості та зміни формуляру (запозичення латинських зразків) під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників.

Важкий досвід роботи автора з актовим матеріалом XV-XVIII ст. було використано в нарисі, присвяченому гродським та земським судово-адміністративним фондам Центрального державного історичного архіву України у Львові⁴⁷. Праця готувалася до друку ще 1978 р. як частина більшої публікації про актові книги, що зберігалися у Львові, але на той час залишилася неза-

⁴² Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Я.С. Калакура та ін. – Київ, 1998. – 316 с.; Архівознавство / За ред. Калакури та І. Матяш. Вид. 2-е, виправлене і доповнене. – Київ, 2002. – 356 с.

⁴³ Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Матяш та К. Климової. – Київ, 2002. – 612 с.

⁴⁴ Хрестоматія з архівознавства / Наук. ред. І.Б. Матяш. – Київ, 2003. – 408 с.

⁴⁵ Дипломатика. – Киев, 1963. – 219 с.; Дашкевич Я.Р. Стан та завдання української дипломатики // Третя Українська республіканська конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – Київ, 1968. – Т. 2. – С. 113-117.

⁴⁶ Купчинський О.А. Розвиток галицько-волинського документа в контексті міжслов'янських зв'язків // З історії міжслов'янських зв'язків – Київ, 1983. – С. 25-45; Його ж. Інтер'єр канцелярії над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії на українських землях XIII – першої половини XIV століть // Записки НТШ. – Київ, 1996. – Т. 231. – С. 44-108.

⁴⁷ Купчинський О.А. Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова – Київ, 1998. – 98 с.

вершеною. Нині це видання є важливим путівником для історика-джерелознавця, дипломатиста. Серед досліджень історії державних урядів та канцелярських установ слід також відзначити науковий доробок М. Крикуна⁴⁸. Дививчення традицій окремих місцевих канцелярій зверталася Н. Яковенко. У своїх публікаціях ця дослідниця підкреслювала самостійне значення межових актів у комплексах поземельної документації на маєтки; простежила часо-зміни тих канцелярських формул і предметних реалій документів, пов'язаних з межуванням земель, які можуть служити орієнтиром для розпізнавання фальсифікатів⁴⁹.

Важливий доробок у галузі дипломатики склали публікації українських вчених, присвячені канцелярії Руської (Волинської) Метрики 1569-1673 рр. Ініціаторами досліджень у даному напрямку виступили відомі українські джерелознавці М. Ковальський, Ю. Мицик, Г. Боряк, Н. Яковенко, П. Кулаковський та ін. Серед публікацій особливої уваги заслуговують дослідження та джерельні публікації Петра Кулаковського⁵⁰ та американської авторки Патріції Кеннеді-Грімстед⁵¹.

У дослідженнях П. Кулаковського знайшли відображення питання створення, генезису та організації книг Волинської Метрики, організація роботи Руської канцелярії, класифікація книг та форм вписів, роль канцелярії в системі державного управління та судочинства. Особливої уваги автор надав дослідженню та реконструкції персонального складу канцелярії, застосовуючи методи просопографії. Підсумком розробки тематики стала публікація ґрунтовної монографії⁵².

У результаті чинної співпраці українських вчених із закордонними

⁴⁸ Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV-XVIII століттях // Записки НТШ. – Львів, 1994. – Т. 228: Праці Історично-філософської секції. – С. 65-122.

⁴⁹ Яковенко Н.М. Про критерії автентичності поземельних актів 15 - першої половини 17 ст.: текстологічний аспект // Проблеми історичної географії України. – Київ, 1990. – С. 3-9.

⁵⁰ Кулаковський П. До генези структури книг Руської (Волинської) Метрики. Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія і методи міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 56-69; Його ж. Руська (Волинська) Метрика: назва, склад, характер // Вісник Дніпропетровського університету: історія та археологія. – Дніпропетровськ, 1996. – Вип. 1. – С. 58-71; Його ж. Коронна Метрика (центральный архів Речі Посполитої). Руська (Волинська) Метрика // Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Матіяш та К. Климової. – Київ, 2002. – С. 57-67.

⁵¹ Кеннеді Грімстед П. Неизвестная подокументная опись Русской Метрики (1569-1673) из собрания ЦГАДА СРСР // Исследования по истории Литовской метрики. Сборник научных трудов. – Москва, 1989. – С. 118-137; Кеннеді Грімстед П. Руська Метрика: книги польської коронної канцелярії для українських земель (1569-1673) // УІЖ. – Київ, 1989. – № 5. – С. 52-62; Kennedy Grimsted P. The Ruthenian (Volhynian) Metrica: Polish Crown Chancery Records for Ukrainian Lands // Harvard Ukrainian Studies. – 1990. – Vol. XIV, № 1/2. – P. 7-83.

⁵² Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) Метрики 1560-1673 рр. Студія історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог; Львів, 2002. – 304 с.

новими інституціями з'явилися два унікальні джерельні видання, які дали змогу поглибити вивчення не лише дипломатичної проблематики, а й інших важливих аспектів джерелознавства. Так, у 1999 р. вийшов друком п'ятий том серії "Monumenta historica res gestas Europae Orientalis illustrantia. Fontes XV-XVII saec.", започаткованої 1994 р. співпрацею Інституту історії Варшавського університету, Російського державного архіву давніх актів та Інституту філіології Російської Академії наук. Даний том, за словами його редактора І. Гралі, став першим внеском до серії української археографії. До цього увійшла впорядкована П. Кулаковським книга Руської Метрики за 1652-1673 рр.⁵³ Кількадесятилітній період спільних наукових пошуків українських вчених (ЦДІА України у Києві, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Український науковий інститут Варшавського університету), архівних установ Польщі та Росії увінчався публікацією регестів документів Руської Метрики 1569-1673 рр. Книга з національною монографічною передмовою П. Кеннеді-Грімстед (с. 27-139) була надрукована у 2002 р.⁵⁴

Важливе підґрунтя для наступних дипломатичних досліджень складає також життя археографічного проекту – видання джерельного комплексу "Нам'ятки української мови". У 1991 р. в серії актових джерел було опубліковано книгу Київського підкоморського суду 1584-1644 рр. (упорядники – редактори ЦДІА України в Києві, Інституту історії НАН України, Інституту філіології ім. О.О. Потебні: Г. Боряк, В. Німчук, В. Страшко, Н. Яковенко тощо)⁵⁵. 1995 р. у серії актових документів і грамот вийшов друком збірник "Волинські грамоти XVI ст.". У передмові до книги А. Матвієнко зосередив увагу на особливостях діловодства, канцелярської практики, письма волинських документів вказаного періоду, класифікував розглянуті та опубліковані грамоти.⁵⁶

Продовжено наукові пошуки в галузі української дипломатики доби гетьманщини XVII-XVIII ст. Докладний джерелознавчий та дипломатичний збірник актових документації, зокрема гетьманських універсалів доби національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, здійснив Ю. Милан. Аналіз формуляру гетьманських універсалів, специфіка функціону-

⁵³ Нам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV-XVII ст. – Т. V: Руська (Волинська) Метрика. Книга за 1652-1673 рр. / Укл. П. Кулаковський. – Острог; Варшава; Москва, 1999. – 608 с.

⁵⁴ Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для Волинських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) за 1652-1673 / Передмова П. Кеннеді Грімстед. – Київ, 2002. – 984 с.

⁵⁵ Книга Київського підкоморського суду (1584-1644). – Київ, 1991. – 344 с. (рец.: Матвієнко А. // Записки НТШ. – Львів, 1993. – Т. 225: Праці історично-філософської школи. – С. 452-458).

⁵⁶ Волинські грамоти XVI ст. / Упор. В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко. – Київ, 1995. – 116 с.

⁵⁷ Милан Ю.А. О формуляре универсалов и приказов сподвижников Богдана Хмельницкого // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной

вання Генеральної канцелярії та особливості формування персонального складу писарів-канцеляристів стали предметом вивчення упорядників опублікованих збірників універсалів гетьманів Б. Хмельницького та І. Мазепи, передусім І. Бутича. Згадані збірники стали результатом плідної співпраці Інституту історії України НАН України, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Наукового товариства імені Шевченка⁵⁸. Підсумком багатолітнього вивчення документації Лівобережної України XVIII ст. стала публікація збірника ділової документації Гетьманщини, упорядкованої В. Горобцем⁵⁹. У вступній статті В. Панашенко зосередила увагу на історії органів управління та їх канцелярій упродовж зазначеного періоду, здійснила спробу реконструкції персонального складу працівників державних і церковних канцелярій, типологізувала продукцію канцелярських установ⁶⁰. Аналіз формулярів документації Нової Січі здійснено в публікаціях В. Стафійчука⁶¹.

Потребують систематизації та концептуального спрямування розробки українських вчених у галузі *палеографії*. За останнє десятиліття, на жаль, не вдалося вирішити комплексу проблем, окреслених у 1970 – 1980-х роках, зокрема у справі публікації на належному рівні палеографічних альбомів, також сучасних посібників з предмету⁶². Підручники публікації, що з'явилися впродовж останнього часу, є переважно, оглядовими, компілятивними, малопридатними для наукового використання. У багатьох виданнях цього типу зберігається архаїчна та невиправдана в умовах сучасного стану розвитку наукових знань система змішання проблем, цілей, предметів об'єктів вивчення палеографії, неографії, історії писемності, історії книг

истории. – Днепропетровск, 1985. – С. 107-113; *Мицик Ю.* Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – 262 с.

⁵⁸ Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657 / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – Київ, 1998. – 383 с; Універсали Івана Мазепи 1687-1709 / Упор. І. Бутич. – Київ, Львів, 2002. – 757 с.

⁵⁹ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірник документів / Упор., автор передмови та коментарів В.Й. Горобець. – Київ, 1993. – 392 с.

⁶⁰ Там само. – С. 5-22.

⁶¹ *Стафійчук В.В.* Відбиття статусу Нової Запорозької Січі у формулярах листування коша з гетьманом К. Розумовським // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії культури. – Запоріжжя, 1997. – С. 227-231; *Його ж.* Формуляри документів коша Нової Запорозької Січі про надання у нагляд лісових угідь як джерело з історії Запорозжя та його діловодства // Там само. – С. 231-237.

⁶² *Панашенко В.В.* Про стан і деякі завдання в розвитку української палеографії // Українська республіканська конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – Київ, 1968. – Т. 2: Спеціальні історичні дисципліни. – С. 164-180; *Її ж.* До питань методики та термінології палеографічних досліджень українського скоропису 17-18 ст. // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1972. – Т. 7. – С. 88-92; *Царьова Н.М.* Палеографічний альбом латинського скоропису 14-17 ст.: на матеріалах актових книг // Українська археографія: сучасний стан і перспективи розвитку. – Київ, 1988. – С. 195-196.

формування, філігранології, хронології та ін. Це призводить до нечіткості у визначеннях, хронологічній та періодизаційній плутанини, відсутності єдиної термінологічного апарату⁶³.

Більшість наукових публікацій, здійснених у даному напрямі, мають конспіративний, причинковий характер, створюють підвалини для майбутніх досліджень, зокрема в галузі вдосконалення методик (із запозиченням досвіду ряду спеціалізованих установ за кордоном), ідентифікації та реконструкції писарських шкіл, розробці відповідного інформаційного забезпечення тощо⁶⁴. Окремі палеографічні описи та нариси вміщено до археографічних передмов чи відтворено у контексті досліджень історії писемної культури, мови, рукописної книги та ін.⁶⁵

Важливим внеском у дослідження історії слов'янської писемності та формування кириличного уставу є праці знаних українських істориків-джерелознавців М. Брайчевського⁶⁶ та С. Висоцького⁶⁷. Книжкам, що з'явилися зрештою майже одночасно, судилося стати лебединими піснями обох авторів (С. Висоцький не встиг побачити свого видання). У монографії М. Брайчевського розглянуто головні етапи розвитку слов'янської писемності, акцентовано проблему формування слов'янської ієрогліфіки, застосовано принципи регіоналізації у вивченні історії письма на українських землях. У роботі висловлено критику багатьох наукових публікацій українських та закордонних істориків, висловлено низку важливих, хоча й часом суперечливих (як наприклад, неоднозначне ствердження "руськості" згаданих у Житії Константина Великого), гіпотез та припущень. На основі докладного аналізу писемних та хронологічних джерел, зокрема комплексу графіті Свято-Михайлівської

⁶³ Порівн., наприклад: *Мацюк О., Царьова Н., Кметь В., Шестакова Н.* *Agis verum et verum ac falsa*. Рецензія на: М.М. Кріль. *Основи палеографії*. Навчальний посібник. Київ: ІСДО, 1995. 196 с.; М.М. Кріль. *Латинське письмо та його види: цикл лекцій*. Львів: Ред.-вид. Львів ун-ту, 1996. 64 с. // *Студії з архівної справи та документознавства*. – Київ, 1998. – Т. 3. – С. 171-181.

⁶⁴ Пор.: *Остап Н.Л.* До палеографії реєстру Запорозького Війська 1649 р.: великі літери в рукописі Кальницького полку // *Дев'ята Вінницька обласна історико-ознавча конференція*. – Вінниця, 1990. – С. 30-31; *Шестакова Н.* Палеографія церковних документів XVI-XVII ст. // *Україна в минулому*. – Київ-Львів, 1992. – Т. 1. – С. 61-79.

⁶⁵ Пор.: *Пецак М.М.* Палеографія і текстотворчі функції ініціалів // *Українська палеографія: сучасний стан та перспективи розвитку*. – Київ, 1988. – С. 201-203; *Висоцький С.О.* *Українська рукописна книга*. – Львів, 1995. – 480 с.; *Гнатенко Л.А.* *Слово Пересопницького Євангелія та графіко-орфографічні особливості пам'ятки // Пересопницьке Євангеліє 1556-1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словознавство*. – Київ, 2001. – С. 55-73; *Фрис В.* Палеографія українських кирилических рукописів XVI – першої половини XVII ст. // *Бібліотека – скарбниця духовності*. – Київ, 2001. – С. 245-251; *Їж*. *Історія кирилическої рукописної книги в Україні X-XVIII ст.* – Львів, 2003. – 188 с.

⁶⁶ *Брайчевський М.* *Походження слов'янської писемності*. – Київ, 1998. – 154 с.

⁶⁷ *Висоцький С.О.* *Київська писемна школа X-XII ст. (До історії української писемності)*. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1998. – 247 с.

церкви Видубецького монастиря, церкви Спаса на Берестові, Кирилівської церкви, Успенського собору Києво-Печерської Лаври (всього понад 400 написів та малюнків); ряду епіграфічних пам'яток, зразків книжного письма (Реймське, Остромирове Євангелія; Ізборники 1073 і 1076 рр. та ін.) С. Висоцький зробив висновок про можливість вживання поняття “київської писемної школи” для характеристики давньоруської доби X-XII ст. Особливості палеографії письма розглянуто на широкому тлі історичних студій, розвитку освіти та наукових знань у Київській Русі. Автор також звернув увагу на берестяні грамоти, виявлені у Звенигороді археологом І. Свешніковим.

Дослідження останнього також вартують окремої згадки, хоча невелика кількість епохальних для української історії знахідок спричинили появу лише кількох публікацій в галузі *берестології*⁶⁸. Серед дослідників графіті варто відзначити й також В. Вуйцика⁶⁹.

Спорадичними залишаються публікації з *епіграфіки*, зумовлені найчастіше появою нових знахідок та реконструкцій⁷⁰.

Питання *нотної палеографії* розроблено у ряді публікацій та, зокрема, у комплексній монографії Ю. Ясиновського⁷¹.

Низкою важливих здобутків характеризуються наукові дисципліни, предметом вивчення яких є рукописна книга. Окрім появи конкретних археографічних проектів та історичних нарисів, цінним досягненням стала монографія Л. Дубровіної, присвячена як практичним, так і теоретичним аспектам *кодикології*⁷². Авторка розглядає рукописну книгу як комплексне джерело та об'єкт кодикології, що розвивається у тісному взаємозв'язку з джерелознавством, палеографією, текстологією, дипломатикою, археографією, філігранологією. Л. Дубровіна аргументувала можливість виділення *кодикографії*, як спеціальної науки, яка визначає характер, методи, види описів рукописної книги як інформаційно-культурологічної системи на основі всіх її складових частин, передбачає науково-практичну діяльність.

⁶⁸ Свешніков І. Звенигородські грамоти на бересті // Дзвін. – Львів, 1990. – № 6. С. 127-131.

⁶⁹ Вуйцик В. Графіті XII-XV ст. церкви св. Пантелеймона в Галичі // Записки НТШ. Львів, 1996. – Т. 231. – С. 189-194.

⁷⁰ Пор., напр.: Осетрова Г.О. Латинські написи в пам'ятках архітектури м. Кам'яниці Подільського // Матеріали 8-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 76-77; Супруненко О.Б. Закладна дошка Покровської церкви Петра Калнишевського // Козацькі старожитності Полтавщини. Полтава, 1993. – Т. 1. – С. 73-79; Петегирич В.М. Про знаряддя письма та кирилическі написи на предметах XI-XIV ст. з Галицької землі // Записки НТШ. – Львів, 1997. – Т. 233. – С. 206-214; Намогильні хрести запорозьких козаків. – Одеса, 1998. – Т. 1. – С. 219 с.; Вуйцик В., Лукомський Ю., Петрик В. Різьблений камінь XII ст. з Галицького дитинця Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2000. – Вип. IV. – С. 323-331.

⁷¹ Ясиновський Ю. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої XVI-XVIII століть. Каталог і кодикологічно-палеографічні дослідження. – Львів, 1996. – 624 с.

⁷² Дубровіна Л. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – Київ, 1992. – 262 с.

ження календарних систем⁷⁹, було опубліковано також кілька узагальнюючих видань з історичної хронології, які підсумували дотеперішній розвиток наукової дисципліни, стали важливими посібниками у поточній роботі істориків з джерелами. Так, упродовж останніх років з'явилося виправлене українське видання посібника І. Климишина⁸⁰; у Черкасах видано роботу О. Перехреста⁸¹, опубліковано нарис І. Войцехівської⁸².

Вартим уваги є доробок українських вчених у галузях історичної географії та картографії (історичного картознавства) – спеціальні історичних дисциплін, сформованих на стику історії та географії, які всебічно вивчають географічну характеристику території в певний історичний період в тісному взаємозв'язку з розвитком людського суспільства. Головні напрями розробки тематики даних дисциплін передбачають вивчення проблем історико-географічного районування, економічної географії минулих історичних періодів та історичної демографії; опрацювання історії народів у взаємозв'язку з особливостями історичного середовища; ідентифікацію місцевих ходження поселень, топографію міст, шляхи сполучень.

У сучасній українській історіографії представлено практично всі головні аспекти історичної географії. Значний внесок у вирішення проблем історико-географічного районування України здійснено у науковому доробку М. Крикуна. Сфера наукових інтересів ученого охоплює питання поширення польського адміністративно-територіального устрою на Правобережній Україні XVI-XVIII ст.⁸³ У дослідженнях повітового устрою Волині⁸⁴, Поділля⁸⁵ та Київщини⁸⁶ М. Крикун ефективно застосував методи інтегрального (всесторонній аналіз природи, населення і господарства в даний історичний період та компонентного (аналіз окремих історичних сюжетів – політико-географічних, демографічних, економічно-географічних), наголошуючи, що вивчен

⁷⁹ Див., напр: *Купчинський О.* Перші датування документів за григоріанським календарем у державних установах України XVI ст. // *Записки НТШ.* – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 256-269.

⁸⁰ Пор.: *Климишин І.А.* Календарь и хронология. 3 изд.. – Москва, 1990. – 477 с. *Климишин І.А.* Календар і хронологія. 5-е вид., доп. – Івано-Франківськ, 2002. – 231 с.

⁸¹ *Перехрест О.Г.* Історична хронологія. – Черкаси, 1999.

⁸² *Войцехівська І.* Хронологія // *Пам'ять століть.* – Київ, 2003. – № 2. – С. 115-126.

⁸³ *Крикун М.* Поширення польського адміністративно-територіального устрою українських землях // *Проблеми слов'янознавства.* – Львів, 1991. – Вип. 42. – С. 41.

⁸⁴ *Крикун М.* Кордони і повітовий поділ Волинського воєводства в XVI-XVIII ст. Географічний фактор у історичному процесі: Збірник наукових праць / Відп. ред. Ф.П. Шевченко. – Київ, 1990. – С. 134-145.

⁸⁵ *Крикун М.* Повітовий устрій Подільського воєводства в XV-XVI ст. Перспективи джерелознавства історичної географії України // *Український археографічний щорічник.* – Київ, 1992. – Вип. 1. – С. 157-178.

⁸⁶ *Крикун М.* Повітовий поділ Київського воєводства в останній третині XV-XVIII ст. // *Історико-географічні дослідження на Україні: Збірник наукових праць.* Відп. ред. Ф. Шевченко. – Київ: Наук. думка, 1992. – С. 68-84.

територіально-адміністративного поділу неможливе без врахування системи управління⁸⁷. Результати досліджень були узагальнені ним у докторській дисертації та спеціальній монографії⁸⁸. М. Крикун розробляв також проблеми розмежування кордонів між Річчю Посполитою і Турецькою імперією на українських землях у 1680 і 1703 рр.⁸⁹ У коло зацікавлень дослідника входять також проблеми історичної демографії, доробок у якій можна вважати його особливим внеском у розвиток історіографії⁹⁰.

Окремі аспекти регіональної історичної демографії та історичної географії висвітлювались у публікаціях М. Капралія⁹¹.

Найближчими виявились 1990-ті роки для розвитку історичної картографії. Зважаючи на те, що ще з 30-х рр. ХХ ст. у даній галузі не провадили систематичних досліджень, необхідно було визначити головні напрямки та пріоритети розвитку дисципліни. Відродження української картографічної науки пов'язується із перенесенням центру досліджень з Києва до Львова⁹². У лютому 1998 р. у Львові відбулась конференція "Картографічна спадщина України", яка й ознаменувала новий етап розвитку наукового напрямку. Серед головних завдань українського історичного картознавства Я. Дашкевич визначив картографічне відображення певних земель – частин української території в минулому; опрацювання бібліографічного довідника з повідомленнями про картографів, граверів, копіювальників, друкарів, видавців і колекціонерів давніх карт України; монографічне опрацювання карт (атрибуція давніх карт, визначення часу, місця і умов виникнення, геодезійно-картографічних даних, автентичності карти тощо); дослідження середньовічних карт згідно зі спеціалізацією: карти "птоlemeїв" (карти, пов'язані з перевірками "Географії" Птолемея), портоланів, морських карт, карт узбережжя і іннераріїв (шляхових карт), карт лісів і т.д.⁹³

Крикун М. Мої наукові пошуки // Вісник Львівського університету. Серія Історична. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Част. 1. – С. 48.

Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVII ст.: Кордони воеводств у світлі джерел. – Київ, 1993. – 186 с.

Крикун М. Матеріали розмежувань Речі Посполитою з Турецькою імперією на українських землях 1680 і 1703 років. // Проблеми слов'язознавства. – Львів, 1992. – Вип. 44. – С. 3-14.

Крикун М. Перепис Подільського козацького полку 1659 року // Записки НТШ. – Львів, 2000. – Т. 240: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) дисциплін. – С. 530-531.

Дашкевич Я. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року // Україна модерна. – Львів, 2001. – Число 6. – С. 25-46.

Капралій М. Демографія Львова XV – першої половини XVI ст. // Львів. Історичні дослідження / Упор. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. – Львів, 1996. – С. 67-81; Його ж. Соціальні громади Львова XVI–XVII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 1993. – 440 с.

Стеблій Ф. Стан і проблеми досліджень з історії картографії України // Пам'ять століть. – Київ, 2003. – № 2. – С. 127.

Дашкевич Я. Завдання історичного картознавства в Україні // Картографія та географія України. Збірник наукових праць. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 2000. – С. 14-15;

У зазначених напрямках в сучасній історіографії працюють Я. Дашкевич (великомаштабна картографія України XVII – середини XVIII ст., схід Поділля на картах XVI ст.⁹⁴), М. Вавричин, М. Драк, У. Іваночко, О. Кучинський, Є. Лісовська, В. Пірко, В. Вечерський, Т. Люта і ін. Адміністративно-територіальний устрій Львівської єпархії XVIII ст. є предметом досліджень І. Скочиляса⁹⁵. Окремі аспекти історичної географії Південної Волині розроблено в публікаціях В. Собчука⁹⁶.

Поштовхом до вивчення картографічного доробку українських вчених С. Рудницького, В. Кубійовича стала публікація монографічних досліджень О. Шаблія⁹⁷.

Окремо слід відзначити дослідження та публікацію карт України Гійома Левасера де Боплана, здійснені Львівським відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України (завдяки дослідницькому доробку М. Вавричин). У 1998 р. працівники відділення видали окремий збірник статей і матеріалів “Боплан і Україна”⁹⁸. А в 2000 окремим накладом вийшла “Спеціальна карта України Г.Л. Боплана 1650 р.”

У 90-х роках XX ст. історична географія стала актуальною дослідницькою тематикою, з якої проводились в Україні наукові конференції, друкували матеріали у збірниках наукових праць “Географічний фактор в історичному процесі”¹⁰⁰ і “Історико-географічні дослідження на Україні”¹⁰¹. З 2000 р. в Тернополі почав виходити всеукраїнський часопис “Історія української географії”. Упродовж останніх років ряд публікацій з історії української

Його ж. Покрайні нотатки про українські степи у “Географії” Птолемея 1562 р. Боплан і Україна. Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – С. 82-87.

⁹⁴ *Дашкевич Я.* Східне Поділля на картах XVI ст. // Історико-географічні дослідження на Україні. – С. 13-21.

⁹⁵ Див. дослідження зазначених авторів, опубліковані у збірниках: Боплан і Україна. Львів, 1998. – 318 с.; Картографія та історія України. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 2000 – 346 с.; Пам’ятки України. Історія та культура. – Київ, 1996. – № 2. – 144 с.

⁹⁶ *Собчук В.* Знать Південної Волині на схилі середніх віків. Історико-генеалогічне історико-географічне дослідження. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Львів, 2002. .

⁹⁷ *Шаблій О.* Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. – Львів, Мюнхен, 1993. – 223 с.; *Його ж.* Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. – Париж; Львів, 1996. – 704 с.; *Його ж.* Історичні виміри української географії // Історія української географії. – Тернопіль, 2000. – Вип. 1. – С. 7-10; *Сосса Р.* Стан і проблеми... – С. 127.

⁹⁸ Боплан і Україна. Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – 343 с.

⁹⁹ Спеціальна карта України Г.Л. Боплана 1650 р. Спеціальний і докладний план України з належними до неї воєводствами, округами і провінціями. – Київ; Львів, 2000. – 72 с.

¹⁰⁰ Географічний фактор в історичному процесі: Збірник наукових праць. – Київ, 1990. – 177 с.

¹⁰¹ Історико-географічні дослідження на Україні. Збірник наукових праць. – Київ, 1992. – 199 с.; Київ, 1994. – 203 с.

картографії, серед них і бібліографічні покажчики, підготував Р. Сосса¹⁰².

Реалії сучасної української історіографії констатують всезростаючий інтерес до проблем історії грошового обігу і грошового господарства України. Зацікавлення нумізматикою особливо зросло у середині 90-х років ХХ ст., після впровадження українською державою власної грошової одиниці.

Практичні потреби у фаховій допомозі кваліфікованих нумізматів з новою грошовою ініціювали наукові нумізматичні дослідження. Шукаючи витоки грошового карбування, нумізмати почали активно працювати в напрямку локалізації і функціонування монетних дворів на території України. З цієї проблематики з'явилися праці Георгія Козубовського¹⁰³, Володимира Швабінського та Романа Шуста¹⁰⁴, Раїси Яушевої-Омельянчик¹⁰⁵, Сергія Новикова та Олександра Кагляна¹⁰⁶. Ведеться робота і в напрямку реконструкції та обліку нумізматичних колекцій України. На жаль, донині немає їхнього паспортного обліку у жодному з 256 державних музеїв, в яких зберігаються нумізматичні предмети. Сьогодні з фондами національних музеїв працюють Раїса Яушева-Омельянчик¹⁰⁷, Борис Гарбуз¹⁰⁸, Наталія Стрижа-

¹⁰² Сосса Р. Стан і проблеми... – С. 127-131; *Його жс.* Історія картографування території України від найдавніших часів до 1920 р. – Київ, 2000. – 248 с.; *Його жс.* Картографічні твори, видані ДНВП „Картографія” (1945-2000 рр.): Бібліографічний покажчик – Київ, 2001. – 216 с.; *Його жс.* Картографічні твори на територію України (1945-2000 рр.): Бібліографічний покажчик. – Київ, 2002. – 400 с.

¹⁰³ Козубовский Г. Центры монетной чеканки на Украине в XIV ст. (Киев, Новгород-Северский, Орда) // Mennice między Bałtykiem a morzem Czarnym – wspólnota dziejów. 100 lat III Międzynar. Konferen. Numizmatycznej, Supraśl, 10–12. IX. 1998. – Warszawa, 1998. – S. 33-40.

¹⁰⁴ Швабінский В., Шуст Р. Львівський монетний двір у середині XVII століття: локалізування і типологізація продукції // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 66–79; *Іх же.* Львовский монетный двор в 1663 г. // Mennice między Bałtykiem a morzem Czarnym – wspólnota dziejów. – 1998. – 132-133; *Іх же.* Цену этой монете дает спасение Отчизны... (Чеканка златовокторів во Львове в 1663 г.) // Pieniądz pamiątkowy i okolicznościowy – wspólnota dziejów – Białoruś – Litwa – Łotwa – Polska – Ukraina. Mater. z IV Międzynar. Konferen. Numizmatycznej, Supraśl, 7–9. IX. 2000. – Warszawa, 2000. – S. 99–108; *Іх же.* Італійці в Україні: керівники та персонал Львівського монетного двору в 1656–1663 рр. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35-36. – С. 311-312.

¹⁰⁵ Яушева-Омельянчик Р. Монетні двори на теренах України (від минулого до сучасності) // НумізMATика і фалеристика. – 2001. – № 4. – С. 27-29.

¹⁰⁶ Новиков С., Каглян О. Монетний двір у Садгорі // НумізMATика і фалеристика. – 1999. – № 3. – С. 14-18.

¹⁰⁷ Яушева-Омельянчик Р. Мінцкабінети України // НумізMATика і фалеристика. – 2001. – № 3. – С. 35-38.

¹⁰⁸ Гарбуз Б. Нумізматична колекція Національного музею історії України // Вісник Національного банку України. – Київ, 1996. – № 3. – С. 84-90.

кова¹⁰⁹, Любов Гриневич¹¹⁰, Володимир Шлапінський та Роман Шуст¹¹¹. Паралельно з цим ведуться дослідження і в напрямі резюмування наукових доробків українських нумізматів – Миколи Біляшівського, Валентина Шугаєвського, Василя Ляскоронського¹¹². Продовжуються дослідження з історії монетного карбування та грошового обігу. У цьому плані працюють: Г. Козубовський, який досліджує пізньосередньовічний і ранньомодерний грошовий обіг Наддніпрянщини¹¹³, О. Беляя, що вивчає джерела з історії грошового обігу Київщини XVII ст.¹¹⁴, К. Хромов – проблеми Золотоординської нумізматики¹¹⁵, В. Зоценко – обіг дирхемів¹¹⁶, Є. Туровський¹¹⁷ та В. Анохін¹¹⁸ – проблеми античної нумізматики, Р. Шуст – грошове господарство західноукраїнських земель у XIV–XX ст.¹¹⁹ З 1998 р. у Тернополі, регулярно проводяться науково-практичні конференції “Історія грошей в Україні давніх часів до сучасності”, наукові результати яких публікуються¹²⁰.

¹⁰⁹ *Гарбуз Б., Стрижакова Н.* Польские монеты в Национальном музее Украины // *Rozwój muzealnictwa i kolekcjonerstwa numizmatycznego dawniej i dziś na Białorusi i Litwie w Polsce i Ukrainie.* – S. 21-30.

¹¹⁰ *Гриневич Л.* Золотые медали Станислава Августа Понятовского в собрании музея исторических драгоценностей Украины // *Rozwój muzealnictwa i kolekcjonerstwa numizmatycznego...* – S. 77-80.

¹¹¹ *Шлапінський В., Шуст Р.* Монетні скарби Волинського обласного краєзнавчого музею // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 395-405; *Шуст Р.* Структура грошового ринку на Поділлі у XIV–XVIII ст. (на матеріалах монетних скарбів Хмельницького обласного історико-краєзнавчого музею) // *Наукові зошити історичного факультету.* – Львів, 2001. – Вип. 4. – С. 39-50.

¹¹² *Яушева-Омельянчик Р.* Микола Біляшівський як нумізмат (невідомі рукописи) // *Rozwój muzealnictwa i kolekcjonerstwa numizmatycznego* – S. 171-178; *Его же.* О В.А. Шугаевском (1884-1966 гг.) // *Всероссийская нумизматическая конференция 6–8 апреля 1994 г. Тезисы докладов.* – Санкт-Петербург, 1994. – С. 75-78.

¹¹³ *Козубовський Г.* Гроші, грошовий обіг середньої Наддніпрянщини XIV–XV ст. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1992.

¹¹⁴ *Беляя О.* Джерела з історії грошового обігу Київщини XVII ст. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1994.

¹¹⁵ *Хромов К.* К вопросу о принципах классификации монет Золотой Орды // *Нумизматика і фалеристика.* – 1998. – № 4. – С. 46-50; *Его же.* Заметки по золотоординской нумизматике Крыма // *Нумизматика і фалеристика.* – 2000. – № 1. – С. 44-45.

¹¹⁶ *Зоценко В.* Южный круг обращения дирхемов в восточной Европе, VIII–X вв. // *Rozwój muzealnictwa i kolekcjonerstwa numizmatycznego dawniej i dziś na Białorusi i Litwie w Polsce i Ukrainie.* – S. 51-75.

¹¹⁷ *Туровський Е.* Монеты античного Херсонеса (IV–II вв. до н. э.) // *Mennice między Bałtykiem a morzem Czarnym – wspólnota dziejów* – S. 21-31.

¹¹⁸ *Анохин В.* Античные монеты Северного Причерноморья. – Николаев, 1997. – 16 с.

¹¹⁹ *Шуст Р.* Структура грошового ринку та особливості лічби монет на західноукраїнських землях у XVI ст. // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 23-42.

¹²⁰ *Історія грошей в Україні з давніх часів до сучасності (на нумізматичних і фалеристичних джерелах).* Збірник наукових матеріалів Першої Міжнародної наукової конференції “Історія грошей в Україні давніх часів до сучасності”, Тернопіль, 1998.

З 1996 р. у Києві щоквартально виходить журнал “Нумізматика і геральдика”. Серед спеціальних довідкових видань, які з’явилися упродовж останнього десятиліття, слід згадати довідкове видання “Нумізматика”, складене В. Зваричем та Р. Шустом¹²¹. Р. Шуст також уклав анотований бібліографічний покажчик праць, що висвітлюють проблеми грошового обігу грошового господарства на теренах України¹²².

Становлення незалежної Української держави спричинило підвищений інтерес громадськості до знаків, емблем, символів, давніх міських і шляхетських гербів і, отже, стимулювало розвиток спеціальних історичних дисциплін, що займаються вивченням атрибутивних символів (геральдики, нумізматики, вексилології, уніформістики). Зацікавлення *геральдичними* студіями загалом сприяло й розробці проблематики територіальних гербів.

У липня 1990 р. було створено Українське геральдичне товариство – україністську недержавну громадську організацію, що зайнялася розробкою методологічних і теоретичних засад сучасної української геральдики та спеціальних дисциплін¹²³. На 2003 рік день членами товариства були близько 270 осіб, які, серед інших, поставили перед собою завдання координувати загальні засади, термінологію та єдині норми герботворення.

Опрацьовуючи архівні матеріали, новітні джерела, надбаня зарубіжних геральдистів, члени товариства уніфікували практику дослідження та утвердження гербів для населених пунктів. Це дало підстави запровадити до грошового обігу нову термінологічну новацію – поняття “муниципальна геральдика”¹²⁴.

З метою створення науково-теоретичної бази для розвитку геральдики в Україні та визначення шляхів подальшої розробки суміжних з геральдикою наукових напрямів дослідження історичних джерел члени товариства спільно з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України та Центральним державним історичним архівом України у Львові впродовж 1991-2003 рр. організували і провели 12 наукових

конференції ТАНГ. – Тернопіль, 1999; Історія грошей в Україні з давніх часів до сучасності (на нумізматичних і боністичних джерелах). Збірник наукових матеріалів Другої і Третьої Міжнародних науково-практичних конференцій ТАНГ. – Тернопіль, 2001; Історія грошей в Україні з давніх часів до сучасності (на нумізматичних і боністичних джерелах). Збірник наукових матеріалів Четвертої і П’ятої Міжнародних науково-практичних конференцій ТАНГ. – Тернопіль, 2003.

¹²¹ Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. Довідник. – Тернопіль, 1998. – 462 с.

¹²² Шуст Р. Нумізматика українських земель. – Львів, 1998. – 208 с.

¹²³ Дремлю А. Необхідність врегулювання процесів герботворення та перспективи розвитку української геральдики // Друга наукова геральдична конференція (Львів, 18-19 листопада 1992). – Львів, 1992. – С. 24-25; Його ж. До питань сучасної української геральдичної та вексилологічної творчості // Шоста наукова геральдична конференція (Львів, 27-29 березня 1997 року). – Львів, 1997. – С. 21-23; Його ж. Українське геральдичне товариство // Спеціальні історичні дисципліни: питання методології та методики. – Київ, 2002. – № 8-9. – Число 1. – С. 50-55.

¹²⁴ Дремлю А. Українська міська геральдика. – Київ; Львів, 1998. – С. 143.

геральдичних конференцій. Традиційно тематика конференцій залишається досить широкою – від проблем княжих знаків, козацької та церковної геральдики та сфрагістики до аналізу сучасного муніципального та територіального герботворення, діяльності Воєнно-геральдичної служби Збройних сил України¹²⁵. Матеріали I-VI конференцій опубліковані окремими виданнями, а більшість доповідей VII-XI конференцій – у друкованому віснику товариства “Знак”, що виходить з 1993 р. У листопаді 1995 р. на V-й Науковій геральдичній конференції були схвалені обов’язкові правила розробки гербів, що базуються як на українських історичних традиціях, так і на світовому досвіді муніципального герботворення¹²⁶.

До прийняття у 1997 р. Верховною Радою України Закону про місцеве самоврядування, саме УГТ виконувало контрольно-експертну функцію і провадило загальний реєстр затверджень муніципальних гербів. І хоча в ряд статей (16, 22, 23, 26, 43) закону було враховано частину пропозицій товариства, державні органи не звернули увагу на найважливішу – необхідність створення Державної геральдичної служби. А науковий доробок членів УГТ був відзначений тим, що восени 1995 р. товариство стало повноправним членом Міжнародної конфедерації генеалогії та геральдики.

Оскільки УГТ зосереджує свою увагу переважно на муніципальній і територіальній геральдиці, а новостворені після проголошення суверенітету України державні і громадські інституції потребують власних емблематичних символів, то у 1998 р. в Києві було засновано “Геральдичну палату”. Основна увага членів цього товариства зосереджується на створенні проектів організаційних гербів, а також емблем, прапорів, відзнак і призів¹²⁷. У творчому доробку “Геральдичної палати” є чимало вдалих проектів, уведених в дію від герба Служби безпеки України до сувенірних вимпелів Олімпійської збірної команди України на зимовій Олімпіаді в Нагано.

Серед дослідників УГТ насамперед варто відзначити незмінного голову А. Гречила, який одним з перших звернувся до питань методології муніципального герботворення¹²⁸. Вивчаючи конкретні проблеми міської¹²⁹

¹²⁵ Гречило А., Жеребецький Р. Геральдисти поговорили про своє – про герби Високий Замок. – Львів, 2003. – 8-9 листопада (№ 212). – С. 6.

¹²⁶ Гречило А. У справі сучасної української муніципальної геральдики // П’ята наукова геральдична конференція (Львів, 10–11 листопада 1995 р.: Збірник тез доповідей та доповідей). – Львів, 1995. – С. 20-21.

¹²⁷ Іщенко Я. Товариство “Геральдична палата” // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. – Київ, 2002. – № 8-9. – Число 1. – С. 71-76.

¹²⁸ Гречило А. Основні напрямки дальшого розвитку української міської геральдики (на базі досвіду роботи Українського геральдичного товариства) // Клейноди: записки УГТ: Українська геральдика: минуле, сучасне, перспективи: Тези наук. конференції (Львів, 29–30 листопада 1991). – Київ; Львів, 1992. – С. 10-12.

¹²⁹ Гречило А. Міський герб Києва: Становлення і перспектива // Знак: Вісник Українського геральдичного товариства. – Львів, 1993. – № 2. – С. 6-7; Его ж. К вопросу о возникновении гербов украинских городов в XIV-XVII вв. // Гербовед. Москва, 1997. – № 3. – С. 146-147.

територіальної¹³⁰ геральдики, А. Гречило встановив основні закономірності виникнення та розвитку міського герба. Узагальнені результати досліджень були ним викладені у монографії “Українська міська геральдика”¹³¹. Розглядаючи міський герб як цілісне явище, він поетапно простежив зміни його соціально-правової функції, визначив специфічні його відмінності в окремих регіонах, здійснив порівняльний аналіз герботворчості українських міст і міст сусідніх країн.

Треба відзначити, що спроби дослідити становлення української міської геральдики як цілісного явища робилися раніше. 1946 р. у рамках експериментальної проектної роботи “Історичні герби міст України” С. Земцов уклав гербівник міст – “Очерки истории городской геральдики на Украине”. Цей великий нарис був віднайдений у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади України і опублікований Ю. Савчуком лише 1995 р.¹³². Особливої уваги заслуговує монографія Ю. Савчука “Міська геральдика Поділля”¹³³, у якій він поставив перед собою завдання визначити суспільний, політичний та правовий статус міського герба.

Різноманітними аспектами функціонування і еволюції міського герба займаються також В. Панченко¹³⁴, М. Дмитрієнко¹³⁵, Ю. Терлецький¹³⁶, І. Сварник¹³⁷, Я. Іщенко¹³⁸ та ін. Важливим підсумком досліджень істориків стало видання “Герби міст України”¹³⁹.

Українські дослідники – фахівці у сфері геральдики розробляють також нові напрями геральдичних студій. Проблемами приватної геральдики займається А. Гречило¹⁴⁰, державної – Я. Іщенко¹⁴¹, земельної та родової – Ю. Сав-

¹³⁰ Гречило А. Земельна геральдика // Пам'ятки України. – Київ, 1991. – № 3. – С. 42-44. Полюж. Земельна геральдика України XVII – поч. XX ст. // Пам'ятки України. Історія та культура. – Київ, 1996. – № 2. – С. 42-45.

¹³¹ Гречило А. Українська міська геральдика. – Київ; Львів, 1998. – 192 с.

¹³² Савчук Ю. Неопублікований рукопис “Очерки истории городской геральдики на Украине” та його місце в історіографічній спадщині. // П'ята наукова геральдична конференція (Львів, 10–11 листопада 1995 р.): Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1995. – С. 57-58.

¹³³ Савчук Ю. Міська геральдика Поділля. – Вінниця, 1995. – 144 с.

¹³⁴ Панченко В. Гербівник міст України. – Київ; Нью-Йорк, 1996.

¹³⁵ Дмитрієнко М., Савчук Ю. Короткий нарис міської геральдики Поділля. – Вінниця, 1995.

¹³⁶ Терлецький Ю. Герб і хоругва міста Ковеля // Знак. – 1996. – Число 11. – С. 7-9; Полюж. Герби Корця // П'ята геральдична наукова конференція. – С. 79-80.

¹³⁷ Сварник І. Франц Ковалишин і міська геральдика Галичини // Четверта геральдична наукова конференція. – Львів, 1994. – С. 63-64.

¹³⁸ Іщенко Я. Зображення в міських гербах українських предметів побуту: регіональний аспект // Історико-географічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць. – Київ, 2001. – Число 5. – С. 152-161.

¹³⁹ Герби міст України (XIV – перша половина XX ст.) / Ред.: А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник. – Київ, 2001. – 399 с.

¹⁴⁰ Гречило А. До питання про розвиток приватної геральдики в Україні // Знак. – Київ, 1994. – № 6. – С. 6.

чук¹⁴². Кроком до популяризації геральдики як спеціальної історичної дисципліни, а частково й уніфікації геральдичної термінології та дослідницьких методів можна вважати спробу видання М. Стародубцевим відповідного словника¹⁴³, а також анотований тематичний покажчик геральдичної літератури І. Калкана та М. Ємельянова¹⁴⁴.

У тісному контакті з геральдикою розвивається *емблематика* (дисципліна, об'єктом вивчення якої є емблема – умовне зображення поняття, ідеї у вигляді малюнка, який містить в собі певний зміст, знак, що підмінює ідею), *вексилологія* (вивчає всі види прапорів, знамен, хоругв, бунчуків, стягів, штандартів, їх форми, структурні компоненти, геральдичні чи особливі символічні знаки, композиції кольорів на прапорі; інтерпретує їх і встановлює походження, історичну роль, зміни з плином часу), *уніформістика* (вивчає обмундирування і спорядження особистого складу збройних сил; на даному етапі надається важливе значення прикладним напрацюванням в цій галузі та виробленню її теоретичних засад), *символіка* (вивчає історію творення і розвитку, функціонування і використання символів). У даній напрямках, іноді окремо виділених в бібліографічних покажчиках (наприклад, “Українська національна символіка”¹⁴⁵), як і в споріднених (*іконографії*, *медальєрстві*) опубліковано низку розрізнених конкретних матеріалів (іноді в науково-популярній формі), а формулювання концептуальних засад та розробка окремих теоретичних питань цих дисциплін, очевидно, належатимуть майбутньому¹⁴⁶.

¹⁴¹ *Ищенко Я.* Геральдика в Україні: історіографія проблеми (60-ті – 90 рр. XX ст.) // УІЖ. – 2002. – № 3.

¹⁴² *Савчук Ю.* Земельна символіка Поділля як джерело історичної географії краю // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць. – Київ, 1994. – С. 197-204; *Його ж.* Українська родова геральдика: стан і перспективи розвитку // Історія Українського середньовіччя: Козацька доба: Зб. наук. праць. У 2-ох част. – Київ, 1995. – Част. 2. – С. 33-51.

¹⁴³ *Стародубцев Н.* Иллюстративный словарь по геральдике: 1005 терминов. – Донецк, 1996. – 345 с.

¹⁴⁴ *Калкан И., Емельянов М.* Тематический указатель геральдической литературы. – Одесса, 1998. – 63 с.

¹⁴⁵ Історія України. Бібліографічний покажчик. 1992 рік. – Київ; Львів, 1994. – С. 34-35; Українознавство. Реферативно-бібліографічний бюлетень 1993 / Відп. ред. Я. Ісасвич. – Київ; Львів, 1997. – С. 45.

¹⁴⁶ Див., напр.: *Братко О.* Уявлення про світобудову та її відображення в українській національній символіці – Київ, 1990; *Клейноди України: 3 історії державної національної символіки.* – Київ, 1991; *Пастернак О.* Пояснення тризуба, герба Великого Київського князя Володимира Святого. – Київ, 1991; *Шаповалов Г.* Походження українського тризуба. – Запоріжжя, 1992; *Сергійчук В.* Національна символіка України. – Київ, 1992; *Гавриленко В.* Гербові емблеми львівських деревообробних цехів // Записки НТШ. – Львів, 1997. – Т. 233: Праці історико-філософської секції. – С. 193-205; *Його ж.* Символіка цехового шкіряного промислу міста Львова // Шоста наукова геральдична конференція. – С. 16-18; *Словник символів / Упор. О. Потапенко.* – Київ, 1997. – 155 с.

Пічним було останнє десятиліття для досліджень в галузі *генеалогії*. Заробка тематики знайшла відображення у трьох головних напрямках видавничої діяльності – публікації джерел української генеалогії (наприклад, волинських реєстрів), перевиданні пам'яток історіографії (побачили світ деякі матеріали 5 тому “Малоросійського родословника” В. Модзалевського¹⁴⁷), а також сучасних досліджень. Було зроблено кілька спроб поставити перед українською генеалогією нові завдання, які б впливали з потреб часу¹⁴⁸.

Переважає більшість генеалогічних розвідок присвячена окремим родам, хоча було видано й праці з комплексної генеалогії. Важливим поштовхом досліджень стала публікація монографії Н. Яковенко, предметом вивчення якої є соціальна структура знаті Волині та Центральної України “з особливим акцентом на витоках, персональному і чисельному складі та правовому і соціальному статусі існуючих елітарних груп”¹⁴⁹. Авторка на представницькій матеріалі дослідила різні верстви української шляхти, простежила їх зв'язок з відповідними елітними станами Київської Русі, процес зближення знаті з військовими служилими прошарками. Монографічний виклад доповнено значною кількістю генеалогічних реконструкцій і таблиць.

Циклу ґрунтовних публікацій з генеалогії князівських родів Східної Європи підготував до друку Л. Войтович. Автор працює зі значним комплексом українських та закордонних джерел, наукової літератури, докладно вивчає систему династичних зв'язків, особливості шлюбної політики, зв'язки на неї сусідніх держав. Реконструкції Л. Войтовича знаходять відображення у відповідно складених генеалогічних таблицях¹⁵⁰.

Серед досліджень з генеалогії останнього десятиліття на увагу заслуговує збірок В. Собчука, який у публікаціях й кандидатській дисертації дослідив проблему формування та поширення шляхетських родів на Південній Волині

¹⁴⁷ Модзалевский В.Л. Матеріали до “Малоросійського родословника”. – Київ, 1996. – Т. I: Томари. – 39 с.; *Його ж.* Малоросійській Родословник. – Київ, 1996. – Т. V. – С. 1–96 с.

¹⁴⁸ Кристини В.В. Українська генеалогія: стан і перспективи розвитку // Перша заочна наукова конференція з питань генеалогії і біографіки, присвячена 100-річчю з дня народження О.М. Лазаревського. – Вінниця, 1994. – С. 3-4; *Томазов В.* Про перспективи розвитку історичної генеалогії // Четверта наукова геральдична конференція (10–12 листопада 1994 року): 3б. тез повідомлень і доповідей. – Львів, 1994. – С. 11–17; Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. Матеріали I генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського. – Київ, 1996.

¹⁴⁹ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ, 1993. – 416 с.

¹⁵⁰ Войтович Л. Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів. – Київ, 1992. – С. 1–10; *Його ж.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Київ, 1996. – 255 с.; *Його ж.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – 649 с.

у XIV-XVI ст., застосувавши метод просопографії¹⁵¹. Результати дослідження волинського вченого мають значення не лише у фактографічному плані, а й з огляду на потребу розробки теоретичних засад генеалогії. У галузі козацької генеалогії варто згадати про започаткування серії публікацій В. Кривошеї, який, продовживши традицію О. Лазаревського, активно розробляє генеалогію козацької старшини¹⁵².

Зі скасуванням цензурних обмежень зріс інтерес до генеалогії як серед вчених¹⁵³, так і багатьох нефахівців. Відповідні розвідки все частіше стали з'являтися на сторінках історичних та літературних часописів. Генеалогічна тематика стала одним з важливих напрямів тематичних розробок Українського геральдичного товариства, яке у своїх статутних документах, поряд зі сприяттям відродженню української геральдичної науки, декларувало розвиток суміжних з нею історичних дисциплін, у тому числі генеалогії. Щорічні генеалогічні конференції відбуваються і в Інституті історії України НАН України. З 2000 р. почали видавати щорічні "Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства" (до 2003 р. вийшло три випуски). В Україні функціонують і два генеалогічні центри: Центр генеалогії і біографістики та Українсько-польське генеалогічне бюро.

Важливе місце в переліку спеціальних історичних дисциплін посідає *сфрагістика*. Серед головних напрямів розвитку досліджень треба відзначити проблематику міської (І. Ситий, О. Бірюліна, О. Гірник)¹⁵⁴, цехової (В. Гав

¹⁵¹ Собчук В.Д. З історії землеволодіння шляхетських родів із княжими титулами в Південній Волині XV – першої половини XVII ст. // Записки НТШ. – Львів, 2000. – Т. 240: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 333-360. Його ж. Знать Південної Волині на схилі середніх віків. Історико-генеалогічне та історико-географічне дослідження. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Львів, 2002.

¹⁵² В'ялов П., Кривошея В. Шляхетсько-козацькі роди та їх доля. – Київ, 1999. – 83 с.; Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Білоцерківський полк. – Київ, 2002. – 184 с.; Його ж. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. Київ, 2002. – 396 с.; Його ж. Українська козацька старшина. Част. 1: Урядники гетьманської адміністрації: Реєстр. – Київ, 1997; Част. 2: Синодики як джерело козацько-старшинської генеалогії. – Київ, 1998.

¹⁵³ Див: Мицько І. Синодики монастирів як унікальне джерело української генеалогії князі Острозькі // Лавра. – 1999. – № 2 (4). – С. 49-56; Задорожний О. Чернігівські князі XIII–XIV ст. за патріаршим синодиком // Сіверянський літопис. – Чернігів, 1999. – № 1. – С. 8-11; Целуйко О.П. Великий коронний підскарбій Ян Миколай Данилович: портрет на тлі епохи // Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 2003. – Т. 10. – С. 177-184.

¹⁵⁴ Гірник О.В. Печатка містечка Варви // Клейноди. – Львів, 1991. – Т. 1. – С. 8-9; Бірюліна О. З історії сфрагістики Луцька XVII-XVIII ст. // Четверта наукова геральдична конференція. – Львів, 1994. – С. 6-8; Міські печатки Лівобережної України XVI–XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського: каталог / упор І. Ситий. – Львів; Чернігів, 1995. – 22 с.

Сасенко)¹⁵⁵, козацько-шляхетської сфрагістики (В. Заруба, О. Паталах)¹⁵⁶ та сфрагістики адміністративних установ (Н. Грабова)¹⁵⁷. Особливої уваги цій дисципліні надано у програмах та дослідницьких проектах Українського геральдичного товариства; матеріали сучасних сфрагістичних студій регулярно публікуються на сторінках його видань. Значних успіхів досягнуто і в дослідженнях церковної сфрагістики, зокрема опубліковано цикл статей Ірини Скочиляс, присвячених питанням епархіальної та парафіяльної сфрагістики Перемишльської єпархії¹⁵⁸. У 2001 р. оприлюднено наукове дослідження І. Ворщевича з каталогом печаток Волинської єпархії 20 – 80-х років ХХ ст., що стало важливим внеском у розробку класифікаційних схем православної єпархіальної сфрагістики¹⁵⁹. Дослідженням сфрагістики католицьких інституцій та судочинства ХVIII-ХХ ст. на українських землях займається В. Перкун¹⁶⁰. Важливим аспектом розробки спеціальних історичних дисциплін стає використання електронних засобів обробки інформації, мережі “Internet”, а також досвіду у цьому напрямку закордонних фахівців¹⁶¹. 2002 р. в

Горюшенко В. Джерелознавчі аспекти печаток львівського гончарного цеху // Наукова геральдична конференція – Львів, 1992. – С. 14-15; *Його ж.* Печатки церковних організацій Львова з фаховою символікою // Третя наукова геральдична конференція – Львів, 1993. – С. 23-24; *Його ж.* Спроба визначення емблеми цеху гончарів: сігіллограма // Четверта наукова геральдична конференція – Львів, 1994. – С. 23-24.

Заруба В.М. Козацькі печатки // Національна символіка. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 44-46; *Сасенко Р.* Полкова печатка Кальміуської паланки // Третя наукова геральдична конференція – Львів, 1993. – С. 68-69; *Паталах О.* Козацька печатка з Львівщини на Херсонщині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 1999. – Т. 8. – С. 98.

Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України ХІХ ст. // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 270-291.

Скочиляс І. Документи Галицького намісництва у Львові як джерело до вивчення єпархіальної сфрагістики Перемишльської єпархії ХІХ-ХХ ст. // Вісник^о Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35-36. – С. 558-570; *Її ж.* Святий Михаїл у церковній сфрагістиці Перемишльської єпархії ХІХ – початку ХХ ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37. – С. 88-105.

Ворщевич В. Волинська церковна сфрагістика (20-80-ті рр. ХХ ст.). – Луцьк, 2001. – С. 184.

Перкун В. Печатка парафії Сніткова // П'ята наукова геральдична конференція. – Київ, 1995. – С. 52-53; *Його ж.* Костельні печатки: Брацлавський, Вінницький, Житомирський деканати 1800-1916 рр.: за матеріалами Державного архіву Вінницької області. – Київ, 1998. – 47 с.; *Його ж.* “...І печаткою стверджую”. З історії печаток православної церкви на Правобережній Україні (кінець ХVIII – ХХ ст.). – Київ, 2000. – С. 105.

Кулешов С.Г. Національна архівна спадщина України...; Національна архівна інформаційна система “Архівна та рукописна україніка”: Збірник наукових праць. – Київ, 1996. – 308 с.; Організація функціонування документаційних інформаційно-судових систем / Укл. С.Г. Кулешов. – Київ, 1998. – 18 с.; Організація електронного діловодства в установах. Програмно-апаратне забезпечення:

Інституті пам'яток охоронних досліджень Міністерства культури і мистецтв України було створено універсальну ієрархічну електронну базу даних "Мислене древо" (автор – М. Жарких, завідувач відділу Інституту) "Бібліографія старої України" на CD (компакт-дисках), підготовлена в рамках цього проекту, охопила понад 40000 записів, поділених на 10 розділів зошитів, один з яких – "Допоміжні науки історії України" – може служити посібником та відправною точкою для багатьох напрямків досліджень у даній галузі. Головне завдання українських спеціальних історичних дисциплін документально-інформаційного циклу, як зазначив Г. Боряк, полягає у розвитку єдиної методології архівно-археографічної репрезентації інформації і можливостей її комп'ютерного опрацювання, зберігання і використання¹⁶².

Необхідно відзначити, що спеціальні історичні дисципліни є також одним з важливих професійно-орієнтованих предметів, що викладаються в історичних та інших факультетах українських ВНЗ. Характерною рисою курсу є його джерелознавче спрямування, вивчення методів історичних досліджень, їх застосування в системі взаємозв'язків гуманітарних і точних наук. Опанування курсу передбачає необхідність ознайомлення з історією формування основних архівних (державних, церковних чи приватних) установ в Україні та за кордоном, специфікою зберігання, консервування, реставрації та наукового опрацювання документів, публікаціями джерельних матеріалів.

Комплекс розглянутих наук та напрямів історичних студій упродовж останнього десятиріччя виразно "реабілітувався" в методиці дослідження. Оволодіння практичними навиками й теоретичними знаннями в галузі спеціальних історичних дисциплін стало невід'ємним елементом кожного серйозного дослідження, передусім з давньої історії. Розвиток історіографії нового та новітнього часу також диктує ширше використання методів спеціальних історичних дисциплін в роботі з джерелами. У сучасній українській історичній науці представлені майже всі головні спеціальні дисципліни

Методичні рекомендації / Упор. А.Л. Маньковський. – Київ, 1998. – 25 с.
Дмитрієва В.А., Святець Ю.А. Комп'ютерні технології в археографії та історичному джерелознавстві: необмежені можливості чи межі неможливого? // Дніпропетровський історико-археографічний щорічник. – Дніпропетровськ, 1997. – Випуск 1. – С. 277-287; Святець Ю.А. Дипломатичний аналіз як методологічна підстава проектування автоматизованої інформаційно-пошукової системи "Руська (Волинська) Метрика (1569-1673 рр.)" // Дніпропетровський історико-археографічний щорічник. – Дніпропетровськ, 2001. – Випуск 2. – С. 278-301; Носевич В. Проблеми довгострокового зберігання електронних архівних матеріалів у роботі Білоруського науково-дослідного центру електронної документації // Архіви України. – 2001. – № 3. – С. 65-74; Мешков Д.Ю. Електронний документ: обіг, зберігання, використання, законодавчі аспекти. Довід ФРН (1990-2000) // Архіви України. – 2001. – № 6. – С. 73-87; Боряк Г. Електронні архівні публікації в Інтернеті: проблеми репрезентації інформаційних ресурсів // Архіви України. – 2002. – № 4-6. – С. 160-169.

¹⁶² Боряк Г. Національна архівна спадщина України... – С. 9.

традиційні, так і сформовані впродовж останніх десятиліть. Виразні успіхи також засвідчені появою ґрунтовних публікацій, зокрема в таких галузях як джерелознавство, архівознавство, історична географія та картографія, дипломатики тощо. На розвиток цих дисциплін, передусім геральдики, генеалогії, мімітики, боністики та інших помітний вплив справили події державного життя, деідеологізація історичної науки, зростання суспільного інтересу.

Разом з тим, попри значну кількість публікацій помітним було відставання у виробі теоретичних підстав наукового дослідження, створення концепційних засад розвитку окремих дисциплін. Найдалі просунулися в цьому напрямі нисамперед інтегративні напрями історичної науки – джерелознавство, джерелознавство, архівознавство й археографія. Одним з першочергових завдань фахівців із спеціальних історичних дисциплін залишається також вдосконалення навчальних програм та відповідного методичного забезпечення курсів, що викладаються в українських університетах.

Розділ III. Дослідження проблем всесвітньої історії

Антикознавство в сучасній Україні

(Олександр Бандровський)

На час утворення незалежної української держави в Радянському Союзі існували тільки два потужних центри вивчення історії стародавньої Греції та Риму – Москва та Ленінград. Наприкінці 1980-х рр. в Україні плідно працювали відомі фахівці-античники: Ю.В. Заборовський (Івано-Франківськ), П.О. Карішковський (Одеса), І.А. Лісовий (Львів), В.І. Кадеєв (Харків) та інші. Але тільки в Харкові вдалося створити наукову школу. Після здобуття незалежності ситуація погіршилася: багато науковців відійшли від науки. Щоправда, ще у 80-ті роки ряд молодих українських науковців навчалися у аспірантурі Московського університету імені М.В. Ломоносова (В.В. Ставнюк, О.Г. Бандровський, Л.Г. Шепко). Після захисту дисертацій вони повернулися до роботи у провідні вузи України. На жаль, спеціалістів-античників, які б займалися темами, пов'язаними з вивченням історії Стародавньої Греції та Риму, в Україні дуже мало. Через це в деяких університетах навіть закриваються кафедри історії стародавнього світу та середніх віків.

Досить потужно у радянські часи розвивалася в Україні антична археологія, пов'язана з вивченням античних пам'яток Північного Причорномор'я. Але у перші роки після здобуття незалежності, ряд наукових установ та експедицій припинили свою діяльність через недостатнє фінансування. Переломним у цьому відношенні став 1996 рік. Нормалізація діяльності наукових установ та прийняття важливих рішень щодо фінансування наукових та освітніх програм загострили проблему формування власної антикознавчої традиції.

Підстави для її розвитку ґрунтуються на таких реаліях: в Україні існує низка потужних осередків класичної філології, матеріали археологічних збірок, фондів та потужні наукові центри вивчення античної спадщини Північного Причорномор'я. Тому у 1991-2003 рр. у вивченні антикознавства відбулися помітні зрушення та сформувалися деякі позитивні тенденції. Починаючи з середини 1990-х рр. збільшилася кількість наукових публікацій та наукових конференцій, в яких брали активну участь антикознавці України, з'явилися українські підручники для школи, методичні розробки та курси лекцій для вузів². Зросла кількість захищених дисертацій, присвячених

¹ Вона продовжувала розвиватися в межах відповідного відділу Інституту археології НАН України та його Кримської філії.

² *Зубар В.М., Бунятян К.П., Селицька С.І.* Історія стародавнього світу. Підручник для 6-х класів середніх шкіл України. – Київ, 1997; *Криlach К.І.* Історія стародавнього світу в літературних творах: Хрестоматія для 6 кл. середньої школи. – Київ, 1997; *Бандровський О.Г.* Історія стародавнього світу. Підручник для 6-го класу. – Київ, 1998-2003; *Балух В.О., Макар Ю.І.* Історія Стародавньої Греції. Курс лекцій.

вивчення антикознавства. Опубліковані кваліфіковані переклади текстів античних авторів. Збільшився обсяг археологічних робіт з вивчення грецьких колоній Північного Причорномор'я (Ольвія, Пантікапей, Херсонес Таврійський, Тіра, Ніконій та ін.). Відбувалася певна ротація наукових кадрів. До традиційних кафедр, на яких працювали спеціалісти античники (Харків, Київ, Одеса, Львів) додалися нові центри (Чернівці, Ужгород, Івано-Франківськ), в яких посилювалося вивчення історії стародавньої Греції та Риму. Але не завжди відміснює зростання наукової продукції відбивалося на її якості. Нині бракує праць, які б пропонували нові методологічні підходи до вивчення проблем античної історії. У переважній більшості праць пріоритет надається або роботам, присвяченим публікації археологічних матеріалів з розкопок античних міст-колоній, або науково-популярним монографіям з невеличкими кількісними показниками, які більше нагадують туристичні путівники.

Достатньо потужним осередком українського антикознавства тривалий час були харківська школа. Її розвиток упродовж останньої чверті ХХ ст. пов'язаний з науковою та педагогічною діяльністю Володимира Івановича Кадеєва. В 1975 р. він захистив докторську дисертацію на тему "Херсонес Таврійський у I – III століттях н. е.". З 1978 р. він очолив кафедру історії стародавнього світу та середніх віків Харківського державного університету. У 1984 р. він керував Херсонеською археологічною експедицією, яка проводила розкопки у Херсонесі Таврійському. Довгі роки залишається членом редколегій "Вісника ХДУ" (історична серія), журналу "Археологія" НАН України, у 1993-1997 рр. – головний редактор "Болгарского ежегодника" ("Болгарського щорічника"), а з 1994 р. – щорічника "Древности" ("Старожитності"). У своїх наукових працях відомий антикознавець не тільки опирався традиційною археолого-історичною реконструкцією історії Херсонесу, а й популяризував досягнення харківської школи в галузі вивчення античної історії. В.І. Кадеєв – автор майже 150 наукових праць, в тому числі багатьох монографій.³ Він створив одну з найпотужніших кафедр історії

Харків, 2001; Бандровський О.Г. Методика викладання історії стародавнього світу у середній школі. – Львів, 2002.

Кадеєв В.И., Латышева В.А., Мецераков В.Ф., Сергеев И.П. Древняя история и древняя археология в Харьковском университете (1805-1990) // Вісник Харківського університету (далі – ВХУ). – Харків, 1991. – № 357. – С. 50-69; Кадеєв В.И., Бандровський С.Ю. Балканистика в Харьковском университете (1805-1917) // Etudes Balkaniques. – Sophia, 1991. – № 3. – Р. 38-51; Кадеєв В.И., Мартемьянов А.П. История и культура Фракии и Мезии античной эпохи в советской литературе // Балканистика в системе общественных наук. Опыт, уроки, перспективы. – Харьков, 1991. – С. 20-21; Кадеєв В.И. О римском влиянии на материальную культуру Херсонеса в I-III вв. н.э. // ВХУ. – 1993. – № 374: История. – Вып. 27. – С. 16-24; Кадеєв В.И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I-III вв. н.э.). – Харьков, 1996. – 192 с.; Кадеєв В.И. Владислав Петрович Бузескул – профессор Харьковского университета. Биобиблиография. – Харьков, 1998. – 42 с.

добре відомий своїми виступами на міжнародних конференціях та публікаціями в журналі „Вестник древней истории” (Москва, Росія), який тривалий період був єдиним античним виданням в СРСР.

Серед молодих науковців харківської школи слід відзначити наукову діяльність Оксани Анатоліївни Ручинської, яка 1996 р. у Дніпропетровському університеті захистила кандидатську дисертацію “Суспільне життя в античних містах Північного і Західного Причорномор’я (соціально-культурний аспект)”. Питання зовнішньої політики Римської імперії розглядає харківський дослідник С.Д. Літовченко¹⁰.

У плані підготовки спеціалістів-антикознавців плідно працює спеціалізована рада Харківського університету. Серед її здобутків одна докторська дисертація Е.Б. Петрової “Феодосія та Південно-Східний Крим за часів античної доби (сер. VI ст. до н.е. – IV ст. н.е.)” та дві кандидатські дисертації С.Г. Моневої “Публічне слово та Афіньська демократія” і К.Ю. Нефедова “Культ правителя в епоху раннього еллінізму (323-281 рр. до н.е.)”.

Здобутки харківської школи антикознавства підбито в загальному збірнику, автором-укладачем якого є лідер школи професор В.І. Кадеєв¹¹. Збірник присвячено діяльності кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету. У цьому виданні наведено короткий історичний нарис, біографії та списки друкованих праць викладачів кафедри, відбито їхню участь у наукових конференціях, показано наукові зв’язки кафедри, а також наведено перелік дисертацій і дипломних робіт захищених на кафедрі за час її існування.

Інші наукові осередки, хоча й не створили власних наукових шкіл були представлені діяльністю окремих спеціалістів з антикознавства. В аспірантурі Одеського університету починав свій шлях у вивченні антикознавства Олександр Михайлович Мальований (1921-2001 рр.). З 1971 р. він упродовж тридцяти років працював на кафедрі всесвітньої історії Запорозького педагогічного інституту, а потім університету. 1997 р. побачила світ його монографія “Історія іллірійців і римської провінції Іллірик” (Запоріжжя, 1997). Понад 50 публікацій автора були відомі як в Україні, так і за її межами. Він полемізував з відомими античниками світу щодо нагальних проблем

Мартемьянов А.П. Выходцы из Северного Причерноморья в Нижней Мезии и Фракии в I-III вв. н.э. // ВХУ. – 1994. – № 385: Сер.: История. – Вып. 28 С. 49-50.

Мартемьянов А.П. Императорские земли в Нижней Мезии и Фракии: локализация управляющий и рабочий персонал // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. – Харьков, 1997. – С. 123-129.

¹⁰ *Литовченко С.Д.* Особенности азиатской политики Рима в конце III – перв. трет. в. до н.э. // Материалы международной конференции молодых историков. Харьков, 1994. – С. 7-12; *Litovchenko S.* Roman hostages // ISHA Journal. – 1994. – № 1 – Р. 226-228; *Литовченко С.Д.* Армения в восточной политике Марка Антония // ВХУ. – 2000. – № 485: История. – Вып. 32. – С. 21-32.

¹¹ *Кадеєв В.І.* Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету. До 25-річчя заснування. – Харків, 2003. – 136 с.

історії стародавнього світу¹². У співавторстві з О.С. Шофманом (Росія) він написав монографію, яка вийшла в Іспанії. Після відходу О.М. Мальованого вивчення антикознавчих проблем продовжує доцент кафедри всесвітньої історії Р.В. Стоянов¹³, а також аспірантка кафедри всесвітньої історії Запорозького університету В.В. Абрамова.¹⁴ Близька за науковими інтересами до проблем антикознавства і доцент кафедри всесвітньої історії Запорозького університету С.М. Андрух, яка 1992 р. захистила кандидатську дисертацію на тему "Нижньодунайська Скіфія у IV – на початку I ст. до н.е. (етнополітичний аспект)". Зараз вона вивчає проблеми стосунків греків з племенами скіфія в районі Нижнього Подунав'я.

Розвиток антикознавства в Україні неможливо розглядати без досягнень історичної археології, яка не тільки у радянський період, а й у дореволюційній часи стала підґрунтям підготовки фахівців світового рівня в галузі класичної археології й античної епіграфіки, нумізматики, історії і, навіть, класичної філології. Через школу північнопричорноморських експедицій пройшли свій шлях у науку фахівці та засновники цілих напрямів наукових досліджень з Москви, Ленінграду і, безумовно, України.

Серед науковців України, які пройшли школу античної археології у Північному Причорномор'ї можна виділити В.О. Анохіна – засновника вивчення античної нумізматики, М.Ф. Болтенко, В.П. Бузескула – першого дослідника-антикознавця АН УРСР, І.Д. Головка, завідувача кафедри стародавнього світу та археології ХДУ К.Е. Гриневича, засновника одеської античної школи П.О. Каришковського, І.Б. Клеймана, Ю.І. Козуба, київського дослідника-археолога В.В. Лапіна, дослідницю античної кераміки Н.О. Лейбенську, львівського дослідника графіті Херсонеса І.А. Лісового, відомого класичного філолога і перекладача багатьох античних текстів М.В. Скржинську, І.М. Славіна, Ю.В. Павленка, І.Д. Ратнера, С.Ф. Стржелецького, О.К. Тах-

Нивчення античної археології в Україні вже в радянські часи зосереджувалося у відділі античної археології ІА АН УРСР, а після здобуття незалежності – відповідному відділі ІА НАН України, який очолював Сергій Дмитрович Крижицький. Він є автором понад 200 праць, серед яких після встановлення незалежності вийшли "Архитектура античних государств Северного Причерноморья" (Київ, 1993), "Ольвия. Античное государство в

¹² Мальованый О. М. Чи можна знайти гробницю Олександра Македонського? // Археологія. – Київ, 1998. – № 3. – С. 135-139.

¹³ Стоянов Р.В. Демографическая ситуация в Херсонесе Таврийском в V-I вв. до н.э. в жилищном городском некрополе // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Збірник наукових праць. – Запоріжжя, 2002. – Вып. X. – С. 216-222.

¹⁴ Абрамова В.В. Про питання про локалізацію політичного центру держави скифів // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Збірник наукових праць. – Запоріжжя, 2001. – Вып. IX. – С. 224-225.

Про пошкредний вклад кожного з дослідників у вивчення античних пам'яток можна знайти в енциклопедичному словнику-довіднику: Мезенцева Г.Г. Дослідники античної України. – Чернівці, 1997. – С. 60-103.

Г.С. Русяєва є автором і співавтором 12 монографій і науково-популярних робіт, а також численних наукових статей²². Над виданням працювала також Марина Володимирівна Скржинська, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України, фахівець в галузі джерелознавства і культури античних держав Північного Причорномор'я, автор і співавтор шести монографій, а також близько 100 наукових статей, присвячених різним аспектам історії та культури Північного Причорномор'я античної доби²³. Працювали над виданням також М.В. Русяєва, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри музеєзнавства Київського національного університету культури і мистецтва (спеціалізується на вивченні античного мистецтва і є співавтором двох монографій і багатьох наукових статей), А.О. Володимиров – випускник аспірантури історичного факультету Національного університету імені Т.Г. Шевченка та ін.

У відділі ІА НАН України у 1988-1990 роках працював доктор філологічних наук Андрій Олександрович Білецький. Вчений досліджував класичну філологію, грецьку епіграфіку, зокрема античних міст Північного Причорномор'я. Його перу належить близько 200 наукових публікацій. Свій внесок у розвиток українського антикознавства цей автор зробив блискучими перекладами античних авторів. Зокрема, 1993 р. вийшов перший український переклад “Історії греко-перських війн” Геродота²⁴. Ця була остання робота дослідника (помер 10 квітня 1995 р.); вона мала велике значення для розвитку антикознавства в Україні і отримала міжнародне визнання.

Вченими відділу античної археології досліджуються важливі історичні проблеми з історії та культури держав Північного Причорномор'я. Серед них – грецька колонізація і значення у цьому процесі найдавнішого у Північному Причорномор'ї Березанського поселення (В.В. Лапін), історія домобудівництва та архітектури (С.Д. Крижицький), монетна справа (В.О. Анохін), історія та культура Ольвії (Л.М. Славін, С.Д. Крижицький, А.С. Русяєва, В.В. Крапівіна, Н.О. Лейпунська, М.В. Скржинська), некрополь Ольвії (Ю.І. Козуб, М. Парович-Пешикан) та сільської округи (С.Д. Крижицький, С.Б. Буйських, А.В. Бураков, В.М. Отрешко), фортифікація (С.Б. Буйських), релігійні культи та вірування ольвіополітів, історія Тіри перших сторіч нашої ери (Н.О. Сон), а також економіка, соціальні відносини, взаємини Херсонеса Таврійського з Римом (В.М. Зубар). В останній час увагу дослідників привернула публікація в журналі “Археологія” статті В.М. Зубаря та С.Д. Крижицького “До питання архітектурної реконструкції і інтерпретації будівельних залишків римського опорного пункту, відкритих на території

²² Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. – Киев, 1993; Русяева А.С. Славетний мудрець – скіф Анахарсіс. – Київ, 2001.

²³ Скржинская М.В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. – Киев, 1991.

²⁴ Геродот. Історія: в 9 кн./ Переклад, передмова та примітки А.О. Білецького. За ред. П.П. Толочка. – Київ, 1993.

Балаклави»²⁵. У ній доведено присутність римських військ не тільки в Херсонесі, а й в інших містах-колоніях Таврики. Роль Херсонесу як носія античних традицій в регіоні активно обговорюється в науковій літературі²⁶.

Надзвичайна насиченість Кримського півострова археологічними пам'ятками первісної, античної та середньовічної епох зумовила необхідність створення в Криму спеціального археологічного дослідницького підрозділу АН УРСР. У лютому 1992 р. на базі Кримського відділу Інституту археології утворено Кримську філію Інституту (директор – В.Л. Миц). Роботи Кримського філіалу в галузі античної археології концентрувалися на дослідженні пам'яток, головним чином Західного Криму, а також Херсонесу. Перше у Північному Причорномор'ї відкрито і досліджено залишки театру у Херсонесі (О.І. Домбровський); проведено цикл досліджень Керкінітиди, де відкрито оборонні споруди та житлові квартали V-III ст. до н.е.; значні комплексні розкопки здійснено у Калос-Лімені (В.О. Кутайсов). У східному Криму досліджено фортецю перших століть н.е. (С.Б. Ланцов). Цикл робіт присвячено дослідженню пам'яток античної епіграфіки (Е.І. Соломонік).

Територія історико-археологічного заповідника «Ольвія» (с. Парутино Ізюмського р-ну Миколаївської обл.) охоплює залишки власне міста (зруйнована площа 33 га; близько 20-25 га зруйновано водами Бузького лиману), некрополя (близько 300 га) та давньогрецького поселення на Березині (Очаківський р-н; заповідна територія близько 20 га). Статус заповідника Ольвія набула 1926 р. З 1938 р. заповідник знаходиться у складі Інституту археології і має невеликий музей, фонди археологічних матеріалів (кількість 50 тис. одиниць зберігання), наукову бібліотеку, експозицію архітектурно-будівельних залишків античної доби. Великий внесок у дослідження античної Ольвії зробила Валентина Володимирівна Крапівіна²⁷.

Дослідженням античних міст-колоній також займаються представники інших установ та експедицій, пов'язаних науковими планами з ІА НАН України. Серед них треба відзначити начальника Білгородсько-Тирської експедиції ІА НАН України, завідувачку відділу археології Північно-Західного Причорномор'я ІА НАН України Тетяну Львівну Самойлову²⁸. Завдяки її особистим зусиллям з 1996 р. відновилися широкомаштабні розкопки в Тірі,

Кривчицкий С.Д., Зубарь В.М. К вопросу архитектурной реконструкции и интерпретации строительных остатков римского опорного пункта, открытых на территории современной Балаклавы // Археология. – 2000. – № 1. – С. 119-130.

Соломонік О.Я., Сарновский Т. Две латинских надписи из Балаклавы и Херсонеса // Археология. – 1999. – № 1. – С. 43-44; Зубарь В.М. О римской вексилляции Херсонеса в первой – второй половине II в. н.э. // Старожитності Північного Причорномор'я і Прикарпаття. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 7. – С. 93-100.

Кривчицкая В.В. Материальная культура Ольвии I-IV вв.н.э. – Киев, 1993; Крапівіна В.В. Ольвия. Материальная культура I-IV вв. – Киев, 1993; Крапівіна В.В. The Cult of Tauroctonus Mithra in Olbia // The Thracian World at the Crossroads of Civilization. – Bucurest, 1997. – V. I.

Самойлова Т.Л. Тира в конце VI-I вв. до н.э. – Киев, 1988.

почали проводити роботу спільні українсько-турецькі та українсько-румунські експедиції. Результати досліджень отримали міжнародний розголос²⁹.

Серед науковців, які займаються проблемами вивчення античних державних утворень на території України, можна відзначити представників Кримського відділення ІА НАН України В.О. Кутайсова (досліджує античну археологію Криму, зокрема, Керкінітіди, з 1984 р. начальник Західно-Кримської археологічної експедиції), працівників Керченського історико-культурного заповідника О.Д. Чевельова (некрополі Пантікапея, Тірітаки, Кізаула) та М.Ф. Федосєва (досліджує історію й археологію Боспора в елліністичний період, керамічну епіграфіку та історію Сінопи), працівника Херсонеського Таврійського археологічного музею М.І. Золотарьова (коло наукових інтересів – Херсонес та Березань), старшого наукового співробітника Державного історичного музею (м.Київ) М.А. Хомчик (дослідження Ольвії), заступника директора Одеського археологічного музею С.Б. Охотнікова (досліджує історію, економіку, культуру античних колоній Нижнього Подністров'я, їхні зв'язки з племінним світом Північного Причорномор'я, Ніконій) та співробітника цього музею Т.В. Морозовську (прикраси та ювелірні вироби в похованнях), працівників Херсонеського історико-архитектурного заповідника Г.М. Ніколаєнко (досліджує античну економіку Північного Причорномор'я, зокрема, землеробство Херсонесу) та І.А. Антоненко (архітектурні споруди Херсонесу).

Серед загальних енциклопедичних видань, в яких знайшли відображення археологічні пам'ятки античної доби, можна відзначити довідник по Одеській області, підготовлений науковими зусиллями археологів Києва та Одеси³⁰. Після смерті П.О. Карішковського одеські вчені намагаються відродити антикознавчі традиції. Вже перша конференція, присвячена пам'яті дослідника, що пройшла в часи незалежності, продемонструвала наявність вагомого потенціалу молодих науковців в цьому регіоні³¹.

В останні роки почастишали контакти українських науковців з науковцями Росії. 20-23 березня 2001 р. в Санкт-Петербурзі відбулася конференція “Боспорський феномен: колонізація регіону. Становлення полісів. Виникнення держави” На конференції був присутній помітний загін фахівців античної археології з України (Г.С. Русяєва, О.В. Одрін, В.Н. Зінько, В.Л. Миц, А.В. Лисенко, В.Ю. Юрочкин, М.В. Скржинська, В.В. Крапівина, А.В. Буйських, Ю.І. Козуб та ін.). В 2002 р. практично всі антикознавці археологи, які працюють в галузі вивчення пам'яток Північного Причор

²⁹ Tyras – Cetatea Albă / Belhorod-Dnistrovskyj / Red. V. Cojocaru, T.L. Samojlova Săpături 1996-1999. – București, 2002. – 294 p.

³⁰ Гудкова А.В., Охотников С.Б., Субботин Л.В., Черняков И.Т. Археологические памятники Одесской области. Справочник. – Одесса, 1991. (отв. за выпуск В.М. Кожокару).

³¹ Древнее Причерноморье. II чтения памяти профессора П.О. Карышковского. Тезисы докладов юбилейной конференции. – Одесса, 1991.

номер'я виступили авторами наукових публікацій в збірнику наукових праць, присвяченому 70-річчю С.Д. Крижицького³².

Окремо слід відзначити наукову діяльність доцента Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка Віктора Володимировича Ставнюка, спеціаліста з історії Стародавньої Греції. Впродовж 1990-х років та початку 2000-х він веде подвижницьку діяльність з відновлення традиційної античної проблематики в Києві. У творчому доробку вченого є важливі публікації, присвячені розвитку державотворчих процесів в Афіській державі архаїчної та класичної доби³³. Займається дослідник і розробками суто історіографічних проблем.³⁴ Особливо варто відзначити його публікацію про творчий внесок в античну історіографію видатного українського науковця та політичного діяча Михайла Драгоманова³⁵. Слова В.В. Ставнюка з цієї статті можуть бути лейтмотивом зусиль усіх, хто займається античною історією на Україні: “Проголошення Україною своєї незалежності знаменувало собою початок і початок інтенсивних пошуків нових світоглядних орієнтирів, у тому числі – і в контексті вироблення концепції “національної (чи “державницької”) ідеї” тощо. Однією з основних тез, під знаком якої проходять ці пошуки, стала теза про “європейськість” України, про її належність до європейської цивілізації. Принагідно зауважимо, що “європейськість” означається не стільки географічним розташуванням, скільки історико-культурними факторами (спільність історичної долі та схожість історичних умов історичних подій, що поставали перед європейськими народами на різних етапах розвитку; спільність чи схожість підґрунтя і, що не менш важливо, факторів, якими обумовлювалися в тій чи іншій мірі їх етно-соціальні риси, цінності і, в найширшому значенні терміну, культурні особливості тощо). Серед іншого, “європейськість” проявляється і в ставленні до античної спадщини – звернення до надбань античної цивілізації є характерною рисою чи не всіх європейських народів. Переосмислена з урахуванням національних традицій, історії, зрештою – менталітету, античність стала складовою частиною середньовічної, нової та новітньої Євро-

На кафедрі етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича працює доцент Сергій

Степанюк Причорномор'є в античне время / Сборник научных трудов. К 70-летию С.Д. Крижицкого. – Киев, 2002.

Ставнюк В.В. “Кілонова смута” та закони Драконта (в контексті становлення давньогрецького полісу) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – Київ, 2000. – № 1. – С. 12-34.

Ставнюк В.В. Владислав Петрович Бузескул (до 140-річчя з дня народження) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – Київ, 2000. – № 2. – С. 163-175.

Ставнюк В.В. Доля античної спадщини в Україні: Античні студії і формування історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова // УІЖ. – 1998. – № 6. – С. 46-

Там само. – С. 46.

Володимирович Пивоваров. 1988 р. він захистив кандидатську дисертацію на тему “Вплив античної цивілізації на процес історичного розвитку племен черняхівської культури”. Подальші дослідження С.В. Пивоварова торкалися вивчення цих впливів. 2001 р. вийшла його монографія “Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра”. У першому розділі роботи автор, користуючись глибокою обізнаністю в археологічних матеріалах, доводить, що знайомство місцевих жителів з християнством відбувалося значно раніше, ніж доба середньовіччя³⁷.

У Чернівецькому університеті вперше в Україні з’явився вузівський курс лекцій “Історія Стародавньої Греції” (автори – В.О. Балух та Ю.І. Макар). У 16 текстах лекцій розкрито основні віхи давньогрецької історії. Позитивним моментом видання є спроба показати історію Еллади як історію зародження та формування грецького поліса. Хоча можна дорікнути авторам тому, що в окремих лекціях відчувається застосування застарілих термінів, наприклад “міста-держави”, та залишки марксистського тлумачення окремих періодів соціально-економічного розвитку Греції. Проте ця спроба є сміливою, кваліфікованою і своєчасною.

Наприкінці XX ст. для розвитку антикознавства в Україні плідно попрацював колектив кафедри класичної філології Львівського національного університету ім. І. Франка. Ця кафедра, одна з найстаріших серед кафедр колишнього СРСР, ніколи не припиняла наукової діяльності. На кафедрі сформувався творчий колектив, який з перших років незалежності взяв на себе найважчу місію – переклад українською мовою класичної греко-римської літературної спадщини. У 90-х роках вийшли в світ “Порівняльні життєписи” Плутарха³⁹, “Діалоги” Платона⁴⁰, фрагменти праць “Держава Платона та “Політика” Арістотеля⁴¹. Підсумком роботи професора кафедри В.П. Маслюка та відомого львівського філолога-перекладача А.О. Содомора побачили світ два випуски хрестоматії “Антична література”⁴², переклади творів та окремі твори Геронда, Лукіана, Лонга, Есхіла, Софокла, Арістофані

³⁷ Пивоваров С.В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці, 2001. – С. 10-18.

³⁸ Балух В.О., Макар Ю.І. Історія Стародавньої Греції. Курс лекцій. – Чернівці, 2001. – 420 с.

³⁹ Плутарх. Порівняльні життєписи. – Київ, 1991; Плутарх. Вибрані життєписи / Пер. з давньогрецької Й. Кобіва // Всесвіт. – 1991. – № 10. – С. 112-172.

⁴⁰ Платон. Діалоги: Крітон; Федон / Пер. з давньогрецьк. Ю. Мушака, Й. Кобіва // Всесвіт. – 1992. – № 8. – С. 84-132; Платон. Діалоги / Пер. з давньогрецьк. Й. Кобіва, У. Головач, Д. Коваль, Плучука, Ю. Мушака. – Київ, 1995.

⁴¹ Платон. Держава VIII, 557e-561e. Арістотель. Політика. IV, 1291b 30-1292b 10; IV, 9, 1295b25-1296b20 / Пер. з давньогрецьк. Й. Кобіва // Невичерпність демократії: видатні діячі минулого і сучасності про вільне демократичне суспільство і права людини. – Київ, 1994. – С. 9-17.

⁴² Давньогрецька поезія в українських перекладах і переспівах. Упорядник В.П. Маслюк. – Київ, 1994; Давня римська поезія в українських перекладах і переспівах. Упорядник В.П. Маслюк. – Львів, 2000.

Менандра, Горація, Овідія, Тіта Лукреція Кара, Сенеки. Кафедра успішно працює з різноманітними фондами Греції та Італії задля поліпшення підготовки майбутніх фахівців-антикознавців.

Прагне зберегти частково втрачені позиції львівська школа істориків-античників. Після відходу таких фахівців як І.І. Вейцківський та І.А. Лісовий на кафедрі історії археології, античності і середньовіччя Львівського університету курс історії стародавньої Греції та Риму читає Олександр Генрихович Бандровський, випускник аспірантури Московського університету (наук. керівник проф. В.І. Кузішкін). Основне коло його інтересів – Римська імперія I-III ст. н.е.⁴³. Проте останнім часом він цікавиться проблемами розвитку та популяризації античної історії та культури⁴⁴. Серед його останніх публікацій треба відзначити статті, присвячені інтерпретації грецьких міфів як історичного джерела⁴⁵, проблемам державотворчих процесів в Європі⁴⁶ та аналізу письмових джерел з історії зовнішньої політики Римської імперії⁴⁷. Крім проблеми стосунків племен Карпатського регіону з античною цивілізацією⁴⁸, він досліджує грецьку міфологію та проблеми типології стародавніх цивілізацій⁴⁹. Підручник “Історія стародавнього світу”, написаний О.Г. Бандровським, визнано базовим для шостого

Бандровський О.Г. “Лімесна” політика Римської імперії на північно-східних землях в I-III ст. н.е. // *Carpatica-Karpatika*. Давня історія України і суміжних регіонів. – Ужгород, 2001. – Вип. 13. – С. 159-167.

Бандровський О.Г. Методика викладання історії стародавнього світу у середній школі. – Львів, 2002.

Бандровський О.Г. Грецький міф: методи історичного дослідження та особливості інтерпретації // *Вісник Львівського університету*. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 14. – С. 43-54.

Бандровський О.Г. Початки державотворення у Південно-Східній та Центральній Європі // *Вісник Львівського університету*. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35. – С. 32-42.

Бандровський О.Г. Зовнішня політика Римської імперії в добу правління імператора Траяна (за даними Діона Кассія) // *Карпати в давнину*. Матеріали міжнародного симпозіума. *Carpatica-Karpatika*. – Ужгород, 2002. – Вип. 15. – С. 197-204.

Бандровський О.Г. До питання про роль допоміжних з'єднань на дакійському кордоні // *Вісник Львівського університету*. Серія історична. – Львів, 1992. – Вип. 27. – С. 44-91;

Бандровський О.Г. Античні автори про Карпати // *Carpatica*. Карпатський збірник. – Ужгород, 1993. – Вип. 1. – С. 5-17; *Бандровський О.Г., Бандрівський М.С.* Зовнішній вплив східносередземноморських культів на Придністровському поділлі (I-III ст. н.е.) // *Україна в минулому*. – Київ-Львів, 1992. – Вип. II. – С. 5-26 та ін.

Бандровський О.Г. До проблеми типологічних особливостей перших цивілізацій // *Carpatica*. Карпатський збірник. – Ужгород, 1998. – Вип. 5. – С. 45-54;

Бандровський О. Типологія розвитку європейських суспільств доби перших цивілізацій // *Вісник Львівського університету*. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 22-30;

Бандровський О.Г. Грецький міф: методи історичного дослідження та особливості інтерпретації // *Вісник Львівського університету*. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 43-54.

класу загальноосвітніх шкіл України. Ним підготовлено також робочий зошит з цього ж курсу та методичний посібник з історії стародавнього світу для вчителів загальноосвітніх шкіл⁵⁰.

Крім класично-філологічного та історичного напрямку у Львівському університеті розвиваються дослідження історико-правового спрямування. Так, професор кафедри історії та теорії держави і права Б.Й. Тищик видав навчальні посібники “Держава і право Стародавньої Греції” (Львів, 1998) та “Держава і право Стародавнього Риму” (в 2-х частинах, Львів, 1999). Викладач Львівського інституту внутрішніх справ при Національній академії внутрішніх справ України В.С. Макарчук підготував навчальний посібник “Основи римського приватного права” (Київ, 2003). Остання робота містить серйозне історико-джерелознавче підґрунтя і враховує останні досягнення античної науки.

У Дрогобицькому педагогічному університеті плідно працює випускник аспірантури історичного факультету Львівського університету Олег Михайлович Петречко⁵¹. 1998 р. він захистив кандидатську дисертацію на тему “Еволюція внутрішньої та зовнішньої політики Римської імперії імперії в I ст. н.е.” (наук. керівник О.Г. Бандровський). Коло його інтересів – історія ранньої Римської імперії, а також історіографічні дослідження. Він продовжив антикознавчі традиції, які до нього в Дрогобичі розвивав видатний учений, класичний філолог Мирон Іванович Борецький.

М.І. Борецький 1959 р. поступив на відділенні класичної філології Львівського університету ім. І. Франка і там активно долучився до науково-дослідницької роботи (протягом трьох років він був старостою кафедрального наукового гуртка, яким керував славетний перекладач “Енеїди” Вергілія Михайло Йосипович Білик), випробовував свої знання та вміння в художніх перекладах зі старогрецької та латинської мов. Великий вплив на формування і становлення М.І. Борецького мали викладачі університету: метри української класичної філології М.Й. Білик, Й.У. Кобів, С.Я. Лур'юк, Ю.Ф. Мушак, Є.І. Скоробагата, І.І. Андрейчук, Ф.І. Шумеляк, Б.М. Задорний. Після закінчення університету в 1964 р. М.І. Борецький був скерований

⁵⁰ Бандровський О.Г. Історія стародавнього світу. Підручник для 6-го класу. – Київ, 1998; Бандровський О.Г. Історія стародавнього світу. Робочий зошит. – Київ, 1998; Бандровський О.Г. Методика викладання історії стародавнього світу у середній школі. – Львів, 2002.

⁵¹ Петречко О.М. Зовнішня політика Римської імперії в I ст.н.е. – Львів, 1998; Петречко О.М. Антикознавство у Львівському державному університеті ім. І. Франка у другій половині XX ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1998. – Вип. III. – С. 253-258; Петречко О.М. Еволюція моральних норм ранньої Римської Імперії // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ в Дрогобичі, 1998. – Вип. II. – С. 123-134; Петречко О.М. Репресії як складова частина внутрішньої політики ранньої Римської імперії // Вісник Східноукраїнського національного університету. Історичні науки. – Луганськ, 2001. – № 4 (38). – С. 167-175.

до Черкаського педагогічного інституту викладачем латинської мови та античної літератури. З листопада 1975 р. Мирон Борецький – аспірант сектору античної літератури Московського інституту світової літератури ім. М. Горького, його науковим керівником був вчений зі світовим ім'ям Михайло Леонович Гаспаров. Улітку 1983 р. М.І. Борецький переїхав до Дрогобича, в якому живе і працює донині. У 1993 р. він очолив кафедру античної літератури. У його науковому доробку переклади античних поетів Валерія Бабрія⁵², Квінта Горація⁵³, Катулла⁵⁴ та інших, дослідження впливів античності на українську літературу⁵⁵.

У Донецькому університеті працює випускниця Московського університету Лариса Георгіївна Шепко. 1989 р. вона захистила кандидатську дисертацію “Соціально-економічна структура Боспору I-III ст. н.е.” Нині продовжує розробляти проблематику, пов'язану з вивченням зв'язків Боспора з сусідніми державами в античну добу⁵⁶.

Отже, можна констатувати, що на зламі тисячоліть українське антикознавство зробило помітний крок у своєму розвитку. Плідна праця ріноманітних інституцій (харківська школа, відділ античної археології античності ІА НАН України) та окремих антикознавців сприяла відновленню традиційного в європейських країнах базового підґрунтя для збереження існуючих традицій. Зроблено кроки для створення нових перспективних тематичних досліджень, сформулилася відповідна проблематика. Для українського антикознавства це наперед тема “Духовна й матеріальна культура Північного Причорномор'я античної епохи” (ІА НАН України), в розробці якої беруть участь науковці української філії ІА НАН України, античного сектору Інституту матеріальної культури (м. Санкт-Петербург, Росія), працівники Національного заповідника “Чортків” (В.В. Крапівіна) та Національного заповідника “Херсонес Таврійський” (Ш.А. Миц, В.А. Сидоренко) та інших міжнародних організацій й установ.

Валерій Бабрій. Байки в перекладах Мирона Борецького (10 байок). – Дрогобич, 1997.
Валерій Бабрій. Байки “Рибак і Рибка”, “Араб і Верблюд”, “Рибак-флейтист”, “Воробей і Сонце”, “Дуб і Очерет”, “Бики та Лев”, “Зевс і Мавпа”, “Бездарний лікар”, “Вовк і Пес” // Антична література. Хрестоматія. Частина перша: Давня грецька література в українських перекладах і переспівах / Упоряд. В.П. Маслюк. – Київ, 1994. – С. 234-238.

Квінт Горацій Флакк. Вірші “До Левконої” (I, II), “До Хлої” (1,23), “До Вергілія” (14) // Зарубіжна література. – Київ, 1997. – № 37 (53).

Катулл. Вірші “Плачте, всі Купідони...”, (3), “Жиймо, Лесбіє мила...” (1), “Прагнеш, Лесбіє, знати...” (7), “Дурниць, Катулле бідний, не верзи більше...” (8), “Милій Фурій мій та Аврелій вірний...” (11), “Скоро, милий Фабулле...” (13), “Милий Катулле...” (14) // Зарубіжна література. – Київ, 1997. – № 37 (53).

Борецький М.І. Іван Франко і античність // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1997. – Вип. II. – С. 107-113.

Шепко Л.Г. О связях Боспора с Южным Понтом в первые века н.э. // Античность Востока. – Пермь, 1992. – С. 61-66; *Шепко Л.Г.* О путях проникновения восточного Боспора в Северное Причерноморья // Степи Восточной Европы во взаимосвязи с Западом в средневековье. – Донецк, 1992. – С. 67-70.

Періодичні спроби комплексного вирішення питання поки що не принесли бажаного результату. Попри назагал позитивні спроби звернутись до вивчення українського доробку в галузі візантиністики⁵, наукові збірники, видані в останні роки в Україні за результатами конференцій, в черговий раз лише засвідчили значний інтерес до предмету студій, але не окреслили перспектив та шляхів його подальшого розвитку⁶. За останні десять років в Україні було захищено заледве кілька дисертацій⁷ на візантійську тематику, з них лише одна докторська у Харківському університеті⁸. У цьому ж навчальному закладі С. Сорочан розробив кілька навчально-методичних посібників історії середніх віків, в яких особливу увагу приділив вивченню історії

² Шевчук О.В. Роль Візантії у формуванні давньоруської традиції богослужбеного співу Православної церкви // Грецька православна церква в Україні: підсумки багатолітнього служіння. Міжнародна наукова конференція. – Київ, 2000; Ульяновський В.І. Греко-візантійські контексти в житті та творчості Київського митрополита Спиридона // Там само; Жиртуєва Н.С. Візантійський ісихазм та християнство Київської Русі // Там само.

³ Кушинська Л.А. Про джерело права русько-візантійських угод X ст. // УІЖ. – 1999. – № 6. – С. 89-94.

⁴ Ушаков С.В. Пізньоантичні та ранньовізантійські впливи на культуру населення Південно-Західного Криму // Археологія. – Київ, 1993. – С. 10-38; Діба Ю. Перша церква Богородиці в Києві // Лавра. – Львів, 1998. – № 2. – С. 54-55; Його ж. Ротонда 961-962 років в межах найновішого городища на Старокиївській горі // Записки НТШ. Праці Археологічної комісії. – Львів, 1998. – Т. 235. – С. 524-558.

⁵ Чередниченко А.М. Становлення візантологічних студій в Україні (1926-1930 рр.) // Мовні і концептуальні картини світу. – Київ, 2002. – № 6. – Кн. 2. – С. 277-283.

⁶ Толочко П. Історичні портрети. – Київ, 1990; Южная Русь и Византия. Сборник научных трудов / Изд. П.П. Толочко и др. – Киев, 1991; Бычков В. Малая история византийской эстетики. – Київ, 1991.

⁷ Авайви Муххамед Асад. Сирия, Палестина и Византийская империя накануне и во время арабских завоеваний. Рукопись диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук / НАН Украины; Институт востоковедения им. А.Е. Крымского. – Киев, 1997. – 183 с.; Завадская Ирина Анатольевна. Христианство в ранневизантийском Херсонесе (по культовым памятникам). Рукопись диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук / Таврический национальный университет им. В.И. Вернадского. – Симферополь, 2000 – 230 с.

⁸ Сорочан С.Б. Торгівля у Візантії IV-IX віків: Структура і організація механізмів обліку. Автореферат дис. [...] докт. істор. наук. – Харків, 1998. – 36 с. Цьому ж автору належить низка публікацій, котрі переважно торкаються процесів обміну у ранній Візантії. Серед найважливіших слід відзначити: Сорочан С.Б. Византия VI-IX вв.: Этюды рынка. Структура механизмов обмена. Торговцы в социальной структуре византийского общества VII-IX вв. // XVIII Международный конгресс византинистов: Резюме сообщений. – Москва, 1991. – Т. 2. – С. 1093-1094; Його ж. Политическая роль и идейной ориентации торгово-ремесленного населения Византии в эпоху иконоборчества // Вестник Харьковского университета. История. – Харьков, 1992. – № 363. – Вып. 26. – С. 92-101 та ін.

Візантії. Методичний посібник з візантології для духовних семінарій 1998 р. підготував Д. Степовик⁹.

Значний інтерес до візантиністичних студій та, зокрема, їх значення для вивчення давнього українського мистецтва засвідчила наукова дискусія, що розгорнулася на сторінках “Українського гуманітарного огляду” навколо монографії Н. Нікітенко, присвяченої атрибутиці іконографічних зображень, використаних у оформленні Софії Київської¹⁰. У цьому ж напрямку проводять дослідження А. Лідов¹¹.

Серед українських дослідників, котрі в останні роки досліджували питання русько-візантійсько-угорських контактів, слід назвати М. Котляра¹². Проблем внутрішньої історії імперії торкались С. Малахов¹³, Є. Ломізе¹⁴. Питання візантійсько-слов'янських відносин у творчості професора Київського університету Т.Д. Флоринського розглянув Т. Щербань¹⁵. Система оподаткування Візантії у IV-IX ст. є предметом наукових студій К. Бардоли¹⁶.

На тлі означеного вище слід констатувати, що візантиністичні студії доволі повертають втрачені в Україні позиції. Візантиністика належить до “орхідейного” типу наукових дисциплін, і тому без відповідної організації та підготовки спеціалістів в жодному випадку не може розраховувати на швидке досягнення результатів. Головним тут має стати копітка та довготривала

⁹ Степовик Д. Візантологія. Курс лекцій для студентів духовної академії. – Івано-Франківськ, 1998. – 24 с.

¹⁰ Нікітенко Н.Н. Княжеский групповой портрет в Софии Киевской и время создания собора // Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1986. – Ленинград, 1987. – С. 237-244.; *Ї ж.* Свята Софія Київська: новий погляд на її історію, архітектуру та розпис // Logos. A Journal of Eastern Christian Studies. – 1996. – Vol. 37. – № 1-4. – Р. 93-188.

¹¹ Лідов А.М. Чудотворные иконы в храмовой декорации. О символической программе императорских врат Софии Константинопольской // Чудотворная икона в Византии и Древней Руси / Редактор-составитель А.М. Лидов. – Москва, 1996. – С. 44-71.

¹² Котляр М. Галицько-Волинська Русь, Візантія і Угорщина в XII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII ст. – Київ, 2000. – С. 6-20. Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: Матеріали Міжнародної наукової конференції / НАН України. Прикарпатський університет ім. І. Стефаніка. – Івано-Франківськ, 1998.

¹³ Малахов С.Н. Концепция мира в политической идеологии Византии первой половины X в.: Николай Мистик и Феодор Дафнопат // Византия и средневековый Крым. Симферополь, 1995.

¹⁴ Ломізе Є. Царгородський патріархат і переговори про унію з Римським Апостольським престолом зі середини XIV століття і до Ферраро-Флорентійського собору // *Визант.* – Львів, 2000. – Число 2. – С. 47-63.

¹⁵ Щербань Т.О. Візантійсько-слов'янські відносини XIV ст. у висвітленні професора Т.Д. Флоринського // Східний Світ. – Київ, 2002. – № 1. – С. 18-31.

¹⁶ Бардола К.Ю. Финансовая администрация Византии VII вв. // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали Міжнародної наукової конференції / Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2000. – С. 89-91.

робота, спрямована на підготовку спеціалістів, здатних на належному рівні оперувати візантійською палеографією та методологією предмету¹⁷.

Про позитивні зрушення в дослідженні візантиністики свідчить робота, що провадиться останніми роками у Львівському національному університеті імені Івана Франка та Українському католицькому університеті (Львів). Одним з таких кроків стало проведення влітку 1999 р. у Львові Міжнародної візантиністичної школи "Візантійська спадщина", а також низки колоквиумів, організованих Львівським університетом і Центром досліджень античної традиції Варшавського університету (ОВТА). Український католицький університет ініціював переклад і видання українською мовою збірки праць видатного українського дослідника-візантиніста, професора Гарвардського університету (США) Ігора Шевченка¹⁸. Безперечним позитивом (попри застереження щодо стилістичних та граматичних помилок) є перевидання українською мовою "Історії Візантії" авторства Г. Острогорського¹⁹.

Підготовка та публікація в найближчому майбутньому методичних матеріалів, посібників та підручників з історії Візантії з одночасним посиленням уваги до формування кваліфікованих фахівців з цього напрямку зможе значно стимулювати розвиток візантиністичних студій в Україні.

Дослідження проблем середньовічної європейської історії (Олексій Вінниченко)

У цьому нарисі ми не ставили собі за мету проаналізувати всі без винятку роботи сучасних українських істориків, присвячені історії середньовічної Європи, а намагалися розглянути ті з них, які є типовими чи, навпаки, винятковими за способами постановки проблеми, тематикою, методами, джерель-

¹⁷ Проблеми візантиністики в Україні; відродження та передумови подальшого розвитку студій // Проблеми збереження пам'яток культури. Бюлетень № 2 Національного Науково-Дослідного реставраційного центру України. Львівський філіал. – Львів, 2001. – С. 19-20.

¹⁸ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси історії культури до початку XVIII століття. – Львів, 2001.

¹⁹ Острогорський Г. Історія Візантії. – Львів, 2002.

ною базою та які характеризують певні напрями і тенденції в сучасній українській медієвістиці. Особливої уваги приділено систематичним дослідженням, результатом яких стали захисти кандидатських або докторських дисертацій.

Огляд побудовано за тематичними групами: виділено дослідження з політичної, соціально-економічної, міської, церковної історії. Такий поділ запроваджено для зручності викладу матеріалу і, значною мірою, умовно, оскільки окремі роботи містять елементи як політичної, так і соціально-економічної чи церковної історії.

Політична історія. Серед робіт українських медієвістів, предметом яких була європейська політична історія доби Середньовіччя, можна виділити низку статей ужгородського історика Ігоря Ліхтея, присвячених історії піньносередньовічного Чеського королівства. Хронологічно вони охоплюють період кінця XII – XV ст. і стосуються переважно зовнішньої політики чеських королів. У першій з них автор розглядає кризу Священної Римської імперії, що виникла 1197 р., після смерті імператора Генріха VI Гогенштауфена і спричинилася до тривалої війни між двома німецькими королями (Оттоном IV Брауншвейгським і Філіпом Швабським), в результаті якої зміцнилася влада курфюрстів, під загрозою опинилася єдність і незалежність імперії. З цієї ситуації найбільшу користь мало папство в особі Інокентія III, який активно намагався підпорядкувати церковній владі самого імператора. Саме завдяки боротьбі за престолонаслідування в Німеччині чеська курія посилила свій вплив на міжнародні відносини в Центральній Європі. На момент кризи в імперії припадає піднесення Чеської держави: “На початку XII ст. вдалося відвернути кризу Чеського королівства і в основному подолати попередню територіальну роздробленість. Відновлення державної єдності було пов’язане, насамперед, з глибокими зрушеннями в економічному житті Чехії”. Посилення влади чеських королів припадає, зокрема, на правління Пршемисла Отакара I в 1197-1230 рр. Ставши правителем, він успішно використав суперечності між претендентами на імператорський трон для зміцнення міжнародного становища Чеської держави”. Його влада зміцнилася настільки, що він пішов на конфлікт з церковною ієрархією (при те, що в 1203 р. був коронований в присутності королівського легата). За думку І. Ліхтея, “хоча протистояння з празьким єпископом і не призвело до принципових змін у взаєминах королівської й церковної влади, однак тимчасово ускладнило внутрішній розвиток Чеської держави і дещо стримало зовнішню активність Пршемисла Отакара I”. Назагал автор вважає, що “за період свого правління Пршемисл Отакар I зумів консолідувати Чеську державу [...] проявив себе спритним дипломатом [...] й зміцнив королівську могутність як зовні, так і в середині країни”¹.

Темою іншої публікації І. Ліхтея стала – зрештою в контексті міжнародних відносин у Центральній Європі в цілому – зовнішня політика

¹ *Цит. з* І. Криза Священної Римської імперії й утвердження могутності Чеського королівства у першій третині XIII ст. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Історія. – Ужгород, 1999. – Вип. 3. – С. 131-136.

чеського короля Пршемисла Отакара II (1253-1278). Автор починає від боротьби за Австрію (“бабенберзьку спадщину”), докладно описує конфлікти з Угорським королівством (правитель якого, Бела IV, був постійним суперником чеського короля) і Баварським герцогством, спроби нав’язання союзних стосунків з польськими князями, проведення хрестових походів в Пруссію і пов’язані з цим плани завоювання та християнізації Литви, взаємовідносини з римською курією, втручання в боротьбу за імператорський трон і, врешті-решт, війну з імператором Рудольфом II Габсбургом, яка завершилася поразкою і загибеллю чеського короля. На думку автора, веденню активної зовнішньої політики і розгортанню територіальної експансії Пршемислом Отакаром II сприяли “поширення партикуляристичні тенденції у Священній Римській імперії” й “значні багатства, що надходили до скарбниці чеського володаря з видобутку срібла та внаслідок всеохоплюючого господарського поступу його земель”. Першим кроком у реалізації “універсалістських устремлінь” Пршемисла Отакара II мало стати завоювання Литви: “Йшлося про заснування нової великої імперії, яка включала литовські та польські землі під верховенством чеського короля”. Проти противники “гегемоністської політики Пршемисла Отакара II” зуміли перешкодити його планам. На думку автора, “державне утворення, що виникло стараннями Пршемисла Отакара II, виявилось надзвичайно нестійким, позаяк зв’язуючою ланкою між чеськими землями, Австрією, Штіріїю, Карінтією, Крайною та іншими областями був сам король”, і як наслідок “народності, об’єднані шляхом воєн, політичних чи династичних комбінацій незабаром повертали собі незалежність”².

Предметом окремого дослідження І. Ліхтея стала також зовнішня політика чеського короля Їржі з Подебрад, причому у своєрідному ракурсі – крізь призму запропонованого ним “Договору про встановлення миру в християнському світі”. Автор розпочинає з оцінки політичної ситуації в Чеському королівстві після битви біля Ліпан 1434 р., описуючи боротьбу між претендентами на трон після вигасання династії Люксембургів, коротке правління Ладіслава Погробека (1453-1457 рр.) і поступовий прихід до влади Їржі з Подебрад, який у 1444 р. став гетьманом Східночеського союзу, у 1448 р. проголосив себе “правителем країни”, а 1458 р. був обраний королем Чехії. Те, що Їржі з Подебрад сприймав “утраквізм за визнану державою католицькою церквою рівноправну й законну віру”, стало причиною загострення стосунків із римською курією вже в перші роки його правління. Неможливість домовитися з папою Пієм II, який скасував базельські константинопольські пактати, призвела до укладення в оточенні чеського короля проекту організації ліги християнських держав задля захисту від турецьких нападів і відстоювання миру в Європі. “Договір”, перші достовірні свідчення про який датуються червнем 1463 р. і який передбачав заходи, скеровані на уникнення

² Ліхтей І. Універсалістські тенденції в зовнішній політиці чеського короля Пршемисла Отакара II (1253-1278) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Історія. – Ужгород, 2000. – Вид. 5. – С. 67-75.

бройних конфліктів, мирне врегулювання спірних питань між європейськими державами, покарання порушників миру, функціонування міжнародної судової установи, створення європейської мирної організації в Базелі та протистояння турецькій експансії, фактично був спробою “обмежити інтриги римської курії у міжнародній політиці”. Незважаючи на те, що посольства радника празького двору Антоніо Маріно (італійця французького походження, головного речника “Договору”) до європейських столиць (у першу чергу до французького короля Людовіка XI, на якого “Договір” був призначений) завершилися безрезультатно, проект зміцнив позиції чеського короля у взаємовідносинах з римською курією. На думку І. Ліхтея, появу “Договору” слід розглядати “в контексті гуманістичних ідей, які досить швидко вплинули на політичну думку середньовічної Чехії”, водночас проект є “свідченням занепаду універсалістських устремлінь папства, зростання національної державності та зародження федеративних тенденцій у європейській історії”³.

Одному з аспектів міжнародних відносин в Європі на зламі Середньовіччя і Нового часу, а саме відносинам між двома тогочасними провідними державами – Французьким та Іспанським королівствами в кінці XV – на початку XVI ст. присвятив своє дисертаційне дослідження Вячеслав Ціватий. На його думку, ця тема є ключовою для розуміння процесу становлення європейської системи держав Нового часу та генезису системи міжнародних відносин початку Італійських воєн 1494-1559 рр. (варто відзначити, що автор розглядає XVI ст. як початок періоду “ранньої нової історії”). Наприкінці XV ст. Європа увійшла в новий етап міжнародних відносин: процес формування “національних держав” призвів до складання нових форм міждержавних відносин, що “прийшли на зміну феодальним міжусобицям”, проведення воєн “за гегемонію в Європі не лише на двосторонньому, але й на багатосторонньому рівні”. Автор зробив спробу показати основні моменти європейської політичної історії цього періоду, окреслити в ній роль, місце і характер відносин між Францією та Іспанією, прослідкувати на прикладі францuzько-іспанських суперечностей основні тенденції в розвитку дипломатичних стосунків. В. Ціватий вважає, що “Італійські війни почалися в період генезису капіталізму, що головним чином і зумовило основні риси внутрішньої та зовнішньої політики держав Західної Європи”. На його думку, “новий тип дипломатії раннього нового часу народжувалась в умовах переходу від феодалізму до капіталізму і вирішувала вже нові задачі, які виникали перед абсолютистськими державами у зв’язку з активізацією їх зовнішньої політики”. На підставі розглянутого матеріалу дослідник робить висновок: “Франко-іспанські протиріччя наприкінці XV – початку XVI століття зміняли провідне, центральне місце у міжнародних відносинах західноєвропейського регіону, стали предтечею формування європейської системи

³ Ліхтей І. Проект “Договору про встановлення миру в християнському світі” чеського короля Їржі з Подебрад // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Історія. – Ужгород, 1999. – Вип. 4. – С. 87-97.

держав і своєрідною головною віссю, навколо якої будували свою зовнішню політику всі держави, в першу чергу Англія і Імперія, в сукупності складаючи і реально відображаючи процес становлення європейської системи держав. У цілому, франко-іспанське суперництво за гегемонію в Італії, зокрема експедиції Карла VIII, Людовіка XII, внесли суттєві і яскраво виражені зміни в розвиток Західної Європи в галузі військової техніки і військового мистецтва, в методи проведення війн і організацію дипломатичних служб на постійних засадах, в розвиток договірних основ співіснування держав, що складають європейську систему держав”⁴.

Декілька українських дослідників присвятили свої роботи історії східноєвропейських держав. Так, стаття К. Орлова торкається ролі Тверського князівства в східноєвропейських міжнародних відносинах другої чверті XIV ст. В історіографії ця проблема залишалася в затишку, з огляду на те, що історія міжнародних відносин країн Східної Європи традиційно розглядається з точки зору об’єднавчої політики Московської держави. На думку автора, “тридцять років XIV ст. стали переломними в історії зовнішньополітичних стосунків князівств Північно-Східної Русі”. Придушення антитагарського Тверського повстання 1327 р., загострення протистояння з Московським князівством, втрати тверських князів в Орді 1339 р. призвели до політичного занепаду Тверського князівства, хоча останньому вдалося зберегти незалежність відносно Москви. Основну причину того, що після цього Тверська держава не змогла стати суперником Москви, автор вбачає у внутрішніх суперечностях і децентралізації: фактично влада в державі була поділена між трьома гілками тверських князів (холмською, дорогобузькою і кашинською). Цим пояснюється “безпорадність тверської політики впродовж кількох десятиліть”: династія потребувала “талановитої, визначної постаті”. В іншій статті К. Орлов крізь призму шлюбів між представниками династії литовських Гедиміновичів і тверських Рюриковичів аналізує взаємовідносини між Литовським, Тверським та Московськими князівствами, які вийшли “у XIII ст. на історичну арену в Східній Європі”, посіли тут провідні позиції і між якими “починається тривала боротьба за руські землі”. Зокрема, у роботі розглядаються вісім династичних шлюбів, які мали місце впродовж двох століть. Необхідність протистояння Московському князівству спричинила “довготривалість литовсько-тверських династичних зв’язків”⁵.

Один з фрагментів військово-політичної історії Східної Європи зламів Середньовіччя та Нового часу – битва на р. Ведроші 1500 р. – став предметом

⁴ Циватий В. Г. Франко-іспанські відносини кінця XV – початку XVI ст. Автореферат дис. [...] канд. істор. наук. – Запоріжжя, 1995.

⁵ Орлов К. Тверське князівство в системі міжнародних відносин країн Східної Європи у 30–40-х роках XIV ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 73-80.

⁶ Орлов К. Литовсько-тверські династичні зв’язки у політиці держав Східної Європи XIII–XV ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 182-187.

дослідження О. Казакова. Проаналізувавши воєнні дії російських та литовських армій під час кампанії 1500 р., враховуючи стан джерел, автор визнав ілюзійність запропонованого пояснення ходу битви на річці Ведроші. Головну причину перемоги московських військ він вбачає у перевазі стратегічного і тактичного керівництва. Важливу роль відграли також створення резервної рати й своєчасне зосередження її на напрямку головного удару. Все це призвело до розгрому литовських військ під командуванням князя К. І. Острозького⁷.

Проблемі виникнення та еволюції імперської політичної ідеології у Російській державі присвятив своє дисертаційне дослідження Василь Дебенко. На його думку, імперська ідея стала ідеологічним обґрунтуванням інтенсивного територіального розширення Росії, а її витoki можна прослідкувати ще наприкінці XV ст. – зламі Середньовіччя і Нового часу. Автор ставив собі за мету дослідити закономірності формування імперської ідеології в Росії та механізм її реалізації, прослідкувати “особливості соціально-економічного й релігійного життя Московської держави, що стали передумовою для виникнення ідеологічної концепції іосифлянського крила російської православної церкви на рубежі XV-XVI ст. і які згодом трансформувалися в один з факторів офіційної доктрини Москви”. За складний пункт свого дослідження вчений обрав 80-ті роки XV ст., коли виявляються перші літературні твори, які “обґрунтовували месіанське призначення російського народу та Руської православної церкви у світовій історії”. Проаналізувавши “багаточисельні історичні джерела й документи”, вчений зробив доволі своєрідний висновок: “Зародження імперської ідеї в Московській державі стало одним із закономірних наслідків її внутрішньо-політичного розвитку, боротьби панівного стану за перерозподіл земельних багатств всередині країни. Вимоги визнання “споконвічних прав” московських правителів на руські землі стали тільки приводом для правлячих кіл Москви у завоюванні сусідніх держав”⁸.

Соціально-економічна історія. Соціальній проблематиці кінця Середньовіччя присвячена дисертація Володимира Дятлова, в якій розглядаються місце і роль нижчих верств міського населення Південно-Західної (Верхньої) та Центральної (Середньої) Німеччини в суспільно-політичному і духовному житті та, особливо, у Реформації й Селянській війні. Автор вважає, що друга половина XV – перша половина XVI ст., які стали періодом його дослідження, були часом “глибоких соціально-економічних, політичних, релігійних і культурних перетворень і змін у німецькому суспільстві, інтенсивного розвитку середньовічних форм життя”, а “глибоке осмислення процесу переходу від Середньовіччя до Нового часу [...] потребує вивчення в них ролі різних соціальних верств і груп”. При написанні роботи автор, перш за

Казаков О.О. Битва на річці Ведроші 14 липня 1500 р. // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – Київ, 1998. – № 5. – С. 52-63.

Дебенко В. З. Імперська ідея в Московській державі в кінці XV – XVI ст. Автореф. [..] канд. істор. наук. – Чернівці, 2001.

все, ставив перед собою завдання простежити “еволюцію соціовироб-ничого, соціомайнового і соціоправового становища нижчих верств в німецьких містах”, показавши вплив реформаційних та соціальних процесів на становище, світогляд, поведінку та психологію цього прошарку міського населення. Дослідник дійшов висновку, що нижчі верстви населення німецького міста в цей період – дрібні ремісники, наймані робітники, поденники, підмайстри, слуги, безробітні та інші маргінальні групи і “соціальні аутсайтери” – переживають піднесення свого значення в суспільстві. Це було спричинено тим, що вони перетворювалися в найбільш чисельний прошарок міського суспільства, формуючи разом із середніми бюргерами своєрідну “суспільну опозицію” вищим верствам – “простий народ”. Загострення соціальних протиріч (масове зубожіння, втрата соціальної перспективи, поширення бідності і жебрацтва) і, водночас, “комплементарні заяви” реформатів на адресу простолюду, уславлення його чеснот, утвердження нового вчення про працю як вищу соціальну цінність викликали активізацію нижчих верств міської спільноти, даючи моральне виправдання боротьби “простого народу” проти заможних верств. В. Дятлов доводить: “Ідеалізація “простого народу”, протиставлення його вищим групам та верствам стають домінантою масового світогляду, основою міфу про месіанську роль бідних у соціальних перетвореннях. Важливу роль у розгортанні народного руху відіграла віра у можливість створення гармонійного суспільства “загальної користі”, міфи та апокаліптичні пророцтва про майбутній суспільно-політичний переворот, який призведе до утвердження соціальної справедливості, покарання духівництва, привілейованих верств та можновладців”. Проте, позиція і поведінка нижчих верств міського населення хоча й мали свої особливості, у більшості випадків визначалися загальноміськими ментальними рисами та соціально-психологічними цінностями. Вони не витворили окремих напрямків у реформаційному русі, незважаючи на те, що брали участь у всіх реформаційних угрупованнях, сприяючи його радикалізації, орієнтації на вирішення комплексу соціально-політичних і релігійно-етнічних проблем⁹.

Публікації чернівецького дослідника Олександра Масана присвячені історії Тевтонського Ордену¹⁰. Серед них особливий інтерес викликає стаття, в якій автор розглядає організацію давньопрусського суспільства крізь призму статей Крістбурзького договору 1249 р., використовуючи для

⁹ Дятлов В. О. Нижчі верстви населення німецького міста і Реформація (друга половина XV – перша половина XVI ст.). Автореф. дис. [...] докт. істор. наук. – Київ, 1998; Його ж. “В ім’я Бога і загального добра”. Нижчі верстви населення німецького міста і Реформація. – Чернівці, 1997.

¹⁰ Див.: Масан О. Особливості держави Німецького ордену в Пруссії // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. – Чернівці, 1996. – Вип. 6-7. – С. 192-197; Його ж. Історичні обставини заснування Німецького рицарського ордену // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. Збірник наукових статей. – Чернівці, 1997. – Вип. 4. – С. 77-85.

аналіза різномірні історичні, археологічні та лінгвістичні джерела¹¹. На його думку, статті договору відображають основні риси пруського суспільства і підтверджують збереження в ньому міцних патріархальних традицій, які виявлялися, передусім, на особливій ролі чоловіка “як оборонця родових володінь, їхнього розпорядника та господарюючого суб’єкта, що забезпечувало йому провідне місце в суспільній структурі”. Основу пруського суспільства складала спільнота воїнів-господарів, які різнилися ступенем знатності і, відповідно, майновим станом. Проте, О. Масан відкидає припущення інших дослідників про наявність великої земельної власності або значних владних повноважень в руках пруської знаті: статті договору підтверджують відомості про обмеженість влади “нобілів”, які повною мірою могли її реалізувати тільки в межах родових володінь. Водночас гарантія особистої свободи пруссам в договорі свідчить про те, що устрій пруського суспільства більше відповідав “ладові військової демократії, а не ранньофеодалним відносинам”. На користь цього твердження промовляє також наявність у договорі, як і в інших джерелах, згадок про пруську державність, “в рамках якої, власне, і формувалася феодальний лад”.

Цікавою, хоча б з точки зору джерельної бази, є стаття одеської дослідниці І. Ридзіховської, яка розглядає інститут публічних нотаріусів, соціальний склад цієї групи середньовічної “інтелігенції” (зосередивши увагу на приватних нотаріусах) на підставі архівних матеріалів південнофранцузького міста Екс-ан-Прованс, столиці Провансальського графства (багатий нотаріальний фонд цього міста відклався в Екському відділі архіва департаменту Луї-дю-Рон). Наявність тут графської (згодом королівської) й архієпископської адміністрацій та активний суспільний попит на юридичні послуги привели до концентрації у місті значного числа нотаріусів. Їхня клієнтура була досить широкою (від найманих сільськогосподарських робітників або ремісників до королівських чиновників), як і контракти, які вони уклали (торгові і кредитні угоди, статuti ремісничих товариств, угоди про оренду нерухомості, шлюбні контракти, заповіти), охоплювали широкий спектр сферного, соціального та професійного життя міщан. Ремесло нотаріуса, як і усі інші ремесла в Ексі XV ст., не мало корпоративної організації. Навчалися заступству нотаріата у будь-якого професіонала, що мав практику в місті. Розглянувши умови праці і повсякденного життя нотаріусів, авторка робить висновки, по-перше, про незавершеність виділення з середовища міщан цієї соціальної групи, яка залишалася тісно пов’язана з ремісничою та аграрною сферами життя пізньосередньовічного міста. По-друге, збільшення числа нотаріусів, які займалися переважно юридичним оформленням майнових операцій, та розширення їх клієнтури свідчать про значний розвиток товарно-

¹¹ Масан О. Давньопрусське суспільство у світлі Крістбурзького договору 1249 р. // *Вивчення стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць*. – Чернівці, 2000. – Т. 2. – С. 36-57.

грошових відносин, що охопили усі соціальні прошарки міського населення¹².

Міська історія. Історії феодальних міст, змісту урбаністичних явищ та їх впливові на формування європейської цивілізації, зокрема Ганзи, присвятили свою докторську дисертацію київська дослідниця Наталія Подаляк. Ганзейський союз, який на початку XV ст. об'єднав близько 160 міст Північної частково Центральної Німеччини, а також ряд західнослов'янських та лівонських міст, проіснував з середини XII до середини XVII ст. і фактично перетворився на “могутній торгово-політичний конгломерат”, що мав потужний флот і величезні капітали та використовував їх для політичної боротьби, у численних війнах і міжнародних конфліктах. Це об'єднання “здійснило визначний вплив на економічний, політичний, етно-соціальний і культурний розвиток практично всіх країн Атлантико-Балтійського регіону від Британії до Скандинавії і Русі”. Безпосереднім предметом дослідження стали приватно-сеньйоріальні міста герцогства Мекленбург – вендські міста Росток, Вісмар і Любек, які, починаючи з XIV ст., відігравали провідну роль в системі Ганзи, склали ядро об'єднання, визначали характер, тактику і напрямки його діяльності. Внутрішня історія цих великих ганзейських міст економічні, соціальні і політичні процеси, які відбувалися в них, Н. Подаляк у своєму дослідженні розглядає на тлі функціонування ганзейської системи цілому.

На думку авторки, Ганза є унікальним явищем у світовій історії німецькому купецтву, в умовах державної роздробленості, завдяки тільки власним зусиллям вдалося створити могутнє співтовариство, яке впродовж кількох століть суттєво впливало на розвиток європейської економіки і політичного життя. Розробляючи практичні прийоми та методи торгівлі ганзейське купецтво за незначний час “зуміло охопити своєю торгівлею увесь балтійсько-північноморський регіон і вже в середині XIII ст. створити налагоджену торгову мережу на просторі від Новгороду до Лондону і від Бергена до Брюге”. Характерною ознакою ганзейської торгової системи було посередництво і транзит, спільні дії вендських міст (т.зв. “вендського ядра”) на зовнішніх ринках. “Саме вендські міста ініціювали вимогу про перехід до колективних форм керівництва Ганзою, внаслідок чого всі повноваження і здійсненню торгового і політичного курсу зосередилися в руках міських магістратів”. Ганза, у першу чергу її “провідна любекська гілка”, завдяки матеріальним чинникам, мала змогу здійснювати економічний та політичний тиск на європейські держави, “використовуючи випробуваний арсенал засобів – від ведення дипломатичних переговорів до застосування торгової блокади і навіть розв'язання воєнних дій”, і, таким чином, впливати на політичну ситуацію в Північній Європі.

¹² Радлиховская Е. А. Ремесло нотариуса и его протагонисты в южно-французском городе XV в. // Записки исторического факультета Одесского государственного университета имени И.И. Мечникова. – Одесса, 1997. – Вып. 5. – С. 236-241.

Основною тенденцією соціальних змін, що відбувалися в XIV-XV ст. у мекленбурзьких містах, було поступове “вимивання” та зубожіння середніх прошарків населення, що спричинило соціально-політичні виступи бюргерства проти патриціанських магістратів. Патриціат Ростока, Вісмара і Любека, завдяки підтримці Ганзи, зумів відстояти свої права на олігархічне правління і намагався подолати кризу, яка охопила об’єднання і до якої спричинилася централізаторська політика герцогів Мекленбурга, шляхом розширення феодальної в своїй основі системи ганзейських привілеїв”. Водночас бюргерство, задля покращення свого становища, прагнуло демократизувати систему міського управління. На думку Н. Подалаяк, “об’єктивно цим розчищено шлях і закладалося підґрунтя для розвитку капіталізму”¹³.

Наприкінці XV ст. Ганза увійшла у смугу кризи. Нездатність ганзейського купецтва, яке трималося на феодальній системі привілеїв, кардинально перебудувати свою діяльність відповідно до вимог часу, відсутність підтримки з боку центральної влади, зміцнення абсолютистських прагнень територіальних князів, зростання внутрішньоміської соціально-політичної боротьби, переміщення шляхів світової торгівлі у зв’язку з великими географічними відкриттями і ряд інших причин призвели врешті-решт до занепаду Ганзи. Цим скористалися її торгові суперники, насамперед єврейські держави. На межі XV-XVI ст. вони розпочали боротьбу проти ганзейської монополії в балтійській торгівлі. “Битва за Балтику” і численні спроби Ганзи внести зміни у свою торгову систему не дали результату. У часі ганзейська криза збіглася з добою Великих географічних відкриттів. Їхні наслідки для Ганзи виразно виявилися вже в другій половині XVI ст.: італійські і північноіталійські міста, через які ще недавно простягалися центральні лінії європейської торгівлі, опинилися на другому плані, де їх мала доля комерційної периферії¹⁴.

І публікацій українських істориків, що стосуються міської проблематики, заслуговує на увагу робота київського дослідника Миколи Рудя, присвячена соціально-економічному розвитку міст у поморських слов’ян у IX-XII ст. на прикладі трьох основних міських центрів – Воліна, Щеціна і Гданьска – у статті розкрито закономірності й типологічні особливості процесу формування середньовічного міста на Західному Помор’ї. Цей регіон є одним із найбільш розвинутих в економічному відношенні регіонів населення полабсько-прибалтійських слов’ян у IX-XII ст. Сприятливі природні умови цього краю не лише відкрили вільний шлях морській торгівлі, а й сприятили розвитку ремісничої діяльності, внаслідок чого тут досить рано виникли міські центри. Автор вважає, що ранні міські центри на Західному Помор’ї, як свідчать археологічні та писемні джерела, почали формуватися

¹³ Подалаяк Н.Г. Приватносеньйоріальні міста Мекленбурга і торгово-політична система Ганзи у XII–XV століттях. Автореф. дис. [...] докт. істор. наук. – Київ, 1999; Подалаяк Н.Г. Ганза: мир торгівлі и політики в XII–XVII століттях. – Київ, 1998.

¹⁴ Подалаяк Н.Г. “Битва за Балтику” і зміни в торговій політиці Ганзи в XV–XVI ст. // *Українська історія*. – 2002. – № 2. – С. 27–36.

вже у IX ст. Основою економічного відокремлення західно-поморських міст було зосередження в них ремісничого виробництва й торгівлі. Однак слід зазначити, що економічні фактори формування міст були тісно пов'язані з політичними. Основними функціями, які виконували ранні міські поселення поморських слов'ян в IX-XII ст., були реміснича, торгова, адміністративно-політична, військова та культова. Західнопоморські міста були автохтонного походження. Поява в деяких з них (як, наприклад, у Воліні) етнічно чужого населення і пов'язані з цим деякі риси матеріальної культури були звичайним явищем в усіх торгових центрах¹⁵.

Церковна історія. Історія чернечих орденів в Європі в добу Середньовіччя стала предметом дисертаційних досліджень принаймні двох істориків – київського Богдана Боднарюка¹⁶ і львівського Модеста Чорного¹⁷.

Б. Боднарюк об'єктом свого дослідження обрав зародження, становлення та розвиток католицьких чернечих орденів, їхніх функціональних прерогатив у середньовічному суспільстві, пов'язаних з місіонерсько-пропагандистською діяльністю, місцем на європейській політичній арені і в політиці папства. У роботі, основу якої склали “середньовічні католицькі церковні джерела” – папські грамоти, акти церковних соборів, пам'ятки канонічного права, орденські статuti, хроніки чернечих орденів, орденські капітулярії і реєстри, монастирські аннали тощо – дослідник розглянув витoki інституту католицьких чернечих орденів, проаналізував причини його виникнення, етапи розвитку та “симптоми занепаду чернечих корпорацій”, а також вплив на середньовічне феодальне суспільство. Б. Боднарюк робить висновок, що основи середньовічного орденського інституту формувалися впродовж II-V ст. “під прямим колегіальним впливом, котрий обумовив внутрішню супідрядно-ієрархічну структуру перших чернечих корпорацій, зовнішні принципи керівництва і різнобічні аспекти діяльності орденів”. Крім римських колегій, певний внесок у створення орденського феномену, на думку історика, зробили єврейські та ранньохристиянські общини, які діяли на території Пізньої Римської імперії, а також східні секти. “Благодатний ґрунт” для орденів, подібно як і римська колегія, стала германська суспільська община-марка: її середовище створило соціальний фундамент і визначило “станово-класовий характер орденських об'єднань Західної Церкви”, перенісши ряд общинних звичаїв і традицій у їхні правила. Загалом, важливі

¹⁵ Рудь М.О. Містотворчий процес на Західному Помор'ї в IX-XII ст. та його особливості // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Київ, 2001. – Вип. 53. – С. 24-28.

¹⁶ Боднарюк Б.М. Виникнення та розвиток католицьких чернечих орденів Європи VI-XVI сторіччях. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1995.

¹⁷ Чорний М.І. Домініканський орден у Центрально-Східній Європі в XIII – першій половині XV ст. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Львів, 2002; Його ж. Діяльність домініканського ордену в Центрально-Східній Європі в XIII – першій половині XV ст. // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 191-198.

роль у формуванні орденів відіграло прагнення середньовічного суспільства до корпоративності, витоки якого, на думку автора, містилися ще в рабовласницькій структурі суспільства часів Римської імперії, "де усі явища життя були тісно пов'язані і обумовлені общинною системою в межах існуючої економічної формації та соціального поділу суспільства на класи, стани, роди". Остаточне оформлення орденського інституту було пов'язане з централізацією папства, конструктивною реформою Церкви та посиленням бюрократичної влади пап, які поширили свій контроль на чернечі ордени, надавши їм ставропігіальність та ряд привілеїв і використовуючи їх для захисту Церкви й свого понтифікату.

Більш вужчому аспектові історії чернечих орденів у Середньовіччі присвятив своє дослідження М. Чорний. Об'єктом своїх наукових зацікавлень він обрав діяльність та взаємовідносини домініканського ордену з місцевою світською і церковною владою у період пізнього Середньовіччя в країнах Центрально-Східної Європи, точніше на території Угорського, Польського і Чеського королівств, Австрійського герцогства, Тевтонського Ордену та Галицько-Волинської держави, де діяли шість провінцій цього ордену. Автор намагався визначити чинники, що спричинили утвердження місій та поширення монастирів ордену в регіоні, та простежити такі аспекти функціонування ордену, як правовий стан його структур, походження, кількість та етнічний склад ченців, матеріальне становище, господарська діяльність монастирів. На думку М. Чорного, домініканський орден, який від часу свого заснування в 1216 р. займався проповідницькою та інквізиційною діяльністю на території більшості держав середньовічної Європи, у центрально- і східноєвропейських країнах зіткнувся з опором численних і добре організованих протестантських сект та певною протидією місцевих прелатів і світських правителів. Він ніколи не досягнув такого рівня впливу, який він мав у західноєвропейських країнах. Основну причину цього дослідник вбачає в незадовільному матеріальному забезпеченні більшості монастирів ордену в регіоні, де церковна земельна власність знаходилась в руках єпископата, кафедрального духовенства й інших чернечих орденів, а домініканський орден був змушений існувати за рахунок окремих пожертвувань феодалів або монашів. Відсутність ефективної системи матеріальної взаємодопомоги між монастирями, конкурентна боротьба за прибутки з іншими чернечими проповідниками та світським духовенством, нераціональне розмежування окремих провінцій ордену в регіоні (без врахування, на відміну від Західної Європи, кордонів місцевих державних утворень) призвели до жорсткої конкуренції в структурах самого домініканського ордену. Іншими причинами, які перешкоджали веденню активної діяльності ордену в регіоні, були незначна кількість соціальної бази (орден орієнтувався на проповідницьку роботу серед еліти) та обмеження інквізиційної діяльності з боку місцевої світської влади або єпископата. Як наслідок, "під час протистоянь церковних і світських правителів Європи в XIV-XV ст., гуситських воєн та інших національно-політичних та церковних конфліктів, домініканський орден, позбавлений реальних засобів впливу на суспільство (наприклад самостійних інкві-

зиційних трибуналів), опинився на узбіччі церковного і політичного життя усіх держав регіону. До XVI ст. він перестав бути дієвим знаряддям Апостольського Престолу у боротьбі проти опозиції серед духовенства і представників світської влади”.

До напрямку церковної історії можна віднести також дослідження луганських вчених, які запропонували своє бачення ролі дияволизма в розвитку релігійної свідомості середньовічної людини (відзначимо, що стаття майже повністю написана на підставі праці російського вченого А. Гуревича). Автори стверджують: “Західне християнство, зокрема католицизм, відзначається гнучкістю і мінливістю, достатньою для того, щоб пристосовувати свою доктрину до еволюції суспільних відносин, їх злетів та криз. Це дає змогу прослідкувати зміни у ставленні католицької церкви до образу диявола протягом певного періоду середньовіччя і з’ясувати причини цього процесу. За умовну віху візьмемо XIII століття, яке можна вважати періодом найвищого підйому середньовічної цивілізації”. Дияволізм XIII ст. у статті розглядається на основі *exempla* (текстів т.зв. “прикладів”, які використовувалися середньовічними священиками у своїх проповідях). На думку авторів, “XIII ст. є переломним рубежем у дияволізмі. У прикладах одного з того ж часу зустрічаємо два антагоністичні образи диявола, протилежні за своєю зовнішністю, роллю та функціями. Розповіді про витівки “доброго чорта” ще не зникли з проповідей, але поряд з ними все частіше лунають страхітливі оповідання про шабаші, на яких господарює сатана, то в образі бридкого козла, то огидного kota, то страхітливого пса, і на які сходяться єретики, чаклуни і невірці для того, щоб здійснювати найнеймовірніші злодіяння проти віри, людської природи, етичних норм суспільства”. Як наслідок, “у суспільстві все більш відчутним стає дух релігійної, національної, соціальної нетерпимості, який проявляється у діяльності інквізиції, у єврейських погромах, у полюванні за відьмами та інших ганебних сторінок історії людства”¹⁸.

Правовому і майновому становищу церковних інституцій у Візантійській імперії в період після перемоги над іконоборництвом присвятив своє дослідження харківський дослідник В. Литовченко. На його думку, у другій половині IX ст., після перемоги над іконоборцями, посилюється могутність Візантійської церкви, її прагнення домінувати над імператорською владою. Зокрема, це виявилось в часі патріаршества Фотія (857-867, 877-886), діяльність якого була спрямована на підвищення ролі патріарха, надання останньому свого роду папського статусу та обмеження влади імператора. Імператор Лев VI, прийшовши до влади, усунув Фотія і вжив заходи з метою зміцнення імператорської влади. Зокрема, це знайшло свій відбиток у законодавстві Лева VI. З іншого боку, Лев VI прагнув послабити зростаючу фінансову могутність вищих церковних ієрархів, видаючи постанови, які

¹⁸ Моренчук А., Панасюк В., Романчук Г. Дияволізм у Західній Європі XIII ст. Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історія. Луцьк, 1997. – № 2. – С. 69-71.

перешкождали безмежній користолюбності духовенства, і, тим самим, підживляючи її політичну могутність. Саме за правління імператора Лева VI чітко позначилися характерні абсолютистичні тенденції в державі. У повній мірі це проявилось у ставленні до церкви, прагненні імператора зробити світську владу домінуючою над духовною¹⁹.

Перемога над іконоборництвом в середині IX ст. принесла зміни не тільки в економіку, культуру Візантійської імперії. Почалось відродження такого соціального інституту як монашество, яке досягло найвищого розквіту в IX–XII ст. Реставрація монашества призвела до посиленого будівництва монастирів на всій території імперії: було відновлено зруйновані і покинуті монастирі, збудовано сотні нових. Оминаючи добре розроблені в історіографії проблеми візантійського монастиря – його внутрішнього устрою, питання земельних володінь, монастирської експансії і “стяжательства” – В. Литовченко намагається з’ясувати роль монастиря у візантійському суспільстві (зокрема, відповісти на питання чи дійсно будівництво монастиря було для візантійців тільки “душеспасительным, богоугодным делом”?). Автор доводить, що зростання монастирів з кінця IX ст. пояснюється не тільки релігійністю візантійців: Церква, будуючи монастирі, збільшувала своє майно, імператори посилювали свій вплив на Церкву, забезпечуючи собі підтримку в церковному середовищі, приватні особи (ктитори – засновники-покупи, які отримували прибутки від монастиря) розглядали монастирі, які отримували звільнення від сплати податків, як спосіб збереження свого майна та підвищення прибутків. Монастирське господарство було більш прибутковим, ніж нестабільне селянське господарство²⁰.

Підсумовуючи представлений огляд, відзначимо найсуттєвіші, на нашу думку, моменти в розвитку сучасної європейської медієвістики в Україні. Медієвістичні студії посідають у сучасній історіографії незначне місце. Передусім це проявляється в кількісному відношенні: наприклад, в “Українському історичному журналі” впродовж 1992–2002 рр. опубліковано тільки дві (!) статті, присвячені історії європейського середньовіччя – В. Подалая і О. Казакова (причому перша з них фактично стосується подій XVI ст., тобто початку нового часу, а друга надрукована в рубриці “Історія українського війська”). Таку ситуацію відбиває й організаційна структура історичних факультетів університетів, які залишаються основними осередками історичних досліджень в Україні: історія середніх віків, як правило, відділена з історією інших періодів або взагалі з іншими галузями історичної науки (у Київському і Харківському університетах існують кафедри історії середньовічного світу та середніх віків, у Львівському – кафедра археології,

¹⁹ Литовченко В. В. К вопросу о законодательстве императора Льва VI Мудрого в отношении церкви // Вісник Харківського університету. Історія. – Харків, 1997. – № 196. – Вип. 29. – С. 24–31.

²⁰ Литовченко В. В. К проблеме возникновения монастырей в Византии в конце IX – начале X вв. // Вісник Харківського університету. Історія. – Харків, 1999. – № 441. – С. 11. – С. 67–76.

античності і середньовіччя, у Чернівецькому – кафедра етнології, античної та середньовічної історії і т.д.).

Основною причиною такого стану української європейської медієвістики, на нашу думку, є недоступність для українських дослідників (з огляду на можливості поїздок, мовні та інші обмеження) джерел та доробку європейської історіографії (як наслідок, деякі статті є фактично переказом або, у кращому випадку, доброю компіляцією з праць зарубіжних медієвістів). У підсумку в сучасній українській історіографії, попри наявність добрих дослідників-медієвістів, фактично відсутні медієвістичні школи та цілеспрямовані студії, дослідження ведуться переважно відповідно до особистих наукових зацікавлень авторів. При виборі тематики досліджень українські історики віддають перевагу перехідним періодам (від античності до середньовіччя або від середньовіччя до нового часу), у географічному відношенні переважають “близькі” до України європейські регіони (у першу чергу, Центрально-Східна Європа)²¹.

Попри формальний (часами навіть спеціально задекларований) відхід від принципів і методів радянської історіографії, більшість українських дослідників, які займаються історією європейського середньовіччя, залишаються

²¹ Ситуацію, яка склалася в українській європейській медієвістиці, досить добре ілюструє збірник “Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.”, що містить матеріали наукової конференції, яка відбулася 16-18 березня 2000 р. в Чернівцях (у якій взяли участь 75 науковців, у тому числі 36 представників з інших наукових центрів України та з-за кордону. З 65-ти представлених у збірнику публікацій (відповідно до секцій, які працювали у рамках конференції, вони розміщені у чотирьох тематичних розділах: “Шлях європейської цивілізації від античності до нового часу: теорії, моделі, концепції”, “Політичний, економічний та культурний розвиток середньовічної Європи”, “Джерела та історіографія середньовічної історії Європи”, “Україна-Русь – між варягами та греками”) лише деякі стосуються класичного європейського середньовіччя (переважно вміщені в другому розділі, див. *Циватий В.* Проблема влади і владарі-державці у Західній Європі середньовіччя в раннього нового часу // *Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.* Матеріали наукової конференції 16-18 березня 2000 р. – Чернівці, 2000. – С. 57-62; *Бардола І.* Финансовая администрация Византии VII-IX вв. // Там само. – С. 89-91; *Масан І.* Становище прусько-ятвязького населення в державі Німецького ордену в XII-XV ст. // Там само. – С. 95-100; *Подальк Н.* Зміцнення територіальної влади ганзейські міста в другій половині XV ст. // Там само. – С. 131-135; та ін.), інші виходять за хронологічні межі середньовіччя, мають історіографічний чи джерелознавчий характер або так чи інакше присвячені українській проблематиці. Характерно, що в прийнятій учасниками конференції ухвалі накреслено заходи, необхідні для розвитку української медієвістики, зокрема, створення фахового наукового товариства (Українська асоціація істориків медієвістів), заснування щорічника, регулярне проведення конференцій, підготовка різного роду видань з середньовічної історії, обов’язкове стажування фахівців за кордоном (див.: *Перша в Україні медієвістична конференція // Питання стародавньої та середньовічної історії археології й етнології.* Збірник наукових праць. – Чернівці, 2000. – Т. 2. – С. 221-222).

від значним її впливом. Останнє знаходить свій прояв у різних моментах, характерних для радянської історіографії:

- ◆ у традиційному, апріорі визначеному ставленні до певних середньовічних процесів або явищ, наприклад до церкви та її інституцій, діяльність яких розглядається крізь призму “стяжательства” і боротьби за владу в суспільстві;
- ◆ у традиційному вживанні термінів, зокрема понять “феодал” і “феодальний” майже виключно в негативному значенні (окреслення “феодалізм” як епітет “темних середніх віків”), причому у випадках, коли взагалі не можна говорити про існування феодальних відносин (тобто тих, що мають відношення до феода, спадкового земельного володіння);
- ◆ у домінуванні соціально-економічної проблематики над політичною (у працях українських істориків окреслення “соціальний” чи “соціально-економічний” завжди передуює “політичному” або “релігійному”); з іншого боку, відсутність у дослідників досвіду опрацювання не соціально-економічних тем призводить до того, що праці з політичної історії подекуди мають описний, наративний характер, будучи по суті тільки доброю лектурою;
- ◆ у невизначеності в більшості випадків хронологічних рамок середньовіччя, наприклад, верхня межа якого цілком у дусі радянської історіографії переноситься на XVII ст. (якщо для українських земель хронологічні межі Середніх віків ще могли б бути предметом якоїсь дискусії, то для європейських країн західна історіографія вже давніше визначила верхню межу між XV і XVI ст.);
- ◆ у впливі сучасної політичної кон’юнктури на вибір тематики досліджень та оцінки історичних явищ і подій, що знаходить свій вияв у перенесенні на середньовічний ґрунт таких новочасних понять, як “державність” і “незалежність”, у пошуку передумов, тенденцій до і перших спроб створення “об’єднаної Європи” ще в середньовіччі та, особливо, у ретроспективному погляді на європейську цивілізацію як провідну в середні віки і, як наслідок, у намаганнях довести приналежність до неї України (не враховуючи тієї обставини, що Європа до часу Великих географічних відкриттів, які власне й ознаменували її перехід до Нового часу, фактично залишалася периферією світу, а доля світової цивілізації вирішувалася на Сході).

**Проблеми нової історії країн Європи та Америки
у висвітленні сучасної української історіографії**
(Зоя Баран)

Слід відзначити, що проблеми нової історії країн Європи та Америки все частіше стають предметом дослідження українських вчених. Це пояснюється як ширшими можливостями вивчення та залучення зарубіжних документальних матеріалів та літератури, так і необхідністю переосмислення низки подій та уявлень минулого з точки зору сьогодення. Можна визначити головні наукові осередки, в центрі уваги яких традиційно знаходяться проблеми нової історії. Це Київський національний університет імені Т.Г. Шевченка, Дніпропетровський національний університет, Запорізький державний університет, Львівський національний університет імені І. Франка, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, Ужгородський національний університет, Інститут історії України НАН України та деякі інші.

Певне коло питань охоплюють дослідження з історії Англії. Аналізу королівської влади та управління в Англії наприкінці XV – на початку XVI ст. присвячені роботи О. Маклюк (Духновської) (Запорізький університет), яка узагальнила свої студії у кандидатській дисертації¹. Авторка приходить до висновку, що саме за монархів ранньотюдоровського періоду визначилися основні тенденції трансформації політичної системи Англії, особливістю якої стало те, що середньовічні правові та конституційні структури не були зламани, а еволюціонували й пристосувалися до вимог нової влади.

Вивченню цього ж періоду, зокрема проблемам взаємовідносин Англії з Шотландією та Ірландією, присвячена низка публікацій одеського історика О. Дьоміна². На основі залучення численної англійської літератури та джерел

¹ Маклюк (Духновская) О.Н. Английская королевская власть и правительственные органы в первой половине XVI в. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Бердянськ; Запоріжжя, 1998. – Вип. III. – С. 77-85; *Її ж.* Роль личности Генриха VIII Тюдора в становлении абсолютизма в Англии // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. V. – С. 117-125; *Її ж.* Суди загального права в Англії в першій половині XVI ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – Вип. X. – С. 202-208; *Її ж.* Концепція Тюдоровської революції в державному управлінні в праці Д. Елтона // Вісник Східноукраїнського національного університету. – Луганськ, 2001. – № 4 (38), – С. 188-193; Маклюк О.М. Еволюція королівської влади та управління в Англії при ранніх Тюдорах. Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2002.

² Дьомін О.Б. Англо-французькі відносини та “дипломатична революція” зовнішньої політики Єлизавети I Тюдор // Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник. – Київ, 1996. – Вип. 42. – С. 3-11.; *Його ж.* Англо-шотландські взаємовідносини першої половини 1560-х років // Записки історичного факультету

нових фактів у дослідженні англо-шотландських взаємин у першій половині 1560-х років, автор наголошує, що на противагу усталеним поглядам ініціативної історіографії, яка оцінювала Марію Стюарт як негативну політичну фігуру, нова шотландська історична школа визнає за нею “право на пошук і власної долі, і окремішнього шляху Шотландії”. О. Дьомін приходить до висновку, що визначальним для англо-шотландських відносин у першій половині 1560-х років була участь Англії у шлюбній політиці шотландської королеви Марії. Запропоновані англійською стороною дві кандидатури вирішили шлюбне питання за англійським сценарієм та забезпечили контроль над зовнішньополітичною орієнтацією Шотландії. Досліджуючи “ірландське питання” в британській політиці у зазначений період, автор наголошує на тісній залежності ірландської політики Єлизавети від англо-шотландських відносин та континентальної політики Англії. Він приходить до висновку, що саме зайнятість пріоритетним для Англії шотландським питанням (прагнення Марії Стюарт стати англійською королевою) дозволило ірландським національно-визвольним силам досягти певного успіху. Водночас, послаблення напруги у Шотландії на початку другої половини 1560-х років дозволило англійцям здолати опір керівника руху Шана О’Нейла. Свої дослідження з історії Англії О. Дьомін завершив захисним докторською дисертацією, присвяченою формуванню “нового курсу” зовнішньої політики Англії у другій половині XVI – на початку XVII ст.³

Передісторії першого військово-політичного союзу в Європі (англо-голландсько-французького), який остаточно сформувався під час першого міжконтинентального мирного конгресу 1607-1609 рр., присвячене спільне дослідження Ю. Барабанова (Київський університет) і О. Дьоміна⁴. На основі аналізу оригінальних документів та праць зарубіжних вчених автори розвідки дійшли висновку, що саме зацікавленість англійських правлячих кіл у здобутті колоній спричинила приєднання Англії до франко-голландського союзу.

Проблем англійської революції XVII ст. торкаються дослідження Ю. Барабанова та С. Вискварка (Ужгородський університет)⁵. Причини та характер англійської революції крізь призму аналізу роботи одного з перших її істориків Томаса Гоббса “Бегемот: Історія причин громадянських війн в Англії”, що була написана 1668 р. у формі діалогу, розглядаються у статті

Одеського державного університету імені І.І. Мечникова. – Одеса, 1999. – Вип. 9. – С. 228-233; Його ж. “Ірландське питання” в британській політиці королеви Єлизавети у 60-і роки XVI ст. // Записки історичного факультету Одеського державного університету імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 202-207.

Дьомін О.Б. Формування “нового курсу” зовнішньої політики Англії (друга половина XVI – початок XVII ст.). Автореф. дис. [...] докт. істор. наук. – Київ, 2001.

Барабанов Ю.М., Дьомін О.Б. До передісторії першого військово-політичного союзу в Європі на початку XVII ст. // УІЖ. – 1997. – №6. – С. 35-44.

Барабанов Ю.М., Вискварко С.А. Політичні угруповання парламентського табору на перехідному етапі Англійської буржуазної революції XVII ст. // Питання нової та сучасної історії. Міжвідомчий наук. збірник. – Київ, 1996. – Вип. 42. – С. 12-28.

І. Немченко⁶. Аналізуючи термінологічний апарат, яким користувався відомий філософ, автор зробив висновок, що Т. Гоббс не відрізняв Англійську революцію від інших повстань і бунтів, характерних для Англії того часу. Він сприймав революцію як одну з ланок у ланцюгу повстань, останню в хронологічному відношенні, але не якісно відмінну. Автор статті підкреслює, що з історичної точки зору для Гоббса події середини XVII ст. представлялися звичайною міжусобицею.

Англо-французьке суперництво в регіоні Північної Америки стало предметом дослідження С. Беложка (Дніпропетровський університет)⁷. Вперше у вітчизняній історіографії простежується хід боротьби держав за гегемонію у Північній Америці від початку XVIII ст. до Паризького мирного договору, причини і хід війни Семирічної війни 1754-1763 рр. в Новому Світі, висвітлюється політика колоніальної адміністрації на її початковому етапі. Автор відзначив, що ця війна засвідчила головні переваги передової у військовому і більш прогресивної в економічному відношенні Англії, а Паризький мирний договір 1763 р. зафіксував не просто гегемонію Англії в Північній Америці, а й такий важливий для подальшого розвитку світової колоніальної системи фактор, як створення підвалин великої британської імперії.

Політичній боротьбі в Англії наприкінці XVIII – початку XIX ст. та війні проти революційної Франції присвячене дослідження Г. Кравченко⁸.

Проблема використання дитячої праці у промисловості Англії під час промислового перевороту висвітлена в дослідженні О. Широкової-Мурарин (Чернівецький університет)⁹. Розглядаючи масштабне застосування праці дітей в англійській промисловості як один з найважливіших соціальних наслідків промислової революції в Англії, авторка доводить, що в умовах фабричного виробництва зміст дитячої праці змінювався в бік інтенсивності та регулярності.

⁶ Немченко І.В. Томас Гоббс о причинах и характере Английской революции середины XVII века. // Записки історичного факультету Одеського державного університету імені І.І. Мечникова. – Одеса, 1999. – Вип. 9. – С. 233-246.

⁷ Беложко С.В. Англо-французское колониальное соперничество и семилетняя война в Северной Америке. Автореф. дис. [...] канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1992.

⁸ Кравченко Г.М. (Загідулліна). Політична боротьба в Англії та війна проти революційної Франції / Кіровоградський державний педагогічний університет імені В. Винниченка. – Кіровоград, 2001. – 60 с.

⁹ Широкова О.Г. Умови праці та життя дітей у промисловості Англії в першій половині XIX ст. // Питання історії нового та новітнього часу. Збірник наукових статей. – Чернівці, 1999. – Вип. 6. – С. 209-222; *Ії ж.* Проблема дитячої праці у промисловості Англії першої половини XIX ст. у британській історіографії // Питання історії нового та новітнього часу. Збірник наукових статей. – Чернівці, 2000. – Вип. 7. – С. 102-113; *Ії ж.* Використання дитячої праці у вугільній промисловості Англії (перша половина XIX ст.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія історія. – Тернопіль, 2000. Випуск X. – С. 207-211; *Ії ж.* Дитяча праця у промисловості Англії першої половини XIX ст. Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Чернівці, 2000.

Англо-німецькі відносини на африканському континенті у 1890-1902 рр. проаналізовано в працях львівської дослідниці Л. Питльованої, яка розкрила логічну послідовність та зумовленість впливу колоніального питання на переговорний процес між Великобританією та Німеччиною, простежила взаємозв'язок між колоніальними змаганнями і нарощуванням військової могутності двох держав¹⁰.

Ранню передісторію німецької колоніальної політики та її розвиток в другій половині XIX – на початку XX ст. успішно вивчив чернівчанин (а нині історик з Рівного) С. Троян.¹¹ Він наголошує на необхідності аналізу ранньої історії німецького колоніалізму, з допомогою якого можна зрозуміти низку моментів подальшого розвитку Німеччини: її відставання до кінця XIX ст. від передових держав світу, умови формування та особливу агресивність ідеології німецького колоніалізму. Підсумком проведеного ним дослідження стала докторська дисертація, присвячена ідеології та практиці німецького колоніалізму в XVI-XIX ст.¹²

Соціальні та ідеологічні аспекти Реформації в Німеччині піднесено в змістовних працях чернігівського історика В. Дятлова¹³ та харківського Ю. Голубкіна¹⁴. Так, аналізуючи численні німецькі джерела та літературу, В. Дятлов спростовує історіографічні стереотипи про “соціалістичний” та “консервативний” характер реформаційного руху нижчих верств німецького суспільства, твердження про виключно “прогресивну” роль “простолюду” під

¹⁰ *Питльована Л.Ю.* Гельголандський договір 1890 р. в системі англо-німецьких відносин кінця XIX ст. // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені І. Франка. – Львів, 1997. Вип. 1. – С. 69-72; *Її ж.* Освітлення подій англо-німецьких відносин 90-х років XIX ст. у галицьких часописах // Наукові записки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Педагогічні та історичні науки. – Київ, 2001. – Вип. 38. – С. 228-242.

¹¹ *Троян С.С.* Німецька колоніальна діяльність у XV-XVIII ст. // Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий наук. збірник. – Київ, 1998. – Вип. 44. – С. 3-12; *Його ж.* Становление и развитие идей немецкого колониализма в 40-х – середине 80-х годов XIX в. – Чернівці, 1993. – 48 с.; *Його ж.* Политическая борьба в Германии по вопросам колониальной политики (сер. 80-х – начало 90-х гг. XIX в.). – Чернівці, 1993. – 81 с.; *Його ж.* Зародження і розвиток ідей німецького колоніалізму в 40-х – середині 80-х років XIX ст. – Чернівці, 1993. – 130 с.; *Троян С.С., Фисанов В.П.* Германская “Срединная Европа” и ее оппоненты. – Чернівці, 1993. – 78 с.

¹² *Троян С.С.* Ідеологія та практика німецького колоніалізму в XVI-XIX ст. Автореф. дис. [...] докт. іст. наук. – Чернівці, 1995.

¹³ *Дятлов В.О.* Доля “простой людини” в есхатологічних міфах та пророцтвах у Німеччині XV-XVI ст. // Людина, суспільство, культура. Історія та сучасність. – Чернівці, 1996. – С. 29-33; *Його ж.* “В ім'я Бога і загального добра”. Нижчі верстви населення німецького міста і Реформація. – Чернівці, 1997. – 352 с.; *Його ж.* Нижчі верстви населення німецького міста і Реформація (друга половина XV– перша половина XVI ст.). Автореф. дис. [...] докт. іст. наук. – Київ, 1998.

¹⁴ *Голубкин Ю.О.* Мартин Лютер. Жить и возвещать дела Господни. – Харьков, 2000.

час Реформації, вважає невиправданими спроби істориків ототожнювати світогляд нижчих верств з ідеологією радикальних реформаторів.

Історія політики Німеччини та інших європейських держав в період т.зв. "Східної кризи" XIX ст. досліджується київськими вченими Б. Гончаром та В. Самчук¹⁵. У їхніх публікаціях акцентується увага на позиціях великих держав Європи – Австро-Угорщини, Франції, Англії, Італії, Росії та, особливо, Німеччини, в період міжнародної кризи 70-х років XIX ст. та спроби її результати її розв'язання. Автори відзначають винятковий вплив на діяльність дипломатичних місій зазначених країн "залізного канцлера" О. Бісмарка, в основі політики якого лежало прагнення не допустити великі держави до спільних дій, а отже можливої втрати Німеччиною гегемонії на Балканах і в Європі.

У вивченні історії Франції традиційним є зацікавлення Великою французькою революцією та Наполеонівською епохою. Хоча останнім часом спостерігається інтерес і до ранньої історії Франції. Зокрема, В. Ціватий і Запоріжжя у своїй дисертації та публікаціях прослідкував історію франко-іспанського суперництва кінця XV – початку XVI ст., яке займало центральне місце в історії тогочасних міжнародних відносин у Західній Європі¹⁶.

Історія Франції знаходиться в полі зору дослідників Одеського університету. Предметом досліджень П. Тоцького є церковна політика Установчих зборів Франції на початковому етапі Великої французької революції (1789-1790 рр.). Аналізуючи антиклерикальну думку Франції XVIII ст., автор підкреслив значний вплив політичних ідей філософа просвітника Ш. Монтеск'є на політику Установчих зборів у церковному питанні¹⁷. Дослідник вивчив архівні матеріали французького парламенту, проаналізував різні концепції церковної реформи, запропоновані Установчим зборам, і дійшов висновку, що прийняте законодавство про цивільний устрій церкви було важливим кроком на шляху демократизації Франції наприкінці XVIII ст. Він підкреслив, що французька буржуазія того часу "не зазіхала на релігію як таку, тому що бачила в ній одну з міцних основ соціального порядку, надійну духовну вузду для "черні". Але, разом з тим, вона була зацікавлена в найшвидшій інтеграції католицизму в структуру держави і "невід'ємної частини її ідеологічного апарату, своєї армії буржуазної"

¹⁵ Гончар Б.М., Самчук В.Л. "Залізний канцлер" і великі держави в балканських кризах 80-х років XIX ст. // Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник. – Київ, 1998. – Вип. 44. – С. 32-41; Самчук В.Л. Політика європейських держав періоду "Великої Східної кризи" – як одна з причин Болгарської проблеми 80-х років XIX ст. // Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник. – Київ, 1998. – Вип. 44. – С. 22-31.

¹⁶ Ціватий В. Франко-іспанські відносини кінця XV – початку XVI ст. Автореф. дисертації на здобуття ступеня кандидата історичних наук. – Запоріжжя, 1995.

¹⁷ Тоцький П.Н. Проблема громадянського устрою духовенства в політичній думці Конституанти 1789-1790 гг. // Записки історичного факультету Одеського державного університету імені І.І. Мечникова. – Одеса, 1999. – Вип. 9. – С. 247-252.

державців у рясах”¹⁸. Оскільки проблема церковної реформи викликала жваву дискусію в Установчих зборах (католицька церква виступала найважливішою опорою абсолютизму та системи феодалізму у Франції), П. Тоцький присвятив дві свої праці промові абата Морі в Установчих зборах 13 жовтня 1789 р., під час парламентських дебатів з проблеми секуляризації¹⁹, та позиції Робесп’єра. Промова абата Морі, на думку дослідника, стала квінтесенцією аргументів клерикальної контрреволюції проти церковної реформи. Однак, незважаючи на всю красномовність виступу та певною мірою поважні аргументи, клерикали зазнали поразки у французькому парламенті й церковна реформа була проведена. Пропозиції ж Робесп’єра, в яких була відсутня критика релігії як такої, призвели в майбутньому, на думку П. Тоцького, до політичного конфлікту Робесп’єра з крайніми лівими колами, що стало однією з причин кризи і падіння якобінської диктатури.

Епоха Наполеона продовжує притягати увагу українських істориків. “Силової дипломатії” у зовнішньополітичній діяльності Бонапарта присвячені дослідження та кандидатська дисертація О. Захарчука²⁰. Об’єктом досліджень львівського історика В. Ададурова стали французько-австрійські відносини стосовно польського питання. Автор віднайшов і опублікував цікаві документи, у яких відбито, зокрема, ставлення Наполеона до проблеми Галичини²¹.

Нечисленні публікації українських істориків присвячені минулому Австрії²² та Угорщини²³. Традиційними залишились дослідження проблем взаємних зв’язків народів Австро-Угорщини. Так, В. Попов (Донецький

¹⁸ Тоцький П.М. Проблема цивільного устрою духовенства за політичною думкою Робесп’єра // Записки історичного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2002. – Вип. 12. – С. 246-253.

¹⁹ Тоцький П.Н. Аббат Морі о церковной реформе Учредительного собрания Франции 1789-1791 гг. // Записки історичного факультету Одеського державного університету імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 220-225.

²⁰ Захарчук О.М. “Силова дипломатія” в зовнішньополітичній діяльності Наполеона Бонапарта. Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Київ, 2000; Його ж. Франція і Росія: во питання про “силову дипломатію” Наполеона Бонапарта // Питання нової та сучасної історії. Міжвідомчий науковий збірник. – Київ, 1996. – Вип. 42. – С. 42-49.

²¹ Ададуров В. Польське питання у французько-австрійських відносинах епохи наполеонівських війн. Автореф. [...] канд. іст. наук. – Львів, 1997; Його ж. Французько-австрійські взаємини кінця 1806 року в світлі листування командуючого австрійським кордоном в Польщі” полковника Адама Найппера // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 242-252.

²² Федорук Я.О. Австрія у східноєвропейській політиці 1654 р. // УІЖ. – 1995. – № 4. – С. 114-120; Троян С.С. Австрійська концепція “Міттельєвропи” напередодні та під час Першої світової війни // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. – Чернівці, 1996. – Вип. 6-7.

²³ Мандрич І.О. Проблеми відновлення державності Угорщини на першому етапі націоналізму (1867-1890 роки). – Ужгород, 1997. – 199 с.

університет) свою дисертаційну роботу присвятив проблемі міжнародних громадських та культурних зв'язків з українцями в 60-80-ті роки XIX ст.²⁴

Зовсім мало уваги приділяли українські історики історії Іспанії. Майже поодиноким дослідженням є праці молодого львів'янина Б. Чуми щодо розвитку ліберальних ідей та руху в Іспанії в останній третині XIX ст. Автор розкриває ідеологічні засади лібералізму, роль і місце ліберальних політичних угруповань у партійній системі країни, їхній вплив на суспільно-політичне життя²⁵.

Останнім часом спостерігається зацікавлення історією північно-європейських країн. Зокрема процес норвезького націогенезу вперше в українській історіографії став об'єктом студій О. Назарян (Донецький університет)²⁶. У 2000 р. вона захистила кандидатську дисертацію, дослідивши проблеми національно-культурного відродження Норвегії на основі різнопланових документальних матеріалів норвезькою мовою, зокрема протоколів парламентських слухань 1884-1905 рр.²⁷

Більш різноплановими є дослідження з історії Америки. Викликає інтерес перша у вітчизняній історіографії спроба соціокультурного синтезу історії ранньої Америки (1607-1775 рр.), здійсненого С. Жуком (Дніпропетровський університет) на основі дослідження рукописних джерел і полемічної літератури XVII-XVIII ст.²⁸ Автор дійшов висновку, що історія ранньої Америки – це, перш за все, адаптація традиційного соціокультурного досвіду поселенців до умов Нового Світу, який вони колонізували. Він розглядає такі маловідомі події як “схизма Кита” (повстання 1691-1694 рр. в колонії Пенсильванія та Нью-Джерсі), релігійне “Велике Пробудження” (1739-1745 рр.), яке вважає першою загальноамериканською кризою, що охопила духовну та інституційну сфери життя. Окреме дослідження дніпропетровця В. Калашникова присвячене антиколоніальній боротьбі індіанців Північної Америки²⁹. Еволюції інститутів держави і права у північно-американській

²⁴ Попов В. Громадські та культурні зв'язки народів Австро-Угорщини з українцями в 60-80-ті рр. XIX ст. Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Донецьк, 2002.

²⁵ Чума Б. Становлення лібералізму в суспільно-політичному житті Іспанії // Науковий збірник історичного факультету Львівського національного університету імені І. Франка. – Львів, 2003. – Вип. 5-6; Його ж. Ліберальні угруповання Іспанії XIX ст., етап становлення // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3.

²⁶ Назарян О. Норвезька національна ідея 1884-1905 // Придніпровський науковий вісник (Гуманітарні науки). – Дніпропетровськ, 1998. – № 106 (173). – С. 43-50.

²⁷ Назарян О.А. Національно-культурне відродження Норвегії (1885-1905 рр.) Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Донецьк, 2000.

²⁸ Жук С.І. Традиціоналізм проти капіталізму: Соціальна історія ранньої Америки // Дніпропетровськ, 1992; Його ж. “Середні колонії” (Нью-Йорк, Нью-Джерсі та Пенсильванія) в контексті соціокультурної історії ранньої Америки (XVII-XVIII ст.) Автореф. дис. [...] докт. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1996.

²⁹ Калашников В.М. Антиколоніальна боротьба індіанців Північної Америки в XVII-XVIII ст. – Дніпропетровськ, 1991. – 175 с.

колоніях упродовж XVI-XVIII ст. торкається монографічна праця цього ж автора³⁰.

На основі оригінальних документів з архівів Австрії, Німеччини, Росії політику США щодо Габсбурзької монархії на різних етапах Першої світової війни вивчив чернівчанин В. Фісанов³¹. У своїй монографічній праці він вперше в українській історіографії розглянув комплекс проблем, які постали в американсько-австрійських відносинах у 1914-1918 рр., розкрив передісторію оголошення США війни Австро-Угорщині у 1917 р., розглянув окремі аспекти зовнішньополітичної стратегії США у Східній Європі, зокрема "польське питання", "російський чинник" та ін.³²

Не залишилася поза увагою й історія Канади. Проблему впливу імміграції на соціально-економічний розвиток країни в 1900-1939 рр. розглянув у докторській дисертації О. Сич (Чернівецький університет)³³.

Чималий інтерес у істориків надалі викликають проблеми впливу Першої світової війни на духовний стан західноєвропейського суспільства. Адже в українській історіографії проблеми, пов'язані з цією війною, аналізуються переважно у двох площинах: учені зосереджують увагу на дипломатичних аспектах та значенні наслідків війни для української державності. Одними з перших новаторських спроб виокремлення та аналізу взаємозв'язку психологічних наслідків війни з політичними, соціальними, демографічними та культурними стали дослідження О. Сича³⁴ та Н. Нечаєвої-Юрійчук (Чернівецький університет)³⁵. Залучивши розлогий фактичний матеріал, докумен-

³⁰ *Калашиников В.М.* Еволюція інститутів держави і права у північно-американських колоніях європейських країн (XVII-XVIII сторіччя). – Дніпропетровськ, 1999. – 263 с.

³¹ *Фісанов В.П.* Із історії американо-австрійських відносин доби великої війни: справа посла Думби і перші мирні ініціативи // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2000. – Вип. 10. – С. 218-225.

³² *Фісанов В.П.* Програне суперництво: (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни). – Чернівці, 1999. – 261 с.; *Його ж.* Політика США щодо Австро-Угорщини у роки Першої світової війни. Автореф. дис. [...] докт. іст. наук. – Чернівці, 2000.

³³ *Сич О.І.* Імміграція та її місце в соціально-економічному розвитку Канади (1900-1939 рр.). Автореф. [...] докт. іст. наук. – Чернівці, 1994.

³⁴ *Сич О.І.* К вопросу о последствиях первой мировой войны // Первая мировая война: границы истории. – Черновцы, 1994. – С. 175-195; *Його ж.* На зламі двох епох (до питання про зміни в суспільній свідомості після Першої світової війни) // Науковий вісник Чернівецького державного університету. Історія. – Чернівці, 2000. – Вип. 73-74. – С. 242-254.

³⁵ *Нечаєва-Юрійчук Н.* До питання про зміни в суспільній свідомості німців після Першої світової війни // Вопросы германской истории. В 2 т. – Дніпропетровськ, 1998. Т. 1. – С. 65-70; *Її ж.* Зміни в духовно-психологічному стані французького суспільства під впливом Першої світової війни (за романом Р. Ролана "Зачарована душа") // Питання історії нового та новітнього часу. Збірник наукових статей. – Чернівці, 1999. – Вип. 6. – С. 255-259; *Її ж.* До питання про психологічні наслідки Першої світової війни та їх прояв у житті британського суспільства // Питання історії

ти, листи, щоденники, спогади учасників і сучасників війни, Н. Нечаєва-Юрійчук аналізує вплив бойових дій, застосування найновіших засобів озброєння на соціальне становище та психологічний стан західно-європейського суспільства на прикладі історичного розвитку Великобританії, Франції, Німеччини. Автор підкреслила, що війна спричинила кардинальні зміни у суспільній свідомості, котрі зумовили спершу кризу та занепад старої системи цінностей, а потім появу нових морально-етичних норм. Студії чернівчанки мають всі ознаки новаторського дослідження з вивчення історичної ментальності.

Як бачимо, в Україні на базі Запорізького та Одеського університетів започатковано традицію вивчення політичної історії Англії раннього нового часу. Стабільним осередком вивчення проблем історії країн Західної Європи на початку XX ст. залишається Чернівецький університет. На жаль, на даний час в українській історіографії відсутні узагальнюючі роботи з історії окремих країн Західної Європи і Америки, які були б потрібні українському читачеві. Приємним виключенням є синтез історії Франції львів'янина В. Ададурова, що охоплює період від появи перших людей у межах "французького простору" і до кінця XVIII ст.³⁶ Однією з перших спроб представити історію європейської цивілізації від її безпосередніх витоків – найдавніших культур Межиріччя та Близького Сходу до часу Великої Французької революції кінця XVIII ст., став посібник львів'янки О. Джеджори (Український католицький університет)³⁷.

Відзначимо той факт, що результати наукових пошуків учених лягають в основу різного роду навчальних видань для вищих навчальних закладів. С. Трояна – з історії Німеччини³⁸, С. Жука – соціальної історії ранньої Америки³⁹, Ю. Івоніна (Запорозький університет) – історичних біографій правителів Західної Європи XVI ст.⁴⁰. На жаль, українські університети відчувають великий дефіцит вітчизняної навчальної літератури для вищо-

нового та новітнього часу. Збірник наукових статей. – Чернівці, 2000. – Вип. 7. С. 128-134; *Ії ж.* Зростання негативістських тенденцій в суспільній свідомості населення Західної Європи під впливом подій на фронтах Першої світової війни // Науковий вісник Чернівецького державного університету. Історія. – Чернівці, 2000. Вип. 73-74. – С. 255-265; *Ії ж.* Вплив Першої світової війни на соціальний та психологічний стан західноєвропейського суспільства. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Чернівці, 2000.

³⁶ Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початку до кінця XVIII століття). – Львів, 2002. – 412 с.

³⁷ Джеджора О. Історія європейської цивілізації. Частина I: До кінця XVIII століття. – Львів, 1999. – 434 с.

³⁸ Троян С.С. Німецька "Серединна Європа": від планів "Дранг нах Остен" до концепції "Міттельєвропи". Навчальний посібник. – Чернівці, 1997. – 60 с.

³⁹ Жук С.І. Традиціоналізм проти капіталізму: соціальна історія ранньої Америки. Навч. посібник. – Дніпропетровськ, 1992. – 95 с.

⁴⁰ Івонин Ю.Е. Императоры, короли, министры. Политические портреты XVI века. Исторические очерки. – Дніпропетровськ, 1994. – 240 с.

школи. Майже відсутні навчальні документальні видання з нової історії зарубіжних країн, і студентам доводиться користуватися старими радянськими хрестоматіями. Певним виключенням тут є хрестоматія з нової історії від XV ст. до 60-х років XIX ст., підготовлена Н. Папенко⁴¹, практикум І Баран (Львівський університет), головними тематичними сюжетами якого є утворення нових релігійних віровчень та церков, європейські революції XVII-XVIII ст. та їхній вплив на подальший світовий розвиток, форми суспільного життя та засади функціонування держав з республіканським устроєм, зміни в культурі, науці та суспільній думці європейців у XVIII ст.⁴²

Назагал, новий період історії країн Західної Європи і Америки не належить до пріоритетних в українській історіографії. З другого боку, без історії західних країн, що внесли вагомий вклад у розвиток сучасної цивілізації, не можливо усвідомити минулого України та українців. Наявність в Україні наукових осередків, про які йшлося вище, вселяє певні надії на активізацію подальших наукових студій, результатом яких стануть нові монографії і статті, а також посібники для студентів вищих навчальних закладів.

Вивчення проблем новітньої історії країн Європи і Америки

(Геннадій Купаренко, Степан Мовчан)

У цьому нарисі автори не ставлять собі за мету назвати й оцінити всі публікації з новітньої історії зарубіжних країн, а лише ті, які, на нашу думку, мають дослідницький характер або визначають основні тенденції в розвитку української історіографії в 1991-2002 рр. Ми в основному не включаємо у нагляд монографії і статті політологічного характеру, хоча частина з них на належному науковому рівні висвітлює різні аспекти новітньої історії зарубіжних країн і становить певний інтерес для істориків.

Висвітлення історія. Хрестоматія з нової історії (XV – 50-60-ті роки XIX ст.): Для студентів історичних факультетів вузів / Упорядник Папенко Н.С. – Київ, 2001. – 180 с.

Історія країн Західної Європи та Північної Америки нового часу. Частина перша. Практикум для студентів історичного факультету / Укладач Зоя Баран. – Львів, 2002. – 182 с.

З проголошенням незалежності України у вітчизняній історіографії новітньої історії країн Європи і Америки, як і в інших ділянках історичної науки, розпочався новий етап розвитку. Докорінні зміни, що відбувалися в суспільно-політичному житті, загострювали увагу до проблем не тільки вітчизняної, а й зарубіжної історії, які впродовж багатьох років фальсифікувалися і на час проголошення незалежності виявилися деформованими численними “білими” і “чорними” плямами. Практичні потреби вимагали відновити історичну об’єктивність як з вітчизняної, так і зарубіжної історії. Проблема ускладнювалася тим, що в радянський період питаннями всесвітньої історії займалися в основному наукові центри Москви і, частково, Ленінграда, яким було дозволено виписувати зарубіжну періодику і наукові видання, що зосереджувалися у спецфондах, доступ до яких провінціалам був обмежений. Щодо радянських республік, то їм рекомендували займатися вітчизняною історією. Кількість дослідників всесвітньої історії в Україні була нечисленною, вони не мали єдиного наукового координаційного центру і були розпорошені, як правило, на кафедрах нової і новітньої або загальної історії у всіх ВНЗ. У системі республіканської АН питаннями всесвітньої історії займалися працівники Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн.

Після проголошення незалежності намітилися певні зрушення в організації тематичної спеціалізації. У найбільших університетах і в системі АН України почали виникати наукові осередки з вивчення проблем всесвітньої історії. Створення Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН, Інституту міжнародних відносин в КНУ, Інституту українсько-німецьких досліджень ДНУ, Дипломатичної Академії при МЗС України і факультету міжнародних відносин ЛНУ з відповідними кафедрами значно розширило структурно-наукову базу для досліджень з новітньої історії. З’явилися наукові періодичні видання, що спеціалізуються на історії зарубіжних країн. З 1992 р. почав виходити журнал “Політика і час”, який публікував дослідження з найновішої історії міжнародних відносин та документальні матеріали, що відображали процес становлення України на міжнародній арені. З 1997 р. Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України розпочав видавництво збірника “Дослідження світової політики”, а з 1998 р. почав виходити “Науковий вісник Дипломатичної академії України”, в якому більшість публікацій присвячені новітній історії дипломатичних відносин, зокрема міжнародного співробітництва України із зарубіжним світом після 1991 р. Окремі номери складені за тематичні збірники¹. Серед спеціалізованих наукових періодичних видань заслуговує на увагу щорічник “Питання німецької історії”, що видається Інститутом українсько-німецьких досліджень Дніпропетровського національного університету. Він фактично виконує функції міжвузівського видання українських германістів.

Ліквідація цензурного диктату сприяла зростанню наукової продукції

¹ Див.: Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Київ, 2001. – Вип. 5.

новітньої історії зарубіжних країн. В Україні з'явилися десятки монографій, науково-популярних праць, навчальних посібників і сотні дослідницьких статей, які відзначаються новизною постановки і концептуального вирішення питань новітньої історії країн Європи та Америки.

Про зростання інтересу дослідників, зокрема молодих, до питань історії зарубіжних країн свідчить той факт, що за нашими підрахунками у 1991-2001 рр. лише з новітньої історії за спеціальністю "Всесвітня історія" було захищено 24 докторські і 112 кандидатських дисертацій, з яких 15 докторських і 84 кандидатські дисертації тематично стосуються неслів'янських народів Європи, а також країн Північної та Південної Америки і навіть Австралії.

Розширення географії дослідницьких інтересів молодих істориків засвідчують такі показники. Найбільша кількість захищених кандидатських дисертацій стосуються новітньої історії США (17). Далі йдуть Німеччина (9), Великобританія (8), країни Латинської Америки (6), Канада (5), Франція (4), Угорщина (3). По одній кандидатській дисертації припадає на Іспанію, Румунію, Австралію. Особливу зацікавленість у молодих дослідників викликали проблеми міжнародних відносин і близьких до них питань діяльності міжнародних організацій: ООН, Ліги націй, НАТО. З цієї тематики захищено 13 кандидатських дисертацій. Зроблено перші кроки у вивченні історіографії сучасної історії зарубіжних країн. З цієї проблематики захищено одну докторську і три кандидатські дисертації.

Перехід на нові методологічні позиції в дослідженнях почався з того, що було відкинута схема марксистсько-ленінської періодизації новітньої історії зарубіжних країн, в основі якої лежали т.зв. "етапи загальної кризи капіталізму". Навіть для найбільш політично заангажованих радянських істориків ще у 1980-ті роки минулого століття стало зрозумілим, яка з систем зазнала загальної кризи. Одноставно відкинувши основний постулат радянської історіографії про те, що новітня історія розпочалася з перемоги більшовицької Жовтневої революції 1917 р., українські історики розділилися у визначенні початку новітнього періоду всесвітньої історії. Є два підходи у визначенні хронологічних меж. Одні дослідники пов'язують нижню межу з початком Першої світової війни, інші – з її закінченням. На нашу думку, більш чіткою і переконливою є позиція останніх. Адже початок Першої світової війни не спричинив радикальних змін у світі: багатонаціональні імперії, з одного боку, і колонії та напівколонії, з іншого, продовжували функціонувати як і в попередні десятиліття в межах утворених воєнних блоків, що розпочали воєнні дії. Якщо взяти до уваги, що Перша світова війна була спричинена міждержавними економічними і політичними суперечностями кінця XIX – початку XX ст. і була продовженням попередньої політики новими силовими засобами, то не можна проводити розмежування між цими тісно взаємопов'язаними причинами та їх наслідком. Отже, Першу світову війну слід вважати органічною складовою частиною нової історії, її останнім дійовим актом. Лише наприкінці Першої світової війни і, особливо, з її закінченням відбулися докорінні зміни у всьому світі, виникла

нова геополітична розстановка сил на міжнародній арені. Наслідком цієї війни був повний розпад багатонаціональних імперій: Австро-Угорської, Німецької, Османської і, частково, Російської. На колишніх територіях цих імперій виникло більше десятка нових держав, які активно включилися у міжнародне співжиття. Із закінченням Першої світової війни прискорився процес національного пробудження народів колоній і напівколоній в Азії, Африці і Латинській Америці.

Дуалізм у визначенні хронологічних меж новітньої історії не може вплинути на результати досліджень, тим більше, що у визначенні її першого, другого і третього періодів українські історики більш одностайні. Вони сходяться на тому, що перший період новітньої історії завершується у 1945 р., рубіжною датою Другої світової війни; другий – наприкінці 80 початку 90 рр. XX ст., коли внаслідок краху комуністичних тоталітарних режимів і закінчення “холодної війни” знову відбулися глибокі геополітичні зміни у світі.

Вагомими здобутками поповнилась українська *германістика*. Питаннями новітньої історії Німеччини успішно продовжували займатися історики Дніпропетровського національного університету, які створили спеціалізований Інститут українсько-німецьких досліджень. Назва інституту, що відображає основний напрямок його тематичних досліджень, а також опубліковані за останні роки збірники “Питання німецької історії” свідчать, що відхід від НДР-івської тематики, по якій в основному спеціалізувалися в минулому германісти ДНУ, не знизив зацікавленості проблемами новітньої німецької історії.

Проведення в ДНУ в січні 1997 р. міжнародної конференції з проблем українсько-німецьких відносин, в якій взяли участь германісти з ближнього і далекого зарубіжжя, та видання двотомника матеріалів конференції ще раз підтвердили провідне місце науковців цього вузу у вивченні питань німецької історії².

У збірнику “Питання німецької історії” за 2000 р. знаходимо цікаві публікації, що відзначаються новизною постановки питань: “Німці і меноніти Півдня України в громадянській війні 1918–1920 рр.” (Ю. Лаптев), “Роль австро-угорських і німецьких військ на Україні 1918–1920 рр.” (Б. Малюновський), “Німецько-австрійські і українські відносини у 1917–1918 рр. у ретроспективі боротьби селянської кооперації Херсонської губернії за свою економічну незалежність” (Г. Цибульник) та ін.³ У збірнику за 2001 р. перший розділ “Соціально-економічне і політичне становище німецького населення СРСР у міжвоєнний період і в роки Великої вітчизняної війни” і другий “Німці в галузі культури, освіти і науки” присвячені тим питанням

² Украина – Германия: экономическое и интеллектуальное сотрудничество XIX–XX вв. / Материалы международной научной конференции. – Днепропетровск, 1998. Т. 1–2.

³ Вопросы германской истории. Сб. науч. статей. – Днепропетровск, 2000.

моїтньої історії, які в радянський період майже не вивчалися⁴. Слід відзначити належний науково-теоретичний рівень збірників, редагування яких здійснюється під керівництвом відомого українського дослідника А. Зав'ялова. Прагнення надати збірникам "міжнародного звучання" проявляється в тому, що тут публікуються праці закордонних дослідників, зокрема з ФРН та Росії.

Характерною ознакою вітчизняної германістики минулого десятиліття є помітне зростання зацікавленості тематикою, що знаходиться на стику історії німецького і українського народів. Поруч з відомими дослідниками І. Куліничем, М. Швагуляком, які ще в радянський період в рамках тодішніх дозволів мали здобутки у вивченні окремих аспектів німецько-українських відносин, окреслені питання почали вивчати також інші історики. У нових публікаціях відносяться питання, які в минулому замовчувалися або фальсифікувалися. І. Кулінич в статті "Окупація України кайзерівськими військами" подає об'єктивну оцінку подій в Україні у 1918 р. без характерної в минулому політизації⁵. Складні для вирішення питання в своїх нових публікаціях затримує М. Швагуляк⁶. Вони висвітлюють питання німецько-українсько-польських відносин напередодні і під час Другої світової війни. Окремі висновки цих публікацій були предметом обговорення на міжнародних наукових конференціях.

У 1990-ті роки успішно розпочалося вивчення двох близьких тематично проблем, які з відомих причин не досліджувалися в радянський період: історія німців в Україні та німецько-українські відносини. Крім Інституту українсько-німецьких досліджень ДНУ, окремі питання цих проблем висвітлюються у монографіях, статтях і наукових збірниках дослідників інших регіонів України. Цікавим фактичним матеріалом і новаторськими висновками відзначаються монографії В. Євтуха і Б. Чирка "Німці в Україні 1920-1990 рр."⁷ та Г. Павленка "Німці на Закарпатті"⁸. У першій автори вводять до наукового обігу цікаві матеріали з фондів Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, Ради Народних Комісарів і Центральної комісії у справах національних меншин, які розкривають такі маловивчені питання, як загальна кількість німецьких поселень в Україні, політика комуністичних властей щодо національних меншин і, зокрема, організація терору і депор-

Вопросы германской истории. Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 2001.

Кулінич І. Окупація України кайзерівськими військами // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1998. – Т. I.

Швагуляк М. Українське питання в міжнародних політичних кризах передодня Другої світової війни (1938-1939) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35-36.; Його ж. Позиція та участь українців у польсько-польській війні 1939 р. // Україна – Польща: важкі питання / Матеріали IV міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". – Варшава, 1999. – Т. 4.; Його ж. Пакт Ріббентропа-Молотова: український сюжет // Український Альманах. – Варшава, 1999.

Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-1990 рр.). – Київ, 1994.

Павленко Г.В. Німці на Закарпатті. – Ужгород, 1995.

тацій, голоду і фактично геноциду проти працелюбних німецьких колоністів, яких, за комуністичною термінологією 20 – 30-х рр., називали “шкідницькою нацією”. У монографії Г. Павленка розкриваються основні напрямки німецької колонізації на Закарпатті, роль німецьких колоністів у соціально-економічному розвитку краю, їх духовне і культурне життя. Автор наводить цікаві цифрові дані про зростання кількості німців та їх розселення. Окремий розділ присвячено аналізу становища німців на Закарпатті в роки Другої світової війни.

Німецько-українські зв’язки стали об’єктом досліджень у кількох кандидатських дисертаціях. Дуже близькими за тематикою і хронологією є дослідження С. Кротюк⁹ і Г. Калінічевої¹⁰. Обидва дослідники розкривають культурні, освітні і наукові зв’язки між двома народами у 1920-ті й на початку 1930-х рр. Особлива увага приділяється аналізу форм і напрямів співпраці в галузі культури, робиться спроба виявити специфіку цього співробітництва, причини ускладнень та їх наслідки. Виробничо-технічні зв’язки України і Німеччини в 1922-1932 рр. стали предметом вивчення В. Кабанова¹¹. Йому вдалося відтворити найважливіші форми технічного співробітництва, оцінити їх ефективність для двох сторін.

У кандидатській дисертації П. Барвінської зроблено спробу з нових позицій оцінити українсько-німецькі стосунки в 1917-1922 рр., висвітлити дипломатичну діяльність українських представництв під час переговорів у Бресті в Німеччині, реалізацію підписаних угод, вплив політики Німеччини на еволюцію цих відносин¹². При цьому автор звертає увагу на особливості стосунків з урядом УНР, Директорією і представниками радянської України.

Цікаву інтерпретацію окупаційної політики Німеччини і Австро-Угорщини в Україні в 1918 р. подає в своїх публікаціях і кандидатській дисертації Б. Малиновський¹³. Дії окупаційних властей висвітлюються у “пом’якшених” тонах, оцінюються як союзницькі відносини з Україною.

У 1997 р. Ю. Мартинов¹⁴ і М. Яцишин¹⁵ захистили кандидатські дисертації, присвячені українсько-німецьким відносинам на новому етапі, на

⁹ Кротюк С.Ф. Культурні зв’язки України і Веймарської Німеччини (1921-1932 рр.) Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1993.

¹⁰ Калінічева Г.І. Українсько-німецькі освітні і наукові зв’язки у 20-і – на початку 30-х років). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1994.

¹¹ Кабанов В.И. Производственно-технические связи Украины и Германии 1922-1932 гг. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Днепропетровськ, 1994.

¹² Барвінська П.І. Українсько-німецькі відносини 1917-1922 рр. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Одеса, 2001.

¹³ Малиновський Б.В. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні 1918 р. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Дніпропетровськ, 2001.

¹⁴ Мартинов А.Ю. Українсько-німецькі зв’язки в контексті європейської інтеграції (90-і роки XX ст.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1997.

¹⁵ Яцишин М.М. Українсько-німецькі культурні зв’язки кінця 80-х – 90-і роки XX ст. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1997; Його ж. Українсько-німецькі культурні зв’язки кінця 80-х – 90-і роки XX ст. – Луцьк, 1999.

розпочався з проголошення незалежності України. А. Мартинов вперше робить спробу розкрити процес формування і тенденції розвитку українсько-німецького співробітництва в першій половині 1990-х років у контексті європейської інтеграції, могутнім двигуном якої є ФРН. Аналізуючи пріоритетні напрямки українсько-німецького співробітництва, висвітлюючи конкретним матеріалом реалізацію партнерського потенціалу двох країн, дисертант прагне змоделювати перспективи інтеграційної політики України. У центрі уваги дослідження М. Яцишина культурні зв'язки двох країн у 1990-ті роки. Аналізуючи договірно-правову базу українсько-німецьких міждержавних відносин, основні форми і напрями співробітництва в галузі освіти, науки, мистецтва, автор переконливо доводить, що зв'язки в галузі культури мають найбільш масовий і результативний характер для обох народів. Дослідження ця авторів базуються в основному на матеріалах поточного архіву МЗС, документах Верховної Ради та періодичних виданнях. Хоча частина досліджень з проблем українсько-німецьких відносин стосуються інколи дуже короткого періоду і не завжди їх хронологічні межі достатньо обґрунтовані, проте вони усувають "білі плями" і допомагають більш повно відтворити цілісну картину відносин між двома народами. Зрозуміло, що в майбутньому для ґрунтовнішого вивчення проблеми українсько-німецьких відносин і створення узагальнюючих праць з цієї проблеми не обійтися без залучення нових матеріалів не тільки з вітчизняних, а й німецьких архівів.

Серед вітчизняних германістів, які в пострадянський період досягли важких результатів і високого наукового рівня досліджень, слід відзначити А. Кудряченка¹⁶ та В. Газіна¹⁷, що захистили докторські дисертації з проблем історії Німеччини. А. Кудряченко зробив спробу проаналізувати і висвітлити процес розробки та реалізації європейської політики ФРН від початку впровадження урядом "малої коаліції" "нової східної політики" до об'єднання Німеччини на початку 1990-х років. У співавторстві з Г. Грабарчуком А. Кудряченко зробив спробу проаналізувати відносини між двома німецькими державами – ФРН та НДР у 70 – 90-х рр., а також започаткував вивчення двосторонніх відносин об'єднаної Німеччини з Україною¹⁸.

Принципово нові підходи та висновки характерні для дослідницьких публікацій В. Газіна. Відкидаючи вульгарно спрощену радянську оцінку Веймарської республіки як реакційної держави, він розкриває складний процес становлення німецької демократії на уламках кайзерівської імперії,

¹⁶ Кудряченко А.І. Європейська політика Федеративної Республіки Німеччини (1970-1991 рр.). Автореф. дис. [...] докт. істор. наук. – Київ, 1994; Його ж. Європейська політика Федеративної Республіки Німеччини (1970-1992 рр.). – Київ, 1996.

¹⁷ Газін В.П. Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки 1925-1933 рр.: європейські аспекти. – Кам'янець-Подільський, 1999; Його ж. Східна політика Веймарської республіки в 1919-1933 рр. Автореф. дис. [...] докт. істор. наук. – Тернопіль, 2001.

¹⁸ Грабарчук Г.О., Кудряченко А.І. Відносини ФРН – НДР: від визнання до об'єднання. – Київ, 1994.

особливості розвитку економіки і зовнішньої політики, зокрема її східних аспектів. Значну увагу приділено висвітленню ролі економіки у формуванні зовнішньополітичного курсу Німеччини, а також німецько-радянським стосункам. Аргументованими видаються періодизація східної політики Веймарської республіки і визначення форм та засобів її впровадження. Дослідження В. Газіна ґрунтуються на широкій джерельній базі: опублікованих документах, періодиці Веймарської республіки, мемуарах, а також працях істориків ФРН, НДР, Чехословаччини, Польщі.

Політиці ФРН щодо Туреччини в 60 – 70-х роках XX ст. присвячені статті і кандидатська дисертація В. Філаретова¹⁹. Дослідник звернув увагу на аналіз політичних, військових і економічних відносин, а також на проблему турецьких робітників у відносинах між двома країнами. Автор підводить до висновку, що наприкінці 1970-х років ФРН перетворилася на одного з основних економічних партнерів Туреччини.

З новітньої історії Франції найбільше зацікавлення дослідники проявляли до післявоєнного періоду, зокрема зовнішньої і внутрішньої політики урядів П'ятої республіки. Наукові публікації і докторська дисертація В. Манжолі стосуються ядерної політики Франції у 60 – 80-ті роки²⁰. На основі опублікованих документів, виступів і праць французьких політичних діячів, а також досліджень зарубіжних істориків автор розкрив роль “ядерного мислення” у формуванні зовнішньополітичної доктрини, акцентуючи увагу на факторі французького варіанту стратегії “мінімального стримування”. Він переконує читачів, що в сучасний період переходу від біполярної блокової структури міжнародних відносин до нового світового порядку “воєнно-силове мислення залишається однією з найважливіших ознак зовнішньої політики сучасної Франції”.

Зовнішню політику Франції у 80 – на початку 90-х років та її роль у європейському інтеграційному процесі досліджували Б. Мирхан²¹ та Л. Халецька²². Ця тематика, яка посилено розробляється у Франції, досі не була об'єктом вивчення в Україні. Тематичною новизною відзначається дослідження С. Кунденко про розвиток виробничої демократії у французькому суспільстві²³. Старанно підібраним фактичним матеріалом вона показує зміни стилів робітничих відносин на підприємствах Франції у післявоєнні роки. За допомогою історичного екскурсу у 60 – 70-ті роки створюється тло для

¹⁹ Філаретов В.М. Політика ФРН щодо Туреччини в 1960-х – на поч. 80-х рр. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 2000.

²⁰ Манжолі В.А. Ядерна політика Франції (60–80-ті роки). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1993.

²¹ Мирхан Б. Европейская политика Франции (80 – нач. 90-х гг.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Киев, 1993.

²² Халецька Л.П. Франція в європейському інтеграційному процесі (кінець 1980-х – 1990-і роки). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 2001.

²³ Кунденко С.П. Розвиток виробничої демократії у французькому суспільстві (перша половина 80-х років XX століття). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Харків, 1997.

рельєфного відображення важливих змін у 1980-х роках. Значна увага приділяється урядовій реформаторській діяльності, спрямованій на розширення прав робітників на виробництві. Висновки дослідження розвінчують стереотипи радянської історіографії про становище робітничого класу в капіталістичних країнах.

Зацікавлення викликає дослідження В. Череватюк, яка вперше знайомить наукову аудиторію з культурно-освітньою, науковою і громадською діяльністю українських емігрантів у Франції у 20 – 30-ті роки минулого століття²⁴. Це перша спроба комплексного дослідження громадсько-політичного, культурного, освітнього і наукового життя українців у Франції в міжвоєнний період. Відзначаючи ідейно-політичні розбіжності серед українських емігрантів у Франції, автор показує, що поруч з впливовими українськими організаціями – Союзом українських емігрантських організацій у Франції”, заснованим у 1925 р., “Українським народним союзом”, що орієнтувалися на національну ідею, тут у 1925 р. було засновано пробільшовицький “Союз українських громадян”. Аналізуючи організаційну структуру і основні форми культурно-освітньої роботи, автор оцінює роль окремих громадсько-політичних діячів у збереженні українських традицій у міжвоєнній Франції.

Дослідження з новітньої історії *Великобританії* за минуле десятиліття представлені в основному публікаціями на рівні статей і захищених кандидатських дисертацій, три з яких, взаємодоповнюючи одна одну, присвячені періоду правління консерваторів на чолі з М. Тетчер.

Досліджуючи профспілковий рух у Великобританії з кінця 70-х до початку 1990 р., С. Горлянський піддає аналізу організаційну структуру профспілок напередодні наступу консерваторів, відзначає, що 1979 р. був рекордним за кількістю страйків²⁵. Особливу увагу він звертає на висвітлення опору профспілок урядовій політиці щодо обмеження їхніх свобод. Наслідками поразки профспілок, доводить автор, було зростання безробіття і зниження життєвого рівня населення.

Дослідження С. Головка розкриває політику консервативного уряду М. Тетчер щодо профспілок²⁶. Аналізуючи урядові закони 1980 і 1982 рр. про зайнятість, “Закон про працю” 1984 р., а також низку документів, що їх конкретизували, автор доходить висновку, що їхнім наслідком була децентралізація управління в тред-юніонах, зміна форм укладання трудових угод та розв’язання трудових конфліктів. До кінця 80-х років, підсумовує автор, тред-юніони перестали розглядатися як загроза економіці та англійській суспільній системі.

²⁴ Череватюк В.Б. Громадська, культурно-освітня та наукова діяльність українських емігрантів у Франції в 20–30-ті роки ХХ століття. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1996.

²⁵ Горлянський С.П. Профспілковий рух у Великобританії (кінець 1970-х – поч. 1990 рр.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Запоріжжя, 1997.

²⁶ Головка С.Г. Політика “нових торі” щодо тред-юніонів (1980-1990 рр.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1999.

Реформаторська діяльність М. Тетчер стала предметом аналізу в опублікованих статтях і кандидатській дисертації О. Черевко, яка не тільки розкриває суть “тетчеризму”, його дуалістичний характер (неолібералізм і консерватизм), а й значну увагу приділяє також соціально-економічним наслідкам проведених реформ²⁷.

Ставка на неоліберальну модель вільної ринкової економіки, з одного боку, і підтримка традиційних консервативних поглядів на сильну владу у вирішенні виробничих відносин, з другого, спричинила відродження британської економіки, чітко розмежувала права і обов'язки між тред-юніонами і урядом, відтворила прогресивну систему зарплати і розбудову “демократії власників”. Підкреслюючи рішучість і наполегливість М. Тетчер у наступі на тред-юніони, автор відзначає її політичну майстерність і тактичну послідовність, вміння здобути підтримку громадськості для своїх дій.

У більш широкому хронологічному плані політику англійських урядів щодо профспілок досліджувала І. Єремєєва²⁸. Вперше в українській історіографії вона зробила спробу систематизованого аналізу основних тенденцій внутрішньої політики британських урядів у 1950-1980-ті роки. У фокусі аналізу опинилися промислові відносини, умови праці, еволюція реформ, методів і засобів політичного втручання англійських урядів у діяльність профспілок. Вдаючися до порівняння підходів англійських урядів до реформування трудових відносин, дослідниця ставить акцентні оцінки реформаторської діяльності як лейбористської, так і консервативної партій.

Окремі аспекти зовнішньої політики Великобританії досліджували М. Катато²⁹, Д. Посредніков³⁰, В. Майко³¹.

Використовуючи нові опубліковані матеріали секретних радянських архівів, Д. Посредніков переглянув деякі оцінки двосторонніх відносин між Великобританією і СРСР з вересня 1938 до 1 січня 1942 рр., зроблені радянською історіографією. На жаль, скромне використання англійських публікацій, нехтування найновішими зарубіжними дослідженнями 80 – поч. 90-х років зменшили можливості автора зробити більш широкі висновки. Незрозуміло, чому у своєму аналізі він обмежується датою 1 січня 1942 р., яка не є етапною в англо-радянських відносинах часу Другої світової війни.

Цікавим фактичним матеріалом, більша частина якого вперше вводиться до наукового обігу, насичена праця В. Майка. У межах короткого хроно-

²⁷ Черевко О.С. Маргарет Тетчер та її реформаторська діяльність на чолі консервативного уряду Великої Британії (1979-1990 рр.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 2002.

²⁸ Єремєєва І.А. Політика урядів Великобританії щодо профспілок у 50–80-х рр. XX ст. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Дніпропетровськ, 2002.

²⁹ Катато М.І. Політика Великобританії в Палестині між двома світовими війнами. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Дніпропетровськ, 1992.

³⁰ Посредніков Д.В. СССР – Англия: на пути от конфронтации к сотрудничеству (1938-1941). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Донецьк, 1996.

³¹ Майко В.А. Розвиток британсько-українських економічних відносин в сучасних умовах. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1999.

тішого періоду 1991-1998 рр. він проводить чіткий аналіз основних напрямів торгового і економічного співробітництва Великобританії та України, відзначає їх особливості, основні тенденції розвитку. Підкреслюючи, що за період 1991-1998 рр. дві країни підписали 17 угод, спільних протоколів і положень, які складають правову основу двосторонніх відносин, автор вказує на труднощі, що перешкоджають розвитку співробітництва.

Іспаністика 1990-х років представлена в основному публікаціями О. Іваницької³². У них вперше в українській історіографії здійснюється не тільки аналіз комплексу зарубіжних досліджень, присвячених іспанській історії періоду правління диктатора Франко, а й зроблено спробу подати нове концептуальне осмислення типології та природи “франкізму”, класифікувати його світоглядні засади й з’ясувати національні особливості. Аналізуючи політичний і соціально-економічний розвиток Іспанії в 1939-1975 рр., дослідниця висловлює своє розуміння піднесених проблем і обґрунтовує періодизацію “франкізму”. Вона виділяє два періоди його розвитку. Перший (1939-1959 рр.), який окреслює як консервативний або стабілізаційний авторитаризм, і другий (1960-1975 рр.) – як період реформаторського авторитаризму.

Статті і кандидатська дисертація В. Шелюто є результатом дослідження колоніальної політики Іспанії в Африці у 1956-1975 рр.³³. Уперше в українській історіографії автор намагається комплексно висвітлити форми і методи іспанської колоніальної політики на завершальному етапі правління Франко. Й особливості в Африці він виводить не тільки з існування авторитарного режиму, а й з місця країни в системі міжнародних відносин, які характеризувалися частковою ізоляцією.

Упродовж повоєнних десятиліть українські вчені зробили помітний внесок у розробку проблем *американістики*. Основними центрами досліджень у сфері новітньої історії США стали Київський та Одеський університети, Інститут світової економіки та міжнародних відносин НАН України. У 1990-ті роки, в нових умовах незалежної України кількість наукових праць, зокремово дисертаційних, з історії США значно зросла. Їхня найхарактерніша риса (як і робіт, де розглядається історія інших зарубіжних країн) – прагнення відлучити від попередніх “викривальними” схемами і штампами, критичними радянській історіографії, й представити об’єктивну картину розглянутих подій і процесів. Треба відзначити також суттєве розширення матеріальної бази дослідницьких праць, порівняно з науковим доробком попередніх десятиліть, оскільки сьгоднішні вчені одержали незмірно шир-

³² Іваницька О.П. Франкістська Іспанія. 1939-1975 рр. Історіографія. – Вінниця, 1996; І ж. Політичний розвиток франкістської Іспанії 1939-1975 рр. – Вінниця, 1996; Ї ж. Соціально-економічний розвиток франкістської Іспанії 1939-1975 рр. – Вінниця, 1997; І ж. Франкістська Іспанія. 1939-1975 рр. Автореф. дис. [...] докт. істор. наук. – Київ, 1997.

³³ Шелюто В.М. Колоніальна політика Іспанії в Африці у 1956-1975 рр. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Харків, 1998.

ший доступ до джерельних матеріалів та наукової літератури. І хоча більшість робіт з історії базується на опублікованих джерелах, окремі дослідники шукають і знаходять можливості використання матеріалів американських архівів, зокрема Національного архіву США (Вашингтон), фондів Інституту Ф. і Е. Рузвельтів (Нью Йорк) та ін. Змінюється й мова наукових публікацій. Коли у попередній період, особливо в пору тотальної русифікації 70 – першої половини 80-х років XX ст. праці українських американістів виходили як правило російською, тепер українська мова дедалі більше займає в історичній науці те становище, яке їй по праву належить.

З точки зору наукової тематики інтереси українських дослідників встановлюються вкрай нерівномірно. Так, праця з історії США, насамперед внутрішньополітичної міжвоєнного періоду, створено порівняно небагато. Тут у полі зору дослідників передусім “новий курс” Ф. Рузвельта. Зокрема, В. Коломойцев³⁴ розглядає заходи виконавчої влади у справі подолання “великої депресії”, натомість І. Коляда³⁵ простежує появу і перебіг формування негативістської опозиції “новому курсу”, змальовує перипетії ідейно-політичної боротьби, що розгорнулася між його прихильниками і противниками під час виборчої кампанії 1932 р. і впродовж першого строку президентських повноважень. У дисертаційній роботі Р. Жиленка³⁶ прослідковано основні чинники формування зовнішньополітичного курсу США в міжвоєнний період. Автор підкреслює, що саме європейський напрям зовнішньої політики США відіграв ключову роль у формуванні всієї стратегії поведінки країни на міжнародній арені. Головною ж метою американської зовнішньої політики, вважає автор, було досягнення Сполученими Штатами світової першості, суть якої полягала у перетворенні економічного потенціалу країни у політичне лідерство.

Дослідники починають дедалі більше цікавитися витоками американських поглядів на українське питання, яке постало на повний зріст у ході Першої світової війни та революційних подій на сході Європи. Однією з перших праць на цю тему стала монографія О. Павлюка³⁷.

Без порівняння більше праць присвячено проблемам післявоєнної історії США. Це переважно дисертаційні роботи. Кілька з них відображають внутрішньополітичну боротьбу 1970 – 1980-х років, переважно під час президентських виборчих кампаній. Автори – О. Пожаров і О. Грицун – зосереджують увагу на “зсуві праворуч” громадської думки США на зламі 70 – 80 років, внаслідок чого “нові праві” республіканці здобули значні матеріальні

³⁴ Коломойцев В.Е. 100 днів президента Ф.Д. Рузвельта. – Київ, 1997.

³⁵ Коляда І.А. “Новий курс” Ф.Д. Рузвельта і права опозиція. – Київ, 2000.

³⁶ Жиленко Р.В. Фактори формування зовнішньополітичного курсу США (1917–1941 рр.) Західноєвропейський вектор. Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Ужгород, 2001.

³⁷ Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США. 1917-1923. – Київ, 1996.

організаційні переваги, склавши підґрунтя “рейганівської коаліції”³⁸. Таким чином, було започатковано процес складання “нової республіканської більшості”, котрий досягнув піку під час наступної президентської кампанії 1984 р., після якої перерозподіл впливу на користь республіканців перейшов у стадію згасання. А на зламі 80 – 90-х років Демократичній партії вдалося вийти вперед, залишивши “рейганівську коаліцію” позаду. У центрі обох робіт височить постать Р. Рейгана, який, ставши президентом, зарекомендував себе як один з найвидатніших державних діячів США другої половини ХХ ст.

У дисертації Д. Прошина³⁹, захищеній як і дві попередні у Дніпропетровському університеті, проаналізовано програми адміністрації Р. Рейгана в галузі дослідження і використання космічного простору. Автор підкреслив, що завданням Рейганової адміністрації було виведення цієї програми зі стану політичної невизначеності попередніх років і пошук механізму, здатного забезпечити стабільний розвиток американської астронавтики.

Принаймні дві дисертації присвячено проблемам імміграції. А. Остапчук⁴⁰ дослідив соціально-економічну адаптацію іммігрантів у США в останні десятиріччя минулого століття, а М. Лендшел – політичну взаємодію української діаспори та державної влади США впродовж усього післявоєнного періоду, аж до початку 90-х років⁴¹. С. Пилипенко піддав аналізу вплив протестантського чинника на формування внутрішньої та зовнішньої політики США останніх трьох десятиліть ХХ ст.⁴²

Значно більшу увагу сучасних українських вчених – істориків і політологів, ніж внутрішні проблеми США, привертає зовнішньополітична діяльність упродовж усього післявоєнного періоду, особливо його останніх десятиліть, а також ідеологічне оснащення зовнішньої політики Вашингтона. Цікарий більш загального характеру слід відзначити дослідження А. Дашкевича, в яких піддано ґрунтовному аналізу зовнішньополітичні доктрини США⁴³. Американська зовнішньополітична думка 1980-х років розглядається

³⁸ Пожаров О.В. Партиїно-політична боротьба у США наприкінці 1970-х років та під час виборчої кампанії 1980 р. (1978-1980 рр). Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1996; Грицун О.Л. Перегрупування суспільно-політичних сил у США у ході виборчих кампаній. 80-ті роки ХХ ст. Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2002.

³⁹ Прошин Д.В. Політика адміністрації Р. Рейгана в галузі дослідження і використання космічного простору (1981-1989 рр.). Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2001.

⁴⁰ Остапчук А.А. Соціально-економічна адаптація іммігрантів у США (1970 – 90 рр. ХХ ст.). Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Київ, 1995.

⁴¹ Лендшел М.О. Політична взаємодія української етнічної групи та державної влади США в 1945-1991 рр. Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Ужгород, 1998.

⁴² Пилипенко С.П. Протестантський чинник у політичному житті США (70-ті – 90-ті рр. ХХ ст.). Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Київ, 1997.

⁴³ Дашкевич А.В. На роздоріжжі. Виклики сучасності і парадокси зовнішньої політики США. – Київ, 1996; Його ж. Еволюція системи доктринального забезпечення

у колективній монографії вчених Одеського університету⁴⁴. Становить інтерес монографія В. Чумака, в якій крок за кроком подано картину еволюції ядерної стратегії США від її зародження до кінця XX ст. Автор підкреслює спадкоємний характер цієї стратегії, незважаючи на зміни історичних умов, причому ядро цієї політики – стратегія стримування – залишається незмінним. Особливу увагу приділено найважливішому завданню ядерної стратегії США – запобіганню розповсюдження ядерної зброї⁴⁵.

Ідеологічні концепції зовнішньої політики адміністрації Р. Рейгана і Дж. Буша-старшого, їх втілення в практику дипломатичної діяльності розглянуто в дисертаційних дослідженнях А. Овчаренко і Н. Турчак⁴⁶. Якщо дослідники-політологи вивчають післявоєнну зовнішню політику США переважно під кутом зору її концептуальних настанов, то історики здебільшого зосереджуються на розробці регіональних проблем, їх конкретного розв'язання.

Тривало вивчення різних аспектів американо-радянських відносин. Зокрема, Б. Гончар досліджував питання впливу регіональних конфліктів на формування політики США щодо СРСР у 1970-1980-х роках. Автор виходить з постулату, що, намагаючись досягти вигідного для себе балансу сил і розширити геополітичні сфери впливу, обидві наддержави стали на шлях силового втручання в регіональні конфлікти, перетворюючи їх у вогнища міжнародної напруженості. При цьому, коли в перші повоєнні десятиліття особливу схильність до “кризової політики” демонстрували США, то в 70-ті і у першій половині 80-х років – зміцнілий у перебігу “перегонів озброєнь” Радянський Союз. Б. Гончар зазначає в зв'язку з цим, що геополітичний наступ СРСР у 70-х роках сприяв активізації американських консервативних сил, зумовивши зростання силової протидії радянській загрозі з боку США у 80-ті роки, що призвело до різкого загострення міжнародної напруженості в світі⁴⁷.

У полі зору українських істориків залишалися також ключові аспекти

⁴⁴ зовнішньої політики США повоєнного періоду. Автореф. дис. [...] докт. політ. наук. – Київ, 1998.

⁴⁴ США: современная внешнеполитическая мысль США. Анализ концепций американской политологии 80-х годов / С.И. Аппатов, В.В. Глебов, И.Н. Коваль, П.Я. Райнов. – Одесса, 1992.

⁴⁵ Чумака В.М. Ядерна стратегія США: від перевершення до нерозповсюдження. Київ, 1999.

⁴⁶ Овчаренко А.О. Імперативи зовнішньої політики адміністрації Р. Рейгана. Автореф. дис. [...] канд. політ. наук. – Київ, 2000; Турчак Н.І. Зовнішня політика адміністрації Дж. Буша: концептуальний і прикладний аспекти. Автореф. дис. [...] канд. політ. наук. – Київ, 1998.

⁴⁷ Гончар Б.М. “Кризова дипломатія”. СРСР і США в конфліктах “третього світу” (70 – 80-ті роки). – Київ, 1992; Його ж. Фактор регіональних конфліктів в процесі формування та реалізації політики США віносно СРСР в 70 – 80-ті роки. Автореф. дис. [...] докт. істор. наук. – Київ, 1994.

політики США з німецького питання. У дисертаційній роботі Г. Грінченко⁴⁸ відтворено внутрішнє становище в американській зоні окупації Німеччини відразу після закінчення війни, налагодження американськими властями системи врядування, практичні заходи по здійсненню окупаційної політики. Йдеться про проведення денацифікації, економічних перетворень, демократизації суспільно-політичного життя. Подаючи оцінку американської окупаційної політики, Г. Грінченко доходить висновку про намагання США погодити єдину міжсоюзницьку стратегію зі своїми власними політичними та економічними інтересами.

Дисертація Д. Лакішика віддзеркалює політику США щодо Німеччини в період її возз'єднання та в наступні роки. Автор показує, що перед обличчям крутого повороту в німецькому питанні на зламі 80 – 90-х років США були змушені концептуально переосмислити свої підходи до цієї проблеми⁴⁹. Виступаючи в ролі своєрідного посередника в трикутнику між обома німецькими державами і СРСР, інтереси якого об'єднання ФРН і НДР чималою мірою зачіпало, США відіграли провідну роль у забезпеченні сприятливої зовнішньополітичної атмосфери цього процесу. Американський уряд домогся від СРСР згоди на свою жорстку вимогу: об'єднана Німеччина має залишитися в складі НАТО і не може бути мови про проведення нею будь-якого нейтралістського курсу. Разом з тим, Д. Лакішик сформулював висновок про скорочення політичної залежності об'єднаної Німеччини від США з огляду на меншу потребу в американських військово-політичних гарантіях безпеки.

Західноєвропейська політика США представлена дисертацією Ю. Гончар, в якій проаналізовано поглиблення суперечностей із західноєвропейськими партнерами, що знайшло прояв в умовах докорінної зміни обстановки в Європі й у світі на зламі 80 – 90-х років ХХ ст.⁵⁰

Чи не найбільшу увагу істориків і політологів-американістів упродовж минулого десятиліття привернула політика США щодо Східної Європи. В. Потехін розглянув її в хронологічних рамках 1945-1950 рр.⁵¹ Автор використав матеріали Національного архіву США, ввів до наукового обігу такі важливі факти, які характеризують діяльність американської дипломатії в країнах регіону від Польщі до Югославії. Однак інтерпретація цих фактів залишає ще в дусі традиційних стандартів радянської історіографії (праця вийшла друком влітку 1991 р.). Зроблено лише декларативні спроби (у вступній і заключній частинах роботи) відійти від старих стереотипів.

Концепції американської зовнішньополітичної думки щодо Східної Євро-

⁴⁸ Грінченко Г.Г. Американський окупаційний режим в Німеччині у 1945-1946 рр. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Харків, 2001.

⁴⁹ Лакішик Д.М. Німеччина в європейській політиці США кінця 80-х – 90-ті роки ХХ ст. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 2002.

⁵⁰ Гончар Ю.Б. Еволюція політики США щодо інтеграційних процесів у Західній Європі (кінець 80-х – 90-ті роки). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1997.

⁵¹ Потехін А.В. Дипломатія США в Восточной Европе 1945-1950 гг. – Киев, 1991.

ни висвітлено у згаданій вище праці одеських дослідників, очолюваних С. Аншатовим. Цю ж тему розвиває у кандидатській дисертації О. Брусилонська⁵². При цьому увага авторів повернута до повороту в східноєвропейській політиці США у зв'язку з революціями 1989 р. в країнах регіону. Відображення цього повороту в західній політології докладніше подано І. Коваль⁵³.

Конкретний процес змін у східноєвропейській політиці США проаналізовано в дисертації історика М. Бессонової⁵⁴. Зазначається, що до революції 1989 р. Східна Європа була переважно на периферії американських зовнішньополітичних інтересів. Головним завданням східноєвропейської політики США було визволення країн Східної Європи з-під радянського підпорядкування і, тим самим, послаблення СРСР. Після 1989 р. на перший план виступило суперництво між Західною Європою і США, пов'язане з прагненням заповнити “геополітичний вакуум” у Східній Європі. У результаті змінився “вектор” східноєвропейської політики: з площини американо-радянських стосунків до американо-західноєвропейських.

З висновками М. Бессонової щодо посилення суперництва між Західною Європою і США після закінчення “холодної війни” перегукуються основні положення дисертації О. Лапшина⁵⁵. На думку останнього, дипломатичне і військове втручання США у балканський конфлікт було необхідне для вирішення стратегічних проблем Вашингтона в той період. Головним завданням Білого дому було збереження і зміцнення трансатлантичних зв'язків. Використавши суперечності всередині ЄС і ООН, зазначає дослідник, Сполученим Штатам вдалося домогтись пріоритетної ролі НАТО в залагодженні боснійської кризи і, тим самим, зберегти своє становище лідера в системі колективної безпеки.

У низці кандидатських дисертацій (і написаних на основі їх матеріалів статей) розглянуто інші регіональні напрямки зовнішньої політики США у 80–90-ті роки: Латинська Америка⁵⁶, Південно-Східна Азія⁵⁷, Близький і

⁵² Брусилонська О.І. Політика США щодо Східної Європи після другої світової війни. Аналіз концепцій сучасної американської політології. Автореф. дис. [...] канд. політ. наук. – Одеса, 1996.

⁵³ Коваль І.Н. Последняя битва “холодной войны”. Восточноевропейская политика сверхдержав в концепциях зарубежной политологии (80-е – начало 90-х годов). – Одесса, 1999; Його ж. Концептуальне оформлення східноєвропейської політики США на початку процесу глобальних трансформвань. Автореф. дис. [...] канд. політ. наук. – Київ, 2000.

⁵⁴ Бессонова М.М. Зміни в східноєвропейській політиці США (1989 – перша половина 1990 рр.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Запоріжжя, 2000.

⁵⁵ Лапшин О.Є. Конфлікт у колишній Югославії 1991–1995 рр. в загальноєвропейській політиці США. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Одеса, 1999.

⁵⁶ Кириченко О.В. Формування латиноамериканської політики США у 80-і роки. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1993; Матвиенко В.М. Політика США в країнах Латинської Америки в отношении центральноамериканської проблеми в 1980-ті роки. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1991; Савельєв Г.С. Політика

Середній Схід⁵⁸. Рамки оглядового нарису не дають змоги схарактеризувати хоча б основні положення цих праць.

Дедалі більшу увагу українських суспільствознавців привертають проблеми політики США щодо України. Провідну роль у вивченні цих питань відіграють Є. Камінський, А. Дашкевич, Б. Канцелярук⁵⁹. Перший з названих цілісно дослідив ставлення офіційних кіл США до українських національних проблем, починаючи з революції 1917 р. до здобуття Україною незалежності. Є. Камінський доводить, що з огляду на певні історичні, геополітичні, економічні обставини керівні кола Америки впродовж десятиліть не бачили підстав передбачати, що Україна в подальшому стане незалежною державою. Звідси й невизначеність політики США щодо України на перших порах її суверенності.

У полі зору дослідників знаходяться й 1990-ті роки. Б. Канцелярук вимокремлює два етапи розробки і втілення в життя підходу Вашингтона до незалежної України. Основною проблемою першого етапу американо-українських відносин (1991-1994 рр.) було питання про денуклеаризацію України, остаточно розв'язане приєднанням останньої до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Ця проблема розглядається також у згаданій монографії В. Чумака і дисертації М. Покася⁶⁰.

Стосовно сучасного етапу американської стратегії, то вона, на думку авторів, зокрема Б. Канцелярука, схильна розглядати суверенну Україну як "середню, але впливову" державу, яка гіпотетично може відігравати вагому роль у східноєвропейській і, до певної міри, європейській політиці.

Назагал є підстави твердити, що дослідження проблем новітньої історії США і насамперед їх зовнішньої політики стало одним з чільних напрямків розвитку української історичної та суміжних з нею наук. Упродовж останніх

США стосовно Куби у 80-і – на початку 90-х рр. Аналіз концепції американської дипломатії. Автореф. дис. [...] канд. політ. наук. – Одеса, 1997.

Дубовий І.О. Політика США щодо Японії (80-і – початок 90-х років). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1993; *Войтович А.І.* Політика США щодо Японії у 80-і першій половині 90-х років. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Одеса, 1997;

Гаран М.А. "Тайванська проблема" в зовнішній політиці США в 1990-і роки. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 2002.

Грибажжей В.М. Роль ООН в регулюванні ірано-іракського конфлікту і політика США. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1994.

Камінський Є.С. Політика США в українському питанні (1917-1990 рр.). Автореф. дис. [...] докт. істор. наук. – Київ, 1993; *Камінський Є., Дашкевич А.* Політика США щодо України. Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція.- Київ, 1998;

США і Україна: на шляху до партнерства / Є. Камінський, А. Дашкевич, Б. Канцелярук, Н. Турчак. – Київ, 1994; *Канцелярук Б.І.* Сучасні виміри політики США щодо України в умовах постбіполярного світу. Автореф. дис. [...] докт. політ. наук. – Київ, 1998. Див. також: *Дубовик В.А.* Політика США у відношенні незалежної України (1991-1994 рр.) Автореф. дис. [...] канд. політ. наук. – Одеса, 1996.

Покась М.С. Концептуальна еволюція політики США в питанні денуклеаризації України (1991-1997). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Одеса, 2001.

10-12 років захищено десятки кандидатських і кілька докторських дисертацій. Разом з тим, учені наштотують на труднощі щодо публікації результатів своїх досліджень. І якщо статейна література є досить багатою і різноманітною, то фундаментальних монографічних праць з історичної американістики видано лише трохи більше десятка.

Про зацікавлення проблемами новітньої історії Канади свідчить поява декількох монографій, захист докторської і чотирьох кандидатських дисертацій. Розвиваючи кращий доробок українських істориків радянського періоду, зокрема публікацій, здійснених під керівництвом А. Шлепакова, про етнонаціональні процеси у США і Канаді та роль української діаспори в історії цих країн, дослідники розробляли нові аспекти цієї проблеми, проводили переоцінку заідеологізованих висновків і перейшли до написання праць узагальнюючого характеру.

У монографії В. Євтуха, що з'явилася на початку 1990-х років, зроблено спробу комплексного аналізу етносоціального розвитку двох північноамериканських країн і визначити типові та відмінні процеси у США та Канаді.⁶¹ Продовжуючи канадську тематику, В. Євтух у співавторстві з О. Ковальчук висвітлили місце і роль українських канадців в етно-національній, соціальній, економічній структурі країни, їхній професійний, майновий, освітній рівень.⁶²

Складні питання історії канадської імміграції 1900-1939 рр. розкриваються у публікаціях та докторській дисертації О. Сича.⁶³ Виходячи із загальноприйнятого у Канаді положення, що імміграція є ключем для розуміння канадської історії, дослідник всебічно аналізує законодавчі та організаційні заходи уряду, основні напрямки, динаміку, кількісні і якісні показники імміграційного руху та особливості демографічних процесів, оцінює їхню результативність та наслідки для соціально-економічного розвитку Канади. На його думку, імміграційна політика федерального уряду була зумовлена насамперед потребами економічного розвитку, вона стала дійовим інструментом господарювання в руках держави.

Основні тенденції та особливості канадської імміграції у 80 – 90-х роках XX ст. досліджував Т. Лупул.⁶⁴ Відзначаючи, що найбільшу кількість іммігрантів у 80-х роках в Канаді становили вихідці з країн Азії, Африки і Латинської Америки, автор простежує, як цей фактор позначається на сучасному етапі і впливатиме на зміни в етнічній структурі населення в майбутньому. Той факт, що в окремих мегаполісах Канади на початку 1990-х років етнічні групи афро-азіатського походження почали переважати вихідці з Європи, а китайська мова відтіснила на четверте місце італійську, де

⁶¹ *Євтух В.Б.* Концепции этносоциального развития США и Канады. Типология традиций, эволюция. – Киев, 1991.

⁶² *Євтух В.Б., Ковальчук О.О.* Українські канадці. – Київ, 1993.

⁶³ *Сич О.І.* Імміграція та її місце в соціально-економічному розвитку Канади (1900-1939 рр.). Автореф. дис. [...] докт. істор. наук. – Чернівці, 1994.

⁶⁴ *Лупул Т.Я.* Сучасна імміграція в Канаді: основні тенденції та особливості. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Чернівці, 1999.

підстави автору змоделювати на декілька десятиліть вперед процес змін в етнічнонаціональному складі населення країни.

Участь української діаспори Канади у формуванні українсько-канадських відносин 1991-1997 рр. висвітлювала Н. Горбатюк⁶⁵. Вона звернула увагу на виявлення впливу діяльності українських громадських організацій на формування відносин між Канадою та Україною. Наведений фактичний матеріал і аналітичні судження авторки доводять, що українська діаспора стала важливим чинником формування двосторонніх відносин останнього часу.

Важку для вивчення “проблему Квебеку”, яка поставила під загрозу існування єдиної Канади і неоднозначно оцінюється політиками й дослідниками, вивчав В. Коваленко⁶⁶. Він зосередився на висвітленні зародження і розвитку франко-канадського сепаратистського руху, виникнення конституційної кризи початку 1980-х років і загострення “квебекської проблеми” у 1990-х. Підкресливши, що в канадській історіографії існує два напрями у трактуванні “проблеми Квебеку” – англо-канадська і франко-канадська, автор фактично став на позиції франко-канадських дослідників, використав їхні висновки для оцінки подій внутрішньополітичного життя країни, що не могло не відбитися на об’єктивності його оцінок. У дисертації було би доцільно звернути увагу не тільки на “загострення квебекського національного питання у 90-ті рр.”, а й на нові стабілізаційні тенденції, які намітилися в другій половині цього десятиліття.

У 1990-х роках зросла зацікавленість історією країн *Латинської Америки*, про що свідчить поява нових публікацій і захист шести кандидатських дисертацій, присвячених цій тематиці⁶⁷. Спільними для них, за винятком кандидатської дисертації В. Вороніна, є те, що висновки дослідників ґрунтуються не стільки на архівних і опублікованих джерелах, як на російсько-англо-іспаномовних наукових дослідженнях. Хронологічні рамки окремих з них виглядають довільними, недостатньо обґрунтованими. Кандидатська дисертація А. Бредіхіна охоплює дуже короткий хронологічний період (1994-

⁶⁵ Горбатюк Н.П. Роль української діаспори Канади у формуванні українсько-канадських відносин (1991-1997 рр.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Одеса, 1999.

⁶⁶ Коваленко В.Г. Квебекське національне питання у 80 – 90-ті рр. ХХ ст. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Донецьк, 2000.

⁶⁷ Руденко О.І. Соціально-політичний розвиток звільнених країн Карібського басейну в 60 – 80-ті роки. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1991; Хоменко Г.Д. Політика держав Латинської Америки в ООН з проблем миру та безпеки у 80-і роки. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1991; Воронін В.М. Українсько-кубинські відносини у 1960-1994 роках. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1995; Коваленко А.А. Політика Аргентини в Латинській Америці у 80-х – на початку 90-х рр. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1996; Бредіхін А.В. Політичне та економічно-економічне співробітництво України з Латинською Америкою (1994-1997 рр.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Донецьк, 1999; Скворцова Л.О. Чилейський авторитаризм в умовах переходу від диктатури до демократії (70-90-ті роки ХХ ст.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Донецьк, 1999.

1997 рр.), присвячена не співробітництву України з країнами Латинської Америки як означено в назві теми, а лише з Аргентиною, Бразилією та Чилі. базується в основному на газетних матеріалах, що висвітлювали візит Президента Л. Кучми в названі країни. Ми далекі від того, щоби заперечувати певний вклад названих авторів в розвиток української латиноамериканістики, адже більшість архівних джерел з різних причин є недоступні для вітчизняних дослідників. Проте оцінка за великим рахунком вимагає констатувати, що частина їхніх досліджень за жанром наближається до науково-популярної літератури.

Перше пострадянське десятиліття в історіографії історії зарубіжних країн умовно можна назвати перехідним періодом. На відміну від історіографії історії України, де відбувалися гострі дискусії з окремих проблем, процес звільнення більшості дослідників новітньої історії зарубіжних країн від крайнощів та заідеологізованих схем радянської історичної науки відбувався безболісно. До середини 1990-х років більшість істориків старшого і середнього покоління перебудувалися "на марші" і почали проявляти нові підходи у вивченні тих проблем новітньої історії зарубіжних країн, які вони опрацювали раніше, або перейшли до вивчення більш актуальних тем, народжених вимогами часу. Ревізія історичних цінностей дала можливість цим дослідникам при залученні нових джерел і поглибленому вивченні започаткованих ще в радянський період тем, прийти до висновків, які інколи протилежні тим, що були зроблені ними на замовлення офіційних властей в роки тоталітаризму.

Молоді історики, які розпочали дослідницьку роботу у незалежній Україні, не відразу позбулися впливу традиційних схем радянської історіографії, намагаючись шукати нові методологічні орієнтири насамперед у західній науковій літературі, яка раніше знаходилася під забороною. Загалом процес перебудови і сприйняття нових методів дослідження українськими істориками у перехідний період мав суперечливий характер. Окремі публікації навіть другої половини 90-х років свідчать про певну інерцію впливу радянського досвіду, рецидиви якого проявлялися не стільки у використанні старих оціночних стереотипів, скільки у поверненні до описових позитивістських взірців історіографії. Однією з причин такого стану було те, що дослідження проблем новітньої історії зарубіжних країн значною мірою базувалися на узагальнюючих працях радянських істориків. Нові підходи у вивченні питань новітньої історії країн Європи і Америки більшість дослідників не розглядала як заперечення певних здобутків радянської історіографії. Було би спрощенням вважати критичний перегляд і певну корекцію оцінок з використанням нових джерел основною ознакою досліджень українських істориків в 1991-2001 рр. Для більшості з них характерні прагнення усунути окремі прогалини у вивченні новітньої історії зарубіжних країн, віднайти український слід у світовому історичному процесі.

Помітною рисою української історіографії перехідного десятиліття є значне розширення джерельної бази досліджень за рахунок залучення документальних матеріалів і публікацій зарубіжних істориків, праці яких у

рядянський період в більшості випадків підлягали обов'язковій критиці з "марксистських позицій" і різного роду викриттям "буржуазних фальсифікацій".

Потрібно відзначити певні зрушення у розширенні міжнародних контактів у галузі історичної науки, хоча вони, в основному, обмежувалися країнами ближнього зарубіжжя. Вихід дослідників на такі країни, як США, Великобританія, Франція є поодиноким явищем, а скупі надходження наукових публікацій зарубіжних істориків і неможливість скористатися їх основними здобутками не могли не позначитися на рівні сучасної української історіографії, яка по багатьох параметрах змушена наздоганяти світову науку. Вивчення проблем історії зарубіжних країн новітнього часу поки що залишається не найсильнішою ділянкою вітчизняної історичної науки.

Студії з історії міжнародних відносин ХХ століття

(Роман Сирота)

Сфера міжнародних відносин віддавна становить предмет пильної уваги дослідників, що пов'язано з усвідомленням важливості зовнішнього чинника у розвитку кожного суспільного організму – держави, нації чи соціальної групи. У сучасній науці її вивченням на теоретичному та практичному рівнях займається політологія, в рамках якої розвинулася субдисципліна – міжнародні студії (International Studies). Натомість історія міжнародних відносин міцно входить до тематичного поля історичної науки. Нова назва – міжнародна історія (International History), яку цей напрям здобув у західній історіографії, підкреслює розширення предмету його дослідження. На відміну від традиційної історії міжнародних відносин або дипломатичної історії, яка займалася виключно міждержавними відносинами, міжнародна історія вивчає також позадержавні (позаурядові) впливи, в тому числі міжнародну діяльність політичних партій, соціальних груп, окремих особистостей, формування і втілення у зовнішній політиці уявлень про певні народи, країни, регіони, їхнє місце у світі та співвідношення до своєї країни тощо. Саме завдяки такому широкому підходу до вивчення історії міжнародних відносин галузь є сьогодні однією з найбільш популярних у західній науці, що демонструють такі видання, як "International History Review" і "Diplomacy and Statecraft". Оскільки для України більш звичною є назва "історія міжнародних відносин", хоча з точки зору подальшого розвитку галузі перспективніше виглядає "міжнародна історія", в нашому огляді використовуватимуться обидва терміни.

В умовах існування СРСР залежність республік від центру та жорстка уніфікованість наукового життя на довгий час обмежили дослідження проблем міжнародної історії в Україні. Зовнішня політика та відповідно все, що було пов'язане із зовнішніми контактами чи то в політичній, економічній, чи науковій сферах становило монополію Москви. Це не означає, що українським ученим забороняли займатися міжнародною проблематикою. За сорок років після Другої світової війни з'явилися друком ґрунтовні праці Л. Лещенка, Р. Симоненка, М. Швагуляка, багатьох інших авторів, які не втратили свого значення дотепер¹. Однак усі вони в більшій або меншій мірі написані в дусі розробленої московськими "офіційними" вченими концепції міжнародної історії, що вибілювала радянську політику, зображувала СРСР борцем за мир і захисником пригноблених народів, натомість держави Заходу оголошувалися імперіалістичними та агресивними, а український національно-визвольний рух – їх прислужником. До ідеологічно-концептуального диктату додавалася адміністративно-політична (московські інституції мали пріоритет у відрядженні співробітників за кордон) й інформаційна (саме в Москві знаходилися архіви та бібліотеки, які містили найповніші збірки іноземних видань) обмеженість організації досліджень в Україні.

Перші зміни, що свідчили про подолання комплексу периферійності у вивченні міжнародної історії в Україні, з'явилися наприкінці 1980-х рр. Спочатку мали символічний характер. Так, 1988 р. відділ історії міжнародних відносин соціалістичних країн Інституту історії АН УРСР було перейменовано на відділ історії міжнародних зв'язків України. Глибшого змісту перетворення набрали починаючи з 1991 р. Міжнародні студії як жодні інші тісно пов'язані із незалежним статусом держави на світовій арені, усвідомленням нею власних національних інтересів, необхідністю вироблення зовнішньої політики. Тож проголошення Україною незалежності відкрило перед дослідниками широкі перспективи як в академічній, так і вузівській системах, поділ на які українська наука успадкувала з радянського часу.

У 1991 р. відділ історії міжнародних зв'язків України Інституту історії України НАН України очолив С. Віднянський, а незабаром він отримав нову назву – відділ всесвітньої історії та міжнародних відносин. Його важливим завданням є інтеграція історії України у всесвітню історію, а також розвиток координація досліджень власне з міжнародної історії, ролі національних меншин і української діаспори в ній². Провідні співробітники відділу – С. Віднянський, І. Мельникова, І. Кулинич, М. Варварцев, В. Павленко

¹ Лещенко Л.О. Україна на міжнародній арені (1945-1949). – Київ, 1989; Симоненко Р.Г. Імперіалістична політика США щодо України у 1917-1918 рр. – Київ, 1957; Його ж. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 році (Паризька мирна конференція і антирадянська інтервенція на Україні). – Київ, 1963; Швагуляк М.Н. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933-1939 гг.). – Київ, 1983.

² Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В. Віднянський. – Київ, 2001. – Вип. 10. – С. 6-7.

Інші – зосередилися на вивченні міжнародних зв'язків України в контексті Центральної, Південно-Східної і Східної Європи, довівши, що в ХХ ст. вона була невід'ємною частиною регіону. З 1991 р на базі відділу виходить відомий збірник наукових праць “Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки”, з'явилися публікації нових документів і матеріалів³. Значним досягненням колективу Інституту історії України НАН України є підготовка у співавторстві з працівниками інших дослідницьких і навчальних закладів Києва “Нарисів з історії дипломатії України”⁴. Більше половини із 730 сторінок цього видання присвячено історії українського питання у міжнародних відносинах ХХ ст., зовнішній політиці українських урядів у 1917-1920 рр. та незалежної України в 1991-2000 рр.

Крім Інституту історії України НАН України, науковими розробками в галузі міжнародних відносин займаються такі установи, як Інститут світової економіки і міжнародних відносин, Інститут економіки, Інститут національних відносин і політології, Інститут Центрально-Східної Європи, Національний інститут стратегічних досліджень, Національний інститут українсько-російських відносин та ін. Незважаючи на те, що кожен з названих інститутів має власну дослідницьку проблематику, у сукупності вони забезпечують комплексність вивчення міжнародної тематики, сприяють розвитку теоретичної та методологічної бази для конкретно-наукових досліджень, зокрема в сфері історії міжнародних відносин. Окремі проблеми міжнародної історії висвітлюються на сторінках “Українського історичного журналу”, збірника наукових праць Інституту світової економіки і міжнародних відносин “Дослідження світової політики”, інших видань НАН України.

Становлення незалежної України зумовило швидкий розвиток вузівських засередків вивчення міжнародної історії. Провідне місце тут займає Київський національний університет імені Тараса Шевченка. До 1988 р. дослідження здійснювалися на факультеті міжнародних відносин і міжнародного права, який багато років очолював Г. Цветков. 4 травня 1988 р. на базі факультету було створено Інститут міжнародних відносин і міжнародного права (з 1990 р. – Український інститут міжнародних відносин)⁵. У 2001 р. в Інституті створено перший науково-дослідницький підрозділ, до якого залучено до 60-ти науковців і співробітників. В Інституті працюють такі відомі спеціалісти-міжнародники, як Л. Губерський (директор), М. Білоусов, Л. Гайдуков, Б. Гу-

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В. Віднянський. – Київ, 1991-2002. – Вип. 1-11.; Гринь О.П., Симоненко Р.Г. Українсько-російські переговори в Москві (січень – червень 1919 р.). Документи. – Київ, 1996; Україна на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів (1991-1995). – Київ, 1998. – Кн. 1; 3 історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX – 30-ті роки ХХ ст.). Документи і матеріали. – Київ, 1999.

Нариси з історії дипломатії України / О.І. Галенко, Є.Є. Камінський, М.В. Кірсенко та ін. Під ред. В.А. Смолія. – Київ, 2001.

http://www.iir.kiev.ua/history

менюк, О. Коппель, В. Крижанівський, В. Манжола та ін. Основним завданням наукової діяльності Інституту є розробка теоретичного підґрунтя становлення Української держави на міжнародній арені⁶. На сьогодні це найпотужніший в Україні центр вивчення міжнародних відносин. За останні роки його працівниками видано 65 монографій, 150 навчальних посібників і підручників, зокрема “Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917–1945 рр.” Г. Цветкова, “Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–70-ті роки)”, “Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 роки)”⁷. На базі Інституту виходить “Вісник Київського університету. Серія “Міжнародні відносини””. Дослідження міжнародної історії в Київському національному університеті проводяться також на кафедрі нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету, а їхні результати публікуються в збірнику “Питання нової та новітньої історії”. У 1995 р. указом президента України при Міністерстві закордонних справ було утворено Дипломатичну академію, яка об’єднує понад 50 фахівців-міжнародників⁸. Висвітленню проблем міжнародних відносин новітнього часу та зовнішньої політики України присвячено часопис “Політика і час”, що виходить при МЗС України. Активно вивчається міжнародна історія і на кафедрі історії Національного університету “Києво-Могилянська Академія”.

Поза межами Києва регіональні центри вивчення історії міжнародних відносин сформувалися в Одесі, Львові та Чернівцях на базі місцевих університетів. В Одеському національному університеті ім. І.І. Мечникова кафедра міжнародних відносин функціонує в рамках новоствореного Інституту соціальних наук⁹. У Львівському національному університеті імені Івана Франка дослідження міжнародної проблематики сконцентровано на факультеті міжнародних відносин, заснованому в 1992 р.¹⁰, та ряді кафедр історичного факультету. У Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича осередком вивчення міжнародної історії XX ст. є кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин історичного факультету, у складі якої працюють 4 доктори і 8 кандидатів наук¹¹.

У більшості робіт українських учених з міжнародної історії відсутня чітка теоретико-методологічна основа. Часто вони написані без урахування досягнень провідних світових шкіл в аналізі міжнародних відносин. Лише поодинокі автори окреслюють і витримують концептуальні та методологічні

⁶ <http://www.iir.kiev.ua/al>

⁷ *Цветков Г.М.* Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917–1945 рр.: Підручник. – Київ, 1997; *Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945 – 70-ті роки): Підручник / В.А. Манжола, М.М. Білоусов, Л.Ф. Гайдуков та ін.* – Київ, 1998; *Коппель О.А., Пархомчук О.С.* Міжнародні відносини XX сторіччя. – Київ, 1998; *Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 роки): Підручник / Л.Ф. Гайдуков, В.Г. Кремень, Л.В. Губерський та ін.* – Київ, 2001.

⁸ <http://www.mfa.gov.ua/about/academy>

⁹ <http://www.osu.odessa.ua/faculties/socinst.php3>

¹⁰ <http://www.franko.lviv.ua/faculty/intrel/main.htm>

¹¹ <http://www.chnu.cv.ua/ukr/main.htm>

принципи у своїх дослідженнях, інші, якщо й використовують елементи певних концепцій, то роблять це неусвідомлено. Справа в тому, що у вивченні міжнародної історії використовуються підходи і методи, запозичені з політології, яка власне займається розробкою теорії міжнародних відносин. Можна не сумніватися, що вузькодисциплінарна підготовка фахівців-істориків заважає використанню ними методик суміжних галузей. Однак, незважаючи на таку "байдужість" українських істориків-міжнародників до теоретизації, спробуємо виділити теоретико-методологічні концепції, які найчастіше знаходять застосування у вивченні міжнародної історії в Україні, та співвіднести їх зі світовими напрямками.

Після відмежування переважної частини українських істориків-міжнародників від марксистської парадигми на зміну їй прийшла концепція політичного реалізму. Головними ідеологами та виразниками цього напрямку вважаються американський учений Г. Моргентау та французький соціолог П. Арон. Концепція політичного реалізму пропонує розглядати міжнародні відносини як арену протиборства держав, в основі політики яких лежить прагнення до збільшення своєї потуги та підваження впливу інших двома основними шляхами – воєнної стратегії і дипломатичної гри. Інша мета держав у реалізації міжнародних відносин – досягнення балансу сили, що є єдиним реальним способом забезпечити і зберегти мир¹². Популяризації політичного реалізму сприяли переклад і публікація в Україні праць його основних представників¹³. Найбільш чітко втілення ця концепція знайшла в праці київського історика М. Держалюка "Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 рр.". "Політика чотирьох провідних світових держав (Франції, Великої Британії, США, Росії. – Р.С.), – пише автор, – домінувала у 1919 р. так само, як і в стародавньому світі: право сили, доступність у геополітиці, колоніальне чи васальне право, суперництво великих держав і порозуміння проти демократичних українських сил лежали в основі політики на міжнародній арені, і впродовж усього ХХ ст. залишалися незмінні"¹⁴. Однак, незважаючи на концептуальну стрункість і зручність для пояснення поразки українських визвольних змагань у 1917-23 рр., політичний реалізм не став безроздільно пануючою парадигмою в дослідженні міжнародної історії в Україні. Адже він абсолютизує роль сили в міжнародних відносинах, зводить останні до міждержавних, що в умовах фактично федеративного статусу українського народу впродовж більшої частини ХХ ст. обмежує його пізнавальну цінність для частини істориків-міжнародників.

Див.: Morgenthau H. Politics Among Nations; The Struggle for Power and Peace. – New York, 1948; Waltz K. Theory of International Politics. – New York, 1979.

Арон П. Мир і війна між націями. Пер. з фр. – Київ, 2000; Бжезінський Зб. Велика історія. Американська першість та її стратегічні імперативи / Пер. з англ. – Львів; Івано-Франківськ, 2000.

Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 роках. – Київ, 1998. – С. 5.

На ґрунті критики класичних засад політичного реалізму сформувалися концепції транснаціоналізму та неореалізму. Обидві вони стверджують цілісність світового співтовариства та існування глобальної системи міжнародних відносин. Але якщо “неореалісти” елементами такої системи все ж вважають держави, то “транснаціоналісти” відкидають етатистську парадигму як таку, що не відповідає характерові й основним тенденціям міжнародних відносин¹⁵. Концепція “балансу сил” як базовий принцип будови системи міжнародних відносин, пишуть Л. Губерський і Є. Камінський, цілком може втратити свою вагу під впливом зростання взаємозалежності та взаємопов’язаності світу¹⁶. Замість цієї концепції пропонується формула “від балансу сил до балансу інтересів”, оскільки всі державні організми мають егоцентричний характер, що заважає побудованій на їхній основі системі міжнародних відносин враховувати загальнолюдські потреби та прагнення. Саме інтереси (загальнолюдські, регіональні, національні, групові, індивідуальні) визнаються засадничим принципом взаємодії суб’єктів міжнародного життя, число яких дедалі розширюється. Такий підхід домінує серед співробітників Київського інституту міжнародних відносин, зокрема знайшов вираз у підготовлених ними підручниках. Натомість автори “Нарисів з історії дипломатії України” використовують переважно метод, який розглядає силу та інтерес як взаємодоповнюючі чинники. Поняттями інтересу оперує і молодий київський дослідник О. Павлюк, коли описує політику США щодо боротьби України за незалежність у 1917-1923 рр.¹⁷

Наприкінці 1990-х рр. в Україні склалися умови для розвитку такої порівняно нового напрямку вивчення міжнародних відносин, як модернізм. Прихильники цього напрямку не заперечують основних засад політичного реалізму, але намагаються надати йому більшої “науковості”, доповнюючи традиційні дослідницькі методи, які ґрунтуються на логіці та інтуїції дослідника, математичними методами обробки даних і методикою моделювання явищ міжнародного життя. Добру базу для розробки і впровадження методів кліометрії в конкретно-наукові розвідки створено в Українському інституті міжнародних відносин у рамках наукової теми “Проблеми інформаційно-аналітичного забезпечення та створення іміджу України у зовнішній політичній і зовнішньоекономічній сферах діяльності”, що виконується під керівництвом В. Гондюла¹⁸.

Ще одним напрямом, характерні риси якого можна віднайти в дослідженнях українських учених з міжнародної історії XX ст., є неомарксизм. Позбувшись більшості стереотипів радянського часу, його послідовники ж зберегли тезу про “мирне співіснування” різних суспільно-політичних систем. Концепція сама по собі є сьогодні доволі популярною в світі,

¹⁵ Див.: *Wight M. International Theory: the Three Traditions.* – Leicester, 1991.

¹⁶ Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 роки). – С. 609.

¹⁷ Павлюк О.В. Боротьба України за незалежність і політика США (1917-1923). Київ, 1996. – С. 137-141.

¹⁸ <http://www.iir.kiev.ua/al>

частина українських авторів, особливо старшого покоління, під впливом недавнього минулого вкладають у неї звужений зміст, розглядаючи як підкрите чи приховане протиборство соціалізму і капіталізму на міжнародній арені. При цьому робиться наголос на конфронтації, відповідальність за яку покладається на країни Заходу. Даний підхід властивий для загалом об'єктивно написаної книги Г. Цветкова.

Проблемно-тематичне поле дослідження українськими авторами міжнародної історії охоплює все ХХ ст., однак переважна більшість їх зосереджується на аналізі міжнародних відносин у час Першої світової війни та повного врегулювання, передня та періоду Другої світової війни, 1990-х років. Цьому є кілька пояснень. По-перше, названі етапи є справді ключовими для розуміння міжнародної історії ХХ ст.; тоді відбувалися кардинальні зміни, які надовго визначили розвиток людства. По-друге, саме в періоди бурхливих потрясінь на міжнародній арені поставало українське питання, а в 1991 р. конституювалася нинішня незалежна Україна. І, нарешті, третє пояснення суто методологічного характеру: політичний реалізм найзручніший для інтерпретації міжнародних конфліктів, а його утвердження в історичній науці тісно пов'язане з вивченням переломових етапів міжнародної історії. Географічно українські дослідження міжнародних відносин минулого століття стосуються майже виключно Центральної і Східної Європи. Очевидно, при виборі проблематики дослідники керуються принципами територіальної близькості, якщо не історичної приналежності України до цього регіону, та специфіки міжнародних відносин на теренах між Росією і Німеччиною у ХХ ст.

Дослідження, присвячені міжнародним відносинам у 1914-1923 рр., спрямовані на досягнення кількох цілей. Перше – з'ясувати вплив політики і стратегії великих європейських держав (Антанти і Четверного союзу) на становище в Центральній і Східній Європі, в тому числі на розпад Австро-Угорської та Російської імперій і виникнення нових незалежних держав. Друге – показати приклади успішного використання мінливої міжнародної ситуації народами регіону для власного державотворення. І третє, – порівнявши міжнародне становище України з іншими країнами регіону, спробувати знайти причини невдачі українських визвольних змагань у тогочасній системі міжнародних відносин.

Засади німецької й австрійської політики в українському питанні досить повно розкрито в дослідженнях І. Кулинича, С. Попика, В. Расевича, Т. Сирчук, Є. Трояна та ін.¹⁹ Базуючися на багатому джерельному матеріалі, в

¹⁹ Кулинич І.М. Німецькі автори про Україну // Міжнародні зв'язки України: наукові записки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. І.В. Віднянський. – Київ, 1993. – Вип. 4; Попик С. "Ukrainisches Kronland". З історії австрійської політики в українському питанні (1914-1918) // Європейська політика: від регіональних конфліктів до Першої світової війни. – Чернівці, 1995; Його ж. Українці в Австрії 1914-1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Першої світової війни. – Київ; Чернівці, 1999; Расевич В. Меморандум від липня 1915 р. до

тому числі з австрійських архівів, вони довели, що попри окремі успіхи, віденському урядові не вдалося в повному обсязі розв'язати українське питання. Це стало одним із факторів, як і національне питання загалом, які прискорили розпад Австро-Угорщини. Взагалі, проблеми дезінтеграції монархії Габсбургів і створення нових держав, особливо їхні зовнішньо-політичні аспекти, є надзвичайно популярними серед українських істориків²⁰. Найактивніше ця тематика розробляється в Чернівецькому університеті. Поєднуючи методи політичного реалізму та ідеалізму, його співробітники обґрунтовують відсутність жорсткої зумовленості розпаду монархії в 1918 р. В. Фісанов, аналізуючи дипломатичну стратегію президента США В. Вільсона в Центральній і Південно-Східній Європі, звертає увагу на ліберальні проекти створення Дунайської конфедерації як противаги Німеччині та революційній Росії, які на різних етапах пропонувалися американцями. Однак політичні реалії в центрі Європи склалися на користь радикальної версії націоналізму, а не ліберальної конфедерації, що, на думку чернівецького вченого, виявилось своєрідною втраченою можливістю для регіону²¹. У цьому контексті він розглядає лінгвістичні та дипломатичні нюанси десятого пункту американської мирної програми та його еволюцію впродовж 1918 р.²² Українські історики, безперечно, мають вагомий доробок у вивченні зовнішньої політики США в регіоні Центральної і Східної Європи²³. Та все ж, як слушно зазначає О. Павлюк, не слід забувати, що на початку XX ст. Вашингтон мав незрівнянно меншу вагу у світовій системі міжнародних відносин, ніж сьогодні²⁴. Провідну роль на заключному етапі війни та під час наступного мирного врегулювання відігравали Велика Британія і Франція. На жаль, українська історіографія у вивченні зовнішньої політики цих країн по

австрійського уряду про необхідність вживання національної назви "українці" // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1994. – Вип. 5; *Сидорчук Т.М.* Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Австрії (1919-1925). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1995; *Троян С.* Слов'янські землі та народи у німецьких планах створення "Серединної Європи" (друга половина XIX ст.) // Проблеми слов'янознавства: Міжвідомчий науковий збірник. – Львів, 1994. – Вип. 46; *Його ж.* Австрійська концепція "Міттельєвропи" напередодні та під час Першої світової війни // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. – Чернівці, 1996. – Вип. 6-7.

²⁰ Див.: *Фісанов В.* Австро-Угорщина як геополітичний експеримент // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей. – Чернівці, 1999. – Вип. 6.

²¹ *Фісанов В.П.* Програне суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни). – Чернівці, 1999.

²² Там само. – С. 86-181.

²³ Крім монографій О. Павлюка та В. Фісанова сюди слід віднести докторську дисертацію Є Камінського (*Камінський Є.* Україна і політика США (1917-1990 рр.) Автореф. дис. [...] докт. істор. наук. – Київ, 1993) та його монографію у співавторстві з А. Дашкевичем (*Камінський Є., Дашкевич А.* Політика США щодо України. Витовні Концептуальні основи. Практична еволюція. – Київ, 1998).

²⁴ *Павлюк О.В.* Боротьба України за незалежність і політика США. – С. 11.

може похвалитися таким доробком, як у випадку США. Різні аспекти теми висторювали Б. Ачканазі, М. Кірсенко, Є. Сахновський, Р. Сирота, В. Фісанов та ін.²⁵ Окремо слід зупинитися на праці М. Кірсенка, присвяченій чеському питанню в міжнародних відносинах в 1918-1920 рр.²⁶ Опрацювавши великий джерельний матеріал в архівах Праги, автор переконливо довів, що не лише сприятлива зовнішня ситуація, пов'язана із військовою поразкою Австро-Угорщини, але, передусім, сконсолідованість чеського проводу (в еміграції та вдома) на тлі анархії в Центральній і Східній Європі забезпечили прихильне ставлення Антанти до нової держави. На початках одна Франція із стратегічних міркувань (створення "санітарного кордону" проти Німеччини та більшовицької Росії) допомагала Чехословаччині. Підтримка іншими державами Антанти чеських територіальних вимог прийшла пізніше і значною мірою була зумовлена гнучкою і вдалою зовнішньо- та внутрішньополітичною тактикою керівництва цієї держави в 1918-1920 рр.

Уже перші праці з історії боротьби України за незалежність у 1917-1923 рр. поставили питання про співвідношення внутрішніх і зовнішніх чинників, які зумовили її невдачу. Чимало зарубіжних і українських авторів цілком справедливо наголошували на необхідності глибшого вивчення саме міжнародного контексту²⁷. Тож закономірно, що останнім часом в Україні

²⁵ Ачканазі Б.О. Ставлення до "принципу національностей" у політичних колах Франції (1918-1919) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В. Віднянський. – Київ, 2000. – Вип. 9; Кірсенко М.В. Чешская эмиграция и политика Великобритании в 1914-1918 гг. // Вестник КГУ. Международные отношения и международное право. – Київ, 1987. – Вип. 25; Сахновский Е.В. Национальные проблемы Австро-Венгрии в освещении британской публицистики накануне и в годы Первой мировой войны 1914-1918 гг. // Вопросы новой и новейшей истории стран Европы и Северной Америки. – Київ, 1992. – Вип. 38; Сирота Р. Роберт Вільям Сітон-Вотсон і Українська революція (3 історії британської політики у Східній Європі в 1917-1918 роках) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Ч. 1; Фісанов В.П. Українське питання в політиці держав Антанти і США у роки Першої світової війни // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей. – Чернівці, 1994. – Вип. 3; Його ж. Проблеми Австро-Угорщини у контексті європейської політики Великої Британії і США (кінець 1917 – жовтень 1918 р.) // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія історія. – Чернівці, 1998. – Вип. 36.

²⁶ Кірсенко М.В. Чеські Землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918-1920 років. Політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької республіки. – Київ, 1997. Див. також: Кірсенко М.В. Крах Австро-Угорщини та міжнародні аспекти чехословацької політики наприкінці жовтня 1918 р. // Вісник КГУ. Суспільно-політичні науки. – Київ, 1991. – Вип. 4; Його ж. Чеські Землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918-1920 років. Політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької республіки. Автореф. дис. ... докт. істор. наук. – Київ, 1998.

²⁷ Hagen von, M. The Dilemmas of Ukrainian Independence and Statehood, 1917-1921 // The Harriman Institute Forum. – 1994. – Vol. 7. – N 5. – P. 7-11; Грицак Я. Українська

активно розвивається цей напрям наукових досліджень. Передусім історики-міжнародники намагаються з'ясувати, сприятливою чи несприятливою для українських визвольних змагань була тоді геополітична ситуація в Європі. Результати їхніх пошуків можна звести до двох тез. Перша, яку найбільш чітко відстоює М. Держалюк, передбачає, що лише в 1917-1918 рр. міжнародні відносини сприяли формуванню Української держави. Після капітуляції Німеччини міжнародне становище України погіршилося. Визначальним чинником у встановленні нового порядку в Східній Європі впродовж 1919-1921 рр. стали Росія і країни Антанти зі своїми союзниками в регіоні, які спільними зусиллями поділили українські землі²⁸. Друга теза концентровано викладена О. Павлюком у написаному ним розділі "Дипломатія незалежних українських урядів (1917-1920)" вже згаданої колективної праці "Нариси з історії дипломатії України". Він вважає, що боротьба України за незалежність на всіх етапах відбувалася за дуже несприятливих міжнародних обставин, які характеризувалися агресивністю безпосередніх сусідів і байдужістю, а то й відвертою неприхильністю до України держав Заходу. Україна становила швидше об'єкт, ніж суб'єкт тогочасної міжнародної політики й стала своєрідним заручником інтересів великих і сусідніх держав. Фактично жодна з них не визнала Української держави й не надала їй військової допомоги чи політичної підтримки на міжнародній арені²⁹.

Як бачимо, головна відмінність двох підходів полягає в оцінці міжнародного становища України в 1917-1918 рр. та її зближення з Німеччиною. В українській історіографії доволі активно дискутується питання про доцільність укладення Центральною Радою сепаратного миру з країнами Четвертого союзу. Висловлюються прямо протилежні погляди. Одні дослідники оцінюють укладений мир як "вимушений крок" або навіть як "велике дипломатичне досягнення Центральної Ради"³⁰. Підставою для таких оцінок став той факт, що за Брестським миром країни Четвертого союзу офіційно визнали незалежність і кордони УНР. Молода Українська держава вперше виступила суб'єктом міжнародного права, а підписаний з Німеччиною еконо-

революція, 1914-1923: нові інтерпретації // Україна модерна. – Львів, 1999. – Число 3. – С. 266-269.

²⁸ Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 рр. – С. 226-239.

²⁹ Нариси з історії дипломатії України. – С. 388-391.

³⁰ Див.: Припуляк П., Демочко В. Брестський мир: зміст та наслідки // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці, 1997. – Вип. 1; Коваль В. Видатні українці на міжнародну арену (1917-1918 рр.) // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ, 1999. – Т. 3; Його ж. Брест-Литовська конференція 1918 р.: діяльність делегації УНР по укладенню мирного договору з державами Четвертого союзу. Авторе. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 2002. – С. 14; Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 рр. – С. 44.

міцний договір хоча й був нерівноправним, проте вигідним для обох сторін³¹. Інші автори, натомість, вважають, що сепаратним миром українські політики посилили антиукраїнські настрої в державах Антанти, а це завдало неоправданого удару справі української державності на міжнародній арені. Стверджується, що в довготерміновій перспективі вибір, що його зробила Центральна Рада у січні 1918 р., виявився помилковим³². На нашу думку, говорити про “вибір” у контексті пошуків Києвом допомоги проти більшовицької агресії в грудні 1917 – січні 1918 р. недоречно. Після декларування незалежності України IV Універсалом і розриву зв'язків з білою Росією, цілісність якої становила наріжний камінь антантівської політики в Східній Європі, альтернатива орієнтації на Німеччину була дуже обмеженою. Довід інших народів на теренах колишньої Російської імперії свідчить, що успіху в державотворенні досягли ті з них (країни Прибалтики та Фінляндія, почасти Грузія), які зуміли поєднати німецьку та антантівську підтримку³³. Пробачили ж Лондон і Париж Бухарестський сепаратний мир Румунії. У цьому контексті доречно згадати твердження М. Кірсенка, що після завершення Першої світової війни та поразки Четверного союзу різко зросли роль і значення національних дипломатій новостворених держав; зацікавити керівників Антанти і США, які перебудовували Східну Європу фронтом проти Росії, а Центральну – проти Німеччини, вони могли лише внутрішньою міцністю та стабільністю своїх урядів³⁴. Щоб знайти нових союзників потрібно було докласти чимало зусиль.

Зовнішньополітичній діяльності Української держави П. Скоропадського та Директорії присвячено розвідки Д. Веденєєва, Л. Гентош, Б. Гончара, Н. Городньої, Т. Заруди, О. Кучика, О. Лупандіна, О. Павлюка, І. Покровської, Ф. Проданюка, В. Соловйової, Ю. Хорошилової та ін.³⁵ Вказані автори не

³¹ Прутуляк П.П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1997. – № 1; Коваль В. Інтерес економічних інтересів України на Брестській мирній конференції 1918 р. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірник наукових праць та спогадів. – Київ, 2000. – Ч. 4. – Част. 2.

³² Камінський Є., Дашкевич А. Політика США щодо України. – С. 124-125, 144-145, 149. Нариси з історії дипломатії України. – С. 325-326.

³³ Див.: Сирота Р. Східно-Центральна Європа між досвідом вигнання і внутрішньою практикою: спроба компаративного аналізу української політики в роки Першої світової війни (З приводу монографії Івана Патера: Союз визволення України: проблеми державності і соборності / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2000. 346 с.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Част. 2.

³⁴ Кірсенко М.В. Чеські Землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918-1920 років. Політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької республіки. Автореф. дис. [...] докт. істор. наук. – Київ, 1998. – С. 30.

³⁵ Веденєєв Д.В. Українська делегація на мирній конференції в Парижі // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В. Віднянський. – Київ, 1993. – Вип. 4; Його ж. Становлення

маріонетковими пробільшовицькими раднаркомама в Харкові та Донбасі³⁷. Саме агресивна політика Радянської Росії змусила Центральну Раду піти на укладення миру з Четверним союзом. Формально погодившись під тиском Німеччини з правом українського народу на самовизначення, Москва й надалі вороже ставилася до існування самостійної України. Українсько-російські переговори, які велися в травні-жовтні 1918 р., за свідченням дослідників О. Лупандіна та Т. Заруди, це підтверджують³⁸. Нова відкрита агресія Раднаркому стала реальністю після поразки Четверного союзу. Не отримавши на цей раз зовнішньої допомоги, а її могла надати лише Антанта, УНР була приречена на поразку у війні з Радянською Росією.

Складними й неоднозначними були українсько-польські відносини, що в 1918-1920 рр. переломлювалися через призму ЗУНР. Пріоритет у вивченні проблем міжнародного становлення ЗУНР і польсько-української війни 1918-1919 рр. належить історикам західного регіону України. Роботи О. Карпенка, М. Литвина, О. Красівського, а також дисертаційне дослідження О. Павлюка обґрунтовують тезу про широкий міжнародний резонанс українсько-польської війни за Східну Галичину та швидке перетворення східногалицького питання на одну з ключових проблем міжнародних відносин у Східній Європі новоєнного часу³⁹. Як і у випадку Наддніпрянської України, стверджують вони, боротьба західноукраїнських земель за незалежність розгорталася в несприятливих зовнішньополітичних обставинах. Країни Заходу не підтримали ЗУНР, вбачаючи в Польщі надійного союзника у протидії поширенню більшовицьких впливів в Європі. Єдиним винятком в "антиукраїнському корі" західних держав, пише М. Литвин, була Велика Британія⁴⁰.

Безперечно, теза про цілковито антиукраїнську позицію держав Антанти є мільонперспективною з точки зору подальших досліджень. Кожна з них, і не лише Велика Британія, мала власне уявлення про майбутнє регіону. Однак, якщо дипломатичні заходи ЗУНР назагал добре вивчені, то політика Великих держав ще потребує свого докладного розгляду із залученням матеріалів

³⁷ Гарчева Л.П. Політична конфронтація та збройна боротьба Росії з Україною (1917 поч. 1918 рр.). Автореф. дис. [...] докт. істор. наук. – Львів, 1995. – С. 33-35.

³⁸ Лупандін О.І. Українсько-російські мирні переговори 1918 р. – Київ, 1994. – С. 19-40.

³⁹ Заруда Т.В. Переговори між Українською державою та радянською Росією (23.5.–10.10.1918) / Шляхи до української державності: Історичні зошити. – Київ, 1992.

⁴⁰ Карпенко О. Основні напрями зовнішньої політики Західно-Української Народної Республіки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів, 2000. – Вип. 6; Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів, 1998; Красівський О.Я. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько-українських стосунків. – Львів, 2000; Павлюк О.В. Східна Галичина в європейській політиці 1918-1919 рр. Дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1993; Його ж. Ukrainian-Polish Relations in Galicia in 1918-1919 // Journal of Ukrainian Studies. – 1998. – Nr 1.

⁴¹ Литвин М. ЗУНР на геополітичній карті Центрально-Східної Європи // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів, 2000. – Вип. 6.

відповідних архівосховищ. Навіть, здавалося б, цілком певне твердження про небажання Лондона бачити Східну Галичину включеною до складу Польщі не знайшло в сучасній українській історіографії ґрунтовного пояснення⁴¹.

Оригінальною сторінкою міжнародної історії є взаємовідносини двох українських державних утворень – УНР і ЗУНР. У розвідках О. Павлюка й О. Павлишина показано як прагнення українців до соборності, так і об'єктивні та суб'єктивні труднощі, що заважали об'єднанню⁴². Найважливішими з них були зовнішні – ЗУНР основним ворогом вважала Польщу, що окупувала Східну Галичину, тоді як УНР готова була шукати в неї підтримки проти агресії більшовицької Росії. У цьому контексті сучасні історики В. Голубко, Б. Гудь, Т. Єременко, І. Лісевич розглядають українсько-польський союз 1920 р.⁴³ Відійшовши від попередніх оцінок, які звинувачували С. Петлюру в зраді ідеї соборності України, вони акцентують на вимушеному характері Варшавського договору для УНР. На жаль, тодішня політика Польської держави в українському питанні цілковито підпорядковувалася інтересам її відносин з Росією, що засвідчило дослідження львівським істориком М. Гетьманчуком діяльності Ризької мирної конференції 1920-1921 рр.⁴⁴

Єдиною державою, з якою відносини українських урядів у 1918-1920 рр. склалися порівняно безхмарно, була Чехословаччина. Маючи напружені стосунки з сусідами (Німеччиною, Угорщиною, Польщею) Прага була зацікавлена у підтриманні доброзичливих взаємин з УНР. Стосовно ЗУНР, то тут ЧСР мала передусім економічні інтереси. Розраховуючи на галицьку нафту, стверджує М. Кірсенко, чехи обмірковували навіть конфедерування її

⁴¹ Спробу комплексного підходу див.: *Сирота Р.* Східна Галичина у британській суспільній думці та політиці першої чверти ХХ століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 2002. – Т. ССХLIII.

⁴² *Павлюк О.* Дипломатія злуки. До питання про об'єднання УНР і ЗУНР // Всесвіт. – Київ, 1992. – № 1-2; *Його ж.* Від злуки – до розриву: Взаємини урядів УНР і ЗУНР у 1919 р. // Наука і суспільство. – Київ, 1994. – № 4-6; *Павлишин О.* Об'єднання УНР і ЗУНР: політико-правовий аспект (кінець 1918 р. – перша половина 1919 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Част. 1.

⁴³ *Гудь Б., Голубко В.* Нелегка дорога до порозуміння: до питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917-1921 рр. – Львів, 1997; *Гудь Б.* Українці-поляки: хто винен? У пошуку першопричини українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття. – Львів, 2000; *Голубко В.* Варшавська угода 1920 року та її перспективи у візії західноукраїнських політиків // Україна модерна. – Львів, 2002. – Ч. 7; *Єременко Т.І.* Українсько-польські стосунки в період боротьби за незалежність двох народів // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В. Віднянський. – Київ, 1998. – Вип. 7; *Лісевич І.Т.* До питання про українсько-польський союз 1920 р. // Там само.

⁴⁴ *Гетьманчук М.П.* Ризький мир: українсько-польські відносини періоду підготовки, підписання і ратифікації Ризького договору 1921 р. – Львів, 1998. Див. також: *Галицька-Дідух Т.* Проблема самостійності ЗУНР і Ризька мирна конференція (1920-1921 рр.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів, 2000. – Вип. 6.

Західною Україною⁴⁵. Подібні плани керівництва ЗУНР описав О. Павлюк⁴⁶. Не стала перешкодою для успішного розвитку українсько-чехословацьких відносин і окупація чехами Закарпаття. Лише зближення УНР з Польщею привело до охолодження стосунків з Прагою. Поряд із об'єктивними чинниками, прихильну позицію ЧСР до українців більшість сучасних істориків, зокрема один із знаних фахівців питання С. Віднянський, пояснюють особистою позицією першого президента цієї держави Т. Масарика⁴⁷.

Українському питанню в політиці ЧСР між двома світовими війнами присвячені дослідження С. Віднянського, М. Вегеша, І. Євсеєнка⁴⁸. Їхня теза про суттєве місце, яке Україна та українська проблематика посідали в політиці ЧСР вказаного періоду, є вагомим внеском до вивчення міжнародної історії регіону Центральної і Східної Європи. Стверджується, що конструктивна позиція Праги в українському питанні відповідала національно-державним інтересам ЧСР, була доволі реалістичною та назагал позитивно вплинула на історичний розвиток українського народу. Саме до такого висновку підводить написана у компаративному стилі монографія М. Вегеша та С. Віднянського "Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918-1939)"⁴⁹.

Інакше розвивалися події в сусідній Польщі, міжнародному становищу якої в 1920-1930-х рр. українські історики приділяють значну увагу⁵⁰. Міжморська концепція у закордонній політиці цієї країни стала предметом

⁴⁵ Кірсенко М. З історії чехословацьких планів щодо України наприкінці 1918 р. // Наукові записки НаУКМА. Історія. – Київ, 1998. – Т. 3.

⁴⁶ Павлюк О. Українсько-чехословацька конфедерація? (З історії взаємин України і ЧСР у 1917–1921 рр.) // Київська старовина. 1999. № 1.

⁴⁷ Віднянський С.В. Т. Масарик про Україну і українців // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Київ, 1993. – Вип. 4. Див. також: Кірсенко М. Спадок Масарика і українські дороговкази // Масарик і Нова Європа. Матеріали першої українсько-чеської науково-теоретичної конференції "Масарикові читання". – Київ, 1998.

⁴⁸ Віднянський С.В. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Київ, 1993. – Вип. 3; Його ж. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.). – Київ, 1994; Його ж. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині. Автореф. дис. [...] докт. істор. наук. – Київ, 1997; Вегеш М. Карпатська Україна (1938-1939). – Ужгород, 1993; Євсеєнко І.В. Українсько-чесько-словацькі культурні зв'язки в міжвоєнний період. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1996; Його ж. Становлення українсько-чехословацьких відносин (1917-1922 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Київ, 1999. – Вип. 8.

⁴⁹ Вегеш М.М., Віднянський С.В. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918-1939). – Київ; Ужгород, 1998.

⁵⁰ Див., наприклад: Зашильняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – Розд. 13.

окремої розвідки З. Баран⁵¹. Зовнішніх аспектів українського питання в Другій Речіпосполитій торкалися львівські дослідники М. Швагуляк і М. Гетьманчук, молодий учений з Івано-Франківська М. Геник⁵². Однак у цілому ця проблема ще недостатньо висвітлена в історіографії; не повністю з'ясовано вплив політики офіційної Варшави щодо національних меншин на відносини з іншими європейськими державами, роль міжнародного чинника в урядових стосунках з національними меншинами, передусім українською. З Польщею була пов'язана діяльність екзильного уряду УНР, який перебував на її території. Його зовнішньополітичним актам у т. зв. Тарнівський період існування присвячено розвідки М. Павленка, І. Срібняка, І. Ніколаєнко та Т. Шинкаренка⁵³. Поряд із зверненням до різних західно- та східноєвропейських держав у надії отримати підтримку в боротьбі за відновлення своєї влади, уряди УНР і ЗУНР також апелювали до міжнародних організацій і конференцій. Першість належала Лізі націй. Однак, як слушно зазначає В. Кушнір, без послідовної підтримки впливової держави-учасниці Ліги досягти успіху було практично неможливо⁵⁴. Обмежуючися загальною тезою в дусі політичного реалізму про небажання держав Заходу стати на захист українців з огляду на геополітичні обставини, сучасна українська історіографія фактично демонструє небажання глибше вивчати формування і втілення політики цих держав у регіоні. Є. Камінський і А. Дашкевич говорять про "байдужість" США⁵⁵; майже немає досліджень британської і

⁵¹ Баран З. Нові аспекти зовнішньої політики міжвоєнної Польщі: міжморська концепція // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1996. – Вип. 31.

⁵² Швагуляк М.М. "Пацифікація". Польська репресивна акція в Галичині 1930 р. і українська суспільність. – Львів, 1993; Гетьманчук М.П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920-1939 рр. Автореф. дис. [...] докт. істор. наук. – Чернівці, 2001; Геник М. Українське питання у діяльності польських політичних партій (1920-1926). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Чернівці, 1997.

⁵³ Павленко М.І. Політика Польської Республіки щодо інтернованої на її теренах армії УНР (1920-1923 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Київ, 1999. – Вип. 8; Його ж. Становище українських біженців у Польщі: їх підтримка польською владою, українством і міжнародною спільнотою (1921-1923 рр.) // Там само. – Київ, 2000. – Вип. 9; Срібняк І. Польська доба Симона Петлюри, 1920-1923 // У 70-річчя паризької трагедії: 36. пам'яті Симона Петлюри. – Київ, 1997; Ніколаєнко І., Шинкаренко Т. Зовнішньополітичний аспект діяльності Державного центру УНР в еміграції. Тарнівський період // Вісник Київського університету. Серія: Міжнародні відносини. – Київ, 1997. – Вип. 6; Шинкаренко Т. "Українське питання" в Лізі націй // Вісник Київського університету. Серія: Міжнародні відносини. – Київ, 1997. – Вип. 7. – Част. 1.

⁵⁴ Кушнір В.В. Ліга націй та українське питання, 1919-1934 рр. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Львів, 2000. – С. 14.

⁵⁵ Камінський Є., Дашкевич А. Політика США щодо України. – С. 200.

французької позицій⁵⁶. Навіть зовнішньополітичний курс Німеччини, про контакти спеціальних відомств якої з українськими національно-радикальними організаціями стільки писалося раніше, майже не знаходить висвітлення у сучасній історіографії. Зберігають свою актуальність фундаментальні праці І. Кулинич та М. Швагуляка з історії німецько-українських відносин, доповнені деякими новими розвідками цих авторів і перекладом дослідження французького історика В. Косика⁵⁷.

Європейські кризи 1938-1939 рр. знову активізували українське питання. Найбільше зацікавлення в українських дослідників викликає дипломатична боротьба провідних держав континенту довкола майбутнього Чехословаччини та її складової частини – українського Закарпаття. Місце Карпатської України у міжнародних відносинах кінця 1930-х рр. висвітлювали О. Богів, М. Вегеш, В. Галас, І. Гранчак, О. Гринів, І. Поп, А. Трубайчук, В. Худанич, М. Швагуляк та ін.⁵⁸ Незважаючи на те, що вказані автори по-різному оцінюють політику європейських країн і місцевого українського проводу, всі вони сходяться на тому, що питання Карпатської України

⁵⁶ Серед поодиноких розвідок на цю див., наприклад: Сирота Р. Львівський напрям діяльності британських дипломатів у міжвоєнній Польщі (за документами Форин Офіс) // Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць / За ред. М. Мудрого. Львів, 1999.

⁵⁷ Кулинич І.М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – Київ, 1995; Швагуляк М. Українська політична еміграція в Німеччині у 30-х роках ХХ ст. // Українська еміграція. історія і сучасність. Матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 100-річчю еміграції українців до Канади. – Львів, 1992; Його ж. Niemcy w ukraińskiej politycznej (koniec XIX – pierwsza połowa XX wieku) // Polska–Niemcy–Ukraina w Europie. – Rzeszów, 1996; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Пер. з фр. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.

⁵⁸ Богів О. Карпатська Україна і політика країн Центральної Європи (березень – листопад 1938 р.) // Актуальні питання історії Закарпаття. – Ужгород, 1992; Вегеш М. Карпатська Україна і Німеччина (1938-1939 рр.). – Ужгород, 1996; Галас В., Поп І. Закарпаття в контексті політичної історії ХХ століття (Історіософські роздуми). – Ужгород, 1995; Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні та в період Мюнхена // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1995. – Т. 2; Гранчак І.М., Приходько В.О. Автономна Підкарпатська Русь в міжнародних відносинах // Там само; Гринів О. Закарпаття в європейській політиці (історико-політичний аспект) // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної конференції “Карпатська Україна – пролог відродження української держави”. – Ужгород, 1995; Трубайчук А. Українське питання в європейських міжнародних відносинах (1938-1945 рр.) // Київська старовина. – 1996. – № 2-3; Худанич В. Карпатська Україна в європейській політичній кризі 1938-1939 років // Календар “Просвіти” на 1994 рік. – Ужгород, 1994; Його ж. Карпатська Україна в системі міжнародних відносин: Схід-Захід // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції “Карпатська Україна – пролог відродження української держави”. – Ужгород, 1995; Швагуляк М. “Українська карта”: Українське питання в міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни // Дзвін. – Львів, 1990. – № 7.

необхідно розглядати як складову частину “чехословацької кризи”. З-поміж центральноєвропейських держав їхню увагу привертає передусім політика Німеччини⁵⁹. Досить ґрунтовно висвітлено українсько-німецькі економічні та політичні відносини, охарактеризовано публікації з української тематики в німецькій пресі, зроблено висновок про відсутність у Берліна глибокого зацікавлення в незалежності Закарпаття, від якого нацисти легко відмовилися навесні 1939 р. З огляду на це сумнівно виглядає спроба М. Вегеша виправдати орієнтацію уряду А. Волошина виключно на Німеччину, “яка була єдиною країною, що обіцяла заступництво”⁶⁰. Дискусійними залишаються питання про роль українців Закарпаття в остаточному розпаді Чехословаччини та пов’язаності подій у регіоні із боротьбою України за незалежність і соборність. Так, В. Худанич критично ставиться до думки, начебто уряд А. Волошина сприяв дезінтеграції Чехословаччини⁶¹. Інші дослідники, у свою чергу, не погоджуються з його тезою, що керівництво Карпатської України ставило за мету не лише зберегти власну незалежність, але й домогтися створення соборної України. Скептично оцінює спробу як тогочасних українських політиків, так і сучасних істориків включити феномен Карпатської України до загальної канви українських національно-визвольних змагань І. Поп, вважаючи події на Закарпатті радше етапом європейської передвоєнної кризи⁶². Компромісне рішення в цьому запутаному питанні, на нашу думку, пропонує М. Швагуляк. Львівський історик демонструє, що в передвоєнних політичних кризах українські політики, зрештою як і більшість європейських урядів, діяли кон’юнктурно, здебільшого лише реагуючи на зміни міжнародної ситуації та намагаючись пристосувати до неї свої власні цілі⁶³. Оскільки ж українські землі були поділені між чотирма державами регіону, то українська проблема почергово поставала в 1938, 1939, 1940 і 1941 рр. по мірі розвитку німецької агресії.

Незважаючи на те, що частина сучасних дослідників вбачає початок Другої світової війни для українців в угорській агресії проти Карпатської України, події вересня 1939 р. залишаються актуальною сторінкою новітньої

⁵⁹ Лемак М. Карпатська Україна і Німеччина в 1938–1939 роках // Тези доповіді наукової конференції “Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20-30-х рр. XX ст.” – Ужгород, 1993; Вегеш М. Карпатська Україна і Німеччина (1938-1939 рр.) – Ужгород, 1996.

⁶⁰ Вегеш М. Карпатська Україна і Німеччина (1938-1939 рр.). – С. 18.

⁶¹ Худанич В.І., Боднар В.Л. Карпатська Україна в 1938-1939 рр. // Тези доповіді наукової конференції “Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20-30-х рр. XX ст.” – Ужгород, 1993. – С. 127.

⁶² Поп І. Історія Закарпаття: критичні роздуми // Карпатський край. – Ужгород, 1996. – № 5-9. – С. 11.

⁶³ Швагуляк М. Українське питання в міжнародних політичних кризах передвоєнної Другої світової війни (1938-1939) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35-36.

історіографії⁶⁴. У монографіях і статтях П. Брицького, М. Литвина, О. Луцького, К. Науменка, В. Сергійчука, Ю. Сливки, М. Швагуляка та ін., присвячених українському питанню в роки Другої світової війни, введено до наукового обігу чимало невідомих або маловідомих архівних матеріалів і зроблено нові висновки⁶⁵. З точки зору міжнародної історії найбільш суперечливою і дискусійною є оцінка захоплення Радянським Союзом території Західної України та Західної Білорусі. За останні десять років вона пройшла еволюцію від “визволення”, “возз’єднання”, “торжества історичної справедливості” до “приєднання”, “окупації”, “анексії”⁶⁶. В основі цих розбіжностей, на наш погляд, лежать різні підходи авторів. Одні, розглядаючи радянську політику з міжнародно-правової точки зору, називають це анексією, тоді як інші переважно враховують її наслідки для об’єднання українських земель і роблять відповідні висновки. Істина, як відомо, лежить посередині⁶⁷. Реальною основою для швидкого розв’язання проблеми єдності українських земель став пакт Молотова-Ріббентропа від 23 серпня 1939 р., який водночас розв’язав і Другу світову війну. Приєднання західноукраїнських земель стало побічним наслідком зовнішньополітичних комбінацій і воєнних заходів двох диктаторів – А. Гітлера і Й. Сталіна, які прагнули до домінування в Європі.

Оцінка вересневих подій 1939 р., можливо, не була б настільки контроверсійною, якби, за слушним зауваженням Ю. Сливки, вони не мали такого принципово важливого значення для встановлення західних кордонів України на завершальному етапі Другої світової війни та боротьби за її державну незалежність у наступні десятиліття⁶⁸. Молодий львівський історик І. Козловський у монографії “Становлення українсько-польського кордону” показав,

⁶⁴ Див.: Сухий О. 1939 рік у висвітленні української історіографії // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 21-24 вересня 1999 р. – Львів, 2001. – С. 35-37, а також: Марущенко О. “Золотий вересень” 1939 року: деякі проблеми історіографії // Там само. – С. 183-186.

⁶⁵ Брицький П.П. Україна у Другій світовій війні (1939-1945 рр.). – Чернівці, 1995; Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. 1939. Західні землі України. – Львів, 1999; Сергійчук В. Правда про “золотий вересень” 1939-го. – Київ, 1999; Сливка Ю. Україна у Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1997. – Вип. 3-4; Швагуляк М.М. Західноукраїнська суспільність напередодні та під час польсько-польської війни 1939 р. // Там само. – Київ, 1992. – Вип. 1.

⁶⁶ Див., наприклад: Торжество історичної справедливості. Закономірність возз’єднання західноукраїнських земель у єдиній Українській радянській державі / Відп. ред. М. Олексюк. – Львів, 1986; Брицький П.П. Україна у Другій світовій війні. – С. 18-19; Руккас А.О. Польсько-радянський збройний конфлікт на західно-українських землях (вересень – жовтень 1939 року). Автореф дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1997.

⁶⁷ Спробу збалансованого підходу див.: Нариси з історії дипломатії України. – С. 498-500.

⁶⁸ Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1997. – Вип. 3-4. – С. 18.

що проблема українських західних рубежів мала вирішальний вплив на радянсько-польські відносини, опосередковано чи безпосередньо визначаючи взаємини між головними державами антифашистської коаліції – США, Великою Британією та СРСР⁶⁹. Дипломатична боротьба з “польського питання” та кордонів Польщі тривала впродовж усього періоду Другої світової війни, ставши предметом обговорення на Тегеранській і Ялтинській конференціях союзників⁷⁰. Політика доконаних фактів з боку Й. Сталіна, апеляція до принципу етнічної єдності та потреба спільної боротьби проти фашистського блоку зумовили визнання факту приєднання західноукраїнських земель до СРСР спершу з боку Великої Британії, а згодом – США.

Питання про післявоєнне майбутнє Західної України стало однією з головних причин українсько-польського конфлікту на Волині в 1942-1943 рр. До останнього часу українська історична наука не мала традиції у вивченні цієї проблеми⁷¹. Натомість існує істотна польська історіографія “волинських подій”, що негативно позначилося на дискусіях, які велися істориками з обох боків на конференціях у Києві, Луцьку, Львові в 2002-2003 рр. Приурочивши розгляд цього питання до річниці волинської трагедії, польська сторона фактично вимагала від українських учених визнати відповідальність України за етнічний геноцид на Волині в роки Другої світової війни. Ставлення до “волинських подій” розкололо українських істориків. Це засвідчили виступи Л. Зашкільняка, І. Ільюшина, Я. Ісаєвича, Ю. Киричука, С. Кульчицького, М. Кучерепи, С. Макарчука, В. Сергійчука, В. Трофимовича та інших дослідників. Спільна українсько-польська парламентська заява з цього приводу лише політизувала беззмістовне питання про винуватців трагедії, не принісши в науковому плані жодних дивідентів⁷². “Волинські події” 1942-1943 рр. ще чекають на ґрунтовне висвітлення в українській історіографії.

Важливими проблемами міжнародної історії часу Другої світової війни є Рух опору і колабораціонізм. Львівський історик Ю. Киричук обґрунтував тезу про недоречність звинувачення жителів Західної України в колабораціонізмі. Колаборантами вважаються люди, які співпрацюють з ворогом, що окупував їхню країну. Західноукраїнське населення в 1941 р у міжнародно-правовому відношенні громадянами СРСР не було, тож контакти з німцями не можуть вважатися колабораціонізмом по відношенню до радянського

⁶⁹ Козловський І.С. Встановлення українсько-польського кордону (1941-1951). Львів, 1998. Див. також: Його ж. Встановлення українського кордону (1941-1951 рр.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Львів, 1998.

⁷⁰ Див.: Симоненко Р.Г. Сестри великої перемоги. Кримська (Ялтинська) й Берлінська (Потсдамська) конференції та Україна. – Київ, 1995.

⁷¹ Окремі розвідки на цю тему, які з’явилися в 1990-х рр., належать Ю. Киричуку, Киричук Ю., Мороховський В. Волинська трагедія 1943-1944 рр. // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Івано-Франківськ, 1997; Його ж. Українсько-польське протистояння на Волині у 1942-1943 рр. // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23-24 вересня 1999 р. – Львів, 2001.

⁷² Текст заяви див.: <http://www.rada.kiev.ua>

уряду⁷³. В сучасній українській історіографії переважає погляд, що в 1941-1944 рр. Україна стала ареною збройної боротьби двох тоталітаризмів – радянського та німецького – за панування в Європі⁷⁴. Цією особливістю І. Ільюшин, Ю. Киричук, М. Коваль, В. Трофимович та ін. пояснюють специфіку Руху опору в Україні, де діяли українські, радянські та польські партизанські загони, а власне ОУН (УПА) змушена була обирати тактику “меншого зла”⁷⁵. Як показує розвідка І. Кулинич, політика Берліна та Москви в українському питанні мала багато спільного. Як радянський, так і нацистський керівники не мали ані найменшого бажання задовільняти українські національно-державні прагнення, проте були не проти використати українців у тактичних цілях⁷⁶. Не становить винятку і розширення юнішньо-політичних функцій УРСР, санкціоноване Й. Сталіном наприкінці Другої світової війни. М. Білоусов, Л. Гайдуков, Л. Лещенко, Р. Пиріг вважають, що, з одного боку, радянське керівництво таким чином хотіло отримати більше голосів в ООН, а, з іншого – надати українцям “клапан” для випуску націоналістичної пари⁷⁷. Р. Сирота нагадує про неврегульованість на

⁷³ Киричук Ю., Марискевич Т. Український колабораціонізм у 1941-1945 рр. // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. – Львів, 2001. – Вип. 4.

⁷⁴ Коваль М. “Україна – вузол світової політики”. Український театр воєнних дій Другої світової війни // Політика і час. – 2000. – № 3-4.

⁷⁵ Ільюшин І. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини у 1918-1947 роках”. Варшава. 22-24 травня 1997 р. – Варшава, 1998; Його ж. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – Київ, 2001; Киричук Ю.А. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-80-х років ХХ століття. – Львів, 2000; Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). Спроба сучасного концептуального вивчення. – Київ, 1994; Його ж. ОУН-УПА: між “третім рейхом” і сталінським тоталітаризмом // УІЖ. – 1994. – № 2-3; Трофимович В. Національні збройні формування на території України в період Другої світової війни // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 13-24 вересня 1999 р. – Львів, 2001.

⁷⁶ Кулинич І.М. “Українське питання” в міжнародній політиці напередодні та в роки Другої світової війни // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Київ, 1999. – Вип. 8. Див. також: Волощовський А.В. Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті галицького “нового порядку” в Європі у 1941-1944 роках. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Львів, 1999.

⁷⁷ Білоусов М. Ялта і Україна: новий погляд на історичну перспективу // Матеріали міжнародної наукової конференції “Ялта – 2000. Роль Європи в ХХІ столітті”. 7-9 травня 2000. – Київ, 2000; Гайдуков Л.Ф. Українське питання в міжнародних відносинах заключного етапу другої світової війни // Вісник Київського університету. Серія “Міжнародні відносини”. – Київ, 1996. – Вип. 5.; Пиріг Р. Крок на міжнародну

той час надзвичайно болючого для Москви “польського питання” і додає, що, ймовірно, Й. Сталін мав намір використати визнання УРСР як суб’єкта міжнародних відносин для тиску на польський еміграційний уряд⁷⁸. Проте, в будь-якому випадку, зберігся повний контроль московських центральних відомств над діяльністю українського МЗС⁷⁹.

Кінець Другої світової війни та перші повоєнні роки були надзвичайно насичені міжнародними подіями, пов’язаними з остаточним оформленням західного кордону УРСР. Приєднанню до УРСР Закарпаття та депортаціям українського і польського населення, згідно угоди між УРСР і ПКНВ від 9 вересня 1944 р., присвячено кілька збірників документів, які останнім часом побачили світ⁸⁰. Особливо негативно сучасні українські історики оцінюють політику Москви, вважаючи її відповідальною за трагедію українського народу в Польщі. Так, Ю. Сливка пише, що в угоді “була закладена міна, яка діє ще й нині. Цим договором імітувалося усталення кордону між двома народами – українським і польським; при цьому Москва начебто залишалася осторонь. [...] Разом з тим Кремль фактично інспірував загострення польсько-українських взаємин і юридично не ніс відповідальність за розпалювання нової громадянської війни”⁸¹.

Дослідження сучасними авторами міжнародної історії часу “холодної війни”, порівняно з іншими періодами, значно менше концентрується на власне українських сюжетах. Для цього існує низка причин. У першу чергу слід зазначити, що українське питання в 1946-1990 рр. не становило ані об’єкту (тим більше, не викликало міжнародних криз, як це було в першій половині ХХ ст.), ані суб’єкту міжнародних відносин (розширення зовнішньополітичних функцій УРСР наприкінці Другої світової війни виявилось

арену (Відновлення Народного Комісаріату закордонних справ УРСР // Політика і час. – 1992. – № 7-8; Нариси з історії дипломатії України. – С. 527-540.

⁷⁸ Сирота Р. Українське питання у зовнішній політиці Великої Британії в роки Другої світової війни // Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі ХХІ століття”. Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. – Чернівці, 2001. – Т. 2.

⁷⁹ Саме до такого висновку, як показує дослідження Є. Камінського й А. Дашкевича, прийшли в Управлінні стратегічних служб США (Камінський Є., Дашкевич А. Політика США щодо України. – С. 225-226).

⁸⁰ Депортовані чи репресовані? Документи, статті, спогади. – Івано-Франківськ, 1994. Акція “Вісла”. Документи / Упоряд. і ред. Євгена Місила. – Львів; Нью-Йорк, 1997. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – Львів, 1996-1998. – Т. 1: 1939-1945 рр., Т. 2: 1946-1947 рр. Польша та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Варшава; Київ, 2000. – Т. 2: Переселення поляків в Україну 1944-1946; Возз’єднання. Збірник архівних документів і матеріалів про возз’єднання Закарпатської України з Радянською Україною (травень 1944 – січень 1946 рр.). – Ужгород, 2000.

⁸¹ Сливка Ю. Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції “Вісла”) – Львів, 1998. – С. 11.

фіктивним). Однак, це не означає, що провідні держави світу та сусіди України не мали власної політики в цьому питанні, хоча вона і переломлювалася через їхні відносини з СРСР. Найбільше зацікавлення в українських істориків викликає зовнішньополітична стратегія США як головного суперника СРСР у біполярному повоєнному світі⁸². Перспективним також виглядає дослідження місця України в зовнішньополітичних розрахунках Великої Британії, ФРН, Польщі, Румунії, Угорщини, інших держав як Східної, так і Західної Європи, тим більше, що останнім часом вони почали відкривати свої архіви періоду “холодної війни”⁸³. Стосовно міжнародної ролі УРСР, то поки що її висвітленню присвячено лише окремі розділи в посібниках з історії міжнародних відносин і в “Нарисах з історії дипломатії України”⁸⁴. Базуючись переважно на матеріалах архіву вітчизняного МЗС, їхні автори роблять висновок, що зовнішньополітична діяльність УРСР в 1946-1990 рр. зосереджувалася в міжнародних організаціях, зокрема ООН. Значно більший доробок мають українські історики у вивченні загальних проблем історії міжнародних відносин 1950-1980-х рр., зокрема з’ясування ролі і місця регіональних конфліктів у глобальному протистоянні СРСР і США⁸⁵.

Завершення “холодної війни” супроводжувалося важливими змінами в світі, одним із наслідків яких став розпад СРСР і відновлення незалежності України. Не випадково геополітичні трансформації кінця 1980 – 1990-х рр. стали предметом дослідження багатьох українських учених-міжнародників. Шагомий внесок у вивчення цих проблем стосовно Центрально-Східної Європи зробили одеські дослідники С. Аппатов, І. Коваль, О. Брусіловська,

⁸² Камінський Є., Дашкевич А. Політика США щодо України. – С. 275-287; Дендєсл М.О. Американська етнополітика та зовнішньополітична стратегія в українському питанні: витоки і наслідки (1939-1990 рр.) // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Київ, 1999. – Вип. 8.

⁸³ Особливо перспективним є вивчення позиції стосовно України неурядових або опозиційних сил у країнах Центральної і Східної Європи, які після революцій 1989-1990 рр. прийшли до влади. Див., наприклад: *Бабак О.І.* Польська “Солідарність” і Україна // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Київ, 2002. – Вип. 11.

⁸⁴ Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945-1970-ті роки). – С. 508-540; Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980-2000 роки). – С. 541-596; Нариси з історії дипломатії України. – С. 550-616.

⁸⁵ Гончар Б.М. Фактор регіональних конфліктів в процесі формування та реалізації політики США відносно СРСР в 70–80-і роки. Автореф. дис. [...] докт. істор. наук. – Київ, 1994; *Грабаждей В.М.* Роль ООН в урегулюванні ірано-іракського конфлікту і політика США. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1994; *Коппель О.А.* Перська затока: проблеми безпеки (80–90-ті роки). – Київ, 1998 та ін. Короткий хронологічний огляд див.: *Поспелов А.С.* Локальні конфлікти середини 70-х – початку 90-х років ХХ ст. в країнах третього світу у пострадянській історичній літературі // Записки історичного факультету Одеського державного університету. – Одеса, 2000. – Вип. 10.

київські автори Б. Гончар, Г. Горбатчук, А. Кудряченко, А. Мартинов та ін.⁸⁶ Починаючи з 1991 р. у світі формується принципово нова геополітична ситуація, яка характеризується переходом від біполярної блокової до неблокової інтеграційної системи. Роль і місце в ній незалежної України, вибір Києвом геополітичних стратегій і зовнішньополітичних орієнтацій, вплив на українську політику міжнародного чинника виходить за рамки дослідницького поля історика, будучи предметом поточної політики, суспільно-політичних дискусій і політологічних студій⁸⁷.

Становлення незалежної Української держави здійснило вирішальний вплив на розвиток національної історіографії, у тому числі на вивчення історії міжнародних відносин. Потреби зовнішньополітичного утвердження молодого держави диктували заснування нових і реорганізацію старих навчальних і наукових центрів підготовки фахівців і здійснення досліджень у сфері міжнародних відносин. Упродовж 1990-х рр. в Україні сформувалася інституційна структура, що охоплює установи НАН і провідні університети, забезпечуючи організаційну основу для одночасного вивчення міжнародних відносин у площині політології, соціології та історії. У ділянці історії міжнародних

⁸⁶ *Аппатов С. и др.* США: современная внешнеполитическая мысль: анализ концепций американской политологии 80-х годов. – Одесса, 1992; *Ukraine and European Security* / Ed. by David E. Albright and Semyen J. Appatov. – Basingstoke; New York, 1999; *Коваль И.Н.* Последняя битва “холодной войны”. Восточноевропейская политика сверхдержав в концепциях зарубежной политологии. – Одесса, 1999; *Брусилевская О.* Новые тенденции в политике США в Восточной Европе: анализ современной американской политологии // Записки історичного факультету Одеського державного університету. – Одеса, 1997. – Вип. 4.; *Горбатчук Г.О., Кудряченко А.І.* Відносини ФРН – НДР: від визнання до єднання. – Київ, 1994; *Кудряченко А.І.* Європейська політика ФРН (1970-1991). – Київ, 1996; *Гончар Ю.М.* Маастрихт, США та європейська безпека // Питання нової та новітньої історії. – Київ, 1995. – Вип. 41; *Гончар Б.М., Гончар Ю.Б.* Ставлення США до проблем інтеграції країн Центрально-Східної Європи в західноєвропейські об'єднання // Питання нової та новітньої історії. – Київ, 1996. – Вип. 42; *Мартинов А.Ю.* Східна політика об'єднаної Німеччини: історичні традиції та сучасні реалії // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Київ, 2000. – Вип. 9; *Бессонова М.М.* Зміни у східноєвропейській політиці США (1989 – перша половина 1990 рр.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Запоріжжя, 2000.

⁸⁷ Див., наприклад: Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. – Київ, 1995; *Рудич Ф.* Місце і роль України в новому геополітичному просторі // Нова політика. – Київ, 1998. – № 5; *Федуняк С.* Україна в системі сучасних міжнародних відносин (концептуальні засади) // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. – Чернівці, 2000. – Вип. 96-97; *Зінченко А.Л., Дячук Ю.І.* Геополітичні дослідження в Україні в 90-х роках XX століття: спроба критичного аналізу // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Київ, 2001. – Вип. 10. Спробу узагальнити десять років зовнішньополітичної діяльності України див.: Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Київ, 2001. – Вип. 10.

відносин або міжнародної історії це проявилось у дедалі ширшому використанні теоретичних концепцій, розроблених ученими-політологами, що істотно доповнили традиційний теоретико-методологічний інструментарій історика. Провідні позиції в сучасній українській історіографії міжнародних відносин посідає політичний реалізм, який в концептуальному плані прийшов на зміну марксистській теорії. Інші напрямки, незважаючи на їхню методологічну перевагу у дослідженні передусім новітньої епохи, поки що рідше застосовуються в конкретно-історичних розвідках українських учених. Популярність політичного реалізму тісно пов'язана з проблемно-тематичними пріоритетами сучасної української історіографії – вивченням Української революції, подій передодня і часу Другої світової війни, проголошення незалежності України в 1991 р., тобто кризових з точки зору міжнародної історії періодів, для розуміння яких цей підхід є найбільш продуктивним. Залишаючись назагал україноцентричною, історіографія міжнародних відносин концентрується на Східній і Центральній Європі, обґрунтовуючи тезу, що українське питання в ХХ ст. було органічною складовою міжнародних відносин у цьому регіоні. Помітно зріс останнім часом також інтерес до політики великих держав – США, Німеччини, Великої Британії, Росії та ін. Але тут, можливо, за виключенням США, ще залишається багато “білих плям”. Історіографія міжнародної історії стоїть сьогодні перед необхідністю зробити якісний стрибок у своєму розвитку, що шийшло би втілення у підготовці комплексних, синтетичних монографічних досліджень із використанням українських і зарубіжних архівів.

Історична славістика в Україні

(Михайло Кріль)

Поступ історичної славістики в Україні в останнє десятиріччя обумовлювався новими процесами, які відбувалися у суспільстві. Вони дозволили відкрити чимало т.зв. “білих плям”, піднести раніше замовчувані теми, з нових позицій розглянути складні й неоднозначні процеси, які мали місце не лише у ХХ ст., але й у раніший час. З'явилося чимало нових публікацій. Славістичним дослідженням сприяли наукові конференції, під час яких учені мали можливість не лише обговорити результати своїх наукових пошуків, але й обмінятися інформацією про найновіші здобутки колег, нав'язати особисті контакти, і що було дуже актуальним у цей час, придбати нові видання, решани з причин інформаційного вакууму і розладнаної мережі бібліотечного обміну.

1992 р. у Чернівцях відбулася X-та Всеукраїнська славістична конференція (як виявилось, поки що остання в загальнодержавному масштабі), під час якої працювала історична секція. За матеріалами конференції був опублікований збірник тез¹. Починаючи з 1992 р. у Львові щорічно проводяться Міжнародні славістичні колоквиуми (до 1995 р. іменувалися “читаннями”). Визначальною рисою цього представницького форуму є його міждисциплінарний характер, що забезпечується участю у ньому фахівців з різних ділянок слов'янознавства, у тому числі історії славістики, міжслов'янських взаємин, історії окремих народів і країн, історіографії. Матеріали I-IV, VI-IX колоквиумів опубліковані на сторінках наукового збірника “Проблеми слов'янознавства” (Львів, 1994-2002), а V-го – окремим виданням².

Актуальні питання історії слов'янських народів розглядалися на ряді тематично спрямованих конференцій, матеріали окремих з них були опубліковані³.

В Україні виходить низка наукових збірників, присвячених славістичній проблематиці (“Проблеми слов'янознавства”, Львів; “Slavica Tarnopolensia”, Тернопіль; “Слов'янський вісник”, Рівне; “Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки”, Київ; літературно-художні і громадсько-політичні видання “Слов'янський світ” та “Слов'янське віче”, Київ та ін.).

Розвиток славістики, як відомо, не можливий без підготовки кадрів. Одним з перших етапів у цьому напрямку є навчальні посібники. Демократичні революції 1989-1990 рр. показали, що історія країн і народів Центрально-Східної Європи вимагає не лише об'єктивного наукового вивчення в академічних колах, але й правдивого висвітлення в навчальній літературі. З середини 1990-х років з'являються вузівські навчальні посібники, тексти лекцій для студентів, підручники. Серед навчальних вузівських видань заслуговують на увагу посібники В.І. Ярового⁴. Автор систематизував значний масив фактологічного матеріалу і зробив спробу

¹ X Всеукраїнська славістична конференція “Духовне відродження слов'ян у контексті європейської та світової культури”. Тези доповідей. – Чернівці, 1992. – Част. 1-2.

² Славістичні студії. – Львів, 1996. – Т. 1.

³ Значення внеску св. рівноапостольних Кирила і Мефодія в розвиток слов'янської писемності і культури. – Дніпропетровськ, 1998; Медобори і духовна культура данців і середньовічних слов'ян. – Львів, 1998; Перша світова війна і слов'янські народи. – Київ, 1998; Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000; Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. – Львів; Люблін, 1996; Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. – Івано-Франківськ, 1997; Т.Г. Масарик і нова Європа. – Київ, 1998; Україна і Словаччина напередодні введення візового режиму двосторонні відносини та прикордонне співробітництво. – Ужгород, 2000 та ін.

⁴ Яровий В.І. Історія західних і південних слов'ян XX ст. – Київ, 1996; Його ж. Новітня історія країн Східної Європи. 40-ві – 90-ті роки XX ст. – Київ, 1997; Його ж. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.) / За ред. В. Ярового. – Київ, 2001.

представити стислий виклад перебігу головних подій новочасної історії західних і південних слов'ян, визначити головну траєкторію, загальні тенденції, а також національну специфіку історичного розвитку цих народів у завершальному столітті другого тисячоліття.

У 1998 р. в Харкові побачив світ навчальний посібник колективу авторів на редакцією Є. Пугача⁵. Автори по-новому подали болгарський національно-визвольний рух у Македонії, формування македонської нації в складі Югославії, вперше висвітлили історію Словацької і Хорватської держав в роки Другої світової війни, представили некомуністичну сторону Руху опору та багато іншого. Вони також зробили спробу на рівні сучасних знань викласти більш ніж сорокалітню історію Польщі, Болгарії, Чехословаччини в період запровадження радянської моделі соціалізму, югославського варіанту тоталітарної системи. На сторінках посібника вказані причини, хід і наслідки демократичних революцій 1989-1991 рр., а також процес виникнення нових незалежних слов'янських держав та актуальні проблеми їхнього сучасного розвитку. Своєрідним доповненням до навчального посібника харківських авторів є хрестоматії, які містять підбірки документів про тоталітарні режими у країнах Центрально-Східної Європи у 40-80-ті рр. ХХ ст.⁶ Водночас варто зауважити, що і в київському, і в харківському посібниках автори дали лише виклад суспільно-політичної історії та вирішення економічних проблем. Зовсім випущено з уваги культурні аспекти.

Історичний шлях слов'янських народів у тісному взаємозв'язку з цивілізаційними процесами від давнини до наших днів висвітлено у першому українському посібнику з історії Центрально-Східної Європи⁷. Зібраний фактичний матеріал та його наукова інтерпретація дозволяє читачеві сформулювати уявлення про поширення та взаємодію культурних потоків та суспільних ідей, їх сприйняття та реалізацію різними народами регіону, в тому числі слов'янськими. Працю навчального плану про культуру слов'янських народів в їх історичному розвитку підготувала В. Самчук⁸.

Низку навчальних посібників присвячено окремим слов'янським країнам. У другій половині 1990-х років вийшли короткі нариси з історії Польщі, Чехії і Словаччини, тексти лекцій для студентів з історії Словаччини, Югославії⁹.

⁵ Історія західних та південних слов'ян ХХ ст. – Харків, 1998.

⁶ Страшнюк С., Пугач Є. Політичні кризи та антигиталітарні рухи у країнах Східної Європи (50-80-ті роки ХХ ст.). – Харків, 1998; Постоловський Р.М., Пугач Є.П., Страшнюк С.Ю. Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1944-1953). – Харків, 2000.

⁷ Історія Центрально-Східної Європи / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2001.

⁸ Самчук В.Л. Культура південних і західних слов'ян. Навчальний посібник. – Миколаїв, 2002.

⁹ Коротка історія Польщі. – Івано-Франківськ, 1998; Коротка історія Чехії і Словаччини. – Івано-Франківськ, 1999; Криль М. Суспільно-політичний розвиток Словаччини у 1945-1995 рр. – Львів, 1996; Його ж. Розпад Югославської федерації і створення нових держав на Балканах. – Львів, 1996. Криль М., Баран З. Історія Югославії. 1918-1990. – Львів, 1997.

За останні десять років з'явилися праці з історії славістики. Вони стосуються як галузевої тематики, так окремих термінів і персоналій. В. Чорній торкнувся теоретичних питань підготовки узагальнюючої праці про історію української славістики¹⁰. Нові підходи бачимо й в енциклопедичних статтях про слов'янську ідею, слов'янофільство, панславізм¹¹. Проблему неославізму у суспільно-політичному житті Галичини на початку XX ст. спеціально вивчала І. Мацевко¹². Утворення перших славістичних центрів у Великобританії та визначення предмету слов'янознавства в англо-американській історіографії окреслив Р. Сирота¹³. Славістичні дослідження істориків Чернівецького університету узагальнив Ю. Макар¹⁴. Харків як центр славістики охарактеризували Є. Пугач, С. Страшнюк і Є. Широкоград¹⁵. Огляд історичної полоністики на Україні за 90-ті роки XX ст. подав Л. Зашкільняк¹⁶. С. Страшнюк написав нарис про розвиток болгаристики у Харківському університеті за перші шістьдесят років його існування¹⁷. Огляд сорабістичних студій у Львівському університеті впродовж 60-80-х років XX ст. подав В. Чорній¹⁸.

Аналіз слов'янознавчих матеріалів на сторінках часопису "The New Europe" у роки Першої світової війни подав В. Фісанов. На підставі аналізу цих матеріалів автор дійшов висновку, що британські політики готувалися до можливого розпаду Австро-Угорщини і шукали альтернативу дальшому розвитку політичних процесів у Дунайському басейні¹⁹. Політичні аспекти заснування у Лондоні Школи слов'янських студій розглянув Р. Сирота²⁰.

¹⁰ Чорній В. Історія української славістики (предмет, напрями, періодизація) // Проблеми слов'янознавства (далі – ПС). – Львів, 1996. – Вип. 49.

¹¹ Чорній В. Слов'янська ідея: до визначення поняття // ПС. – 1994. – Вип. 46; Його ж. Слов'янофільство // Довідник з історії України. – Київ, 2001; Мацевко І., Полещук Т. Панславізм // Там само.

¹² Мацевко І.І. Неославізм у суспільно-політичному житті Галичини (1908-1914 рр.) Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Львів, 2001.

¹³ Сирота Р. Перші славістичні центри у Великобританії (середина XIX – початок XX ст.) // ПС. – 1995. – Вип. 47; Його ж. Предмет слов'янознавства в англо-американській історіографії першої половини XX ст. // ПС. – 1996. – Вип. 49.

¹⁴ Макар Ю. Славістичні дослідження істориків Чернівецького університету // X Всеукраїнська славістична конференція. – Чернівці, 1992. – Т. 2.

¹⁵ Пугач Є., Страшнюк С., Широкоград Є. Харків як центр наукової славістики в XIX – на початку XX ст. // X Всеукраїнська славістична конференція. – Чернівці, 1992. – Т. 2.

¹⁶ Зашкільняк Л. Історична полоністика останнього десятиріччя в Україні // ПС. – 2000. – Вип. 51.

¹⁷ Страшнюк С.Ю. Болгаристика у Харківському університеті (1805-1869) // ПС. – 1990. – Вип. 42.

¹⁸ Чорній В. Сорабістика і сорабістичні семінари у Львівському університеті // ПС. – 1994. – Вип. 46.

¹⁹ Фісанов В. Слов'янська проблематика на сторінках британського часопису "The New Europe" (1916-1919) // ПС. – 1994. – Вип. 46.

²⁰ Сирота Р. Політичний контекст заснування Школи слов'янських студій у Лондоні // ПС. – 1996. – Вип. 48.

Славістичні зацікавлення окремих вчених були в полі зору Л. Зашкільняка²¹, М. Кріля²², Я. Кравця²³, Н. Хом'як²⁴, Р. Лаврецького²⁵, М. Вальо²⁶ та ін.

Група українських дослідників зосередила свою увагу на питаннях етногенезу слов'янських народів. Так, дискусійну працю подав А. Лебедєв, який прослідкував динаміку руху етнічних мас на території Східної Європи з I по IX ст. н.е. і подав їх опис²⁷. В. Баран сформував нову концепцію походження та ранньої історії східних слов'ян, зокрема тієї їх частини, що склала підоснову українського народу²⁸. Ряд праць має історіографічний характер²⁹. Конкретні відомості, певні узагальнення і підсумки проблеми слов'янського етногенезу містять спеціальні збірники наукових статей³⁰.

Низка авторів зосередили увагу на проблемах міжслов'янських взаємин у XVIII-XX ст. Так, підгабсбурзькі слов'янські народи у їхніх зв'язках з українцями склали об'єкт досліджень М. Кріля. Впродовж 1990-х років він

²¹ Зашкільняк Л. Славістика в науковій спадщині та історіографії Михайла Грушевського // ПС. – 1994. – Вип. 46.

²² Кріль М. Історична славістика у працях І.Х. Енгеля // ПС. – 1994. – Вип. 46; *Його ж.* Слов'янознавчі дослідження Ігнація Яна Гануша // ПС. – 1995. – Вип. 47; *Його ж.* Славістичні зацікавлення Еміля Коритка (за матеріалами його листування) // Ілюкові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. – Львів, 2000. – Вип. 3; *Його ж.* Бальтазар Гакет як історик Центрально-Східної Європи // Вісник Львівської комерційної академії. Серія "Гуманітарні науки". – Львів, 2002. – Вип. 4.

²³ Кравець Я. Маловідомий нарис Дмитра Дорошенка про лужичан // ПС. – 1994. – Вип. – 46.

²⁴ Хом'як Н. Іван Огієнко – видатний український славіст // ПС. – 1996. – Вип. 49.

²⁵ Лаврецький Р. Викладання історико-славістичних дисциплін у Львівському університеті в 1918-1930 рр. // ПС. – 1999. – Вип. 51.

²⁶ Вальо М. Слов'янські народи в дослідженнях Б.Гакета // Бальтазар Гакет – дослідник Південно-Східної і Центральної Європи. Львів, 2000.

²⁷ Лебедєв А.Н. Образование славянского мира: История южных и западных славян. – Киев, 1997.

²⁸ Баран В.Д. Давні слов'яни / Україна крізь віки. У 15-ти томах. – Київ, 1998. – Т. 3.

²⁹ Котигорошко В.Г. Современные концепции о происхождении славян // Науковий вісник Ужгородського державного університету. Серія "Історія". – Ужгород, 1999. – № 4; Рейтерович І. Етнографічні дані про слов'ян в творах ранньовізантійських істориків VI-VII ст. // Етнічна історія народів Європи. – Київ, 1999; Карлюк Г.Г. Біля витоків вивчення етногенезу слов'ян // Наукові записки НУ "Києво-Могилянська академія". Історичні науки. – Київ, 2002. – Част. 1; Чеканов В. Питання ранньосередньовічної етнічної історії південних слов'ян у науковому доробку Т.Д. Флоринського (1854-1919) // Етнічна історія народів Європи. – Київ, 1999; Кравченко Н. Давня історія слов'ян в концепції сучасної української історіографії. Два дискурси методології // Слов'янські культури в європейській цивілізації. – Київ, 2001.

³⁰ Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ; Львів, 1997; Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е. – Київ; Львів, 1999; Етногенез та рання історія слов'ян: Нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів, 2001.

опублікував на цю тему ряд статей і монографію, які склали основу його дисертаційного дослідження³¹. Питання слов'янської федерації в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства вивчала Л. Лисенко³². С. Троян розглянув концептуальне оформлення ідеї “Серединної Європи”, яка символізувала політичний та економічний союз держав під проводом Німеччини. Йому також належить дослідження про роль і місце слов'янства в австрійській суспільно-політичній думці початку ХХ ст.³³

Певні здобутки маємо щодо вивчення історії окремих слов'янських держав, країн і народів. Найбільший доробок є в історичній полоністиці. Детальний її огляд за 1990-ті рр. ХХ ст. зробив Л. Зашкільняк³⁴, який окреслив основні напрями досліджень українських учених, показав їхні здобутки і виявив прогалини та завдання на перспективу. Значним успіхом української полоністики є синтетична праця з історії Польщі, яку опублікували Л. Зашкільняк і М. Крикун³⁵. Автори основну увагу приділили політичному розвитку, соціальним, економічним і культурним змінам, взаєминам поляків з іншими народами, передусім українцями. Польську історіографію ХХ ст. вивчав Л. Зашкільняк, який підготував ряд праць і захистив докторську дисертацію³⁶. На прикладі розробки основних проблем національної історії він визначив організаційні, методологічні і конкретно-наукові фактори, що впливали на проведення досліджень. Питання діяльності демократичної опозиції в Польщі у 70-х роках ХХ ст. стали основою дисертаційної праці Я. Нападія³⁷.

Переважна більшість дослідників й надалі торкається польської проблематики з огляду на вивчення українсько-польських відносин. Проте й тут недостатньо розробляються сюжети середньовічної історії. Ця проблематика була в полі зору Т. Чухліба³⁸.

³¹ *Кріль М.* Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями. 1772-1867. – Львів, 1999.

³² *Лисенко Л.* Розробка Кирило-Мефодіївським товариством ідеї слов'янської федерації (1845-1847). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1996.

³³ *Троян С.* Слов'янські землі та народи у німецьких планах створення «Серединної Європи» (друга половина ХІХ ст.) // ПС. – 1994. – Вип. 46; *Його ж.* Слов'янські народи в австрійській суспільно-політичній думці початку ХХ ст. // ПС. – 2000. – Вип. 51.

³⁴ *Зашкільняк Л.* Українська історична полоністика у 90-х роках // На службі Кліва. Збірник наукових праць на пошану професора Любомира Винара. – Київ, 2000.

³⁵ *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002.

³⁶ *Зашкільняк Л.* Польська історіографія після Другої світової війни: проблеми національної історії (40 – 60-ті роки). – Київ, 1992.

³⁷ *Нападій Я.Г.* Діяльність демократичної опозиції в Польщі у 70-х роках ХХ ст. Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Київ, 2002.

³⁸ *Чухліб Т.В.* Україна та Польща під час правління короля Яна ІІІ Собеського: пошуки втраченого миру // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2002. – № 1.

Польський політикум у Галичині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. був об'єктом зацікавлень львівських істориків О. Аркуші, М. Мудрого, І. Чорновола, Ю. Михальського та ін.³⁹ Велика група дослідників вивчала історію українсько-польських взаємин в роки української революції 1917-1921 рр. Значний внесок у розробку цих питань вніс М. Литвин⁴⁰. Низка праць (статті, монографії, дисертаційні роботи) стосується питань відносин двох народів у міжвоєнний період⁴¹. Становище польського населення в Україні міжвоєнного періоду показав Г. Стронський⁴². Проблемам стосунків українців і поляків під час Другої світової війни і перші післявоєнні роки присвятили свої дослідження Я. Ісаєвич, І. Козловський, С. Ткачов⁴³ та ін.

В останні роки з'явилися праці (статті, монографії, дисертаційні дослідження) про українсько-польські зв'язки на сучасному етапі. Їхні автори намагаються висвітлити складні політико-дипломатичні сюжети⁴⁴, проаналізувати договірно-правову базу двосторонніх відносин⁴⁵.

Напрацювання з історії Чехословаччини є дещо скупішими. Невеликий енциклопедичний нарис про Чехословацьку республіку та статтю з проблем чесько-словацьких відносин у ХХ ст. опублікував М. Кріль⁴⁶. М. Кірсенко акцентував увагу на міжнародному чиннику становлення Чехословацької

³⁹ Аркуша О. Галицький сейм. Виборчі кампанії 1889 і 1895 р. – Львів, 1996; Мудрий М. Галицькі намісники в системі українсько-польських взаємин (1849-1914) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33; Чорновол І. Польсько-українська угода 1890-1894 рр. – Львів, 2000; Михальський Ю. Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку ХХ століття (1902-1914). – Львів, 2002.

⁴⁰ Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів, 1998.

⁴¹ Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі: сподівання і реалії // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ, 1997; Смолей В.В. Польське цивільне і військово-сільськогосподарське осадництво в Західній Україні. 1919-1939 рр. Автореферат дис. [...] канд. іст. наук. – Львів, 1996; Генік М. А. Українське питання у діяльності польських політичних партій (1920-1926). Автореферат дис. [...] канд. іст. наук. – Чернівці, 1997; Гетьманчук М.П. «Українське питання» в радянсько-польських відносинах 1920-1939 рр. – Львів, 1998.

⁴² Stroński H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929-1939. – Warszawa, 1998.

⁴³ Ісаєвич Я. Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ, 1997; Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону 1941-1951. – Львів, 1998; Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944-1946. Виселення поляків з Тернопілля. – Тернопіль, 1997.

⁴⁴ Літаючий амбасадор Теодозій Старак: особистість / Упорядник Л. Горбенко. – Львів, 2001.

⁴⁵ Лишко В.В. Українсько-польські зв'язки в галузі культури. 1991-1999 рр. Автореферат дис. [...] канд. іст. наук. – Київ, 2002.

⁴⁶ Кріль М. Чехословаччина // Довідник з історії України. – Київ, 2001; Його ж. Основні проблеми чесько-словацьких відносин у 1918-1992 рр. і розпад Чехословацької федерації // Український освітній журнал. Конспект. – Львів, 1994. – № 11-12.

республіки⁴⁷. Автор підкреслює, що чехи завчасно і ретельно приготували кваліфікований персонал і документальну базу для відстоювання своєї державності на міжнародній арені. Монографічні праці з історії держави і права Чехословаччини міжвоєнного періоду написав Ю. Бисага⁴⁸. Головні тенденції економічного розвитку Чехословаччини у 20-30-х рр. XX ст. прослідкував П. Федорчак⁴⁹. Причини політичних, соціально-економічних, державно-конституційних і етнополітичних суспільних змін у Чехословацькій республіці, що призвели до поразки у ній демократії та встановлення тоталітаризму, проаналізував І. Вовканич⁵⁰. Питання демократичного руху в Чехословаччині 1945-1968 рр., подій Празької весни 1968 р. та їхніх впливів на українське суспільство були у полі зору Ю. Терешка, В. Дмитрука, С. Віднянського і Р. Постоловського, А. Слесаренка та ін.⁵¹ Нові внутрішньо- і зовнішньополітичні реалії, пов'язані з демонтажем тоталітарної системи у Чехословаччині, проаналізували В. Приходько і Ю. Юрійчук⁵².

⁴⁷ Кірсенко М.В. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918-1920 років. Політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької республіки. – Київ, 1997.

⁴⁸ Бисага Ю. Держава і право в Чехословаччині в 20-30-х рр. XX ст. – Ужгород, 1997; Його ж. Роль внутрішнього і зовнішніх факторів в утворенні першої ЧСР. – Ужгород, 1997; Його ж. Інститути держави і права в домюнхенській Чехословаччині. – Ужгород, 1997; Його ж. Перша Чехословацька республіка: держава, теорія, влада, право. – Ужгород, 1998.

⁴⁹ Федорчак П. Розвиток економіки Чехословаччини між Першою та Другою світовими війнами // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000.

⁵⁰ Вовканич І.І. Чехословаччина в 1945-1948 роках. – Ужгород, 2000. Його ж. Системні суспільно-політичні перетворення в Чехословаччині (1945-1948 рр.) Автореф. дис. [...] докт. іст. наук. – Київ, 2001.

⁵¹ Терешко Ю. Політика Е. Бенеша і КПЧ в ході другої світової війни // Слов'янський вісник. – Рівне, 1998. – Вип. 1; Його ж. Переговори лідерів КПРС та КПЧ у Чієрнінад-Тисою та їх політичні наслідки // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Київ, 2000. – Вип. 9; Дмитрук В. “Празька весна” та її вплив на релігійні процеси в Україні на рубежі 60-70-х рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – Київ, 1999. – Вип. 9; Дмитрук В. Реакція українського суспільства на події 1968 р. в Чехословаччині: громадська думка, форми протесту, позиція владних структур. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Харків, 2002; Віднянський С., Постоловський Р. Українці Чехословаччини в демократичному русі (1968-1969 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Київ, 1997. – Вип. 6; Постоловський Р.М. Роль демократических традицій в формуванні “паралельної культури” в Чехословакиї в період от “Пражской весны” до “бархатной революції” // Тоталітаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-80-е годы XX века). – Харьков, 1995. – Т. 2; Слесаренко А. Діяльність лівоадикальної організації Чехословаччини “Група революційної молоді” (1968-1969 рр.) // Наукові записки НУ “Острозька академія”. Історичні науки. – Острог, 2002. – Вип. 2.

⁵² Приходько В. “Ніжна революція” в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни. – Ужгород, 1999; Юрійчук Ю. Події 1988

Богемістика представлена доволі широким спектром досліджень, які стосуються різних проблем політичної та економічної історії. Медієвістичних проблем дослідники майже не торкаються. Винятком є хіба що статті Р. Постолювського⁵³. Переважна більшість публікацій стосується XIX-XX ст. Питання історії чеського робітничого і соціалістичного руху з кінця XIX ст. і до утворення Чехословацької республіки в 1918 р., вивчав Ю. Поп, який опублікував ряд праць і захистив докторську дисертацію на цю тему⁵⁴.

Демократизація політичного життя, фактична відміна цензури, відкриття т. зв. спецфондів та інші чинники дозволили вивчати проблеми, на які комуністичний режим накладав табу. До таких відноситься насамперед історія і діяльність української політичної еміграції та її зв'язки з слов'янським світом. Особливо вагомо розроблялися українсько-чеські сюжети. Автором низки публікацій з цієї проблематики у міжвоєнні роки є С. Віднянський, який за сукупністю праць 1997 р. захистив докторську дисертацію⁵⁵. Проблеми суспільно-політичного і соціокультурного життя української еміграції в Чехословаччині у 20-30-х рр. XX ст. досліджували А. Криськов, О. Даниленко, В. Стремидло, В. Євтух, В. Кемінь та ін.⁵⁶. Діяльність українських емігрантських політичних партій між двома світо-

року в Чехословаччині: причини та рушійні сили // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. – Чернівці, 2000. – Вип. 73-74.

⁵³ Постолювський Р. Роль гуситського руху у формуванні демократичних традицій у Чеських землях // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2000. – Вип. 1. – Част. 2.

⁵⁴ Поп І.Ю. Чеський робітничий і соціалістичний рух в 90-х роках XIX століття. – Вінниця, 1996; Його ж. Чеський робітничий рух на початку XX століття (1900-1914 роки). – Вінниця, 1996; Його ж. Ідейний розвиток чеського робітничого руху в роки першої світової війни. – Вінниця, 1996.

⁵⁵ Віднянський С. Українське питання у міжвоєнній Чехословаччині. Автореферат дис. [...] докт. іст. наук. – Київ, 1997; Його ж. Україна та українське питання в політиці Чехословаччини у міжвоєнний період // Українська державність у XX столітті: історико-політологічний аналіз. – Київ, 1996; Його ж. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Київ, 1993. – Вип. 3.; Його ж. Українське питання в зовнішньополітичних концепціях Чехословаччини // УІЖ. – 1997. – № 1 та ін.

⁵⁶ Криськов А. Суспільно-політичне життя української еміграції в Чехословаччині (1919-1939). – Кам'янець-Подільський, 1997; Даниленко О. Українська еміграція в Чехословаччині (1920-ті роки): соціокультурний аспект // Етнічна історія народів Європи. – Київ, 2001. – Вип. 10; Стремидло В.І. Наукова діяльність українських емігрантів в Чехословаччині в 1920-30-ті роки // Історія України: дослідження та інтерпретації. – Київ, 1991; Євтух М., Кемінь В. Освітня діяльність української еміграції у Чехословаччині між двома світовими війнами (1921-1945 рр.). – Київ, 1997; Кемінь В. Закарпатська молодь в українських навчальних закладах Чехословаччини міжвоєнного періоду // Науковий збірник Товариства "Просвіта" в Ужгороді. – Ужгород, 2000.

ними війнами були предметом дослідження К. Іващенко⁵⁷. Монографії і статті І. Срібняка, М. Павленка, В. Пришляка⁵⁸ присвячені проблемам інтернованих українських вояків на теренах Чехословаччини й інших держав. У декількох працях розглядаються відносини урядів УНР і УСРР з Чехословаччиною у 1918-1923 рр.⁵⁹ Політичні, економічні та культурні аспекти ролі України в радянсько-чехословацьких відносинах міжвоєнного періоду заторкували І. Євсеєнко, І. Мельникова, Ж. Ковба⁶⁰. Ряд досліджень стосується історії чехів на Волині у XIX-XX ст.⁶¹ Низку статей з проблеми українсько-чеських культурних взаємин кінця XVIII – першої половини XIX ст. опублікував М. Кріль⁶². Серед видань з богемістики, можна також згадати й біографічний довідник про перебування чехів у Галичині⁶³.

⁵⁷ *Іващенко К.* Структура політичної системи Чехословаччини та її вплив на діяльність українських емігрантських політичних партій між двома світовими війнами. – Київ, 1999.

⁵⁸ *Срібняк І.* Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921-1924). – Київ; Філадельфія, 1997; *Павленко М.* Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії. Ставлення влади і умови перебування (1919-1924). – Київ, 1999; *Пришляк В.* Історико-просвітницька діяльність інтернованих стрільців УГА в Чехословаччині // Українська еміграція. Історія і сучасність. – Львів, 1992.

⁵⁹ *Кірсенко М.* З історії чехословацьких планів щодо України наприкінці 1918 р. // Наукові записки Національного університету КМА. Історія. – Київ, 1998. – Т. 3; *Євсеєнко І.В.* Співробітництво Т. Масарика з Центральною Радою // Хроніка-2000. – Київ, 1999. – Вип. 29-30. – Част. 2; *Її ж.* Діяльність української і чехословацької репатріаційних місій. 1921-1922 // Україна в європейських міжнародних відносинах. – Київ, 1998; *Соловйова В.* Надзвичайна дипломатична місія УНР у Чехословаччині (1919-1923 рр.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія історія, економіка, філософія. – Київ, 2002. – Вип. 6; *Бетлій О.* Історія взаємин між ЧСР та УСРР 1921 р. Обмін репараційними і торговельними місіями // Наукові записки Національного університету КМА. Історичні науки. – Київ, 2001. – Т. 19.

⁶⁰ *Євсеєнко І.В.* Україна в радянсько-чехословацьких відносинах (1923-1934 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Київ, 2000. – Вип. 9; *Мельникова І.* Неєдли і Україна // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Київ, 1999. – Вип. 12; *Ковба Ж.* Українсько-чеські книжкові зв'язки 20-30-х років XX ст. // ПС. – 1993 – Вип. 45.

⁶¹ *Шульга С.А.* Чеська община на Волині в 20-30-і роки XX ст. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Чернівці, 1998; *Надольська В.В.* Волинські чехи і православ'я // Малинщина у просторі і часі. – Малин, 1996; *Попов В.Ж.* Чеські переселенці на Україні // Міжнародні зв'язки України. – Київ, 1992. – Вип. 2; *Бармак М.* Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796-1914 рр.). Розселення, Господарське життя. Міграції. – Тернопіль, 1999.

⁶² *Кріль М.* Чеські педагоги в навчальних закладах України (перша половина XIX ст.) // ПС. – 1990. – Вип. 42; *Його ж.* Ф. Палацький і Україна // ПС. – 1993. – Вип. 45; *Його ж.* Україна в науковій спадщині Йозефа Добровського // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1995. – Вип. 30 та ін.

⁶³ Чехи у Галичині / Уклали: О. Дрбал, М. Кріль, О. Моторний, В. Моторний, Є. Топінка. – Львів, 1998.

Праць словакістичного напрямку в Україні є небагато. Короткий історичний нарис історії словацького народу опублікував М. Кріль⁶⁴. Інші роботи стосуються переважно ХХ ст. Словацьке питання в умовах існування Чехословаччини було предметом вивчення І. Вовканича⁶⁵ і Ю. Терешка⁶⁶. Кілька робіт присвячено сучасному становищу і проблемам розвитку Словацької Республіки⁶⁷. Українсько-словацькі відносини в умовах державної незалежності двох країн досліджував В. Приходько⁶⁸. Основні проблеми і тенденції національних відносин у Словаччині в 90-х роках ХХ ст. прослідкував Ю. Юрійчук⁶⁹.

Історичну сорабістику представляє нарис історії лужицьких сербів, підготовлений В. Чорнієм у посібнику з народознавства “Лужицькі серби”, а також кандидатська дисертація О. Проневича, роботи М. Зимомрі та Н. Ковальчук⁷⁰.

Є певні здобутки й щодо дослідження історії Болгарії. Болгарське питання у контексті міжнародних відносин 70-80-х років ХІХ ст. вивчали В. Самчук⁷¹,

⁶⁴ Кріль М. Словаччина // Довідник з історії України. – Київ, 2001.

⁶⁵ Вовканич І.І. Парламентські вибори 1946 р. в Словаччині і проблеми сучасної історіографії // Науковий вісник Ужгородського державного інституту інформатики, економіки і права. – Ужгород, 1997. – № 1; Його ж. Специфіка розвитку словацького суспільства у 1945-1946 рр. // Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи. – Ужгород, 1998 та ін.

⁶⁶ Терешко Ю. Словацьке питання у політичному житті Чехословаччини другої половини 40–60-х років ХХ ст. // Етнічна історія народів Європи. – Київ, 1999.

⁶⁷ Ршач Ю. Словацька республіка на шляху до ЄС // Політика і час. – Київ, 2000. – № 7-8; Санджаревський О.І., Дужич Т.В. Взаємини Словаччини і НАТО в 1993-1997 рр. // Науковий вісник Волинського державного університету. Історичні науки. – Луцьк, 2001. – № 5.

⁶⁸ Приходько В. Українсько-словацький договір 1993 року – важливий фактор миру і безпеки в Центральній Європі // Науковий вісник Ужгородського державного університету. Серія «Історія». – Ужгород, 1999. – № 4; Його ж. Українсько-словацькі відносини на сучасному етапі в аспекті ідей слов'янської єдності // Ідеї слов'янської єдності та суспільної думки на Закарпатті в ХІХ-ХХ ст. – Ужгород, 1999; Його ж. Чехословаччина і розвиток українсько-словацьких взаємовідносин: проблеми історіографії (1918-1998) // Закарпаття в складі Чехословаччини. – Ужгород, 1999.

⁶⁹ Юрійчук Ю. Роль національних меншин у політичному розвитку нових держав Центрально-Східної Європи (на прикладі Словаччини) // Транскордонне співробітництво у поліетнічних регіонах Східної та Південно-Східної Європи. – Чернівці, 1999.

⁷⁰ Лужицькі серби. – Львів; Будишин, 1997; Чорній В. Серболужичани на сторінках “Слов'янського світу” Д. Дорошенка // Питання сорабістики – Львів, 1999; Проневич О. Національний рух лужицьких сербів. 1945-1949. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Харків, 1996; Зимомря М. Роль Я.П. Йордана в історії міжслов'янських взаємин (40-70-ті роки ХІХ ст.) // ПС. – 1990. – Вип. 41; Ковальчук Н. Лужицькі серби у праці Олександра Погодіна “Славянський мир” // Питання сорабістики – Львів, 1999.

⁷¹ Самчук В.Л. Болгарське питання у політиці союзу трьох імператорів (від Берлінського конгресу 1878 р. до вирішення династичного питання 1888 р.). – Рівне,

нями Н. Стрельчук і В. Ярового. Обидва автори зробили спробу системно висвітлити місце і роль національно-визвольного руху в історії македонського народу наприкінці XIX – початку XX ст.⁸⁷ Недостатньо розробляється історична хорватистика. Окремих її сюжетів торкалися М. Кріль⁸⁸, М. Нагірний⁸⁹. З історичної словеністики можна назвати лише статті М. Кріль, присвячені українсько-словенським і польсько-словенським культурним контактам⁹⁰.

Як видно, історична славістика в Україні має здобутки у різних сферах, хоча вони й нерівноцінні. Даний огляд дає підстави виявити певні прогалини, накреслити першочергові завдання. Найбільших успіхів досягнуто у полоністиці та богемістиці. Значно бідніше виглядають досягнення у словакістиці, болгаристиці. Лише поодинокі праці стосуються проблем історії інших слов'янських народів (сербів, хорватів, словенців, македонців, чорногорців, лужицьких сербів). В умовах розгортання інтеграційних процесів в сучасній Європі інтерес до минулого слов'янських народів та їх нинішнього становища повинен неухильно зростати і це, як видається, повинно стимулювати подальші історичні дослідження українських вчених.

Національно-територіальний устрій Боснії і Герцеговини в планах громадсько-політичних діячів XIX ст. // Харківський аграрний університет. Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія". – Харків, 2002. – Вип. 10.

⁸⁷ Стрельчук Н. Македонія: нарис історії національно-визвольного руху (остання третина XIX ст. – початок XX ст.). – Чернівці, 1999; *Її ж.* Македонський національно-визвольний рух у період Балканських і Першої світової воєн // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000; *Її ж.* Історична наука у Македонії (1945-1970 рр.) // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. – Чернівці, 1996. – Вип. 6-7.; Яровий В. Македонський народ на шляху до незалежності (XIX – поч. XX ст.) // Слов'янська культура в європейській цивілізації. – Київ, 2001.

⁸⁸ Кріль М. Місія українських греко-католицьких священослужителів у Далмації в першій чверті XIX ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33.

⁸⁹ Кріль М., Нагірний М. Питання свободи засобів масової інформації у Хорватії (90-ті рр. XX ст.) // Українська періодика: історія і сучасність. – Львів, 2002.

⁹⁰ Кріль М. Вихідці зі Словенії в навчальних закладах Львова наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32; *Його ж.* Мартін Куральт і його просвітницька діяльність у Львові // Бальтазар Гакет – дослідник Південно-Східної і Центральної Європи. – Львів, 2000; *Його ж.* Франц Міклошич і українці // *Obdobja 18 – Historizem v raziskovanju slovenskega jezika, literature in kulture.* – Ljubljana, 2002.

Дослідження історії Росії (період від давнини до кінця XVIII ст.)

(Наталія Лешкович)

Вивчення історії Росії періоду середньовіччя та початку нового часу має виключне значення для осмислення російської історії в цілому. Саме в цей період закладалися підвалини російської державності, визначалася територія, принципи внутрішньої та зовнішньої політики, ідеологія, формувався та зміцнювався російський етнос з властивою йому ментальністю, розвивалася його культура. Під впливом дії внутрішніх та зовнішніх чинників визначалися цивілізаційні особливості, що дають змогу достатньо виразно виявити та прослідкувати особливості історичного процесу Росії. Перетворившись у могутню імперію, Росія пов'язала із собою долі багатьох народів, які увійшли до її складу. На досить тривалий історичний період Україна також була включена в орбіту внутрішньої і зовнішньої політики Росії.

У російській дореволюційній та радянській історичній науці утвердилося багато міфів та стереотипів щодо багатьох проблем історії Росії середньовіччя та початку нового часу. До них можна віднести ототожнення початкової історії Росії з історією всіх народів, які увійшли до складу Російської імперії, а згодом і до СРСР, визнання Київської держави складовою частиною історії Росії та пов'язаний з цим міф про “київську спадщину”; міф про “татаро-монгольське ярмо”, який витлумачується у подвійному вимірі, а саме, з одного боку, твердження, що воно було єдиною причиною гальмування соціально-економічного розвитку, з іншого, – що в рамках ординсько-руського симбіозу визначилися цивілізаційні особливості Росії як європейської спільноти; міф про особливу споконвічну призначеність Москви як центру політичного об'єднання північно-східних руських земель з обґрунтуванням “прогресивності” великих московських князів, які перемогли інших потенційних претендентів на об'єднання і запровадили “прогресивне” єдинодержавство; виправдання експансіоністської політики необхідністю боротьби із зовнішньою загрозою на Сході і Заході та особливою історичною законністю інтересів Росії, а звідси й міф про те, що нібито Московська, а згодом Російська держава та Російська імперія є спадкоємцями з виключними привадами на всі її територіальні надбаня; ототожнення утвореної імперії з національною могутністю і величию, з якою начебто користалося усе її населення та усі народи; здійснення досліджень соціально-економічної історії (ця тематика переважала) без врахування того, що в певні періоди історія успішності здебільшого залежала від таких чинників, як влада, що можна вважати навіть певною особливістю російської історії, в якій державна влада відіграла настільки важливу роль, що раз у раз поглинала творчі сили широкого суспільства, спотворюючи його природно-історичні потреби; використання беззастережної апологетики російських монархів тощо.

Частиною цих міфів успадкувала і пострадянська російська історична наука. Особливу увагу певна частина російських істориків сьогодні приділяє тим періодам російської історії, коли Росія, як вважають, була найбільш могут-

ньою (пов'язують з утворенням імперії), що у підсумку обертається на беззастережний культ державності, яка начебто уособлювалась російськими самодержцями. Звідси, як крайній вияв такого напрямку в історіографії, апологетика російських царів та імператорів.

Щодо дослідження історії Росії періоду середньовіччя та початку нового часу в Україні існують більш сприятливі умови для визволення з-під таких міфів та об'єктивного вивчення російської історії. Це, зокрема, визначається тим, що зростання Росії як імперії здійснювалося здебільшого за рахунок України, але без того, щоб "винагороджувати" її якимись здобутками цього розвитку у належній пропорції. Навіть збагачення та зміцнення українського дворянства та бюрократії, як частини правлячої верстви російської держави, відбулося шляхом їх денационалізації, позбавляючи українське суспільство власної еліти, яка б могла, хоч і у власних групових інтересах, зміцнити структуру національної спільноти.

Після здобуття Україною незалежності і звільнення з-під тиску російських державних і геополітичних інтересів українська історична наука отримала змогу впевненіше зайняти більш критичні позиції щодо історичної міфології Росії, вільно обирати тематику наукових досліджень, використовувати нові методики, опрацьовані насамперед історичною наукою в країнах Заходу. Для цього в українській історичній науці є певні традиції і наукові надбання, починаючи з праць М. Костомарова із загальноросійської історії¹. В його працях з позицій національної інтерпретації подано глибоке джерелознавче дослідження і спростовано певні міфи російської історії, особливо її апологетику царизму.

За роки незалежності українськими дослідниками були підготовлені навчальні посібники, захищені кандидатські дисертації, надруковані наукові статті та розвідки, проведені конференції та круглі столи, видані збірники наукових праць.

Як позитивні досягнення, так і певні недоліки у дослідженні історії Росії найбільш виразно виявляються в навчальних посібниках, оскільки саме вони найбільш повно відтворюють сучасний стан осмислення історичного минулого Росії, а також формують в суспільстві уявлення про російську історію.

Авторським колективом істориків Дніпропетровського державного університету підготовлено та видано навчальний посібник з історії Росії від найдавніших часів до наших днів². У ньому автори поставили мету з нових позицій висвітлити найважливіші проблеми історії Росії. Починається посібник з розділу "Київська Русь – перша держава східного слов'янства". Отже, автори нібито не вважають Київську Русь складовою частиною історії Росії, але така назва розділу знов спричиняє уявлення про Київську Русь як про початок російської державності. З нашої точки зору, навіть при такому

¹ Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Москва, 1991.

² Нариси історії Росії від найдавніших часів до сьогодення / Іваненко В., Гаркуша Л., Голуб А. та ін. – Дніпропетровськ, 1997.

окресленні характеру Київської Русі для уявлень про історію Росії як такої найбільш доцільним було б зображення історії північно-східних руських земель, які згодом стали безпосереднім ядром виникнення російської державності. У назвах наступних розділів автори чомусь відмовилися від оригінальної назви “Московська держава” і вжили штучно створений термін “Російська централізована держава”. У “Нарисах...” відсутні такі важливі проблеми російської історії як періоди Золотої Орди та Північно-Східної Русі, зовнішньої політики Російської держави у XVIII ст., культури. Адже без розгляду цих проблем важко зрозуміти особливості утворення Московської держави та її державно-політичний, соціальний устрій, ідеологічні засади, цивілізаційні особливості. А вивчати Російську імперію XVIII ст., не простеживши і не розкривши процесу включення до її складу нових територій, умов та наслідків цього явища методологічно помилково. Це виглядає тим більш загадково, оскільки в певні періоди історії Росії, зокрема у XVIII ст., завдання і плани її зовнішньої політики здебільшого визначали характер внутрішньої політики держави, а зусилля, витрачені на реалізацію зовнішньополітичних задумів і проектів, відбилися на можливостях соціально-економічного розвитку країни.

Недостатня увага приділена розвінчанню одного з усталених історіографічних міфів про особливу споконвічну призначеність Москви як центру політичного об'єднання північно-східних руських земель. Важливо було показати історичну альтернативу, яка була втілена у Тверському князівстві, Великому князівстві Литовському та розкрити проблему знищення Новгородської феодальної республіки з її особливим політичним, державним та соціальним устроєм.

Автори підручника не завжди використовують сучасні дослідження російських істориків, які в своїх працях спростовують давні історіографічні схеми та застарілі концепції російського минулого. Період “двірцевих переворотів” автори “Нарисів...” продовжують пояснювати боротьбою за владу дворянства та залишків родової аристократії. Такий спрощений підхід не дає повного розуміння, чому той чи інший претендент з'являвся на російському престолі, та не розкриває важливих моментів цієї історії. Взяти хоча б проблему боротьби за утвердження самодержавства і спроби його конституційного обмеження. Стверджуючи, що “абсолютизм Петра I загалом мав прогресивний характер”, автори не розкривають відмінності між західноєвропейським абсолютизмом та російським самодержавством, який завжди перебував з азіатською деспотією.

У цілому “Нариси...” відрізняються від підручників радянського часу, зроблено спробу подолати певні стереотипи російської історії. Однак, відкинувши формаційний підхід (що мав певні досягнення у відтворенні закономірностей історичного розвитку), автори не повною мірою скористалися можливостями цивілізаційного підходу до вивчення історії Росії.

Зусиллями істориків Одеського державного університету нещодавно підготовлено посібник “Історія Росії”³. Автори вважали своїм завданням (на їхню думку, це їм вдалося) розкрити історичний процес розвитку Росії, її народу, найбільш важливі події, що впливали на Російську імперію та на історію навколишнього світу. Висвітлено історію Росії від становлення соціально поділеного суспільства до сучасності, специфіку розвитку окремих регіонів, характер докорінних змін в історії Росії на різних етапах її розвитку, проаналізовано причини та наслідки створення імперії.

Посібник, виданий у Львівському національному університеті ім. І. Франка, присвячено проблемі утворення та розвитку Московської держави XIV ст.⁴. У ньому використано метод альтернативної історії, який допоміг з’ясувати значення Твері, Великого князівства Литовського як ймовірних центрів об’єднання Північно-східних руських земель. Звертається увага також на те, що в процесі “збирання” земель була знищена Новгородська республіка з її особливим політичним, державним та соціально-економічним устроєм і можливостями не тільки іншого, але й більш поступового шляху розвитку суспільства.

Увагу сучасних українських істориків здебільшого привертають проблеми, пов’язані з утворенням Московської держави, формуванням її ідеологічних засад, геополітичних інтересів, характеру внутрішньої та зовнішньої політики. Це також відповідає головним зацікавленням російських істориків, які намагаються виявити головні довготривалі за дією фактори ідейного і духовного розвитку Росії. П. Кузик у науковій розвідці про концепцію “Москва – Третій Рим”⁵ стверджує, що сформульована московським ігуменом Філофеєм у листах до московських правителів (саме в них він висловив ідею про особливу місію Москви як Третього Риму) месіанська ідея впала на благодатний ґрунт московської дійсності. Розглянуто шість функціональних аспектів концепції Третього Риму, що, на думку автора, найбільше вплинули на закорінення цієї форми месіанства в російській свідомості та дійсності (експансіоністська функція, функція національної ідеї, релігійна, етатистська, історіософська та міфотворча).

В. Дебенко у дисертаційному дослідженні аналізує передумови зародження імперської ідеї у Великому князівстві Московському, розкриває її суть та вихідні принципи, механізм реалізації імперської доктрини правлячими колами Московської держави у зовнішньополітичній практиці⁶. Автор прагне довести, що імперська ідея склала основу зовнішньополітичної доктрини

³ Історія Росії: навчально-методичний посібник / Під ред. В. Я. Рагуліна. – Миколаїв, 2000.

⁴ Лешкович Н. Утворення та розвиток Московської держави XIV-XVI ст. Текст лекцій. – Львів, 2001.

⁵ Кузик П. “Москва – Третій Рим”: місія загибелі з власної волі // Людина і політика – Київ, 2000. – № 5. – С. 55-61.

⁶ Дебенко В. С. Імперська ідея в Московській державі в кінці XV – XVI ст. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Чернівці, 2001.

Московської держави, а її основними складовими стали: “оборона православної віри” з обґрунтуванням особливих прав Росії як опікуна і зверхника всього православного світу. На основі аналізу неопублікованих джерел (документи Російського державного архіву давніх актів) та переосмислення вже відомих джерел дослідник прагне спростувати погляд деяких російських радянських вчених, що широкі торговельно-політичні зв’язки руських земель, зокрема Новгородської республіки, із європейськими країнами були виявом “національної зради” Московській державі й становили загрозу православній вірі на теренах Північно-Східної Русі. Автор дійшов висновку, що підкорення Новгородської республіки великим московським князем призвело до знищення можливості іншоваріантної, окрім московської деспотичної форми управління, моделі державного устрою у Північно-Східній Русі. Треба, однак, зауважити, що такі думки висловлювалися й в російській історіографії, яка, отже, не була ідейно однобарвною.

Праці О. Казакова⁷ присвячені московсько-литовській боротьбі за давньоруські землі наприкінці XV – початку XVI ст. і спрямовані на спростування міфу, який певний час майже повністю панував в радянській російській історіографії про те, що руське населення Великого князівства Литовського, яке нібито у XV ст. зазнавало католицького гніту, прагнуло перейти під владу Московської держави, і на межі XV-XVI ст. завдяки успішній політиці московського уряду “возз’єдналося” з єдиновірними східними братами. У дисертаційному дослідженні, виходячи з власного прочитання джерел, автор стверджує, що польсько-литовський уряд недооцінював небезпеку з боку Московської держави і не використав сприятливу зовнішньополітичну ситуацію у 1471, 1480 та 1485 роках для нанесення превентивного удару. На нашу думку, навряд чи превентивний удар мав би гарантований успіх. Дослідник вважає, що у московсько-литовських відносинах важливу роль відігравали удільні литовсько-руські князі. Розкриваючи причини їхнього від’їзду до Москви (заходи литовського уряду по зміцненню центральної влади та сподівання князів отримати на московській службі більше удільних прив), автор констатує, що цей факт не доводиться пояснювати виключно релігійними мотивами, немає також підстав говорити про одностайні симпатії “українних” князів до Москви. Дослідник прагне довести, що вклюдження давньоруських земель до складу Московської держави не було добровільним “возз’єднанням” з нею, а являло собою військове загарбання державної території противника з наступною її анексією. Агресивний характер дій Москва намагалася, за висновками автора, зобразити як захист право-

⁷ Казаков О.О., Мордвінцев В. Маловідомі сторінки московсько-литовської боротьби за давньоруські землі на межі 70–80-х років XV ст. – Київ, 1997; Казаков О.О. Московсько-литовська війна 1500-1503 рр. за українські землі. – Київ, 1998; Його ж. Війна на річці Ведреші 4 липня 1500 р. // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – Київ, 1998. – № 5. – С.52-63; Його ж. Московсько-литовська боротьба за давньоруські землі в кінці XV – на початку XVI ст. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Запоріжжя, 1998.

Зусиллями істориків Одеського державного університету нещодавно підготовлено посібник "Історія Росії"³. Автори вважали своїм завданням (на їхню думку, це їм вдалося) розкрити історичний процес розвитку Росії, її народу, найбільш важливі події, що впливали на Російську імперію та на історію навколишнього світу. Висвітлено історію Росії від становлення соціально поділеного суспільства до сучасності, специфіку розвитку окремих регіонів, характер докорінних змін в історії Росії на різних етапах її розвитку, проаналізовано причини та наслідки створення імперії.

Посібник, виданий у Львівському національному університеті ім. І. Франка, присвячено проблемі утворення та розвитку Московської держави XIV ст.⁴. У ньому використано метод альтернативної історії, який допоміг з'ясувати значення Твері, Великого князівства Литовського як ймовірних центрів об'єднання Північно-східних руських земель. Звертається увага також на те, що в процесі "збирання" земель була знищена Новгородська республіка з її особливим політичним, державним та соціально-економічним устроєм і можливостями не тільки іншого, але й більш поступового шляху розвитку суспільства.

Увагу сучасних українських істориків здебільшого привертають проблеми, пов'язані з утворенням Московської держави, формуванням її ідеологічних засад, геополітичних інтересів, характеру внутрішньої та зовнішньої політики. Це також відповідає головним зацікавленням російських істориків, які намагаються виявити головні довготривалі за дією фактори ідейного і духовного розвитку Росії. П. Кузик у науковій розвідці про концепцію "Москва – Третій Рим"⁵ стверджує, що сформульована московським ігуменом Філофеем у листах до московських правителів (саме в них він висловив ідею про особливу місію Москви як Третього Риму) месіанська ідея впала на благодатний ґрунт московської дійсності. Розглянуто шість функціональних аспектів концепції Третього Риму, що, на думку автора, найбільше вплинули на закорінення цієї форми месіанства в російській свідомості та дійсності (експансіоністська функція, функція національної ідеї, релігійна, етатистська, історіософська та міфотворча).

В. Дебенко у дисертаційному дослідженні аналізує передумови зародження імперської ідеї у Великому князівстві Московському, розкриває її суть та вихідні принципи, механізм реалізації імперської доктрини правлячими колами Московської держави у зовнішньополітичній практиці⁶. Автор прагне довести, що імперська ідея склала основу зовнішньополітичної доктрини

³ Історія Росії: навчально-методичний посібник / Під ред. В. Я. Рагуліна. – Миколаїв, 2000.

⁴ Лешкович Н. Утворення та розвиток Московської держави XIV-XVI ст. Текст лекцій. – Львів, 2001.

⁵ Кузик П. "Москва – Третій Рим": місія загибелі з власної волі // Людина і політика. – Київ, 2000. – № 5. – С. 55-61.

⁶ Дебенко В. С. Імперська ідея в Московській державі в кінці XV – XVI ст. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Чернівці, 2001.

Московської держави, а її основними складовими стали: “оборона православної віри” з обґрунтуванням особливих прав Росії як опікуна і зверхника всього православного світу. На основі аналізу неопублікованих джерел (документи Російського державного архіву давніх актів) та переосмислення вже відомих джерел дослідник прагне спростувати погляд деяких російських радянських вчених, що широкі торговельно-політичні зв’язки руських земель, зокрема Новгородської республіки, із європейськими країнами були виявом “національної зради” Московській державі й становили загрозу православної віри на теренах Північно-Східної Русі. Автор дійшов висновку, що підкорення Новгородської республіки великим московським князем призвело до знищення можливості іншоваріантної, окрім московської деспотичної форми управління, моделі державного устрою у Північно-Східній Русі. Треба, однак, зауважити, що такі думки висловлювалися й в російській історіографії, яка, отже, не була ідейно однобарвною.

Праці О. Казакова⁷ присвячені московсько-литовській боротьбі за давньоруські землі наприкінці XV – початку XVI ст. і спрямовані на спростування міфу, який певний час майже повністю панував в радянській російській історіографії про те, що руське населення Великого князівства Литовського, яке нібито у XV ст. зазнавало католицького гніту, прагнуло перейти під владу Московської держави, і на межі XV-XVI ст. завдяки успішній політиці московського уряду “возз’єдналося” з єдиновірними східними братами. У дисертаційному дослідженні, виходячи з власного прочитання джерел, автор стверджує, що польсько-литовський уряд недооцінював небезпеку з боку Московської держави і не використав сприятливу зовнішньополітичну ситуацію у 1471, 1480 та 1485 роках для нанесення превентивного удару. На нашу думку, навряд чи превентивний удар мав би гарантований успіх. Дослідник вважає, що у московсько-литовських відносинах важливу роль відігравали удільні литовсько-руські князі. Розкриваючи причини їхнього від’їзду до Москви (заходи литовського уряду по зміцненню центральної влади та сподівання князів отримати на московській службі більше удільних прав), автор констатує, що цей факт не доводиться пояснювати виключно релігійними мотивами, немає також підстав говорити про одностайні симпатії “українних” князів до Москви. Дослідник прагне довести, що входження давньоруських земель до складу Московської держави не було добровільним “возз’єднанням” з нею, а являло собою військове загарбання державної території противника з наступною її анексією. Агресивний характер дій Москва намагалася, за висновками автора, зобразити як захист право-

⁷ Казаков О.О., Мордвінцев В. Маловідомі сторінки московсько-литовської боротьби за давньоруські землі на межі 70–80-х років XV ст. – Київ, 1997; Казаков О.О. Московсько-литовська війна 1500-1503 рр. за українські землі. – Київ, 1998; Його ж. Битва на річці Ведреші 4 липня 1500 р. // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – Київ, 1998. – № 5. – С.52-63; Його ж. Московсько-литовська боротьба за давньоруські землі в кінці XV – на початку XVI ст. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Запоріжжя, 1998.

славних підданих литовського великого князя, а загарбання території противника – як відновлення історичних прав на всю спадщину Давньоруської держави. Цій же проблемі присвятив наукову розвідку І. Піддубний⁸.

У працях українських дослідників знайшла висвітлення ще одна проблема, пов'язана із подальшим розширенням території Російської держави. Н. Проніна дослідила зростання антифеодальної та національно-визвольної боротьби народів, які увійшли до складу Росії у XVI-XVIII ст. в процесі формування імперії⁹. На думку автора, надмірне розширення території внаслідок експансіоністської політики російського уряду скоріше погіршило становище власне російського народу, який своєю працею сплачував імперські завоювання та першим опинився в кріпацтві. А народи Півночі, Поволжжя, Приазов'я, Сибіру і Лівобережної України, поглинуті Російською державою у XVI-XVII ст. також підпали під жорсткий національний, релігійний та економічний гніт феодально-кріпосницької держави. Мабуть, ця думка є дійсно важливою для виявлення загальної динаміки російської історії, особливо її внутрішніх і зовнішніх факторів. Але для розуміння цієї проблеми слід провести більш глибокий аналіз власне антифеодальних та національно-визвольних рухів, а саме, чи виробили вони самостійну ідеологію і програму та чи були національно-творчі сили, які були здатні реалізувати їх та забезпечити самостійний розвиток тощо. На жаль, як і в попередніх працях істориків, ці питання не досліджуються автором.

Сумнівним представляється твердження названого автора про те, що вся попередня історіографія ігнорувала національні прагнення і зводила їх тільки до “класової боротьби”. Розвиток радянської історіографії виглядає, однак, більш складним. Оцінка загальноісторичного значення подій російської історії визначалася насамперед тим, наскільки такі події сприяли, або навпаки утруднювали зростання території російської держави. У цьому розумінні, навіть в часи сталінізму радянська історіографія раз у раз поверталася до традицій дореволюційної історіографії, хоча й у дещо спрощеному вигляді. Тому історія неросійських народів імперії зображувалася так, начебто їм було задалегідь призначено стати частиною російської держави. Це визнавалося прогресивним явищем в історії таких народів. Відтак зображення класової боротьби всередині цих суспільств виглядало скоріше другорядним у порівнянні з вирішальним значенням їх стосунків з Росією. Водночас соціальне розмежування всередині цих суспільств виглядало іноді перебільшеним. Отже, як бачимо, проблема є надзвичайно складною, вимагає оприцювання нових джерел та виявлення нових сюжетів.

Більш збалансоване вивчення соціальних і національних рухів, представлення їхнього руйнівного характеру і наслідків для російської державності у

⁸ Піддубний І.А. Московсько-литовські збройні сутички XIV – початку XVI ст. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 1999. – Т. 3. – С. 73-85.

⁹ Проніна Н.М. Народи Росії в антифеодальних рухах XVII століття. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1995.

порівнянні до здатності організації суспільно-державного життя на нових засадах висвітлено в праці П. Мирошниченка¹⁰.

У російській історіографії здебільшого замовчувалося значення і своєрідність внеску різних народів держави у розвиток її господарства і культури, а часто й нехтували цим вкладом, цілковито записуючи його на користь російської "титульної" нації. Водночас за складом населення Росія була багатонаціональною та у великій мірі була зобов'язана своїми надбаннями саме "обміну речовин" всередині загальнодержавного організму. Тому, у зв'язку із сучасним етапом розвитку Української держави основні зусилля та інтереси української історіографії зосереджені на доведенні історичної окремішності України й українців та на обґрунтуванні їхніх історичних прав на самостійне існування поруч із Росією на засадах рівності. Відтак головною темою цієї історіографії можна вважати українсько-російські стосунки на різних історичних етапах.

Важливий сюжет цієї проблеми, який знайшов відображення в українській історіографії, пов'язаний із роллю українців в російській історії, інтелектуальним і культурним потенціалом, який визначив їх внесок у російське державно-політичне, культурне та релігійне життя. Назагал ці дослідження сприяють розумінню того, що розвиток Росії та, особливо, її здобутки, що мали загальнокультурне значення, були результатом взаємодії різних національностей та їх представників, яких успішно абсорбувала російська культура і до певної міри російська державність.

П. Цимбалістий, досліджуючи українські релігійно-культурні впливи на Московщину у XVII-XVIII ст.¹¹, показав, що розвиток культури, впорядкування церковного життя російської держави відбувалися здебільшого завдяки культурно-релігійним діячам з українських земель. Автор виявив основні напрями цих впливів, серед яких були духовні, релігійні, наукові та мовні. Він розкрив роль і значення українських вчених-богословів у поширенні шань та високий авторитет української книжки, діяльність українських монахів у справі розвитку освіти в російській державі. Дослідник дійшов висновку, що українці не тільки домінували в культурно-релігійному житті Росії, а й збагатили українськими сюжетами, формами, мовою, а також сприяли поширенню та засвоєнню досягнень європейської культури тих часів. Ці ідеї знайшли розвиток і доповнення у науковій розвідці О. Шевченко¹² Автор підтвердила тезу про вирішальний внесок українців в культурний розвиток Росії. Н. Сивець виявила українську тематику в творах

¹⁰ *Мирошниченко П.Я.* Культура русского и украинского крестьянства конца эпохи феодализма (1760-1861 гг.). Учебное пособие. – Донецк, 1999.

¹¹ *Цимбалістий П.* Українські релігійно-культурні впливи на Московщину XVII-XVIII ст.) // *Визвольний шлях.* – Лондон, 1986. Червень.

¹² *Шевченко О.* Україна і Росія у світлі релігійно-культурних взаємин другої половини XVII – XVIII ст. // *УІЖ.* 1996. – № 1. – С. 82-90.

В. Наріжного та показала якими специфічними особливостями української культури, фольклору, стилю він збагатив російську літературу¹³.

Про використання російським самодержавством інтелектуального потенціалу українських управлінських кадрів йдеться в дослідженні Н. Лешкович¹⁴. Виявивши найбільш показових представників російської імперської еліти українського походження, авторка прослідкувала їхні зв'язки з українськими культурними діячами, які жили в Санкт-Петербурзі. З'ясування наскільки вагомим був український інтелектуальний потенціал для російської історії присвячена наукова розвідка того ж автора про маловідому працю російського слов'янофіла І. Киреевського, в якій йдеться про українських політичних, релігійних та культурних діячів¹⁵.

Ці дослідження назагал дають уявлення про Російську імперію як таку, що увібрала в себе найкращі культурно-інтелектуальні сили інших народів, зокрема, українського, без чого її культура була б значно біднішою. На жаль, попри згадані дослідження, ця проблема є ще недостатньо вивченою в українській історіографії і вимагає спеціального дослідження в рамках кандидатських дисертацій, монографій.

Наступний важливий сюжет в українській історіографії, пов'язаний з українсько-російськими відносинами, є з'ясування впливів російської імперської політики на характер українських інституцій, соціальну структуру, національний менталітет. Київський дослідник В. Горобець, аналізуючи московську політику уряду Б. Хмельницького, одночасно розкриває політику московського уряду щодо української козацької держави¹⁶. Автор виявляє розбіжності в українській історіографії в оцінці дій Б. Хмельницького по відношенню до Москви, а також розкриває різні підходи обидвох сторін до засад двосторонніх відносин, суперечності щодо підпорядкування відвоєнованих у Речі Посполитій земель, зовнішньополітичних орієнтацій. Дослідник, спираючись на фактичний матеріал, аргументує точку зору, згідно якої під час переговорів між двома сторонами щодо гетьманського проекту договору про прийняття України в підданство московського царя Москва намагалася обмежити український суверенітет. Ще один киянин О. Гуржій, спостерігаючи перебіг відносин Запорозької Січі з гетьманською владою та царським урядом, дійшов висновку про нетерпимість Петра I та царських сановників до самотності українських збройних сил, які були несумісними

¹³ *Сивець Н.* Історичні та біографічні реалії у романі В.Г. Наріжного "Бурсак" // Україна і Росія в панорамі століть. Збірник наукових праць на пошану проф. К.М. Ячмініхіна. – Чернігів, 1998. – С. 146-151.

¹⁴ *Лешкович Н.* Українці в російській імперській еліті другої половини XVIII – початку XIX ст. та їхня роль у розвитку української культури // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1996. – Вип. 48. – С. 21-31.

¹⁵ *Лешкович Н.* Малознана праця І. Киреевського про українство як історіографічне та іконографічне джерело // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – Львів, 1999. – Вип. 1. – С. 197-201.

¹⁶ *Горобець В.М.* Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // УІЖ. – 1995. – № 4. – С. 45-55.

із зміцненням самодержавства¹⁷. Дослідження наказів шляхти та козацької старшини Лівобережної Гетьманщини до Уложеної комісії 1767 р. показало, що вони склалися в умовах жорсткої системи тиску з боку російського уряду, який не дозволяв навіть упривілейованому станові Гетьманщини висловити в повному обсязі свої вимоги¹⁸. О. Галушко розкрила характер російської влади на терені Гетьманщини після її приєднання до Російської держави, довела, що від самого початку російські воеводи здійснювали жорсткий контроль за діяльністю місцевої козацько-старшинської адміністрації, долаючи недовіру та спротив української людної, і, отже, забезпечили реалізацію політичної стратегії російського царату на цій території¹⁹. Про сприйняття та більш глибоке розуміння внутрішньої та зовнішньої політики Катерини II її сучасниками, вихідцями з українських кіл, які зберігали більш критичну настанову щодо російських порядків саме завдяки своїй національній належності, йдеться в науковій розвідці про автобіографічні шпикси Г. Винського²⁰.

Особливий інтерес становлять наукові розвідки українських дослідників, присвячені певним конкретним проблемам та подіям внутрішньої історії Росії. Деякі з них допомагають краще зрозуміти характер російського історичного процесу з його внутрішніми альтернативами та особливостями. А. Куза дослідив проблеми боротьби Новгороду за незалежність наприкінці XI – початку XII ст., становлення вічевого ладу та перетворення Новгороду у феодалну республіку²¹. Цей автор проаналізував причини та шляхи розвитку антикнязівської боротьби новгородців, спростував існуючу в історіографії думку про те, що під час відомого новгородського повстання 1136 р. були сформовані основні інститути республіканської влади. Від стверджує, що ще на рубежі XI-XII ст. “вістря політичної боротьби у Новгороді було спрямоване проти великокнязівського автократизму”, і новгородцям вдалося сформулювати принцип самостійності у виборі князя. У полеміці із частиною сучасних російських істориків дослідник прагне довести, що результатом боротьби новгородського боярства проти автократизму Києва було утверд-

¹⁷ Гуржій О. Як запорожці в Петра I “вольності” виборювали // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 13-23.

¹⁸ Лешкович Н. Накази шляхти та козацької старшини Лівобережної Гетьманщини 1767 р. як джерело // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 236-241.

¹⁹ Галушко О.Є. Російські воеводи в Чернігові у другій половині XVII – на початку XVIII ст. // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф.К.М. Ячмініхіна. – Чернігів, 1998. – С. 79-83.

²⁰ Лешкович Н. Григорій Винський про Росію другої половини XVIII ст.: український погляд // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 201-205; Її ж. “Мое время” Григорія Винського: відновлені сторінки спогадів // Дніпропетровський історико-археографічний щорічник. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 567-577.

²¹ Куза А.В. Києво-новгородські взаємовідносини кінця XI – початку XII ст. // УДЖ. – 1994. – № 5. – С. 29-38.

В останні роки зусиллями українських істориків були проведені науково-практичні конференції, видані збірники наукових праць на пошану відомих українських істориків, в яких розглядалися проблеми українсько-російських взаємин. У 1996 р. відбулася міжрегіональна науково-практична конференція “Україна і Росія: досвід історичних зв’язків та перспективи співробітництва”³². 1997 р. у Дніпропетровську пройшла міжрегіональна науково-практична конференція “Українсько-російські культурні зв’язки: історія і сучасність”³³. Ця конференція була присвячена обговоренню широкого кола проблем еволюції українсько-російських культурних взаємин. Такі питання як особливості російсько-українських музичних зв’язків кінця XVII– першої чверті XVIII ст. (духовна музика), відмінності релігійного життя українського та російського суспільств цього періоду, мова як основа формування національної самосвідомості російського та українського народів були розглянуті на двох секціях: “Культурні взаємовпливи українського та російського народів: традиції, суперечності, перспективи” та “Персоналії в українсько-російських культурних зв’язках”. У березні 1994 р. в Інституті історії України НАН України відбувся семінар, присвячений 340-річчю з дня укладення Переяславсько-Московського договору 1654 р.³⁴ 1998 р. вийшов збірник наукових праць на пошану професора К. Ячмініхіна “Україна і Росія в панорамі століть”³⁵.

Слід зазначити, що зусиллями українських істориків на сторінках “Українського історичного журналу” здійснена публікація джерел та джерелознавчих праць українських істориків минулої доби (яких сьогодні на жаль бракує), в яких розкриваються найважливіші проблеми українсько-російських відносин у XVII-XVIII ст.³⁶ У праці М. Драгоманова йдеться про негативні наслідки політики російського царату в Україні після її “приєднання” у 1654 р. до Росії. Праця А. Яковліва, вченого, який після подій 1917-1920 рр. працював в українських установах на еміграції (Польща, Чехія, Бельгія, США), висвітлює українсько-московські договори XVII-XVIII ст.

– С. 66-76; *Його ж.* До питання про становище селян в Росії у другій половині XVIII ст. // Там само. – Чернівці, 2000. – Т.3. – С. 176-183.

³² *Світленко С.І.* Міжрегіональна науково-практична конференція “Україна і Росія: досвід історичних зв’язків та перспективи співробітництва” // УІЖ. – 1996. – № 4.

³³ Українсько-російські культурні зв’язки: історія і сучасність. Міжрегіональна науково-практична конференція. Дніпропетровськ. 4-5 грудня 1997 р. Тези доп. та повід. / Під ред. В.В. Іваненка. – Дніпропетровськ, 1997.

³⁴ *Чухліб П.В.* Науково-теоретичний семінар “Українсько-російський договір 1654 р. нові підходи до історії міждержавних стосунків” // УІЖ. – 1994. – № 6.

³⁵ Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану професора К.М. Ячмініхіна. – Чернівці, 1998. – 338 с.

³⁶ *Драгоманов М.П.* Пропаший час: Українці під Московським царством 1654-1876 // УІЖ. – 1991. – № 9. – С. 129-143; *Смолій В., Ричка В.* Угоди Гетьманського уряду України з Московською державою (1654-1764 рр.) очима правознавця // УІЖ. – 1993. – № 3. – С. 93-96; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках // УІЖ. – 1993. – №№ 3, 4-6, 7-8, 9, 11-12; 1994. – №№ 1, 2-3, 4, 6; 1995. – №№ 2, 6.

Українські історики намагаються відгукнутися на праці російських колег. Рецензія В. Горобця на дослідження російського історика Є. Анісімова про петровські реформи дозволила прослідкувати нові підходи до цієї проблеми в сучасній російській історіографії³⁷. Відзначаючи намагання російського історика відійти від одномірної негативної оцінки гетьмана І. Мазепи, характерної для російської історичної літератури, рецензент, водночас, не погоджується з трактуванням вирішального мотиву політичної переорієнтації гетьмана, який залежав нібито від політичної та військової перемоги російського монарха або шведського короля.

Отже, можна констатувати, що за останні роки в українській історіографії були зроблені лише перші кроки у дослідженні важливих проблем російської історії, а загальний доробок дослідників представляється більш ніж скромним. У центрі уваги знаходились питання українсько-російських відносин. Певний інтерес проявили українські дослідники до вивчення питань, які стосуються генезису російської державності, її ідеології, формування та реалізації геополітичних інтересів. Але назагал українські студії минулого Росії мають фрагментарний характер, не заторкують підставових проблем виникнення російської державності, формування нації, визначальних суспільних змін. Усе це є поважним гальмом у створенні української візії історії сусідньої країни, зокрема якщо йдеться про період її виникнення і утвердження на міжнародній арені.

Навіть ті нечисленні праці, які з'явилися в останнє десятиліття, не позбавлені певних обмежень та недоліків, головними з яких, на нашу думку, є повторення та підтвердження вже відомих в історіографії висновків, викори-стання обмеженого кола відомих джерел. Вони є передусім наслідком того факту, що після розпаду СРСР загальмувалось або й взагалі припинилося надходження до бібліотек України російських наукових видань, періодики, документальних збірок тощо. Фактично зникли можливості (особливо для істориків з провінції) працювати в багатих архівосховищах Москви, здійснювати наукові відрядження і стажування (насамперед через фінансові обмеження, а також через розрив усталених взаємин між науково-педагогічними інституціями двох країн). Тому будь-яка спроба серйозного наукового дослідження історії Росії наштовхується на обмеження інформаційного і організаційного плану.

Аналіз вибраних досліджень українських істориків свідчить, що є нагальною потреба в опрацюванні методологічних аспектів української історіографії. Старі підходи і схеми, на які досі спирається більшість дослідників, позбавлені ширшого європейського контексту, замикаються або на російській "специфіці", або на українській "окремшності". Потрібні студії, які б ґрунтували широке просторове й часове тло, пояснювали зміст та особливості розгортання історичного процесу у всіх основних проявах людської діяльності. Зокрема, це стосується співвідношення економічних і політичних

³⁷ Горобець В. [Рец. на]: Е.В. Анисимов. Время петровских реформ. Ленинград. 1989. 496 с. // УІЖ. – 1992. – № 6. – С. 149-151.

факторів в історії, деструктивних та конструктивних чинників в суспільних рухах і діяльності державної влади, цивілізаційних особливостей Росії, з одного боку, та типологічних відмінностей та подібностей з іншими цивілізаціями Заходу і Сходу – з іншого.

Важливими є, на наш погляд, дослідження впливу загальноросійського розвитку на структуру українського суспільства (на українських землях, що входили до Російської імперії), зокрема дворянства, міщан та окремих верств вільного та покріпаченого населення за їхнім складом, соціокультурним характером, ідеологією у зв'язку із проходженням суперечливих процесів – збереження і розвитку національних ідентичностей та денационалізації. Це безпосередньо вимагає переходу до ширших за тематикою досліджень проблем внутрішньоросійської історії.

Є необхідність опрацювання узагальнюючих праць, зокрема, нових підручників для вищих навчальних закладів, які б мали певну концептуальну єдність. На перешкоді тут стоїть недослідженість в українській історіографії багатьох ключових проблем минулого Росії і вимушеність істориків звертатися переважно до старих російських видань, де містяться застарілі оцінки і підходи. За будь-яких умов українська історіографія повинна мати власний погляд на минуле свого східного сусіда, а не користуватися здобутками інших.

Розвиваючи оригінальні погляди на історію Росії, не слід, на нашу думку, відривати цю роботу від тієї, яку проводять російські історики, зокрема з тими напрямками і школами, з якими можна встановити єдність методологічних засад і цілей. Така спільна робота з російською, а тим більш із світовою історичною наукою залишається, мабуть, вирішальною умовою розвитку української історіографії, яка вивчає історію Росії.

Вивчення історії Росії XIX–XX ст.

(Тамара Полещук)

Ситуація в українській історичній науці поки що не сприяє заохоченню дослідників займатися русистикою. Тому вивчення історії Росії як самостійний, самодостатній напрям української історіографії – це перспектива, а не реальність. Тут переплелися як політичні, психологічні моменти, так і фінансові, які не дозволяють, наприклад, здійснювати тривалі відрядження для роботи в російських архівах.

Головні осередки вивчення історії Росії XIX-XX ст. зосереджені в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Донецьку, Одесі. Саме дослідники з цих міст за останнє десятиріччя найчастіше захищали кандидатські дисертації з російської проблематики, публікували статті та монографії. Серед сучасних дослідників-русистів переважає молодь, яка перебуває на шляху пошуку нових методологічних підходів до вивчення російської проблематики, а поки що прагне залучати нові джерела та інтерпретувати вже відомі, відмовляючись від стереотипів та оцінок радянської історіографії.

Історія Росії XIX – початку XX ст. (до 1917 р.)

Доступні для аналізу дослідження українських істориків-русистів засвідчують, що їх провідними темами є історія російської громадської думки й суспільно-політичного руху та історія українсько-російських взаємин (якщо віднести сюди національну політику російської влади в Україні та “українське питання” в Росії). Ця проблематика в основному досліджується в напрямі впровадження досі ще невідомих джерел, хоча робляться й спроби залучення нових методологічних підходів.

Насамперед звернуто увагу на вивчення різних течій російської громадської думки та суспільно-політичного руху XIX – початку XX ст. Відрадно відзначити, що з’явилися перші публікації, в яких зроблено спроби розробки нових підходів дослідження цих проблем¹. Г. Казьмирчук, аналізуючи історіографію декабристського руху 1917 – середини 1930-х років, доходить висновків, які сприятимуть вивченню як феномену декабризму, так і опозиційного руху загалом². О. Каплін переконливо стверджує, що без вивчення поглядів російських слов’янофілів неможливо пізнати зміст російської історії³. Н. Лешкович підготувала публікацію, яка засвідчує інтерес ідеологів слов’янофільства до України⁴. Місце національного питання в суспільно-історичних поглядах духовного лідера революційної Росії О. Герцена досліджує Н. Чернишова⁵. Матеріали газети “Колокол”, яку Герцен видавав у

¹ Михайлюк О.В. Про застосування культурно-генетичного методу до інтерпретації революційного процесу в Російській імперії // Вісник Дніпропетровського університету. Серія історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 9. – С. 15-23.

² Казьмирчук Г.Д. Рух декабристів: Історіографія проблеми (1917 – середина 1930-х років). Автореф. дис. [...] докт. істор. наук. – Київ, 1997.

³ Каплін А.Д. Славянофильская идея исторического развития России как предмет исторического исследования // Вісник Харківського національного університету ім. П.Н. Каразіна. №566. Історія. – Харків, 2002. – Вип. 34. – С. 197-205.

⁴ Лешкович Н. Малознана праця Івана Киреевського про українство як історіографічне та іконографічне джерело // Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка. – Львів, 1999. – Вип. 2. – С. 197-201.

⁵ Чернишова Н.К. Національне питання в історичній концепції О.І. Герцена. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Дніпропетровськ, 1996.

1857-1868 рр., як комплексне джерело з історії України, а, отже, й ставлення російського діяча до “українського питання”, висвітлила у своїй кандидатській дисертації І. Ковальська-Павелко⁶.

Ідейно-теоретичні погляди діячів російської секції Міжнародного товариства робітників у 1870-1873 рр. проаналізував А. Круглашов⁷. З’явилися публікації, присвячені окремим представникам тих революційних течій, які в попередні десятиліття не заохочувалися до вивчення – В. Берві-Флеровському, Є. Кусковій, О. Потресову⁸. С. Батрак детально дослідила еволюцію есерівської програми вирішення аграрного питання в Росії⁹.

Російським соціал-демократам в еміграції на початку XX ст. присвятили свої кандидатські дисертації В. Кремена та О. Тупиця¹⁰. Не залишилися поза увагою українських дослідників і такі видатні постаті російського західництва (лібералізму), як К. Кавелін та Б. Чичерін¹¹. Серед діячів правого спектру громадської думки другої половини XIX ст. вчених особливо приваблює творча спадщина М.Я. Данилевського¹².

Серед проблем історії Росії XIX – початку XX ст. постійний інтерес українських істориків викликає “українське питання” в Росії. Найбільш цілісно ця проблема розглядається в підготовленій Інститутом історії України

⁶ Ковальська-Павелко І.М. “Колокол” О.І. Герцена і Україна: Джерелознавчий аналіз. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 2001.

⁷ Круглашов А.М. Ідейно-теоретичні позиції російської секції Міжнародного товариства робітників (1870-1873). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Чернівці, 1994.

⁸ Заблецкий В.П. В.В. Берви-Флеровский в российском освободительном движении. Автореф. дис. [...] канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1990; Денисенко Н.Н. Е.Д. Кускова в российском общественном движении, 90-е годы XIX в. – 1917 г. Автореф. дис. [...] канд. ист. наук. – Киев, 1992; Соловйова Р.П. О.М. Потресов у громадсько-політичному русі Росії (90-ті рр. XIX ст. – 1917 р.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Донецьк, 1995.

⁹ Батрак С.В. Розвиток есерівської концепції рішення аграрного питання в Росії 1900-1917 рр. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Одеса, 1993.

¹⁰ Кремена В.І. Російська соціал-демократична еміграція у Франції на початку XX ст.: Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Дніпропетровськ, 1995; Тупиця О.Л. Мемуарна література про діяльність Російської соціал-демократії в еміграції (1900 – лютий 1917 рр.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Дніпропетровськ, 1995.

¹¹ Малютина О.К. К.Д. Кавелін про ліберальну модернізацію Росії. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Харків, 2002; Зенкін М.В. Історичні та суспільно-політичні погляди Б.М. Чичеріна. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Дніпропетровськ, 1999; Зінченко О.В. Б.М. Чичерін в ліберальному русі Росії (друга половина XIX – початок XX ст.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Харків, 2002.

¹² Руднев М.А. Філософсько-історична концепція М.Я. Данилевського в оцінках сучасників. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Дніпропетровськ, 1994; Каплин А.Д. Н.Я. Данилевский и славянофилы: общес и особенное в контексте развития “русской идеи” // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна №526. Історія. – Харків, 2001. – Вип. 33. – С. 192-200.

НАН України колективній науковій монографії за редакцією В. Сарбея¹³. У монографії зроблено спробу всебічного структурного аналізу різних сторін стану і розвитку “українського питання” в Російській імперії. Показано національний і соціальний склад народонаселення України, процес становлення і консолідації української нації. Йдеться про надання російським царизмом виразно антиукраїнського спрямування всій системі освіти і цензурної політики в українських землях (Ч. 1). На основі ретельного вивчення різноманітних архівних, статистичних, мемуарних першоджерел розглядається діяльність інтелектуальних провідників українства – Д. Багалія, Д. Яворницького, М. Грушевського, І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки. Висвітлено стан української видавничої справи, розкриваються передумови виникнення і функціонування українських культурно-просвітницьких організацій “Просвіта”, “Родина”, “Наша кооперація” та інших, описано процес боротьби за українізацію освіти. Характеризується діяльність перших політичних партій в Україні – РУП, УНП, УДП, УСДРП. Розповідається про діяльність селянських депутатів в Державних думах (Ч. 2). Описуються каральні органи царизму, які намагалися розгромити український національний рух за допомогою репресій, переслідувань тощо, насамперед таємна політична поліція. Аналізується стан великодержавної російської преси, її роль в антиукраїнській кампанії. Розглядається діяльність громадських організацій – Русское собрание, Союз русского народа, “Русское братство”. Досліджено роль православної церкви в “українському питанні”, визначено основні напрями релігійного руху на фоні реалій національно-визвольної боротьби. Висвітлюється процес національно-культурного відродження українського народу в межах Російської імперії, роль в ньому прогресивної російської інтелігенції (О. Шахматов, Ю. Самарін, Ф. Корш та ін.) (Ч. 3).

Ставлення російської громадськості другої половини XIX ст. (насамперед ліберального спрямування) до українського національно-культурного руху вивчає Т. Полещук¹⁴.

Різних аспектів політики російського царизму в Україні на початку XX ст. торкаються у своїх публікаціях В. Бабенко, Н. Щербак¹⁵. І. Омелянчук досліджує феномен російського чорносотенного руху на території України¹⁶.

¹³ “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): В 3 ч. – Київ, 1999.

¹⁴ Полещук Т. Російська громадська думка та український культурно-національний рух (1863-1876) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 215-230; *Її ж.* Образ України в російській громадській думці другої половини XIX ст. (на прикладі наукової та публіцистичної спадщини Олександра Пипіна) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Ч. 1. – С. 396-409.

¹⁵ Бабенко В.А. Охранительная идеология как инструмент политики царизма на Украине (1903 – февраль 1917). Автореф. дис. [...] канд. ист. наук. – Диспронетровск, 1992; Щербак Н.О. Национальная политика царизма у Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (За матеріалами звітів місцевих державних установ). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1995.

Переосмислення російської історії українськими дослідниками не могло не торкнутися такої події початку ХХ ст., як революція 1905-1907 рр. Звичайно, що українських авторів цікавлять насамперед ті процеси та явища, які відбувалися під впливом революції в Україні. Однак не менший інтерес сучасних дослідників викликає “українське питання”, діяльність російських політичних партій взагалі та в Україні зокрема. П. Юр здійснив порівняльний аналіз програм та практичної діяльності ліберальних та революційно-демократичних партій під час революції в Росії¹⁷. А. Білоус досліджує стратегію і тактику партії конституційних демократів в Україні впродовж 1905-1907 рр. О. Старинець торкається питань, пов’язаних з виникненням організацій кадетської партії в Україні. А. Павко вивчає місце російських неонародницьких партій у громадському житті Наддніпрянщини під час революції. Перший досвід російського політичного життя в умовах багатопартійності – тема наукової розвідки М. Козицького¹⁸. Один з сюжетів революції 1905-1907 рр., в центрі якого постать Г. Гапона, досліджує А. Лата¹⁹.

Діяльність селянських депутатів з України в I і II Державних думах, української парламентської громади вивчають О. Коник, В. Доморослий²⁰. Українське питання в Державних думах Росії – предмет наукових зацікавлень О. Білоконь²¹. Український культурно-національний рух у Російській імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. став темою дослідження Н. Дорошук²². З іншого боку, на прикладі громадсько-політичної та наукової діяльності

¹⁶ *Омельяничук И.В.* Черносотенное движение на территории Украины (1904-1914 гг.) – Киев, 2000.

¹⁷ *Юр П. С.* Ліберальні та революційно-демократичні партії в революції 1905-1907 рр. в Росії (порівняльний аналіз стратегії і тактики). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1994.

¹⁸ *Білоус А.О.* Діяльність конституційно-демократичної партії в Україні під час першої російської революції (1905-1907 рр.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1993; *Старинець О.Г.* Виникнення організацій конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 – лютий 1906 рр.) // УІЖ. – 1995. – № 6.; *Павко А.І.* Російські неонародницькі партії в громадському житті Наддніпрянщини в 1905-1907 рр. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – Київ, 2002. – № 3. – С. 142-146; *Козицький М.М.* Питання блоків, угод і компромісів за умов багатопартійності: з історичного досвіду у Росії (1905-1907 рр.) // Там само. – № 1. – С. 179-183.

¹⁹ *Лата А.Т.* Георгій Гапон – провокатор чи революціонер? – Київ, 1999.

²⁰ *Коник О.О.* Діяльність селянських депутатів з України в I та II Державних думах. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1994; *Його ж.* Селянські депутати в Україні в I і II Державних думах Російської імперії // УІЖ. – 1995. – № 1. – С. 58-66; *Доморослий В.І.* Діяльність української парламентської громади в I та II Державних думах (1906-1907 рр.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1994.

²¹ *Білоконь О.І.* Українське питання в Державних думах Російської імперії. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Харків, 2001.

²² *Дорошук Н.О.* Український культурно-національний рух у Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1996.

одного з провідних діячів кадетської партії Олександра Погодіна Н.Л. Ковальчук показала еволюцію російських лібералів в українському питанні²³.

Державну діяльність П.А. Столипіна на посаді міністра внутрішніх справ та голови Ради Міністрів, зміст політичного життя урядової верхівки самодержавної Росії у 1906-1911 рр. (зокрема, в науковий обіг були введені нові архівні матеріали, які стосувалися трагічної загибелі Столипіна у Києві 1 вересня 1911 р.) детально дослідили В. Волковинський та Ю. Левенець²⁴. Аграрній реформі Столипіна та її впровадженню на території України присвячені декілька кандидатських дисертацій – Л. Ігнатової, В. Бочарова та інших молодих науковців²⁵.

На широкій джерельній основі досліджено різнобічні процеси в офіцерському корпусі російської армії в роки Першої світової війни в кандидатській дисертації І. Панова²⁶. Доля російського експедиційного корпусу у Франції під час Першої світової війни та після її завершення стала об'єктом зацікавлень А. Лимара²⁷. Участь Росії у Першій світовій війні викликала суттєві зміни у політичній програмі та організаційно-практичній діяльності партії конституційних демократів. Ця проблема знайшла відображення у кандидатській дисертації І. Ванденко²⁸. Діяльність лівої опозиції в IV Державній думі Росії вивчає В. Сичова²⁹.

Доступна нам інформація про стан вивчення історії Росії XIX – початку XX ст. засвідчує, що предметом дослідження українських істориків є й деякі інші проблеми російської історії даного періоду. Так, С. Посохов продовжує розробляти питання університетської освіти в Росії³⁰. У кандидатській дисертації О. Бакуменко досліджується комплекс історіографічних джерел з історії

²³ Ковальчук Н.Л. Олександр Погодін та українське питання: еволюція російського ліберала. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Львів, 2001.

²⁴ Волковинський В.М., Левенець Ю.А. П.А. Столипін: з життя та державної діяльності // УДЖ. – 1991. – № 2. – С. 115-124; № 4. – С. 116-123; № 9. – С. 87-95; № 11. – С. 107-116.

²⁵ Ігнатова Л.Р. Аграрна реформа П.А. Столипіна та її здійснення в Україні (1906-1914). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Одеса, 2002; Бочаров В.В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906-1916 рр.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Донецьк, 2001.

²⁶ Панов І.М. Офіцерський корпус збройних сил Росії в роки Першої світової війни. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1999.

²⁷ Лимар А.П. Антивоєнний рух в частинах російського експедиційного корпусу у Франції в 1915-1920 рр. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Дніпропетровськ, 2000.

²⁸ Ванденко І.Є. Програмні вимоги та тактична лінія партії кадетів у відношенні до Першої світової війни (1914-1917 рр.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1994.

²⁹ Сичова В.В. Ліва опозиція в IV Державній думі Росії. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Харків, 1996.

³⁰ Посохов С.І. Проблеми періодизації історії російських університетів XIX – початку XX ст. // Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2002. – Вин. 5. – С. 19-25.

земств в Росії³¹. Інститут земських начальників наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. – предмет вивчення А. Ващенко³². Д. Остапенко працює в галузі економічної історії Росії другої половини ХІХ ст.³³. В. Сідак аналізує діяльність спецслужб Російської імперії на українських землях Австро-Угорщини в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.³⁴

Історія Росії (СРСР): 1917-2002 рр.

Відносини з Росією під час української революції 1917-1921 рр. та після здобуття Україною незалежності в 1991 р. є одним з важливих напрямів зацікавлень сучасної української історіографії. У спільній з Росією (в складі СРСР) історії українські дослідники концентрують увагу насамперед на політиці центру щодо України.

Серед праць українських учених, які розробляють власне російську проблематику, потрібно назвати публікації В. Харитонова, в яких зроблено спробу концептуального переосмислення Лютневої революції 1917 р. в Росії, зокрема, співвідношення стихійності та організованості, роль різних політичних партій в революції³⁵. Взаємин Центральної Ради з Тимчасовим урядом Росії торкається в своїх працях В. Верстюк, в тому числі і в російських виданнях³⁶.

Відносинам між Радянською Росією та УНР (до березня 1918 р.) присвячена кандидатська дисертація В. Єшпанова³⁷. О. Лупандін підготував збірник документів та матеріалів, які розкривають перебіг мирних переговорів між Українською державою та РСФРР у 1918 р.³⁸. Українсько-російські відносини

³¹ Бакуменко О.О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (друга половина ХІХ – ХХ ст.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Дніпропетровськ, 2000.

³² Ващенко А.В. Інститут земських начальників Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Харків, 2002.

³³ Остапенко Д.О. Оподаткування підприємств роздрібною торгівлі в Російській імперії в другій половині ХІХ ст. // Вісник Харківського національного університету. №566. Історія. – Харків, 2002. – Вип. 34. – С. 82-89.

³⁴ Сідак В.С. Діяльність спецслужб Російської імперії на українських землях Австро-Угорщини (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // УІЖ. – 1997. – № 6. – С. 45-58; 1998. – № 3. – С. 84-92.

³⁵ Харитонов В.Л. Февральская революция в России (попытка многомерного подхода) // Вопросы истории. – Москва, 1993. – № 11-12; Його ж. Лютневий революція в Росії – феномен світової історії ХХ ст. // УІЖ. – 2001. – № 1. – С. 3-15.

³⁶ Верстюк В. Центральная Рада и Временное правительство (к истории украинско-российских отношений в 1917 году) // Россия – Украина: история взаимоотношений. – Москва, 1997. – С. 209-218.

³⁷ Єшпанов В.С. Відносини між Радянською Росією і УНР (жовтень 1917 р. – березень 1918 р.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1998.

³⁸ Мирні переговори між Українською державою та РСФРР, 1918: Протоколи і стенограми пленарних засідань: 36. док. і мат. / Упоряд. О.І. Лупандін та ін.; Редкол. В.Ф. Верстюк (відп. ред.) та ін. – Київ, 1999.

1917-1922 рр. вивчають О. Несук, В. Церковна³⁹. На основі мемуарів провідних діячів Білого руху в Росії – А. Денікіна, В. Шульгіна, С. Мамонова – В. Демешин досліджує причини поразок білих армій у громадянській війні⁴⁰. Маловивчених сторінок Російської православної церкви в 1917-1921 рр. у загальноросійському контексті торкаються А. Стародуб та Т. Євсєєва⁴¹.

Різні аспекти нової економічної політики, в тому числі й в Радянському Союзі загалом, досліджує О. Пиріг⁴². Представляє інтерес неупереджений погляд О. Фесенка на економічну програму “лівої опозиції” в 1920-ті роки⁴³.

Українському питанню у союзній державі 20 – 30-х років присвятили свої праці ряд авторів. Так, Л. Нагорна досліджує двадцять років⁴⁴. Про національно-культурний розвиток українського населення Кубані у 20 – на початку 30-х років пише Д. Білий⁴⁵. Національній політиці ВКП(б) в Україні 1930-х років присвячує свої публікації Г. Єфіменко⁴⁶. Значний інтерес представляє історіографічна розвідка цього дослідника, присвячена аналізу сучасної російської історіографії радянської історії 1920 – 1930-х років⁴⁷. Питань радянської модернізації цього періоду торкається В. Марочко⁴⁸.

³⁹ Несук О.М. Українсько-російські відносини 1917-1922 рр. Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Київ, 1998; Церковна В.Г. Українсько-російські відносини у 1917-1922 рр.: національно-державний аспект. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Запоріжжя, 2002.

⁴⁰ Демешин В.В. Причини поразки білих армій у громадянській війні (за спогадами учасників Білого руху) // Записки історичного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2002. – С. 318-329.

⁴¹ Стародуб А.В. Юрисдикційна політика РПЦ 1917-1921 рр. Український аспект. Автореф. дис. [...] кан. іст. наук. – Київ, 1999; Євсєєва Т.М. Зародження християнської демократії в структурі Російської православної церкви в 1917-1921 рр. (загальноросійський та український аспекти) // УІЖ. – 2001. – № 1.

⁴² Пиріг О.А. Місце грошової реформи 1922-1924 рр. у здійсненні непу // УІЖ. – 2000. – № 3. – С. 92-102; Його ж. НЕП: більшовицька політика імпровізації. – Київ, 2001.

⁴³ Фесенко А.М. К вопросу об экономической программе “левой оппозиции” в СССР в 1920-е годы // Записки історичного факультету Одеського державного університету імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 276-281.

⁴⁴ Нагорна Л.П. Українське питання у союзній державі: 20-ті роки крізь призму 90-х // УІЖ. – 1993. – № 1.

⁴⁵ Білий Д.Д. Національно-культурний розвиток українського населення Кубані. 1921-1932 рр. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Донецьк, 1994.

⁴⁶ Єфіменко Г.Г. Національна політика ВКП(б) в Україні 1932-1938 рр. (освіта та наука). – Київ, 2000; Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932-1938). – Київ, 2001.

⁴⁷ Єфіменко Г.Г. Радянська модернізація 1920-1930-х рр. (До постановки проблеми у світлі аналізу досліджень сучасних російських істориків) // УІЖ. – 2002. – № 5.

⁴⁸ Марочко В. Концептуальні підвалини теорії “трансформаційного процесу” Бухаріна: шляхи модернізації суспільства перехідного періоду 1920-1930-х років // Проблеми історії України: факти, судження, пошук: Міжвуз. зб. наук. пр. – Київ, 2002. – Вип. 6. – С. 12-16.

У монографії та докторській дисертації С. Білоконя⁴⁹ на основі аналізу унікального за змістом архівного матеріалу вперше в українській історіографії ґрунтовно вивчено роль масового терору як елемента державного управління в СРСР 1917-1941 рр., створення інформаційної управлінської системи, глобальне нищення дворянства, офіцерства, духовенства, представників т.зв. дрібнобуржуазних партій та українських урядовців періоду Визвольних змагань, диференційований підхід до різних прошарків селянства, зв'язок репресій з плановим народним господарством, сталінський заколот, "чистку" НКВС, а також вплив терору на генофонд населення. Монографія С. Білоконя отримала Національну премію України імені Тараса Шевченка за 2002 р.

П. Кулаковський упорядкував унікальне тритомне видання документів, які проливають світло на історію одного з найстрашніших таборів ГУЛАГу – Соловецького. Тут вміщено "розстрільні" протоколи засідань Особливої трійки управління НКВС Ленінградської області, документи з тюремних справ соловецьких в'язнів, що зберігаються в Регіональному управлінні ФСБ РФ по Архангельській області, унікальні матеріали з Державного архіву СБУ тощо. Ці документи дозволяють уявити і розкрити найпотаємніші сторони табірної побуту, переддень масових розстрілів у листопаді 1937 р., проливають світло на попередні події в Україні і тодішньому СРСР⁵⁰. Монографія Г. Чернявського, в якій ідеологія і практика більшовизму розглянута і порівняльному контексті з націонал-соціалізмом, засвідчує спроби українських істориків охопити більш широку проблематику досліджень радянської історії 1930-х років⁵¹.

Українські історики не залишилися осторонь дискусії, яка розгорнулася в російській історіографії (за участю західних істориків) щодо ролі Радянського Союзу в Другій світовій війні у зв'язку з виходом книг колишнього радянського розвідника В. Суворова. Найбільше публікацій на цю тему належить М. Ковалю: ним написано чимало статей та декілька монографій⁵².

⁴⁹ Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – Київ, 1999; Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.). Автореф. дис. [...] д-ра істор. наук. – Київ, 2000.

⁵⁰ Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії: В 3 т. / Ред.: А. Зінченко; Ю. Шаповал; Упор.: П. Кулаковський. – Київ, 1997-1999.

⁵¹ Чернявский Г.И. Тень люциферова крыла: Большевизм и национал-социализм: сравнительно-исторический анализ двух форм тоталитаризма. – Харьков, 2003.

⁵² Коваль М.В. Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939-1945). Спроба сучасного концептуального бачення. – Київ, 1999; Його ж. Друга світова війна і Україна (1939-1945). Історіософські нотатки. – Київ, 1999; Його ж. Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах. – Київ, 2000 (серія "Україна крізь віки").

Деяких маловивчених питань участі СРСР у Другій світовій війні стосуються публікації О. Буцька⁵³, А. Русака⁵⁴, А. Скоробагатова⁵⁵.

У монографіях та докторській дисертації О. Додонова докладно розглянуто динаміку взаємозв'язків робітників з інститутами радянської політичної системи у 1960 – 1980-ті роки. Проведено аналіз чисельного та соціального складу КПРС, представників робітників у її керівних органах та їх діяльність щодо визначення та здійснення партійної політики. Висвітлено особливості діяльності робітників у профспілках. Вивчено практичні заходи комітетів і організацій ВЛКСМ щодо залучення до громадського життя молодих робітників. Розглянуто участь робітників в управлінні виробництвом. Виявлено основні ознаки механізму гальмування політичної активності робітників і поступального розвитку суспільства. Показано розбіжність програмних цілей КПРС з результатами практичної діяльності робітничого класу та інших верств населення, що суттєво вплинуло на поглиблення суспільної кризи⁵⁶.

Період “перебудови” в СРСР, зокрема політичні реформи та створення багатопартійності – цим проблемам присвячена докторська дисертація К. Астахової⁵⁷. “Сльцинська” Росія та перші кроки на шляху президентства В. Путіна у дещо публіцистичному стилі аналізуються в монографіях Т. Батенка⁵⁸. Автор, зокрема, схильний бачити деякі аналогії початку президентства В. Путіна з роками правління М. Горбачова.

В. Ткаченко здійснив порівняльний аналіз перших кроків по шляху незалежності України та Росії⁵⁹. Українсько-російські взаємини 1991-1997 рр. у політичній та військовій сферах – тема, яка стала предметом дослідження

⁵³ Буцько О.В. Ставлення до Червоної армії населення визволених країн Європи (1944-1945 рр.) // УІЖ. – 1995. – № 3; Його ж. Військовополонені в СРСР (1941-1945 рр.) // УІЖ. – 2000. – № 4. – С. 120-126.

⁵⁴ Русак А.В. Генерал А.А. Власов: домисли і правда // УІЖ. – 2000. – № 6.

⁵⁵ Скоробагатов А.В. Ще раз до питання про спір істориків навколо превентивної війни Німеччини проти СРСР // Схід-Захід. – Харків, 2001. – Вип. 3. – С. 52-58; 80-82.

⁵⁶ Додонов А.Ф. Рецессия политической активности рабочих СССР. 1961-1985. – Запорожье, 1998; Його ж. Политическое поведение рабочих в 1961-1991 гг. – Запорожье, 2000; Його ж. Участь робітників у політичному житті СРСР 1961-1991 рр.: Автореф. дис. [...] д-ра істор. наук. – Дніпропетровськ, 2001.

⁵⁷ Астахова К.В. Виникнення багатопартійності в СРСР (1985-1991). Автореф. дис. [...] докт. істор. наук. – Київ, 1994.

⁵⁸ Батенко Т. Королі СНД. Портрети дванадцяти президентів. – Львів, 2000; Його ж. Прелюдія Путіна: “Перебудова” в Кремлі. – Львів, 2001.

⁵⁹ Ткаченко В.М. Україна і Росія: проблеми національного самовизначення (Історіософський аналіз поточного моменту). – Київ, 1993.

І. Мельничука⁶⁰. Російсько-українські економічні відносини в 1990-ті роки вивчає Д. Євтушенко⁶¹.

У виданнях Національного інституту українсько-російських відносин РНБО (Ради національної безпеки України) аналізуються пріоритети міждержавних гуманітарних відносин, шляхи формування громадянського суспільства в Україні та Росії, мовні та соціокультурні чинники консолідації українського суспільства, ідеологічні “децибели” діалогу культур, з’ясовується роль конфесійного чинника в суспільстві. Висвітлюються вихідні принципи аналізу гуманітарних відносин України та Росії. Описано інтеграційні та дезінтеграційні процеси у сфері міждержавних відносин. Охарактеризовано концептуальні пріоритети України в українсько-російських гуманітарних відносинах⁶².

На наш погляд, найбільш результативними для українських дослідників, які працюють над російською історією XIX-XX ст., можуть бути декілька шляхів: інтерпретація у світлі сучасних методологій відомих та пошук нових джерел з вивчення “чисто” російських проблем, що потребує, зокрема, тривалої праці в російських архівах; дослідження українсько-російських відносин через призму націотворчих процесів українців та росіян у XIX – на початку XX ст. (взаємини культур, їхні контакти та конфлікти; взаємне сприймання українців і росіян, значення іншої сторони у визначенні власної ідентичності; міжетнічні контакти українців і росіян у місті та на селі тощо); введення в обіг нового джерельного матеріалу, який дозволить принаймні реконструювати травматичні сторінки відносин 1917-1921 рр., політику центру щодо України впродовж перебування її в складі СРСР; переосмисленню підлягає історія участі Радянського Союзу в Другій світовій війні, що, на наш погляд, поки що не знаходить реального відображення в українській історіографії. Важливим завданням українських істориків залишається підготовка навчальних посібників з історії Росії XIX-XX ст. для університетів.

⁶⁰ Мельничук І.М. Українсько-російські відносини в 1991-1997 рр.: політичний та військовий аспекти. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Чернівці, 1998.

⁶¹ Євтушенко Д.І. Російсько-українські відносини в 1990-ті рр.: деякі аспекти економічного співробітництва // Записки історичного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2002. – Вип. 12. – С. 368-374.

⁶² Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір: Наук. зб. / Ред.: С.І. Пирожков. – Київ, 1998; Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин / І.М. Дзюба, О.А. Кубеліус, О.П. Лановенко та ін. – Київ, 2001.

Історія країн Азії, Африки та Латинської Америки

(*Андрій Козицький*)

Через цілу низку причин об'єктивного та суб'єктивного характеру впродовж 50 – 80-х рр. ХХ ст. українська історична наука залишалася осторонь сходознавчих досліджень. У радянський період, після того як в 1930-х роках зазнало розгрому українське академічне сходознавство, з'явилися лише кілька наукових праць на цю тему¹.

Протягом останнього десятиліття в Україні почалося відновлення досліджень в галузі історії країн Сходу. Діють Інститут сходознавства НАН України та Інститут сходознавства ім. А. Кримського, котрі видають, відповідно, часописи “Східний світ” та “Сходознавство”. При Національному університеті “Києво-Могилянська академія” відкрито Центр сходознавства². У кількох вищих навчальних закладах України існують кафедри сходознавства.

Посилення наукового інтересу до “східної” тематики почасти зумовлене практичними потребами утвердження української державності, які супроводжуються встановленням двосторонніх зв'язків із країнами Азії та Африки. Крім цього, існує ще один аспект потреби розвитку вітчизняного сходознавства. Справедливо зауважив київський науковець Олександр Галенко: “Для України, половина території якої – колишні володіння Сходу (...) знання про Схід – це складник самопізнання”².

Оглядаючи підсумки першого десятиліття вітчизняного вивчення історії та культури Сходу доводиться визнати, що такі студії не набули надто великого поширення. Історія країн Сходу вельми нерівномірно висвітлена в наукових публікаціях українських дослідників останнього часу. Найкраще представлені навчальні посібники з різноманітних періодів історії Сходу, що, втім, природньо з огляду на потреби національної освіти.

Цикл навчальних публікацій з історії середньовічного Сходу підготував професор Київського національного університету Вадим Рубель³. Його посібники відзначаються значним обсягом опрацьованого матеріалу та легким і доступним стилем викладу. Варто відзначити, що у своїх працях науковець взяв до уваги такі чинники культурно-цивілізаційного розвитку як

¹ Детальніше про українське сходознавство 50 – 60-х років див.: *Філіпенко Д.М., Рябоконт В.М.* Зарубіжний Схід в післявоєнній українській радянській історіографії // *З історії зарубіжного Сходу. Збірник статей.* – Київ, 1972. – С. 207-231.

² Науково-творчий колектив центру проводить дослідження в галузі “Соціальна структура японського суспільства: історія і сучасність”.

³ *Галенко О.* Витівки українського орієнталізму // *Критика.* – Київ, 1999. – № 4 (18). – С. 12.

⁴ *Рубель В.І.* Історія середньовічного Сходу. Курс лекцій. – Київ, 1997; *Його ж.* Історія середньовічного Сходу. Хрестоматія. – Київ, 1999; *Його ж.* Історія Середньовічного Сходу. Видання 2-е доповн. і виправ. – Київ, 2002.

геокліматичні зміни природного середовища та особливості ментальності й психології різних народів, що традиційно ігнорувалися радянською наукою.

Однією з головних методичних основ, які були покладені в основу навчальних посібників В. Рубеля, стало ствердження лінійності історичного розвитку цивілізацій традиційного Сходу. Автор підкреслює, що на відміну від циклічності розвитку західної цивілізації, “розвиток традиційного Сходу позначався лінійним характером, без кардинальних зламів існуючих соціальних структур”⁴. У цьому контексті цілком логічним є заперечення дослідником популярної в марксистській історіографії тези про існування в країнах Азії та Африки на певному етапі їх розвитку феодальних відносин. В. Рубель наголошує на тому, що “феодальний лад і східна цивілізація – абсолютно різні типи людського суспільства, причому типи фундаментально протилежні, несхожі, несумісні”⁵. Слушно зауваживши, що в період середньовіччя країни Сходу в економічному, культурному та навіть технологічному плані випереджували країни Європи, вчений робить висновок про те, що “в епоху середньовіччя а Афро-Азійському регіоні всі структури традиційних суспільств досягли апогею у своєму розвитку, але, вичерпавши себе, прийшли до логічного занепаду і кризи”⁶.

Крім навчальних посібників В. Рубель плідно працював над науковими дослідженнями в галузі вивчення генезису японського самурайського стану⁷. Монографічне дослідження молодого київського професора продовжило серію його праць, що стосувалися середньовічної історії Японії, формування її політичної системи та ідеології⁸. Розглядаючи особливості розвитку японської цивілізації, В. Рубель зробив висновок про те, що якісні особливості традиційного суспільства Японії були визначені специфікою політико-економічного ладу, яка, своєю чергою, базувалася на існуванні принципово відмінного від західноєвропейського характеру відносин власності в суспіль-

⁴ Рубель В. І. Історія середньовічного Сходу. – С. 9.

⁵ Там само. – С. 15.

⁶ Там само. – С. 12.

⁷ Рубель В. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. – Київ, 1997.

⁸ Рубель В. Відродження синтоїзму в Японії XIII-XIV ст.: причини і наслідки // Питання нової та новітньої історії. Інститут системних досліджень освіти. – Київ, 1994. – Вип. 40. – С. 85-90; *Його ж.* Клан Муракі-Гендзі в політичній системі Японії XI-XIV ст. // Вісник Київського університету. Історія. – Київ, 1994. – Вип. 22. – С. 174-179; *Його ж.* Кітабатаке Тікафуса – поборник нової японської державності // Східний світ. – Київ, 1994. – № 1-2. – С. 73-79; *Його ж.* Середньовічна Японія на шляху військової диктатури. Диктатура Тайра // Східний світ. – Київ, 1995. – № 1. – С. 68-75; *Його ж.* Реставрація Кемму та причини її краху // Вісник Київського університету. Історія. – Київ, 1995. – Вип. 33. – С. 3-9; *Його ж.* Японія в період “двох династій”. Утворення сьогунату Асікага та його культурно-ідеологічні наслідки // Питання нової та новітньої історії. Інститут системних досліджень освіти. – Київ, 1995. – Вип. 41. – С. 3-11; *Його ж.* До питання про походження самурайського стану в середньовічній Японії // Вісник Київського університету. Історія. – Київ, 1997. – Вип. 36. – С. 101-112.

стві. У середньовічній Японії, як й у інших країнах тогочасного Сходу, держава відігравала роль “тотального власника або співвласника всіх (навіть тих, що формально вважалися приватними) засобів виробництва в країні”⁹. З цього дослідник виводить особливість Японії та східного суспільства в цілому. Автор монографії наголошує на тому, що “на відміну від Заходу, де наявність власності в руках конкретного індивідуума визначали насамперед його соціальний статус у суспільстві, на класичному Сході все було навпаки. Тут перш за все саме ступінь причетності до влади визначав суворо регламентований певними межами обсяг доходів і матеріальних благ, що їх отримував індивід від наявних у країні засобів виробництва”¹⁰.

Своє дослідження про реформування японської державності та традиційних суспільно-станових відносин В. Рубель завершує 1880-ми роками, себто періодом реформ, який почався після “Революції Мейдзі”. Цей час в історії Японії викликає чималий інтерес дослідників, оскільки саме тоді в країні почався тривалий процес синтезу західних політичних ідей та концепцій із традиційними звичаями японського суспільства.

Навчальний посібник з нової історії країн Азії, Африки та Латинської Америки підготував Василь Кириченко¹¹. Порівняно невеликий обсяг його книги зумовив той факт, що автор зосередився тільки на вузлових проблемах розвитку країн Сходу та Південної Америки в новий час. Автор виділяє три блоки таких проблем: особливості соціально-економічного та політичного розвитку країн Сходу на початку нового часу, колоніальна політика європейських держав та національно-визвольні рухи в країнах Сходу та Латинської Америки. Автор відмовляється від автоматичного перенесення на країни Сходу формаційної схеми розвитку з її хронологічним поділом. Початок періоду нової історії для країн Сходу В. Кириченко датує зламом XVI-XVII ст., а її завершення – рубежем XIX і XX ст. Разом з тим, автор продовжує дотримуватися старої концепції існування феодалізму в країнах Сходу. На його думку, “в країнах Азії феодальні відносини виникли набагато раніше, ніж у Європі”¹². Суперечливий характер має запропонована вченим теза про те, що “на початку нової історії в деяких країнах – Китаї, Японії, Індії – феодальний лад вже досяг високого рівня зрілості і в його надрах виникли передумови зародження капіталістичних відносин, свідченням чого були перші промислові мануфактури із застосуванням найманої праці”¹³. Приділяючи значну увагу економічній складовій соціально-політичних процесів у країнах Сходу, В. Кириченко іноді доходить до самозаперечення. Так, розглядаючи наслідки панування в країнах Азії та Африки колоніальної системи, він твердить, що “колонізатори, заінтересовані у збереженні відста-

⁹ Рубель В. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. – С. 5.

¹⁰ Там само.

¹¹ Кириченко В.П. Нова історія країн Азії, Африки та Латинської Америки. – Київ, 2002.

¹² Там само. – С. 32.

¹³ Там само.

лості країн Азії, Африки та Латинської Америки, намагалися закріпити в них найгірші форми панування феодалів-землевласників і феодальні форми експлуатації народних мас”, а вже кількома абзацами нижче заявляє, що “слід відмітити позитивне значення самого факту руйнування (колоніалізмом – А.К.) старого економічного базису, відсталих продуктивних сил”¹⁴.

Добре представлені навчальні посібники з новітньої історії Сходу. Впродовж останнього десятиліття з’явилося кілька таких видань. Це навчальний посібник Юрія Буракова¹⁵, курси лекцій Максима Гона¹⁶ та Андрія Козицького¹⁷, а також рекомендований Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей підручник Іраїди Сергійчук¹⁸.

Першим в незалежній Українській державі навчальним посібником з новітньої історії країн Сходу була праця Ю. Буракова. Наголошуючи на тому, що досвід повоєнного розвитку країн Азії та Африки продемонстрував “хибність комуністичних моделей розвитку суспільства, а спроби впровадження їх в життя обертаються соціальними струсами та економічною розрухою”¹⁹, автор відмовився від традиційних для радянської історіографії схем викладу історії Сходу, які найчастіше полягали в ілюструванні відповідних вказівок партійних органів. Ю. Бураков загалом об’єктивно виклав повоєнну історію країн Сходу, намагаючись безсторонньо характеризувати політичні процеси та міжнародні конфлікти. Певні застереження може викликати лише розділ, присвячений Близькосхідному конфлікту, у якому, на наш погляд, автор дещо спрощує складні процеси арабо-ізраїльського протистояння.

Прикметною рисою курсу лекції М. Гона є полемічність та контроверсійність викладу матеріалу. Автор не лише відмовляється від радянських стереотипів, але йде далі, відмовившись і від європоцентричних політологічних та економічних схем. Він підкреслює унікальність моделей розвитку різних країн Сходу. Об’єктом інтересу М. Гона стали лише окремі країни, котрі, на його думку, представляють найбільш оригінальні моделі трансформації економіки та суспільно-політичних відносин: Китай, Японія, Корея, Індія, Пакистан, Філіппіни, Іран та Туреччина. Єдиними тематичними блоками автор розглядає країни Індокитаю та Близькосхідний конфлікт.

Рецензуючи курс лекцій А. Козицького, харківський дослідник Олександр Тумаков зокрема звертає увагу на відсутність у ньому характеристики дискусійних проблем з новітньої історії Сходу: “Цілком доречними, на наш погляд, могли б стати історіографічні фрагменти, які містять елементи

¹⁴ Там само. – С. 98-99.

¹⁵ Бураков Ю.В. Новітня історія країн Азії та Африки (1945-1992). – Київ, 1993.

¹⁶ Гон М. Новітня історія країн Азії в повоєнний період. – Рівне, 2000.

¹⁷ Козицький А. Новітня історія країн Азії та Африки (1918-1999 рр.). – Львів, 2000.

¹⁸ Сергійчук І.М. Новітня історія країн Азії та Африки (1918 – кінець XX ст.). – Суми, 2002.

¹⁹ Бураков Ю.В. Новітня історія країн Азії та Африки (1945-1992). – С. 3.

наукової полеміки та відбивають різноманітні підходи до оцінки тих чи інших ключових подій в новітній історії країн Азії та Африки”²⁰. Недоліки роботи О. Тумаков вбачає у відсутності детальнішого аналізу досвіду повоєнної модернізації суспільних відносин та економіки у країнах Південно-Східної Азії, а також у тому, що А. Козицький не приділив достатньої уваги “складним сучасним проблемам, які не раз потребують концептуального осмислення – таким як формування національних моделей розвитку, впливу національно-культурних традицій на модернізацію суспільства, особливостям політичної еволюції різноманітних країн, інтеграційним процесам тощо”²¹.

Навчальний посібник І. Сергійчук вирізняється з-поміж інших робіт великим обсягом матеріалу, який стосується найновішого періоду в історії Сходу – останньої чверті ХХ ст. Виклад історії окремих країн авторка завершує розлогими характеристиками сучасного стану тих чи інших країн афро-азійського регіону, вираженими оцінками перспектив їх розвитку. Приємне враження справляє скрупульозно підготовлений розділ, присвячений міждержавним стосункам сучасної Української держави із країнами Сходу.

Принципово новий варіант навчального посібника був запропонований викладачами Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна О. Тумаковим та О. Чижовим²². У їхній книзі розглядається повоєнний період історії лише чотирьох країн східноазійського регіону – Китаю, Японії, Монголії та Кореї. У додатках вміщено низку документів та уривків із спогадів, які стосуються розглянутого періоду, та обширні списки найновішої рекомендованої літератури. Особливістю посібника є широке цитування найновішої історіографії, паралельна подача різноманітних точок зору на ті чи інші події новітньої історії Сходу. Така “поліфонічність” викладу матеріалу підштовхує читача до самостійних висновків, дозволяє на конкретних прикладах простежити особливості політичного та економічного розвитку Китаю, Японії, Кореї та Монголії в повоєнний період. Головну увагу автори приділяють досвіду модернізації економічного укладу та політичних систем цих країн, регіональній специфіці переходу від тоталітаризму до демократії, пріоритетам зовнішньої та внутрішньої політики. Невеликий навчальний посібник з історії політичного розвитку та міжнародних відносин в країнах Близького Сходу підготували харківські науковці В. Головченко та А. Тамм²³.

²⁰ Тумаков А.И. [Рсц. на]: Андрій Козицький. Новітня історія країн Азії та Африки (1918-1999). Курс лекцій. – Львів: Видавництво науково-технічної літератури – Видавничка фірма “Афіша”, 2000. – 159 с. // Методичний вісник історичного факультету. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2002. – № 1. – С. 119.

²¹ Там само. – С. 120.

²² Тумаков А.И., Чижов А.П. Новейшая история стран Восточной Азии (1945-2000 гг.). Учебное пособие. – Харьков, 2002.

²³ Головченко В.І., Тамм А.Є. Лекційні матеріали до курсу “Міжнародні відносини на Близькому і Середньому Сході (сер. 40-х – кінець 90-х рр.)”. – Харків, 1999.

Вельми скромно представлені методичні розробки проблем викладання та вивчення сходознавчої проблематики. Чи не єдиною працею подібного характеру стала невелика брошура львівського науковця Ігора Черновола²⁴. Дослідник розглядає коло проблем, пов'язаних із методологією вивчення історії Сходу: дефініцію поняття “Схід”, ментальні та соціально-економічні особливості традиційних східних суспільств, характер взаємодії між західною цивілізацією та сучасними країнами Сходу, напрямки розвитку світової та української орієнталістики.

Упродовж 1990-х років в Україні з'явилися підручний бібліографічний покажчик Юрія Кочубея²⁵, який охоплює понад 3000 публікацій 1917-1992 рр., які стосуються сходознавчої тематики, а також два підготовлені Книжковою палатою України покажчики книжкових та періодичних видань 1917-1941 рр., в яких висвітлюються проблеми історії та культури східних етносів на території України²⁶.

Важливим елементом національного сходознавства є вивчення його історії. В цьому контексті насамперед варто виділити цікаве та методологічно оригінальне монографічне дослідження постаті видатного українського сходознавця Агатангела Кримського, яке було підготовлене відомою дослідницею-літературознавцем Соломією Павличко²⁷. Відмовившись від традиційного для біографічних праць переповідання історії життєвого та творчого шляху вченого, авторка зосередила увагу на аналізі наукових і художніх творів, щоденника та листів А. Кримського. У поєднанні з характеристикою найближчого оточення, соціальної атмосфери, в якій доводилося працювати вченому, такий метод психологічного дослідження дозволив по-новому поглянути на знаного історика-сходознавця. С. Павличко простежила розвиток наукових зацікавлень А. Кримського орієнтальною тематикою, водночас розглянувши методологію його наукових студій²⁸. На думку С. Павличко, А. Кримський, який на початку своїх наукових досліджень дотримувався типових для тогочасної орієнталістики схем з усіма їх расовими та релігійними упередженням, упродовж життя зумів поступово відійти від “ідеологічних догм орієнталізму”²⁹.

²⁴ Черновол І. Методичні й методологічні поради до вивчення історії Сходу. – Львів, 1999.

²⁵ Кочубей Ю.М. Україна і Схід. Культурні взаємозв'язки України з народами Близького і Середнього Сходу (1917-1992). Підручний бібліографічний покажчик. – Київ, 1998.

²⁶ Турки в Україні. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик 1917-1941 рр. / Укладачі: Н.А. Дехтярьова, Є.Г. Кузнєцова, Н.Л. Максдон. – Київ, 1997; Татари в Україні. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик 1917-1941 рр. / Укладачі: Н.А. Дехтярьова, Є.Г. Кузнєцова, Н.Л. Максдон. – Київ, 1997.

²⁷ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: складний світ Агатангела Кримського. – Київ, 2000. Див. також: Павличко С. Історія незавершеного застереження // Критика. – Київ, 1999. – Число 9 (27). – С. 14-18.

²⁸ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. – С. 157-171.

²⁹ Там само. – С. 177.

Не менш цікавим є здійснений дослідницею аналіз психологічного портрету А. Кримського. Залучивши значний джерельний матеріал, включно з неопублікованими особистими записами вченого, С. Павличко аргументовано відстоює думку про нетрадиційну статево орієнтацію відомого сходознавця³⁰. Втім дослідниця робить застереження, що його статеві захоплення були платонічними й мінливими, а отже не виходили за межі духовного спілкування та дружніх відносин.

Упродовж 1990-х років з'явилося ще кілька праць, присвячених постаті А. Кримського. Серед них варто відзначити публікації М. Верхалеця³¹ та солідне академічне видання листування вченого, яке він провадив будучи Неодмінним секретарем Всеукраїнської Академії наук³², а також деякі статті мемуарного³³ та дослідницького характеру³⁴.

Протягом тривалого часу головним центром академічного сходознавства в Україні був Харків. Зважаючи на це, цілком природним є звернення сучасних дослідників до історії харківської орієнталістики XIX – початку XX ст. Інвентарю традицій сходознавчої науки в Харківському університеті присвятили низку праць Лідія Чувпило³⁵. Їй також належать біографічні нариси про

³⁰ Там само. – С. 67-120, 131-150.

³¹ *Верхалець М.М.* Агатангел Кримський у колі своїх сучасників. – Київ, 1990; *Верхалець М.М.* Проблема духовності тюркських народів в дослідженнях А.Е. Крымского. – Киев, 1994.

³² *Матвеева Л.В., Циганкова Е.Г.* А.Ю.Кримський – Неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук. Вибране листування. – Київ, 1997.

³³ *Кримський М.* Слово про рідну людину // *Східний світ*. – Київ, 1993. – № 1. – С. 63-64; *Пріцак О.* Про Агатангела Кримського у 120-ті роковини народження // *Україна. Наука і культура*. – Київ, 1991. – Вип. 25. – С. 103-120; *Циганкова Е.* Дія багатьох він був розрадою. Спогади про останні дні А. Кримського // *Вісник Академії наук України*. – Київ, 1993. – № 3. – С. 66-69.

³⁴ *Бейліс В.* Запис про знійомство Т.Г. Кезми з А.Ю. Кримським // *Східний світ*. – Київ, 1993. – № 1. – С. 48-49; *Тереженко С.* Додаткові покази до протоколів слідства про А. Кримського // *Родовід*. – Київ, 1994. – № 7. – С. 59-92; *Черников И.Ф.* Об исследованиях А.Е. Крымского по тюркологии (20-е годы) // *Восток*. – 1992. – № 1. – С. 104-112.

³⁵ *Чувпило Л.А.* Востоковедение в Харьковском университете (1917-1997) // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. – Харків, 1997. – Вип. 2. – С. 163-169; *Ее же.* Начальный этап истории харьковского университетского востоковедения (1805-1835) // *Вісник Харківського державного університету. Історія*. – Харків, 1999. – Вип. 31. – С. 279-289; *Її же.* Вивчення Індії в Харківському університеті в дожовтневу добу // *Тези Першої всеукраїнської міжнародної науково-практичної конференції індологів, присвяченої 50-річчю Республіки Індія*. – Київ, 2000. – С. 35-37; *Ее же.* Преподавание восточных языков в Харьковском императорском университете (1805-1917) // *Проблемы истории археологии Украины: Материалы международной научной конференции, посвященной 10-летию независимости Украины (16-18 мая 2001 г.)*. – Харьков, 2001. – С. 148-149.

піонерів орієнтальних студій в Україні Й.Г. Барендта³⁶, А.А. Дегурова³⁷, В.І. Шерцля³⁸, Д.Н. Овсянико-Куликовського³⁹, М.М. Луніна⁴⁰.

Над проблемами становлення української синології працює київський дослідник Віктор Кіктенко. Йому належать нариси життя та діяльності першого українського науковця, що займався вивчення історії Китаю XVI-XVIII ст., Бориса Курца⁴¹, а також архимандрита Софронія (Грибовського), який на початку XIX ст. очолював Російську духовну місію Московського патріархату в Пекіні⁴². Окремі аспекти сходознавчої діяльності галицьких орієнталістів розглядаються в статтях А. Козицького⁴³.

Наукові дослідження з історії Азії та Африки представлені в сучасній Україні значно скромніше. Серед таких робіт пропорційно найбільше місце посідає проблематика, пов'язана з питаннями зовнішньої політики країн Азії та Африки. Два монографічні дослідження на тему кризи в регіоні Перської

³⁶ Чувпило Л.А. Иоганн Готфрид Барендт и начало университетского востоковедения в российской империи // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 2000. – Вип. 4. – С. 271-277.

³⁷ Чувпило Л.А. З історії сходознавства в Харківському університеті: А.А. Дегуров // Третє сходознавче читання А. Кримського. Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю від дня народження академіка Омеляна Прицака. – Київ, 1999. – С. 9.

³⁸ Чувпило Л.А. Харківський філолог-сходознавець Вікентій Іванович Шерцль (1843-1906) // IV Сходознавчі читання А. Кримського. Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 2000-й річниці християнства. – Київ, 2000. – С. 35-37.

³⁹ Чувпило Л.А. Идеологическое наследие Д.Н. Овсянико-Кулаковского // Вісник Харківського державного університету. – Харків, 1998. – № 411. – С. 223-228.

⁴⁰ Чувпило Л.А. История Востока в работах М.М. Лунина // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Історія. – Харків, 2000. – № 485. – Вип. 32. – С. 187-195.

⁴¹ Кіктенко В.О. Борис Курц і становлення української синології // Сходознавство. – Київ, 1997. – № 1. – С. 57-84.

⁴² Кіктенко В.О. Українці на чолі Пекінської духовної місії: до початків вивчення Китаю в Російській імперії // Сходознавство. – Київ, 1998. – № 2. – С. 78-91, *Його ж.* Невідоме джерело для дослідження китаєзнавчої спадщини архимандрита Софронія [Грибовського] // Сходознавство. – Київ, 1998. – № 3. – С. 146-155.

⁴³ Козицький А. Львівська орієнталістика кінця XIX – першої третини XX ст. // Наукові записки Національного університету “Острозька Академія”. Історичні науки. – Острог, 2002. – Вип. 2. – С. 207-217; *Його ж.* Етнографічні матеріали в науковій спадщині львівського мандрівника та сходознавця XVII ст. Міхала Боїма // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. Секція етнографії та фольклористики. – Львів, 2001. – Т. 242. – С. 560-569, *Його ж.* Ян Гжегожевський та його сходознавчі дослідження // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – Львів, 2001. – Вип. 4. – С. 219-224; *Його ж.* Дослідження історії країн Сходу у Львівському університеті в другій половині 40 – 60-х рр. XX ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Част. 1. – С. 501-510.

затоки підготував О. Копель⁴⁴. Розглядаючи кризову ситуацію, що склалася 1990 р. внаслідок агресії Іраку проти Кувейту, дослідник наголошує на кількох аспектах, які вирізняють кризу в Перській затоці з-поміж інших локальних конфліктів. На думку О. Копеля, особливості цієї кризи полягають в тому, що її передумови формувалися в умовах “холодної війни” та протистояння двох світових наддержав – СРСР та США, а розв’язання самого конфлікту припало вже на час домінування Вашингтона в міжнародній політиці. Іншим моментом, який підкреслює дослідник, є той факт, що криза 1990-1991 рр. засвідчила не лише кризу системи міжнародної безпеки в регіоні Перської затоки, але й загальну кризу всієї системи міжнародної безпеки, яка склалася в світі після Другої світової війни. Кувейтська криза, за вдалим висловом ученого, відкрила нову епоху, в якій вже не великі держави використовують локальні конфлікти для взаємного тиску, а навпаки, – малі конфлікти впливають на велику політику.

Проблемам пошуків мирного врегулювання громадянської війни у Лівані у 80 – на початку 90-х рр. ХХ ст. присвятив монографічне дослідження Юрій Скороход⁴⁵. Учений окремо розглядає два аспекти ліванської проблеми: спроби міжнародних організацій врегулювати конфлікт в ліванському суспільстві, а також втручання найближчих сусідів Бейрута в ліванські справи. На думку дослідника, локальні інтереси Сирії та Ізраїлю відіграли швидше негативну роль під час пошуків виходу з ліванської кризи.

Проблематика державного будівництва в контексті вирішення соціальних питань в арабських країнах розглядається в праці С. Плачинди⁴⁶.

У 1990-х роках було захищено низку кандидатських і докторських дисертацій, в яких розглядалися різноманітні аспекти новітньої історії країн Азії та Африки. Серед інших варто відзначити дослідження Олександра Ленька⁴⁷, Олександра Чувпила⁴⁸, Ігоря Поліха⁴⁹, Сергія Нікішенка⁵⁰, Юрія Шевченка⁵¹, Михайла Слінкіна⁵², Макара Тарана⁵³, Володимира Шемото⁵⁴,

⁴⁴ Копель О.А. Перська затока: проблеми безпеки (80 – 90-ті роки). – Київ, 1998; Копель О.А., Пархомчук О.С. Міжнародні відносини ХХ сторіччя. – Київ, 1999.

⁴⁵ Скороход Ю.С. Міжнародний аспект урегулювання ліванського конфлікту (80 – 90-ті рр.). – Київ, 2000.

⁴⁶ Плачинда С.В. Соціальні перетворення в арабських країнах. Досвід і проблеми. – Київ, 1993.

⁴⁷ Ленько О. Суспільно-політичні погляди Дж. Неру та етногенезу Індійської державності (1947-1964). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Харків, 2001.

⁴⁸ Чувпило О. Ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі (20 – 30-ті рр. ХХ ст.). Автореф. дис. [...] докт. істор. наук. – Харків, 1995.

⁴⁹ Поліха І. Основні особливості та результати розвитку бігатопартійної політичної системи в Індії (1947-1997). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1997.

⁵⁰ Нікішенко С. “Сталі концепції” у зовнішній політиці Китаю (відносини з Японією, Кореєю та В’єтнамом). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. Київ, 1996.

⁵¹ Шевченко Ю. Положення палестинців на західному березі р. Йордан та Секторі Гази в 1967–1982 рр. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1992.

Олени Якубенко⁵⁵, Ігоря Дубового⁵⁶, Ігоря Горобця⁵⁷, Владлена Грабажея⁵⁸. Значною популярністю серед дослідників користуються теми, пов'язані із перебігом модернізаційних процесів у країнах новітнього Сходу, трансформаціями традиційних соціокультурних моделей розвитку, формування демократичних систем в країнах з тоталітарним минулим. Такими працями, зокрема, є дослідження Василя Гамяніна⁵⁹, Бориса Гуменюка⁶⁰, Володимира Лукіна⁶¹.

Вивчення історії країн Латинської Америки концентрується, головним чином, навколо питань зовнішньої політики країн регіону. На цю тему захистили дисертаційні роботи Андрій Бредіхін⁶², Олександр Кириченко⁶³, Алла Самойленко⁶⁴. Політичній історії Сальвадору присвячено дисертаційне дослідження Лідії Скворцової⁶⁵.

Певна робота була здійснена українськими науковцями в справі перевидання наукової спадщини вітчизняних орієнталістів та здійснення перекладів іноземних праць з історії Сходу. Впродовж другої половини 1990-х років Інститут сходознавства ім. А. Кримського видав дві цінні публікації з історії середньовічної Туреччини. Першою з них стало перевидання історії Туреч-

⁵² Слінкін М. Прихід до влади і криза лівого режиму Таракі – Аміна в Афганістані. – Автореф. дис. [...] докт. істор. наук. – Київ, 2000.

⁵³ Таран М. “Тайванська проблема” в зовнішній політиці США в 1990-ті рр. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 2002.

⁵⁴ Шемето В. Колоніальна політика Іспанії в Африці у 1956-1976 рр. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. Харків, 1998.

⁵⁵ Якубенко О. Діалог “Південь-Північ” в політиці країн Африки південніше Сахари у 80-ті рр. – на поч. 90-х рр. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1996.

⁵⁶ Дубовий І. Політика США щодо Японії (80-ті – поч. 90-х рр.). Автореф. дис. [...] докт. істор. наук. – Київ, 1993.

⁵⁷ Горобець І. Територіально-прикордонні проблеми у відносинах Індії з Пакистаном і Китаєм. (60 – 90-ті рр.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1998.

⁵⁸ Грабажей В. Роль ООН в урегулюванні ірано-ірацького конфлікту і політика США. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1994.

⁵⁹ Гамянін В. Трансформаційні процеси в історії Китаю новітнього часу (1911-1949). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 2000.

⁶⁰ Гуменюк Б. Проблеми подолання “відсталості” колишніми колоніальними країнами. Автореф. дис. [...] докт. істор. наук. – Київ, 1994.

⁶¹ Лукін В. Процеси демократизації в політичному житті країн Західної Африки. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 2000.

⁶² Бредіхін А. Політичне та торгово-економічне співробітництво України і Латинською Америкою. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Донецьк, 1999.

⁶³ Кириченко О. Формування латиноамериканської політики США у 80-ті роки. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1993.

⁶⁴ Самойленко А. Політика Аргентини в Латинській Америці у 80-х – на початку 90-х рр. Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Київ, 1996.

⁶⁵ Скворцова Л. Сальвадор в умовах переходу до демократії (70 – 90-ті рр. XX ст.). Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. – Донецьк, 1999.

чини А. Кримського⁶⁶, яка вперше з'явилася невеличкою книжечкою в 1974 р., а другою – український переклад монографії одного з найвідоміших сучасних дослідників Османської імперії професора університету Боздочу в Анкарі (Туреччина) Галіля Іналджика⁶⁷. У 2001 р. київське видавництво “Київ” запропонувало читачам переклад програмної праці професора Колумбійського університету (США), відомого літературного та культурного критика, фахівця в галузі орієнталістики Едварда В. Саїда “Орієнталізм”, а львівське видавництво “Місіонер” – монографію професора університету в Осло (Норвегія) Югана Гальтунга та Арне Несса, присвячену систематичному викладу вчення лідера індійського національно-визвольного руху Моханда Карамчанда Ганді⁶⁹.

Загалом, підсумовуючи наукові здобутки української орієнталістики впродовж десятиліття незалежного існування Української держави, можна сказати з прикрістю констатувати їх вельми скромний характер. Головними причинами, що ускладнюють вітчизняні дослідження в галузі історії країн Сходу, є брак відповідної філологічної підготовки більшої частини українських науковців, які займаються “орієнтальною” тематикою, відсутність фахових книгозбірень, складність доступу до архівів, матеріалів яких є необхідними при підготовці наукових праць.

З іншого боку, в порівнянні з тривалим періодом застою в цій галузі, сам факт існування української орієнталістики ставився під сумнів, і навіть підстави стверджувати про певний крок вперед, який здійснила наукова Україна в галузі вивчення історії Азії та Африки. У даною меншій мірі це зазначене вище стосується вивчення історії Латинської Америки. “Латинсько-американська” тематика, на жаль, також не може похвалитися помітними здобутками, й доводиться лише висловлювати обережний оптимізм щодо подальших перспектив подібних досліджень.

⁶⁶ Кримський А. Історія Туреччини: Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла своєї слави й могутності. – Київ, 1996.

⁶⁷ Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600 / Пер. з англ. О. Галенка. – Київ, 1998.

⁶⁸ Саїд В.Е. Орієнталізм / Пер. з англ. В. Шовкуна. – Київ, 2001.

⁶⁹ Гальтунг Ю., Несс А. Політична етика Ганді / Пер. з норв. Н. Іванчук. – Львів, 2001.

турні історичні цінності та здобутки, що чинять вирішальний вплив на еволюцію народів світу.

Занепокоєння фахового цеху істориків викликає явний перекося у дослідницькій тематиці історичних студій, в якій превалує національна історія, розглядувана у вузьких національних рамках без врахування регіонального, європейського та світового контекстів. Обмеженість історичного процесу національними рамками спотворює інтелектуальний простір сучасного українського суспільства, провадить до “національного нарцисизму” (за висловом М. Грушевського), збіднює картину сучасного світу, ґрунтуючи її на образах початку XX ст.

У вивченні минулого України міцно утвердилась історична схема, запропонована М. Грушевським, яка змушує представляти історію в категоріях лінійного і закономірного розвитку української нації на шляху до здобуття державності. Такий спрощений підхід, який переважає в більшості праць з історії України, залишає за бортом масу важливих історичних явищ, які складають сутність національної історії. Спроби вийти за рамки загальноприйнятої схеми наштовхуються на наукову нерозробленість багатьох явищ минулого, дослідження яких вимагає нових методологій і методик аналізу, скрупульозної роботи не одного покоління істориків. Несміливі спроби окремих дослідників відійти від усталених схем і взірців, запропонувати нове прочитання історії з врахуванням більш широкого, ніж національний, контексту, все ще не чинять належного впливу на фахову громаду. Здебільшого це є наслідком тривалої відірваності української історіографії від світової історичної думки, її провінційності в межах колишнього СРСР, нерозвинутої цілих напрямків і галузей історичних студій в Україні, зокрема теоретичної історії, історіографії, історії міжнародних відносин тощо.

Слабкою ланкою сучасної української історіографії залишається вивчення історії зарубіжних країн (всесвітньої історії). Це пов'язано з відсутністю в Україні впливових історичних шкіл (за виключенням слов'янознавства), занедбанням реформ у вищій школі, яка продовжує працювати на старих організаційних підставах і не готує фахівців на рівні сучасних вимог (знання іноземних мов, самостійної роботи з джерелами, володіння методологічними навиками тощо). Результатом цього є практично повна відсутність серйозних наукових синтезів з історії зарубіжних країн, а наявні грішать запозиченнями з других рук. У той же час без вивчення історії насамперед сусідніх народів – поляків, росіян, білорусів, угорців, чехів, турків та інших, їхніх впливів на формування та розвиток української нації – неможливо адекватно представити історичний шлях України. Національна історіографія, яка неспроможна створити власної візії навколишнього світу, не може повноцінно обслуговувати інтелектуальні потреби власного народу.

Тематична картина сучасної української історіографії характеризується серйозним перекосям в бік політичної історії, нехтуванням уваги до інших сторін життя минулих суспільств, втратою нагромадженого досвіду у вивченні соціально-економічної і культурної проблематики, інтелектуальної історії, її антропологічних вимірів. Певні успіхи, досягнуті у вивченні проб-

лем історії радянського суспільства (за рахунок введення до наукового вжитку незначних документів), не компенсують втрат, пов'язаних з ігноруванням інших сфер людського життя, а що гірше – спотворюють минулу реальність на догоду політичному замовленню, яке вимагає однозначної реабілітації національних чинників за рахунок нехтування соціальними, економічними та культурними.

Історична наука, як і інші галузі інтелектуального життя, вимагає державної підтримки в організації та проведенні наукових досліджень та їх доведенні до громадськості. Державна політика в галузі історичної науки повинна передбачати широку систему замовлень, грантів і стипендій для розробки актуальної наукової тематики на конкурсних засадах, яка у підсумку дасть змогу українським історикам фахово займатися своїм ремеслом і, тим самим, позитивно позначиться на якості наукової продукції та піднесенні загального культурного рівня суспільства, авторитеті України в сучасному світі.

Українська історіографія відіграла, відіграє і буде відігравати провідну роль у формуванні історичної свідомості суспільства, від якої у значній мірі залежить культурний рівень його членів. Образ історичного минулого, заснований на застарілих міфологемах, ускладнює орієнтацію у сучасному світі, не здатен (всупереч оптимістичним очікуванням) об'єднати громаду, постійно породжує конфронтаційні ситуації. Крім того, одновимірний соціум, якому нав'язують двоколірну (чорно-білу) картину минулого, завжди залишатиметься благодатним об'єктом для політичних маніпуляцій. Здобутки сучасної світової науки, яка націлена насамперед на розкриття гуманістичних вимірів людських взаємин у минулому і сьогоденні, служать добрим дороговказом для істориків України. На цьому шляху вони, як видається, спроможні досягти нових наукових знань про минуле України та українців в контексті світового цивілізаційного поступу, знань, котрі сформулюють модернізовану національну історичну свідомість у відповідності до сучасного наукового світобачення. Проте, це тривалий процес, який вимагатиме серйозних інтелектуальних зусиль від істориків, а також терпеливого і вирозумілого ставлення загалу.

Інформація про авторів

Александрович Володимир Степанович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту українознавства ім. І.П. Крип'якевича НАН України

Бандровський Олександр Генрихович – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, античності і середньовіччя Львівського національного університету імені Івана Франка

Баран Зоя Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Львівського національного університету імені Івана Франка

Вінниченко Олексій Олександрович – кандидат історичних наук, викладач кафедри давньої історії України і спеціальних історичних наук Львівського національного університету імені Івана Франка

Голубко Віктор Євстахович – доктор історичних наук, професор кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка

Зашкільняк Леонід Опанасович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету імені Івана Франка

Заяць Андрій Євгенович – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України і спеціальних історичних наук Львівського національного університету імені Івана Франка

Ісаєвич Ярослав Дмитрович – доктор історичних наук, академік НАН України, директор Інституту українознавства ім. І.П. Крип'якевича НАН України

Касьянов Георгій Володимирович – доктор історичних наук, завідувач відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України

Кипаренко Геннадій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Львівського національного університету імені Івана Франка

Кметь Василь Федорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України і спеціальних історичних наук Львівського національного університету імені Івана Франка

Козицький Андрій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Львівського національного університету імені Івана Франка

Кондратюк Костянтин Костянтинович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка

Кріль Михайло Михайлович – доктор історичних наук, професор кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету імені Івана Франка

Лешкович Наталія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету імені Івана Франка

Лильо Ігор Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри візантології Львівського національного університету імені Івана Франка

Мандзяк Віктор Федорович – молодший науковий співробітник Інституту народознавства НАН України

Мовчан Степан Патрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Львівського національного університету імені Івана Франка

Павлишин Олег Йосипович – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка

Полешук Тамара Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету імені Івана Франка

Середяк Алла Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка

Сирота Роман Богданович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету імені Івана Франка

Сухий Олексій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка

Турмис Наталія Володимирівна – асистент кафедри нової та новітньої історії Львівського національного університету імені Івана Франка

Филипчук Михайло Андрійович – кандидат історичних наук, директор Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка

Шуст Роман Мар'янович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри давньої історії України і спеціальних історичних наук Львівського національного університету імені Івана Франка

Щодра Ольга Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України і спеціальних історичних наук Львівського національного університету імені Івана Франка

Яремчук Віталій Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету “Острозька академія”

З м і с т

Передмова (Леонід Зашкільняк)	3
Розділ I. Зміни організаційно-методологічних підстав історіографії	
Українська історична наука: організаційна структура і міжнародні контакти (Ярослав Ісаєвич)	7
Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука (Леонід Зашкільняк)	24
“Націоналізація” історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) (Георгій Касьянов)	57
Загальний образ минулого України: підходи сучасної української історіографії (Віталій Яремчук)	74
Історіографічні дослідження (Олексій Сухий)	95
Розділ II. Основні напрями вивчення історії України	
Українська середньовічна археологія за останнє десятиліття (Михайло Филипчук)	107
Стан вивчення давньої історії України (до кінця XV ст.) (Ольга Щодра)	118
Проблеми історії України XVI – XVIII століть (Андрій Заяць)	137
Українське національне відродження XIX – початку XX століть у сучасній вітчизняній історіографії (Костянтин Кондратюк, Віктор Мандзяк)	154
Історіографія української революції 1917-1921 рр. (Олег Павлишин)	168
Проблеми історії України другої половини XX століття (Віктор Голубко)	184
Історіографія історії мистецтва (Володимир Александрович)	202
Історичне краєзнавство: доробок останнього десятиріччя (Алла Середяк)	209
Стан і перспективи розвитку спеціальних історичних дисциплін (Василь Кметь, Наталія Турмис, Роман Шуст)	229

Розділ III. Дослідження проблем всесвітньої історії

Антикознавство в сучасній Україні (Олександр Бандровський)	260
Візантиністичні студії: сучасний стан і проблеми (Ігор Лильо)	277
Дослідження проблем середньовічної європейської історії (Олексій Вінниченко)	280
Проблеми нової історії країн Європи та Америки у висвітленні сучасної української історіографії (Зоя Баран)	296
Вивчення проблем новітньої історії країн Європи і Америки (Геннадій Кипаренко, Степан Мовчан)	305
Студії з історії міжнародних відносин ХХ століття (Роман Сирота)	325
Історична славістика в Україні (Михайло Криль)	349
Дослідження історії Росії (період від давнини до кінця ХVІІІ ст.) (Наталія Лешкович)	363
Вивчення історії Росії ХІХ–ХХ ст. (Тамара Полещук)	376
Історія країн Азії, Африки та Латинської Америки (Андрій Козицький)	387
Заключення (Леонід Зашкільняк)	398
Інформація про авторів	402
Зміст	404